

1963. D. C. 5. 1

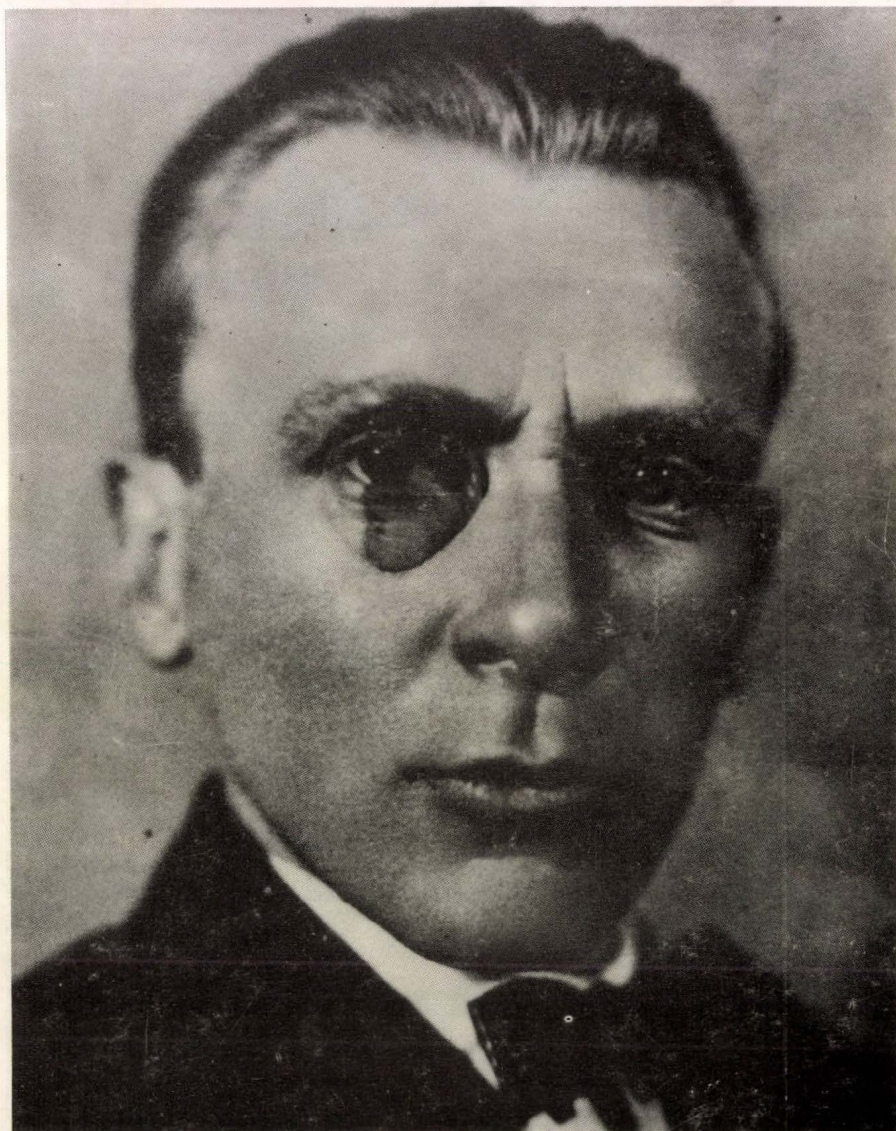
ch

7994

Medvefánc

1988/1. SZÁM

ÁRA: 40 FORINT

TARTALOM

A művészet szemlélete és a művészettörténet	
Az esztétikai tapasztalat rehabilitá- ciója két kép példáján	Bacsó Béla / 5
A phüszis fogalom, amely Heidegger „Lét és idő”-jéből hiányzik	Vajda Mihály / 23
Az ördögregény két huszadik századi változata	
A „Doktor Faustus” és „A Mester és Margarita” példáján	Balassa Péter / 35
Szabadság és nyugalom	
Etika és poétika „A Mester és Margarita”-ban	Kiss Ilona / 49
„A Mester és Margarita” motívumszerkezetéről	Borisz M. Gaszparov / 69
Felnőttoktatás a negyvenes és az ötvenes években	Sáska Géza / 91
Elkülönítve	
Szegregációs jelenségek a szociális otthonokban	Horváth Ágota / 113
A legitimáció történeti alak- változásai	Szabó Miklós / 139
A centralizáció csapdája és a politi- kai rendszer reformalternatívái	Bruszt László / 171
Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság?	Juhász Pál / 197
A területi párt- és állami szervek szerepe a magyar ipar centralizálá- sában	Laki Mihály / 213
Vállalati szakítópróba	
Demokratizálás és önállósodási törekvések	B. Molnár Béla / 231
A Medvetánc olvasóihoz	Faludy György / 253
Beszélgetés Faludy Györggyel	Böszörményi Géza Gyarmathy Livia / 255
Harc a háború ellen és az új demok- ratikus Magyarorszáért	Fejős Zoltán / 281
Válogatás a „Harc” 1944–45-ös cikkeiből	

Hygmd

Medvefánc

AZ ELTE és az MKKE társadalomelméleti folyóirata

ARCHITEKTURA Nyomda

Megtisztelőnek tartottuk, hogy Fejtő Ferenc, az általunk nagyrabecsült Szép Szó (1936–1939) c. folyóirat egykori társszerkesztője, József Attila, Ignótus Pál szerkesztőtársa és barátja, az utóbbi hónapokban írt leveleiben és beszélgetésekben a nyolc éve megjelenő Medvetáncot a Szép Szó demokratikus szelleme folytatójának, utódjának mondta.

Felkértük, legyen szerkesztőbizottságunk tagja – „levelező tagja” – ezzel is jelezve a magyar demokratikus gondolat, a szabad, tiszta beszéd folytonosságát. Fejtő Ferenc szívesen vállalta ezt.

„Megtiszteltetésnek veszem felszólításokat – írja levelében. – Azután, hogy először kezembe jutottak a folyóirat példányai, az volt az érzésem, mintha a Szép Szó újra született volna, úgy, ahogy azt 1945 után terveztük, amikor is Lukács György prepotensen megakadályozta a lap újra-indulását. Igen, úgy csináltuk volna, abban a szellemben, ahogyan ti, azaz függetlenül, tárgyilagosan, az ellenvélemények tiszteletében, az erőszak hatalmaskodásainak, hogy József Attila szavait használjam, a szép szó, vagyis a józan értelem és türelem hatalmát ellenszegezve. A kaszárnya-demokráciának a szocialista demokráciát. A demokrácia ugyan, hogy Churchill mondásával éljek, korántsem tökéletes szisztéma, csak nincs nála jobb. De politikában, mint azt Džilas mondta, a tökéletesség akarata eddig mindig csak katasztrófákhoz vezetett.

Fejtő Ferenc”

A MŰVÉSZET SZEMLÉLETE ÉS A MŰVÉSZETTÖRTÉNET Az esztétikai tapasztalat rehabilitációja a kép példáján

*„.... abban a mértékben, ahogy a valóság
a 'tapasztalattól' az 'elvárás' fele mozog
úgy mozog az esztétikai vele ellentétesen:
kompenzatórikusan –, az 'elvárástól' a
'tapasztalat' felé...”
(O. Marquard)*

Amikor Konrad Fiedler a *Modern naturalizmus és művészi igazság* című alapvető tanulmányában kimondja, hogy „a művészet fokozatosan behanyatlak a nem-igazságba”, akkor kijelentésével illetve az ennek megtételét lehetővé tevő szeizmografikus érzékével az egész utána következő (a mű 1881-ben jelent meg) „nem-művészi kor” művészetének alapproblémájára utal. Egyidejűleg válik kérdéssé – mert hogy kérdéses –, mi is a művészet, mit nevezünk, nevezhetünk műnek, mi a művészet igazsága, miként van jelen a műben és mi képezi a művészet életértelmét. E kor már tud arról, ami számunkra már oly ijesztően megszokott: az epigonizmusról és ennek ellenpárjaként az új hajszolásáról, a formalepusztításról és a mindig-másban megtalálni vélt legitimációs alap kereséséről. A modern művészet alapkarakterévé válik, hogy „hanyatlóként” – minthogy állandóan legitimását veszti – ebben a „nem-igazságban” tartózkodik, azaz igazságának önevidenciája egyszer és mindenkorra megszűnt. A művészet egzisztencia-jellegéből következik, hogy éppannyira része a nem-igazságnak, mint az igazságnak. A modern művészet létét illetően túlterheltté válik, mivel állandó aktuális-létében „emancipálódik az idegen autoritás gyámkodásától” és „önmagát hatalommá teszi egy világban”¹, amely világ így mindazt átengedi neki, ami korábban ő volt; nevezetesen egy külsőként tudott-leképezhető valóságot és e valósággal szemben perspektivikusan egyértelműen felvehető emberi pozíciót, mely felől nézve ez a valóság látvánnyá válik. A valóság kívülhelyeződése a még-nem-voltba, a jövő felőli túl meghatározottsága a „hatalmat gyakorló” művészetet arra kényszeríti, hogy most már mintegy saját foglyaként felvállalja a valóság megteremtését (das Prinzip der Produktion der Wirklichkeit²).

A modern művészetelmélet és -történet nagykorúsodása azzal kezdődik, hogy számot vet a ténnyel: a művészet életértelme nem a világban meglevő pusztá felmutatása a műben, melyhez a megféleltetési viszony alapján a ké-

szen adott értékek világát hozzárendeljük. Életértelme éppen az, hogy a megjelenőt mint a képen felmutatottat a jelenvalólét (Dasein) eleve, ám nem tematikusan adott térbeliségét³, egy a képen tematikussá tett világ jelentésszerű formájaként tapasztalhatjuk. Az így jelentést nyert világ mint mű-világ nem az „az ott” deiktikus viszonyában, valamiféle tiszta jelenlétében tárja elénk „a” világ tapasztalatát, hanem a képen megjelenőnek az „ez itt”-nek a vele együtt megjelenők vonatkozásában létre-hozott jelentésszerűségének egy világaként. Csak akkor mondhatjuk Fiedlerrel, hogy „a művészet a megismerést szolgáló nyelv”⁴, ugyanis a művek tapasztalatában az a nyelv a rehabilitált érzéki megismerésbe szövődve a nyelven túli értelemrétegekig nyúl vissza, a ki-nem-mondott kimondásának készíti elő a talajt. A *cognitio sensitiva* rehabilitációja a művészetelmélet egészében, de legfőképpen a képzőművészet elméletében nyomasztó szükségé vált.

* * *

„A modern műalkotás a tulajdonképpeninek az efemerrel való egyesítése jegyében jelentkezik.”

(J. Habermas)

Max Raphael⁵ első kötete a *Von Monet zu Picasso* a tizes évek festészeti fordulatának – az impresszionizmustól és posztimpresszionizmustól a kubizmus, expresszionizmus irányába – egyidejű elméleti reflexiójaként olvasható, melyet az új kor- és művészi érzület hat át. Ez az érzület már abból a felismerésből táplálkozik, mely tudatosítja, hogy az impresszionizmus mint világnézet és mint formaakarás az atmoszférába oldott világ ábrázolásával éppen a végsőkéig vitte a világ mint perspektíva gondolatát. Ez a reflexió, mint már Fiedleré is, az újraértelmezett kantianizmus jegyeit viseli, másfelől döntő impulzust kap az életfilozófiától, Bergsontól és Simmeltől, akiknek előadásait Raphael Párizsban illetve Berlinben hallgatja.

A szenzualista-intuicionista életfilozófia kifejezett affinitást mutat a kor művészetének értelmezésére, hiszen közös alapjuk a modern élet a maga meghasonlott illetve egységét veszített formájában. A rejtett törvények és nyílt előírások szerint szerveződő modern élet és a művészi formaakarás mint nyilvánvaló törvények és rejtett intenciók együttese, az életből, ám ezen élet ellenében szerveződik – ez a korszak filozófiai, művészetelméleti gondolkodásának alapténye. Elég ehhez fellapoznunk Simmelnek Rodin szobrászatáról 1902-ben írott esszéjét, melyben a korszak paradigmatiszta művészeinek tekintett Rodin, a művész, mind a természeti benyomást művé emelő naturalizmus, mind pedig a történeti-társadalmi elismertségben kiüresedő sablont formaelvve emelő konvencionális ellenében a műben, a mű által képes az

individuális létezésnek a törvény erejét kölcsönözni. A szellem győzelmeként felfogott művészet már most olyan, „... melyben a dolgok öntörvényű, s számkra végső alapjait illetően értelmetlen léte teljesen engedelmessé válik a lélek belső rezdüléseinek. De ez a győzelem minden műben újólag és belülről kell megtörténjék, és ezért hibázza el minden konvencionáliszmus, mely az anyagra egy tradicionális sablont kívülről kényszerít rá, a művészet értelmét.”⁶

A modern művészet – Baudelaire-rel szólva – a tűnékeny-esetleges és örök-változatlan erőterében keresi a mű megalapozását, eközben a művészen, a teremtő emberben és annak művében a szubsztanciáját vesztett élet ellenlábását véli felfedezni. Így lesz Simmel szép kifejezésével a mű „sziget-szerűvé”, és lesz „a műalkotás az összes emberi mű közül a legzártabb egység, az önmagában elégségesé tett totalitás...”⁷ A modernnek a keresésben megmutatkozó fiziognómiája egy lépést tesz afelé, hogy az esetleget odahagyva a változatlan-örökhöz érjen el, hiszen a XIX. századi modern naturalizmus Fiedler pontos megfigyelését alapul véve, „a világ inventarizálása” és a „művészi individualitás neutralizálása” programjával lépett fel. Így vélte megragadni, mintegy minden elemében feltérképezni kora valóságát, s a művet a véletlen megszentelésével hozta létre. A századforduló gondolati-művészi kísérletei már „az absztrakt formaértékek keresése”⁸ jegyében lépnek fel, s bár nyilvánvaló, hogy radikálisan különböző módon tesznek erre kísérletet, a végső cél az, hogy az alkotás felől nézve a forma mint önmagába zárt, a tényleges valóság disszonanciáját maga mögött hagyó egység jelenjék meg. A forma világszerűségének gondolata, mely egyben megvált a tényleges valóság disszonanciáitól. Újra és újra visszatér a kor művészetelméleti írásaiban. A befogadás felől nézve pedig Simmel kifejezésével „itt élet ért meg életet”⁹, vagyis a zárt forma a nézőre utalt, a megváltás mint az életet beteljesítő formaszempont a néző szempontjává kell váljék, aki így mintegy megismétli az alkotófolyamatot önmagában.¹⁰

Raphael több éves párizsi tartózkodás után, ahol megismerkedik Matisse-szal, Picassoval, s tanulmányozza Cézanne, Gauguin és van Gogh festészetét, 1913-ban jelenteti meg könyvét Münchenben. Kérdései lényegében az előbbieken vázolt problémákat érintik. A modern festészet esztétikájának és fejlődésének vázlata az alábbi kérdéssel indul: „Hogyan lesz a művészet és mi létrejöttének értelme?” Elméletképzése, akárcsak Fiedlernél, Hildebrandnál, Simmelnél vagy éppen az ugyancsak Simmel-tanítvány Lukácsnál, a művészet kérdését, a megalkotás problémáját az élet kérdése irányában nyitja meg, vagy úgy is mondhatnánk: a teremtként felfogott művészi forma az életre vonatkoztatottan nyeri el legitimációját. Egészen pontosan ez az életre vonatkoztatottság úgy jelenik meg, mint az élet korrekciója, mint a fennálló tagadása, s innen származik az elméletet súlyosan megterhelő utópia-gondolat

– azaz egy más és jobb világ akarása –, s másrészt a művek értékelésében jelentkező normativitás, egyfajta ideális formamegvalósulás keresése. Így lesz kimondva-kimondatlanul e festészettörténeti alapvetés titkos hőse, példaként szolgáló festője a Cézanne szemével nézett Poussin. Rögtön tegyük hozzá, hogy ez egyáltalán nem idegen vagy különleges a kor művészettelfogásában, hiszen Cézanne klasszikus ideálja a természetet követve újrifestett poussini mű, és a kubisták „vissza Poussinhez!” jelszava sem véletlen, hiszen festészetével „... a modern művészet szívében a töprengés és strukturáltság – gyakran közvetett és elhomályosult – gondjának a képviselője, mert csak ezek által lehet a festészet más és több mint magamutogatás, bravúr: egy tárgy gondos előállításá.”¹¹

Miként vázolja Raphael, Poussint „szem előtt tartva”, a modern festői forma egzisztenciáját és egzegézisét. Raphael radikálisan elutasítja az imitativ, az állapotszerűségbe menekvő, reflektálatlan létérzékelésen nyugvó impreszionista forma-alkotást, ám a felfokozott személyiség belső életének kivetüléseként értelmezett forma is idegen tőle, akárcsak a forma aprioritásának gondolata. Éppen ez utóbbi szempontból kritizálja Hildebrand művészettelfogását – Raphael szerint ugyanis „... a formának a posteriori helyzete van, és a formák sokfélesége létezik”¹² –, minthogy ily módon a művészet lényegét képező forma-**alkotás** nem valósul meg.¹³ Raphael az anyagot pusztán esetlegességétől megfosztó, a teremtő ösztön révén megvalósuló abszolút megformáláshoz fordul, mellyel a teremtő művész a véges forma dematerializált eszközei útján az abszolút megragadására tör. Az így megteremtett mű, mely egy „lenni-kellő” világot foglal magába, a tiszta érvényesség szférájában a semmire nem utaltság és teljesség utópisztikus vágyképe. Az eszkatologikus világmegtagadás korézésén túl, itt nyilvánvaló a visszanyúlás Schillernek a *Levelek az ember esztétikai neveléséről* című írásának ösztönfogalmára (a játékosztön, mely az időt megszünteti az időben és az abszolút létet állítja szembe a levéssel, vagy általánosabban a klasszikus német idealizmus művészetértelmezésére: „a művészet azzal, hogy a lényegyet ama pillanatban (ti. a teljes létezés pillanatában – B. B.) ábrázolja, kiemelkedik az időből; tiszta létében, életének örökkévalóságában engedi megjelenni.”¹⁴ Ám semmiképp sem egy obsoletus művészetfogalom életre galvanizálásáról van szó, egyfajta harmonikus-szép művilág látszataként, hanem inkább arról, hogy miként lehet a modern élet feltételei közepette a művészetnek még értelme, miként lehet a formának még érvényessége. Valójában a modernitás kihívására adott modern válasz, melynek lényege, hogy felismerteti: a művészet „valósághoz fűződő kapcsolata megtört”¹⁵ és ennek eredményeképp a mű, a kép abszolút létének elismerése a művészet egyetlen legitimációs lehetősége. Ám a modern válság képzőművészetben jelentkező stigmái a képsík térbeliesülésének problémává válása illetve megszűnte, a kompozíció hagyományos formájának elavultsága, a merő

dekoratív elrendezés, vagy a forma deformációjából nyert kifejezés eluralkodása stb. a formaképzés, az alakítás műből fakadó szükségszerűségének követelményét (szükségszerűségre törő akarat!) állítja a modern festészet értelmezésének centrumába.¹⁶ Ha korábban azt mondtuk, Raphael elméletétől nem idegen az ideális forma-megvalósulás keresése, akkor ezt most úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az impresszionizmus „leíró” jellegén túl és a merő szubjektív önkényen alapuló absztrakción innen, vagyis a tiszta tárgyiség és tiszta tudat végletei között a tárgy tudati konstitúciójának törvényszerűségét állítja a forma-alkotás mércéjéül. E konstitúció – a neoklasszicista Wilhelm von Scholtztól kölcsönzött fogalommal – az önmagát tételező konfliktuson¹⁷ nyugszik, mely a formaképzés immanens lényegösszetevője, ami aztán antitetikus építkezéséből következően a végső szembenállás és végső szükségszerű egység biztosítéka.

Raphael elgondolása szerint így a formateremtés nem a teremtő ösztön semmitől sem meghatározott, tisztán formai projekciója, hanem a tárgy belső lehetőségének a tudat funkciója felől történő maximális kibontása. Így jogosulatlannak érezzük R. Hamannak a teremtő ösztön állítólagos raphaeli túláltalánosítására irányuló kritikáját: „Nem lenne nehéz kimutatni, hogy a teremtő ösztönnek ettől az általános megfogalmazásától nem vezet kizárólagos út a műalkotáshoz és hogy a tudományos és technikai alkotás, sőt minden emberi magatartás is, főként ha mint Raphael, már a legegyszerűbb észlelésben is 'teremtést' látunk, befoglalható.”¹⁸ A kérdés sokkal inkább az, hogy Raphael művészetfogalma, mint a szubjektum és objektum, véges és végtelen, rész és egész egymást-áthatása a formakonstitúcióban, vagyis a tudat és tárgyiség forma-egészben megvalósuló identifikációja – alkalmas-e a modern művészet, főként a festészet magyarázatára, hiszen éppen a modern festészet tárja elénk a legparadigmatikusabban, hogy a festői forma nem lezárt értelem-egész, melyet a néző utólag pusztán fordított úton megél¹⁹, az identitás pusztá értelemkonstrukciójával ellentétben az esztétikai tapasztalat nem él megszorításokkal, nem rekurál egy eleve adott, szimbolikus-„nyelvi” jelentésre, hanem a műforma struktív elemeit mintegy a látás erejénél fogva ütközteti, azaz az észleleti úton nyert adatok egy végtelen reflexiós potenciált nyitnak meg. A mű jelentése csakis a szemlélet útján megnyilatkozó jelentésség. A modern festészettel tetten érhető tény a látás emancipációja, a látott másként-is-láthatósága, ugyanis a látott mint előzetesen valahogyan értett, a róla nyert szemantikai horizonttal együtt az új belátás során megnyílik egy alternatív értelemvariáns felé. A művészet nem azzal vált meg az egzisztenciális krízistől, hogy a meglevővel radikálisan szembeállítja a meglevő disszonanciáinak a formaalkotásban „megoldást” nyerő totalitását, hanem ha olyan tapasztalatot nyit meg, amelyben a mű szemlélése során nyert szemléleti egész mint nyelvi még-nem-birtokolt a világ nyelvi uralt értelem-

egysége — mint valahogyan eleve értett világ — irányában korrektíven-bővítőn lép fel. A képzőművészeti alkotások értelmezése vonatkozásában a látás emancipációja elválaszthatatlan attól, amit **a nem-nyelvi kifejezés hermeneutikájának**²⁰ nevezünk.

Ezzel semmiképp sem állítjuk, hogy Raphael kísérlete hibás, pusztán csak a modernitás festészetben jelentkező kihívására adott korspecifikus válasznak tekintjük, melytől elvitathatatlan, hogy példaadó következetességgel, a jelenségek iránti ritka érzékenységgel dolgozta ki művét — elég itt utalnunk Picasso jelentőségének korai felismerésére. Hasonlóan értékeli H. Tietze is Raphael teljesítményét: „Csak ha konzekvensen rögzítjük azt, ami **a művészet kizárólagos sajátossága** és teljesen feldolgozzuk gondolati egységgé, akkor ragadhatjuk meg és magyarázhatjuk meg szövegszerűen mélyebben a modern művészetet. Ehhez az ideálhoz, mely a szubjektív lírizmustól és a művészet külső oldala felé történő tájékozódástól egyaránt távol tartja magát, szerintem Raphael gondolatgazdag könyve jutott a legközelebb. jóllehet az effajta hibáktól nem teljesen mentes; vagy talán a szerzők gyengeségén túl, magából az anyagból lépnek elő ezek az árnyak.”²¹ A művészet kizárólagos sajátossága, a festői formaképzés végső lényege — ahogy Hamann Raphael könyvét értelmezve utal rá —, a tevékeny életet alkotó hatalmak parciális beteljesedést engedő uralmával szemben megteremtett, kompenzatorikus-vágyott új világ ígérete, melynek letéteményese a szükségszerűsre törő akarat. Éppen ez a gyakorlati élet korlátozottságai-antinómiái felé irányuló kritika, illetve a fennállót tagadó praxisorientált álláspont és az emberi teljességet és szabadságot követelő, meg nem alkuvó magatartás rokonítja Max Raphael életművét a szellemi baloldalon Lukács, Korsch, Bloch és a Frankfurti iskolához tartozó gondolkodók elméletalkotásával²². Ám aligha lenne ma reneszánsza Raphael teoretikus teljesítményének, ha pusztán egy tragédiákkal terhes, a legszélsőségesebb ellentmondások közepette az emberit elemésztő kor művészet-ideológusa lenne — ilyen irányú megjegyzéseit olvassuk egy mindvégig tisztességét őrző ember korreflexiójaként, akinek szuverenitása, a hatalmak ellenében a tisztán emberit „fegyverbe szólító” magatartása örök példa —, s nem képviselne művészetértelmezése egy ma elevenné váló szempontot; ez nem más mint az általános művészetelmélet, s ezen belül a művészettörténet újraértelmezése az esztétikai tapasztalat felől. Úgy is fogalmazhatunk, hogy Raphael művészetelméletének két pólusát adó esztétikai utópizmusgondolat — a mű mint önmagában elégséges, zárt teljes világ —, és a mű szerkezetanalíziséből kibontott jelentés-mező, a húszas évek írásaitól kezdve ez utóbbi dominanciája irányában módosul, hiszen „... minden művész számára két meg-nem-haladható korlát jelentkezik: hogy sohasem ragadja meg a végtelent, az abszolútát, az univerzális totalitást, más-

részt, hogy azt amit nyújtani kíván, sohasem direkt és közvetlen módon közli, hanem csak egy megalkotott, új művészet-test révén közvetve ábrázolhatja.”²³

* * *

„A művészettörténet ma újból inkább kultúrtörténet, és mint művészettörténet a pusztá stíluskritikára szorítkozik, ahelyett, hogy a művészi jelentés- és tartalomkutatás témájának szentelné magát.”
(K. Badt)

Amikor Heinrich Wölfflin elutasítja Raphael kérését, hogy disszertációját (*Von Monet zu Picasso*) hozzá írja, akkor ebben nem csak a modern jelenségekkel szembeni tartózkodása nyilvánul meg, hanem a stílustörténeti orientációjú művészettörténet és az esztétikai-érzéki észlelet felé utat kereső művészet szemlélet ellentéte is. E szemléletváltás elválaszthatatlan a modern művészet alaptapasztalatától — „a művészet mint 'érzéki' létezőbb mint az 'érzékefeletti'” (Heidegger) —, miszerint a kép-értelem nem valami a kép közvetlen jelenségszerű megmutatkozása mögötti entitás, hanem a tisztán érzéki elem szerveződésének látó elsajátítása során, az elemek egymásra és a szemlélőre vonatkoztatottságából életre hívott „olvasat”, vagy sokkal inkább: a műre vonatkoztatottan értelmet nyerő szemlélet. E felfogásmód elemei tűnnek fel Fiedlernél. A fiedleri „kép hermeneutika” (Boehm) számot vet illetve elméletképzésébe beépíti a modernség alapvető egzisztenciális élményét: „Kétségtelen a teljes szellemi állapot... nem tapasztalhat nagyobb módosulást, mint azt, amely az adott valóság tényleges bizonyosságának szétrombolása révén megy végbe. Ezzel az ember világban elfoglalt helyzete teljességgel megváltozik. Látszólag passzív szerepe valójában aktívként tárul fel. [...] A lét helyére egy állandó létrejövés lép; minden pillanatban a semmivel szembeesülünk és minden pillanatban létrejön az, amit létezőként, valóságosként jelölhetünk meg.”²⁴ Jóllehet Fiedler végérvényesen kimondja „a műalkotás magán és magáért valóan halott”²⁵, mégis a kanti metafizikai dualizmus fölől értelmezve a helyzetet, a művészetet megismerésként, mintegy **a műben megjelenő** tiszta jelen-léteként értelmezi. „Azzal, hogy a művészet a lét megjelenítésének arra a szintjére juttat, mely benne valósul meg, önkéntelenül megszabadítja szellemünket mindazoktól a feltételes szempontoktól, melyek kö-

zепette az életről alkotott kép számunkra kifejeződik, és megteremti bennünk azt a tiszta valóságtudatot, melyben többé semmi más nem él, mint a létnek semmiféle időhöz nem kötött, az eseményösszefüggéstől eloldódott bizonyossága.”²⁶

A festmény megértése azonban, nem egy, a forma-egész keretei közt megjelenő időtlen-tiszta tárgyiség szemlélete – a szemlélet lényege szerint **időbeli** –, hanem éppen az életről alkotott kép feltételes szempontjainak, mint egyfajta előzetes tudásnak a mű szemlélésekor bekövetkező elmozdulása, újrastrukturálódása. Nem a tárgy valamiféle eredendő létének megtisztításáról van szó, melyet a szemlélőnek csak el kell fogadni, hanem a semmivel szembesülés pillanata után, e felfüggesztődési állapot után, a megjelenőt bevonjuk a mindig feltételes szempontok közt eleven szemléletbe. Nem egyszerűen a művész lép fel meghatározott történeti összefüggések erőterében, nem az alkotás a történeti szituáció reflexe, hanem magának a műalkotásnak a szemlélete során tárul fel történeti egzisztenciánk. Az alkotási folyamat mint „a világ szilárd fogalmaktól való megfosztásának” tendenciája egy olyan világba von be, ahol a megmutatott kiváltja „a látás dehabituálizációját”²⁷, vagyis azt, hogy a megmutatottat mint már eleve valahogyan látottat képesek leszünk másként is látni, hiszen a művészet (a festészet) célja nem lehet az, hogy a tiszta látás esszencialitásáig vigyen el, mintegy időbeli és történeti egzisztenciáinkból kiszakítson, hanem éppen az, hogy a lehető legmélyebben bevonjon a megmutatott szemlélésekor – mert azt szemlélve már nem úgy vagyunk, ahogy annak előtte – történeti-időbeli egzisztenciánkba. A megmutatott „a létezés szünetében” (H. Jantzen) van jelen, hogy aztán mind elemibb erővel vonjon be a lét megértéséért folytatott küzdelmünkbe.

A művészettörténet megújulása, „megelevenítése” elválaszthatatlan attól a felismeréstől, hogy nem mérhetjük a műveket többé elvont stíluseszményekhez, a művektől eltekintő eleve rögzített értékképzetekhez, „... a szellemet megragadni, amely – **így és nem másképp** – fejezi ki magát a művészi formákban, a jelent illetően a művészettörténet valódi megelevenítésének tűnik.”²⁸

A művészettörténet efajta megelevenítésének tekintjük Raphael húszas évektől kezdődő alkotói korszakát, melynek legkiérleltebb műve a *Hogyan nézzük a műalkotást?* A művészettörténet hagyományozott önmegértésétől elszakadva – ezen főként a stílustörténeti és ikonológiai művészettörténetet értve –, a művészettörténet empirikus művészettudománnyal történő megalapozását tűzi ki célul: „Egy ilyen művészettudomány annyiban empirikus, amennyiben a műalkotással közvetlenül szembesül, s logikus, amennyiben a művészi alkotásfolyamat elméletét előfeltételezi, mely a műalkotás létrejöttének helyétől és idejétől független.”²⁹ Az egyes mű közvetlen elemzésére

vállalkozó művészettudomány tehát annak felismerésén nyugszik, hogy a modern művészet – mely a művészet deszubsztancializációja, a műfogalom krízise jegyeit viseli magán – elválaszthatatlan az aktív látás jelentéskonstituáló folyamatától, s ez visszahat a tradicionális művek szemléletére is. A mű éppen megalkotottságánál fogva nem a hely és idő zárt koordinátái közt történeti, hanem éppen attól függetlenül tárja fel tényleges történetiségét – az esztétikai az elvárástól a tapasztalat irányában mozog! „...a műalkotás által kiváltott átcsapás az alkotottól az alkotás irányába, messze túlér annak pusztá szemléletén és fokozatosan megteremtí a világ adottságjelle-gével szembeni általános kételyt. Miért van így a fennálló világ?”³⁰

Ebben a korszakban megszűnik az utópizmus-gondolat dominanciája, átadva helyét egy a mű szemléletéből kibomló jelentés-átadási folyamat elméletképző tendenciájának. A váltás szembetűnő, ha megfigyeljük, hogy a *Monet*-könyvvel ellentétben, itt az új világ konstitúciója a dolgok és az én gyökereig, eredetieg elhatoló szemléletből nyert világszerűség, s a szemlélet nem az alkotói folyamat posztkonstrukciója, hanem éppen „a néző forma-teremtő erejének fokozása”³¹. A látás dehabitualizációjával megindul a vala-hogyan-valamiként már látott aktív dekontextualizációja, megbomlik, illetve döntően módosul az a viszonylatrendszer, mely eddigi értelemhorizontját adta, másfelől megnyílik az út afelé, hogy magunkat a minket körülvevő világ-ban újólág szituáljuk e lehetőségeinket feltáró tapasztalat révén, egyszóval: a mű szemléletében létrejövő tapasztalat jelentéssé válik.

E szemléletváltás elengedhetlenné tette, hogy a művet konstituáló fogal-makat feltárja mint olyan fogalmakat, melyek mintegy a mű, a festmény lét-feltételeit írják le. Az alkotási folyamat lényege a megválasztott módszerben rejlik, mellyel a művész eléri a „formát mint konstituált létet”³². Tehát többé nem arról van szó, és nem is az dönt egy mű sikeressége vagy sikertelensége felől, hogy milyen mértékig sikerült vagy sem, egy eleve adott tárgyi-temati-kus valóság leképezése, hanem az, hogy a választott módszer, az alkotás meg-választott szempontja milyen mértékig volt képes áthatni és ebben az átha-tásban esetleges anyagi feltételezettségeitől megszabadítani a neki témául szolgáló anyagot.

Meg kell említenünk, hogy a művészetszemlélet képzőművészetre való alkalmazása A. Hildebrand – először 1893-ban publikált – könyvében is jelen van: itt utal egy az imitatív formálással szembenálló architektonikus for-málásra, a létezésforma és hatásforma különbségére³³, a meghatározott szem-pontból feldolgozott észleletekből születő formaképzetre, az aktív és passzív látás alapvető eltérésére a formamegvalósulás vonatkozásában. Fiedler a következőképp összegzi éppen Hildebrand felfogását elemezve a hatás kérdé-sét: „Azzal, hogy a **létezésforma hatásként szembesül velünk, kifejezésformá-vá válik.**”³⁴ A képzőművészeti alkotás autonómia-igényéről van itt szó, s

arról, ahogy a képen megjelenő minden állítólagosan létszerűen adottat arra az értelem-hordozó formára hoz, mellyel a képmező látható struktúrájában jelen van, ám ez a jelen-lét sohasem pusztán látszat, hanem éppen azáltal „látszik”, hogy a képmező alkotó által intencionált együttességében így és így jelenik meg –, azaz kifejezésformává válik. A kép ilyen értelmezése elhatárolódik attól, hogy a képmezőben megjelenőt valamely szellemi-szimbolikus tartalom pusztán érzéki megjelenítésének tekintse, s az elméleti reflexióban előtérbe kerül a festői mű ön-kifejezésként, ön-jelentésként és ön-tematizációként való beállítása³⁵. Raphael elemzéseit úgy tekinthetjük mint ilyen irányú gyakorlati próbálkozást.

Ehhez feltétlenül szükségessé vált a képfogalom újragondolása. A kép mint mező, ez lesz a raphaei képfogalom alapja. „Elegendő az a belátás, hogy minden rögzítésmód valamely módszer szerint sikerül, és ez a legszorosabban összefügg a kiválasztás és a fixáció módszerével, mely a képmező mindenkori szükségszerűségét a látómező önkényéből formálja meg és egyúttal egy teljesen meghatározott kifejezésértéket von maga után. Az odapillantással befogott mező tehát már magába foglalja a jelentést hordozó képet, mivel csak egy meghatározott esztétikai érzés alapján jött létre...”³⁶. A látómezőben befogott észleleti világ és ennek atematikus-habitualizált jelenléte olyan előfeltétel, mint a mindennapi nyelv az irodalmi mű számára. A megválasztott módszer, az alkotói intenció az észleleti világ önmagában jelentés-indifferens meglétét a képmező tematikussá tett egzisztenciájába fordítja át, vagyis a mindennaposan észlelt fel-nem-tűnő észleleti világ itt egy határozott szempontú értelemkonstrukció alapjául szolgál. „Ha a jelentést hordozó kép érzéki totalitást nyújt a maga érzéki egyediségében, [...] akkor az önkonstituáló képnek az a feladata, hogy az értelemegészt érzéki teljességgé bontsa ki azáltal, hogy a jelentést feloldja a mű anyagában és ezen ill. ebből egy magasabb nivójú új észleleti képet fejleszt ki. E konstituálási folyamat a következőket foglalja magában: az egyedi formának, a motívumnak, a műformának és az egyedi formák kapcsolódásának kidolgozását. Az egyedi forma konstitúciója egyrészt materiális, másrészt térbeli. Az elsőnek magával a nyersanyaggal, míg a másodiknak a modellálással és modulálással van dolga.”³⁷ Így a képnek nem a pusztán észlelettel van dolga, nem az érzéki látás közvetlenségével, ezért hangsúlyozza Raphale, hogy a művészet története nem esik egybe a látás történetével.

A *Hogyan nézzük a műalkotást?* egyes elemzései az alkotáselméletileg megalapozott művészettörténet mintadarabjai, melyek mindegyike egy-egy lényeges problémát érint illetve módszerét mintegy próbára teszi az egyes képek elemzésekor: így lesz a Cézanne-elemzés a mű és modell, természeti minta kérdésének taglalásává, kitér a szín-ekvivalenciákból építkező képnyelvre, a tárgyi világ „leképezésének” és a kép-konstitúció feltételéül szolgál.

ló modellnek a problémájára. A Degas-képnél felismeri, hogy a vonal adja a képi grammatika lehetőségfeltételét, s megfigyeli a sorozat jellemző formateremtési sajátosságát, azt hogy Degas – minthogy „formátlannak látta az érzékileg észlelhető világot” –, eltávolodik az érzékileg közvetlentől, s az absztrakciótól visszafele próbálja meg visszaidézni a világot, mint érzéki telítettséget. „... Raphael többé nem úgy értelmezi a képet, mint egy így és így adott tényállás festői reprezentációját, pl. mint egy jelenetet (egy nő kilép a kádból), hanem mint 'realizációt', azaz mint az elemek szisztematikus kontextualizációját, melyek csak egymás mellett és összefüggésük szempontja szerint tárják fel jelentésgazdagságukat.”³⁸ A Giotto-tanulmányban igazolja – jóllehet nem tartja paradigmaticusnak –, hogy az életmű kibontakozásával, a világnézet kiteljesedésével a világ megformálása is tökéletesebbé válik, minthogy a forma konkretizációja éppen a planimetrius kompozíció elmélyülése révén, a szemantikai struktúra nagyobb tágasságát engedi. A Rembrandt-kísérlet egy ma újra elevenné váló problémát jár körül; ez az irodalmi narráció és a képiség döntően eltérő szemantikai strukturáltsága. A Guernica-elemzés művészi közfelfogásunk egyfajta provokációjának tekinthető, de vitathatatlan tény, hogy Raphael itt is a formakonstitúció módszeres rekonstrukcióját végig vive szögezi le a forma és tartalom közti meg hasonlást. Nem elvitél, hiszen Picassot a legjelentősebb modern festőnek tekinti és a művészetével való számvetés újra és újra elemzésre sarkallja Raphaelt, mégis – talán kijegecesedett közfelfogásunknak engedve – van abban igazság, hogy „... a kép inkoherenciája úgy is értelmezhető, mint az egységnek a modernséget illetően specifikus képi és értelemképző szerveződése.”³⁹ Negatív állásfoglalása ellenére Raphael elemzése elmélyült, de talán mi nem irtózkodunk annyira az allegorizáló, a sokkhatással élő, egyfajta formai eklektikából és legkülönbözőbb tradíciókból formát szervező alkotástól, s bizonyos értelemben alaptapasztalatunkká vált a szimultán észlelés hiánya. Ugyanakkor semmilyen formában nem fogadhatjuk el A. Neumeyer kritikai észrevételét, miszerint Raphael a láthatóból kiinduló tisztán induktív módszere azzal a veszéllyel jár, hogy a teljes tudatosságban oldja fel a művet, ami szerinte a Giotto-freskók kereteinek elemzésénél a legszembeötlőbb⁴⁰. Inkább Raphael módszerének következetes alkalmazását kell ebben látnunk, mellyel egyetlen elemet sem hagy figyelmen kívül – megemlítjük, hogy az arányháló ötlet már a *Monet*-könyvben is felvetődik. Raphael módszere valóban leíró-fenomenológiai, de korántsem tűzi ki célul a mű tematikus-tartalmi alapjainak mintegy tiszta önadottságként való tetten érését, hiszen tudja, hogy a formakonstitúció „a saját viszonylagosságukról tudó értékek világaként” állítja eléink a művet, s hogy a „dolgok éppígy-létét” tagadó esztétikai beállítással nem egyeztethető össze a puszta tartalom-teremtő tárgy-referencia fellejtése, mivel a kép éppen azzal éri el fenomenális képiségét, hogy meghaladja a

tematikus-tartalmi tárgyi szint szokásos életvilágbeli identifikációs szintjét és a képiség identitására tör. Ez egy olyan teljesség, egész, mely „...eleve teljes-jelenlétében adott és mint érzékelhető vonatkozásrendszer minden elemében ko-prezens...”⁴¹ A fenomenális képiség éppen, hogy nem merül ki abban, amit az észlelés sajátos intencionalitása tár fel, vagyis a megjelenő nem egyszerűen újrafelismeretté-önidentikussá válik, hanem éppígy megköveteli a képiség lényegét adó vonatkozásrendszer és belső utalás-egész – mely a kép szemantikai struktúráját adja – „látó látását” (Imdahl).

Raphael a kép képiségében rejlő autonómiaigényt felismertetve, a látás identifikáló és jelentés-beteljesítő szándékát együttműködtetve, bontja ki elemzéseit, hiszen szempontja mindig éppen a planimetrikus kompozíció⁴² invariábilis-szemantikai potenciálja. Ez a planimetrikus kompozíció „...nem az előzetesen adott külvilágból indul ki, hanem a **képmezőből, mely önmagát tételezi**. A képmező mint tételezés normája mellett, és a külvilág előzetes adottságainak normája mellett, a planimetrikus kompozíció öntörvényű és önevidens relációkban [...] invariábilis-formai egész-struktúrát alapoz meg, mely egy formának megfelelő, **látó**, nevezetesen ama öntörvényű és önevidens relációkra irányuló látást követel meg.”⁴³ A látás, mely a kép megértésének a priori feltétele, nem tiszta látás, hiszen „a látás a tudástól függ” (Gombrich), azaz nincs tisztán érzéki látás, hanem csakis egy diszpozicionális, s korábban már határozott értelemvonatkozásba ágyazódó – ha nem is feltétlenül explicitté tett – emlékezés és elvárás alapján szerveződő érzékelés. A látás elválaszthatatlan ettől az előzetes tudáskészlettől, mely éppen primer diszpozicionális-nem-nyelvi meghatározottságánál fogva igen erősen kihat arra, hogy mit és hogyan látunk, a látottat önmagába vonja. A megjelenőt akkor látjuk, ha azt ahogy megjelenik képesek vagyunk úgy is szemlélni mint nem pusztán előzetes elvárásunkat – melyet a már és így látottak analógiájára mozgósítunk – megerősítő érzéki tárgyat, hanem mint a vele együtt megjelenők olyan együttes világát, melyhez nincs **értelmileg eleve** rögzített tapasztalatunk. „A megvalósult kép úgy tűnik újra a lehető legnagyobb mértékben közelít az észleleti képhez azzal, hogy elemei közül a leglényegesebbeket: az anyagságot, a testet, a teret magába veszi, hogy a létrejövés törvényeit létezőként illetve ígylétként konkretizálja.”⁴⁴ A megvalósult kép, mint az így és így megformált világ együttes fennállása létszerű megjelenésében az anticipáció és korrekció mozgásának, a nem-nyelvi kifejezés hermeneutikájának – mely éppúgy a megértés formája mint a fogalmi megismerés – tárul fel. „A maguk különösségében felfogott érzékeket csak akkor érthetjük meg, ha a szellem túl absztrakt, túl intellektualisztikus, túlságosan uniform tanát egy differenciáltabb és egyúttal átfogóbb váltja fel [...] A fogalmi komponensek túhangsúlyozásával a szemléleti-materiálisakat megfosztják sajátosságuktól...”⁴⁵

*„A festők oly emberek, akiktől a dolgoknak
bizonyos látása származott, mely utánuk
minden ember látása lett vagy azzá fog válni.”
(H. Bergson)*

Max Raphael művészettörténeti munkái, melyek elválaszthatatlanok a műből magából kiinduló empirikus művészetszemlélettől — éppen a szemléleti-materiális érvényesítésével —, a modern „kép-írás”, a festői autonómia alapvető elméleti kísérleteinek tekinthetők. A mű materiális konstitúcióját szem előtt tartva, éppen azt tudatosítják velünk, hogy a kép a megmutatottat létszerű jelentés-többlethez (Gadamer) segíti. A lényeg nem valamiféle a priori materiális szubsztrátum visszanyerése, mintha a kép valami eleve meglevő leképezése lenne, hanem az a felismerés, hogy ugyanabból az anyagból a megformálás legkülönbözőbb anyaga hozható létre⁴⁶, a kép nem valóság, hanem megvalósulás, mely nem az újrafelismerő látásnak mutatja meg az említett jelentéstöbbletet. A látó látással a megvalósult-szemléletessé váló mű-világot ragadjuk meg⁴⁷, s a mű így-léte, azaz az anyagnak a konkrét formaelemek közt szerveződő interpretatorikus-mikéntje felé fordulunk és a benne megjelenők egymásra vonatkoztatottságából nyert lehetséges tapasztalati horizontot öntapasztalásunk primér nem-nyelvi-szenzitív sémáival konfrontáljuk.

Az utolsó alkotói korszak egyik fontos műve a később *Die Farbe Schwarz* címen megjelent gyűjtemény, melyben egyetlen képelem, a szín és ezen belül is egyetlen szín (a fekete) felől vizsgálja, a tradicionális portréfestészet példáján bizonyítja, a szín képen belüli eltérő jelentésfunkcióját. Bizonyítja, hogy a mű anyagául szolgáló szín egyéni kezelése a formálás anyagává válva nyeri el képi jelentését, s azt, hogy „a szín felszabadítási folyamatként” (Dittmann) is értelmezhető modern festészet felől visszatekintve, mennyire nem állja meg a helyét az eszközök aprioritásának gondolata már a tradicionális festészet esetében sem. Hasonló gondolatot fogalmaz meg L. Dittmann a tájképfestészet példáján: „Hogy mennyire nem magátólértetődő (ti. az, hogy a XVII. századi holland tájképfestészet térbeli világban-létünk struktúráját is ábrázolja — B. B.), az a XIX. századi tájakra pillantva tűnik ki. Az impresszionista tájakat nem a végtelen és véges szféra ellentéte határozza meg. A két szféra inkább úgy jelenik meg, mint **a színek képezte egység**. Ég és föld egyazon színes matériából van, azonos a súlya, s a sűrűsége. Ami a föld elsúlytalanodását és az ég besűrűsítését jelenti.”⁴⁸ Raphael tehát jó harminc évvel korábban, a mű érzéki-közvetlen „olvasatából”, a szín elemzéséből — mintegy a látás, leírás, értelmezés együttesében — bontja ki a kép jelentés-struktúráját. Így elemzi például Rembrandt 1660-as önarcképét, itt a színkezelés

két faktorára utal: „Másodszor a vibráló, anyagtalán anyag nyirkos és súlyos és szembeötlő tehetetlenségi nyomatékot hordoz, mely a vibráció tágasságát mint egészet behatárolja, azaz egybefogja a világos-sötét és sötét-világos középtónusokat, végtelenül lecsökkentve a kisebb vibrációkat [...]. Végül negyedrészt a fényt helyenként olyannyira magába szívja a nedves matéria, hogy inkább sötétnek hat, melyben a most már újra belülről kifelé áramló fény – mely így csak látszólag belső fény – a személy lelkének vagy a térnek a fényeként a sötétségen próbál áttörni.”⁴⁹ Raphael ebben a könyvében is példaadón bizonyítja az empirikus-fenomenális módszer alkalmazhatóságát.

A művészettörténet a kép ön-létének el- és felismerése irányában kell keresse megújulásának útját, s ehhez fontos adaléknak tekinthető Raphael életműve. Bizonyítva keresésének helyességét, korunk művészettörténete ebbe az irányba halad, elég itt utalnunk Gombrich, Dittmann, Badt, Imdahl, Boehm, Podro, Growe nevére.

Bizonyos művészettörténetek megkísérelhetik a képzőművészeti alkotás végső értelmének bizonygatását, mégis mindez semmissé válik, mihelyst felismerjük a műalkotás egzisztencia-feltárái sajátosságát, s azt a tendenciáját, hogy a világ adottságjellegét megkérdőjelezze. Megszüntethetetlen tény a mű és szemlélője hermeneutikus szituáltsága. A történeti világ, mely mi magunk vagyunk tapasztalatainkkal, elvárásainkkal, értékörző emlékezetünkkel, a kép szemlélésének hermeneutikus szituációjában értékvesztésen, értékmegerősítésen és értéknövekedésen megy át. Történeti világunkat mint a múlt felé re-konstruktívan nyitott és a jövő felé projektíven feltárási jelen-horizontot a műre vonatkoztatottságunkban úgy éljük meg, mint amely értékeink legitimitását tagadja, illetve újbóli legitimmé tételére szólít. A vélt végső értelemmel szemben a művészet abban nyeri el életértelmét, hogy az esztétikai tapasztalatnak állandóan megnyílhat, vagyis az éppen elért egység mindig „instabil” és „a szemlélet felől állandóan revideálható”⁵⁰. A modern festészet talán minden más művészeti ágánál egyértelműbben utal erre a helyzetre, hiszen a festménynél „a szándékolt hatás mindenkor az, hogy a kép 'újként' néz ki, hogy nem végérvényes egzisztenciaként, hanem magát folytonosan létrehozó egzisztenciaként tapasztalják, tehát mint az identikus permanens megújulását.”⁵¹

A művészettörténet sem vonhatja ki magát az esztétikainak a tapasztalat, a *cognitio sensitiva* felőli újraértelmezése alól, a szemlélet rehabilitációja és értékeink megőrzése egymástól elválaszthatatlan. A művészettörténész – mint Białostocki mondja – őrző, aki eljövendő korok és generációk számára műveket őriz meg, hogy azok ítéleteikkel megerősítsék az ő választásainak lelkiismeretességét. Max Raphael lelkiismeretes művészettörténész volt!

- ¹ V. ö.: K. Fiedler – Moderner Naturalismus und künstlerische Wahrheit. In: *Schriften zur Kunst I-II*. kiad.: G. Boehm, München, W. Fink Verlag, 1971. I. 158. o.
- ² „Ugyanis a művészet nem más, mint azon eszközök egyike, mely révén az ember legelőször szert tehet a valóságra.” Fiedler: *i. m.* 180. o.
- ³ V. ö.: M. Heidegger: *Sein und Zeit*. Tübingen, M. Niemeyer Verlag, 1967. 24. paragrafus
- ⁴ Fiedler: Aphorismen (36) *i. m.* II. kötet, 33. o.
- ⁵ Max Raphael 1889. augusztus 27-én született Schönlanke-ben (egykori Nyugat-Poroszország). Anyja korai halála után a család a századforduló táján már Berlinben él. Egyetemi tanulmányok Münchenben és Berlinben, ahol Simmel korán felismeri tanítványa kiváló képességeit. Művészettörténeti stúdiumait itáliai, hollandiai és Rajna-menti utazásokkal mélyíti el. Szoros barátság fűzi Max Pechsteinhez, majd Párizsban a Stein-Kahnweiler kör révén kapcsolatba kerül a kor jelentős művészeivel (Rodin, Matisse, Picasso). Párizsban Bergson és É. Mâle előadásait hallgatja. E korszak reflexiójaként és összefoglalásaként születik meg még Párizsban a *Von Monet zu Picasso* könyv 1912-ben. (A végül 1913-ban megjelent könyvről W. Hofmann a modern művészethez és annak elméletéhez adott kronológiai áttekintésében, mint az év fontos publikációjáról emlékezik meg, v. ö.: Hofmann: *Zeichen und Gestalt*. Fischer Verlag, 1957. 145. o., s az először 1916-ban megjelent könyvében H. Bahr azok közé sorolja Raphaelnek ezt a könyvét, mely nélkül saját műve nem jöhetett volna létre v. ö. H. Bahr: *Expressionismus*, Delphin Verlag, 1920. 147. o.) 1915–17 között katonai szolgálatot teljesít, majd dezertálása után Svájcban él. Itt ugyancsak jelentős művészekkel kerül kapcsolatba (Haller, de Fiori, R. v. Tschanner, Wiegele). Számos kisebb folyóiratcikk után írja meg az *Idee und Gestalt. Ein Führer zum Wesen der Kunst* Delphin Verlag, 1921. című könyvét (Raphael „elmélyült” recepciójához elég utalunk Konrad Farnet könyvére: *Der Aufstand der Abstrakt-Konkreten*. Luchterhand Verlag, 1970., melyben a *Monet*-könyvet második kiadása után 1919-re datálja, s az *Idee und Gestalt*-ot *Idee und Form*-nak írja!). Ebben a művében újra jelen van a teremtő ösztön, az önmagát tételező konfliktus, a képi fantázia mint sajátos világnézet, a modell és formakonstitúció alapvető gondolata, elemzéseiben főként az előbb felsorolt művészek munkáira tér ki.
- 1920-tól Berlinben él, érdeklődése a pozitív tudományok és a marxizmus felé fordul – „a természettudomány kerülőút, a célt szolgáló eszköz”, írja visszaemlékezésében. 1925-től a Berlini Népfőiskola docense, tanít (témái: Arisztotelesz, Meister Eckehart és a misztika, Husserl logikája, Scheler értéketikája, a dialektikus gondolkodás története, Rembrandt, Degas, Corot festészetének elemzése stb.). Az 1928–32 közötti gazdag alkotói periódusban jelennek meg olyan fontos munkái mint a paestumi dór templom elemzése, és írások Valéry prózastílusáról, a pyrrhonikus szkepszisről, a dialektikus materializmus művészetelméletéről (ez később *Marx* címen jelenik meg). El kell hagyja Németországot és 1932. december 1-től Párizsban él újra, igen rossz körülmények között. A program az empirikus művészettudomány elméleti alapjainak megteremtése, párhuzamosan konkrét műanalízis. (ekkor írja A. Lurcat terveiről és a *Szovjetek palotájáról* építészettelméleti írásait.) 1933-ban jelenik meg franciául a *Proudhon, Marx, Picasso. Trois études sur la sociologie de l'art* ez a Picasso-tanulmány a zürichi Kunsthaus-ban tartott előadás szövege. Ugyancsak az Excelsior-nál jelenik meg németül a *Zur Erkenntnistheorie der konkreten Dialektik*, melyet halála előtt még átdolgoz, széljegyzetel és ennek új címe a *Theorie des geistigen Schaffens auf marxistischer Grundlage*. Ezeknek az éveknak a termése egy mindmáig kiadatlan írás a *Zur Aesthetik der romanischen Kirchen in Frankreich*. E korszak szintézise és legkiérleltebb műve a majd csak 1975-ben megjelenő *Arbeiter*,

Kunst und Künstler. Beitrage zu einer marxistischen Kunstwissenschaft. 1940. október 19-én a gursi, majd a Les Mille-i gyűjtőtáborba internálják.

1941. júniusában az USA-ba menekül. Itt kezd el foglalkozni a történelem előtti idők művészetével, mivel a művészet történetét csak úgy tartja kidolgozhatónak, ha abban a jelent előkészítő teljes történeti fejlődés helyet kap. Így lesz elemzésének tárgyává a barlangfestészet, vagy az egyiptomi neolit fazekasság. Az egyidejűleg folytatott képelemzéseket még ő maga akarta publikálni, erre csak 1968-ban került sor, a barát H. Read szép előszavával a Bollingen-sorozatban jelenik meg *The Demands of Art* címen. A festészeti elemzéseken túl tervbe vette egy szobrászatról, építészetről, valamint a művek értékeléséről (*Wie will ein Kunstwerk gewertet sein?*) szóló könyv megírását. A szellemi baloldal nem fogadja be (Adorno, Horkheimer), s bár ekkor már tanítványok veszik körül és kapcsolatot tart jelentős kortárs művészekkel (elsők között ismeri fel Dubuffet jelentőségét) pszichaszténiás betegsége mindinkább eluralkodik rajta. „A teremtő ember sokkal harcosabb annál, hogy katoná lehessen. Minden más embernél erősebben érzi a diszharmóniákat, melyek fel-szabdaltják a világot, mert ő maga nem más mint éppen a kontrasztok és disszonanciák emberi megtestesülése.” – írja 1915-ös háborús naplójában. 1952. július 14-én vet véget életének.

- 6 - G. Simmel: *Rodins Plastik und die Geistesrichtung der Gegenwart.* In: *Aesthetik und Soziologie um die Jahrhundertwende: Georg Simmel.* kiad.: H. Böhringer, K. Gröndler. Frankfurt am Main, Klostermann Verlag, 1976. 235. o. – megjegyzem, hogy ez az írás éppen Raphael második párizsi tartózkodása idején 1912-ben jelenik meg franciául.
- 7 Simmel: A pénz filozófiája. In: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok.* Bp., Gondolat Kiadó, 1973. 152. o.
- 8 - Vö.: W. Worringer: *Künstlerische Zukunftsfragen.* *Kunst und Künstler* 1916. február 5. füzet, 260. o.
9. Simmel: *Vom Wesen des historischen Verstehens.* Berlin, S. Mittler u. S. Verlag, 1918. 29. o.
- 10 Vö.: Simmel. *Rodins Plastik...* id. kiadás 237. o.
- 11 A. Chastel: Poussin és az utókor. In: *Fabulák, formák, figurák.* Bp., Gondolat Kiadó, 1984. 353. o.
- 12 M Raphael: *Von Monet zu Picasso.* Kézirat 63. o.
- 13 Vö.: u. o. kézirat 21. o.
- 14 F. W. J. Schelling: *Über das Verhaeltnis der bildenden Künste zu der Natur* (1807). In: *Schriften 1804–12.* kiad.: S. Dietsch, Berlin, Union Verlag, 1982. 106. o.
- 15 V. ö.: Raphael: *Von Monet zu Picasso,* kézirat, 19. o.
- 16 V. ö.: u. o. a Picasso-fejezettel
- 17 Itt csak utalunk arra, hogy Lukács Raphaelével sok tekintetben hasonló művészet-filozófiájában, milyen fontos szerepet játszik, a műalkotás konkrét alapját adja a disszonancia, melyben már előfeltételezett az átélt és utópikus valóság közti átmenet. V. ö.: Lukács: *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika.* Bp. Magvető Kiadó, 1975. 170–171. o., s még figyelemre méltóbb, tekintettel a közös simmeli indítatásra az 1913-ban írott, *Előadás a festészetéről* című írás In: *Ifjúkori művek* Bp., Magvető Kiadó, 1977.
- 18 R. Hamann: *Zur neuesten deutschen Kunst.* *Die Hilfe,* 1916. november 2. 44. szám (4. rész „Theorie und Theoretiker”) – a kritikai észrevételek ellenére Hamann azt állítja: „A leginkább átgondolt, a legszellemdeusabb és a legteljesebb logikái következetességgel kifejtett könyv az új művészetéről Max Raphaelé...”

- ¹⁹ V. ö.: Raphael: *Von Monet zu Picasso*. Kézirat 78. o. A megértés ilyen posztkonstruktív felfogása jellemző a korszak szellemtudományi munkáira (Dilthey, Simmel).
- ²⁰ V. ö.: H. Plessner: Zur Hermeneutik nichtsprachlichen Ausdrucks. In: *Das Problem der Sprache* kiad.: H. G. Gadamer. Fink Verlag, 1967. 555–566. o., és H. Plessner: *Anthropologie der Sinne* (1970). In.: *Gesellschaftliche Schriften* III. kiad.: O. Marquard. Suhrkamp Verlag, 1980. 351. o.
- ²¹ H. Tietze: Die Literatur über die jüngste Kunst (1917). In.: *Lebendige Kunstwissenschaft. Zur Krise der Kunst und Kunstgeschichte*. Wien, Krystall Verlag, 1925. 91. o.
- ²² Élelművének a marxista tradíció belül elfoglalt helyzetét elemzi H. D. Sander: *Marxistische Ideologie und allgemeine Kunsttheorie*. Tübingen, Kyklos/Mohr Verlag, 1970. 193–216. o.
- ²³ M. Raphael: Über einige Grenzen der Malerei. *Deutsche Kunst und Dekoration*, 1915. december, 208. o. A képtest ilyen jelentésfeltáró szerkezetanalízisére hozhatjuk példának a korai írások közül a Pechstein-esszét: *Das Kunstblatt*, 2. évf. 6. füzet 1918 (rövidített újraközlés: In: *Über die Schönheit haesslicher Bilder* kiad.: W. Tenzler, Berlin, Verlag Der Morgen, 1984. 293. o.)
- ²⁴ K. Fiedler: *Ursprung der Künstlerischen Tätigkeit* (1887) id. kiad. I. kötet 212. o. és 233. o.
- ²⁵ u. o. 307. o.
- ²⁶ u. o. 365. o.
- ²⁷ Az „Entbegrifflichung der Welt” és az „Enthabituierung des Sehens” fogalmairól lásd Max Imdahl: *Kunstgeschichtliche Bemerkungen*. In: H. R. Jauss: *Kleine Apologie der ästhetischen Erfahrung*. Konstanzer Uni. Reden 59. 1972. 52. o. és 66. o.
- ²⁸ H. Tietze: *Verlebendigung der Kunstgeschichte*. id. kötet 53. o.
- ²⁹ M. Raphael: *Der dorische Tempel. Dargestellt am Poseidon Tempel zu Paestum*. Augsburg, B. Filser Verlag, 1930. 70. o. (Raphael ebben a könyvében kísérletet tesz a „görögség-gondolat” újraértelmezésére, a mítosz és művészet közötti kapcsolat elemzésére és arra, hogy egyetlen mű formavilágát és az azt életre hívó világnézetet együttesen elemezze.)
- ³⁰ M. Raphael: Prologomena zu einer marxistischen Kunsttheorie (Über ästhetische Gefühle). In.: *Arbeiter, Kunst und Künstler*. Frankfurt am Main, Fischer Verlag, 1975. 255. o. Az ebbe a kötetbe gyűjtött írások Raphael művészettörténeti felfogásának esztétikai-szociológiai megalapozásának tekinthetők, legtöbbje a harmincas években született. A kötetet 1943-ban állítja végleges formájában össze.
- ³¹ V. ö.: a *Harc a művészet megértéséért* című tanulmánnyal.
- ³² V. ö. M. Raphael: Grundbegriffe der Kunstbetrachtung (1941). In: *Wie will eine Kunstwerk gesehen sein?* kiad.: K. Binder, Frankfurt/Párizs, Qumran Verlag, 1984. 332. o.
- ³³ „Ahol nincs optikai kép, ott nem is létezik a hatásforma...” (131. o.) „... a formabe nyomás, amit a mindenkor adott jelenségről nyerünk és ami ebben a létezésforma kifejezéseként van jelen, mindig egyfelől a tárgynak, másfelől a megvilágításnak, a környezetnek és a változó beállításnak a közös produktuma és ezért mint hatásforma áll szemben az absztrahált a változástól független létezésformával.” (16–17. o.) – A. Hildebrand: *Das Problem der Form in der Bildenden Kunst*. Strassburg, Heitz Verlag, 1913.
- ³⁴ Fiedler: *Studien über Hildebrands Problem der Form*. id. kiad. II. kötet 529. o.
- ³⁵ Anélkül, hogy itt belebocsátkoznánk az ikonológiai művészettörténet jelentőségének vagy éppen hiányosságainak taglalásába, csak utalunk arra, hogy a vele szemben fel-

hozott kritikai észrevételek éppen a festői mű öntematizációként való kifejtését, valamint az esztétikai észlelés jelentéskonstituáló szerepének mellőzését hiányolják. — „A modern észleléssz pszichológia azt tanítja, hogy a mindennapi életben nincs tudás nélküli látás, úgyszólván teljesen érintetlen szem; hogy a látott értelme nem valami utólagos, az emberi psziché magasabb régiójából származó adalék, hanem úgy kell elképzelnünk, mint amely már a primer benyomásban, spontán élményegységben jelen van.” O. Paecht: Kritik der Ikonologie. In.: *Bildende Kunst als Zeichensystem I. Ikonographie und Ikonologie*. kiad.: E. Kaemmerling, DuMont Verlag, 1979. 364. o.

³⁶ M. Raphael: Monographie eines Bildes. Corot „Römische Landschaft” In: *Arbeiter, Kunst und Künstler*. id. kiad. 56. o.

³⁷ u. o. 60. o.

³⁸ B. Growe: Anschauung und Schaffensprozess. In: *Wie will ein Kunstwerk gesehen sein?* id. kiad. 376. o.

³⁹ u. o. 386. o.

⁴⁰ A. Neumeyer: M. Raphael: The Demands of Art. (ezen a címen jelent meg a „Hogyan nézzük a műalkotást?” 1968-ban) *Pantheon Int. Z. für Kunst*. XXVIII. évf. 1. füzet, 1970. január–február, 81. o.

⁴¹ M. Imdahl: Kontingenz-Komposition—Providenz. Zur Anschauung eines Bildes von Giotto. In: *Neue Hefte f. Philosophie* 18–19. kiad: R. Bubner és mások, Göttingen, Vandenhoeck/Ruprecht Verlag, 1980. 167. o.

⁴² „A kép éppen planimetricusan szabályozott kompozíciójánál fogva mutatkozik meg úgy, mint egy a művész által teremtett, a maga teljességében invariábilis és szűkszerű, azaz mindent mindenre és mindent az egészre vonatkozó szimultán-struktúra.” u. o. 166. o.

⁴³ u. o. 174. o.

⁴⁴ Raphael: *Monographie eines Bildes...* id. kiad. 73. o.

⁴⁵ H. Plessner: Die Einheit der Sinne. Grundlinien einer Aesthesiologie des Geistes. In: *Gesellschaftliche Schriften III*. id. kiad. 275. o.

⁴⁶ V. ö. Raphael: *Grundbegriffe der Kunstbetrachtung* id. kiad. 313. o.

⁴⁷ „... az akarát, hogy a befogadó maga a forma egész valóságát létrehozza magában és önmagából újra és újra megújítsa, a formaképzés lényegi alkotóeleme.” u. o. 331. o.

⁴⁸ L. Dittmann: Zum Sinn der Farbgestaltung im XIX. Jahrhundert. In: *Beitraege zum Problem des Stilpluralismus*. kiad.: W. Hager, N. Knoppe, München, Prestel Verlag, 1977. 97. o.

⁴⁹ Raphael: *Die Farbe Schwarz*. Kiad.: K. Binder, Qumran Verlag, 1984. 69–70. o.

⁵⁰ Az esztétikai tapasztalat ilyen értelmezéséhez v. ö. R. Bubner: Zur Analyse aesthetischer Erfahrung. In: *Kolloquium Kunst und Philosophie I. Aesthetische Erfahrung*. Kiad.: W. Oelmüller, UTB. 1105, 1981. 260–261. o.

⁵¹ M. Imdahl: Zu Delaunays historischer Stellung. In: *Robert Delaunay – Licht und Farbe*. DuMont Verlag, 1967. 84. o.

A PHÜZISZ FOGALMA, AMELY HEIDEGGER LÉT ÉS IDŐJÉBŐL MEG HIÁNYZIK

Nem vagyok filológus. Tanulmányom látszólag talán filológiai jellegű részlet-problémát tárgyal ugyan, melynek filozófiai jelentősége lényegtelennek tűnik, célja azonban az, hogy egy eszmetörténeti kérdés tisztázásához járuljon hozzá: Miért maradt befejezetlen a *Lét és idő*, századunk talán legnagyobbígyűbb filozófiai műve?

Azt szeretném ugyanis megmutatni, hogy a *Lét és idő* kiindulópontja, a jelenvalólét (Dasein) előkészítő fundamentálanálízise nem tette lehetővé Heidegger számára, hogy **valóban történeti** módon közelítse meg a létet. S amíg a megközelítés nem történeti, a létre vonatkozó kérdés nem lehet tulajdonképpen, mi több, képtelenek leszünk a lét értelmére vonatkozó kérdés értelmét felfogni.

Heidegger maga mindig gondolkodásának **kontinuitását** hangsúlyozta. S tagadhatatlan, hogy a *Lét és idő* már felvetette a lét értelmére vonatkozó kérdést, hogy Heidegger a *Lét és idő*ben már a létfelejtés radikális kritikáját, azaz a metafizikai gondolkodás egész történelmi periódusának radikális destrukcióját kívánta végbevinni. Csakhogy a jelenvalólét analízisén keresztül **nem vezet út a léthez**. Ebben az értelemben már a heideggeri mű **diszkontinuitását** kell hangsúlyoznunk. Nem mintha a *Lét és időt* követő korszakban már képes lett volna megválaszolni a lét értelmére vonatkozó kérdést, amely előzőleg még megoldhatatlannak bizonyult. Ezt a kérdést ugyanis nem lehet egyértelműen és végérvényesen megválaszolni. Ha a válasz felé vezető úton járunk is, nem vagyunk abban a helyzetben, hogy megfogalmazzuk a választ. A *Lét és idő*, pontosabban a mű kiindulópontja viszont egészen egyszerűen zsákutcának bizonyult. Radikális újrakezdés nélkül Heidegger nem járhatott volna a lét felé vezető úton. A *Lét és idő* filozófusa nem volt még a metafizikai korszak radikális kritikusa, bár törekedett arra, hogy végrehajtsa a metafizikai gondolkodás destrukcióját. A *Lét és idő* egzisztencialista interpretációja tulajdonképpen nem volt félreértés. Persze a filozófus úgy érezte, félreértették. Hiszen ő más irányban kívánt haladni. S lehet, hogy szándékait valóban félreértették. Csakhogy a szándékoknak semmi jelentőségük a filozófiában. Ameddig a jelenvalólét tulajdonképpenisége és nem-tulajdonképpenisége volt az analízis kiindulópontja, ami azt is jelenti, hogy a nem-tulajdonképpeniség leküzdésének individuális formája a koncepció valóságos lehetőségét képviselte, az egzisztencializmus a mű autentikus félreértése

volt. Ez pedig azt jelenti, hogy Heideggernek nem sikerült a metafizikai korszak gondolati meghaladása. Nem sikerült, mert a jelenvalólét – a megnevezés depersonifikált volta ellenére – valami individuumszerű maradt. A metafizikát pedig nem lehet egyénileg lebírni. A metafizikai kultúrában nincsen olyan egyén, aki a korszak alapvető jellegzetességén, objektum és szubjektum, test és lélek dualizmusán túlléphetne. Heidegger jelenvalóléte – megalkotójának minden szándéka ellenére – a metafizikai kultúra individuuma maradt: olyan egyén, akinek – még ha világban-benne-lét is – önmaga a kiindulópontja. A jelenvalólét végső soron a **modern korszak** szubjektumával azonos: megmaradt a fausti embernek, aki a **természetet** (és törvényeit) fürkészi, hogy azt önmaga kedvére használhassa, hogy a világ urává legyen, azaz legyőzze a halált. A halálhoz viszonyuló létről szóló felejtetetlen fejezet nem más, mint reménytelen kísérlet megoldani a megoldhatatlant: megmutatni, hogy kultúránkon belül is képesek lehetünk a halál tényét elfogadni. Holott ez lehetetlen. Kultúránk, a világivá tett keresztény kultúra nem képes szembenézni a halállal. Hogy erre képes legyen, hogy képesek legyünk elfogadni a Semmit, az kellene, hogy részének tekintsük magunkat... Nem. Nem használhatjuk itt a **természet** szót. A másik szó viszont, melynek jelentése lehetővé tenné, hogy az általa jelölt valami részeként tekintsük magunkat, az még hiányzott a *Lét és időből*. A szó: **phüizisz**. **Phüizisz** – alapszó. „Az alapszavak történetiek. Ez nemcsak azt jelenti: a számunkra történetileg múltjukat illetően áttekinthető korszakokban mindig más és más jelentésük volt, hanem azt is: most és a jövőben is történelmet alapoznak meg, aszerint, hogy milyen értelmezésük válik meghatározóvá.” (*Der Wille zur Macht als Kunst*. Nietzsche I. 169. o.) A metafizikai korszak a maga dualizmusát ember és természet dualizmusaként is megfogalmazza. Azt mondhatnánk, hogy a latin **natura** szó egyike azoknak a szavaknak, amely a korszak történelmét megalapozza. A szó görög eredetijének nemcsak más az értelme. Az is történelmet alapozott meg: egy másikat azonban. A *Lét és időt* követően Heideggernek a lét értelmét illető kutatásai nem voltak többé a jelenvalólét fundamentálanálíziséhez kötve. Ebben a középső korszakában a lét elemzését, s egyidejűleg a metafizikai korszak destrukcióját a phüizisz elemzésével kezdte, ennek a görög fogalomnak az elemzésével, amely a *Lét és időben* egyszerűen nem szerepelt. Kezdjük elmélkedéseinket Heidegger későbbi analízisével. Nemcsak mert az a világosabb és érthetőbb, hanem azért is, mert látnunk kell, hogy mi az egyáltalában, ami még hiányzott a *Lét és időből*.

Phűzisz mint alapszó

A *Lét és időt* követő korszak egész heideggeri létértelmezését – a korszak 1935 körül kezdődött – a görög phűzisz fogalomból kell megértenünk. A lét értelmezése ebben a periódusban is a metafizikai korszak kritikája. Heidegger azonban nem egyszerűen létfeledésről beszél. Konkrétabbá teszi ezt azzal, hogy azt mondja: Azt a szót, amely a görögben a létet jelentette, rosszul fordították le. A létfeledés phűzisz-feledést jelent, a modern embernek arra való képtelenségét, hogy megértse a phűzisz szót. Miután a **phűziszt** a **natura** latin szóval fordították le, lehetetlenné vált a létet megérteni. Pontosabban: Ha a szavak történelmet alapoznak meg, ez pedig azt jelenti, hogy – remélem, hogy ez nem **hamis** félreértése Heideggernek – létet alapoznak meg, ez esetben a metafizikai korszak, melynek számára nincs phűzisz, amely csak a természetet (naturát) ismeri, szükségképpen létnélküli korszak: márcsak fogalmi keretei miatt is létfeledésre íteltetett. A létfeledés nem egyszerűen azt jelenti, hogy megfeledkeztünk valamiről, ami tulajdonképpen jelen van; a létfeledés által, ill. a létfeledésben a lét tényleg hiányzik. (Ha ez az értelmezés korrekt, akkor Heidegger nem azt állította, hogy a görög emberiség, amely a létet **phűzisz**ként értette, a lét 'igaz' fogalmának birtokában volt, szemben a modern emberiséggel, amely hamisan értelmezi a létet. Ha Heidegger szerint a modern emberiség hibás úton jár – s abszurd lenne tagadni, hogy ez volt a filozófus véleménye –, akkor ez nem azért van így, mert a modern emberiség nem azonos a görög emberiséggel, hanem mert **dualista, s mégsem hisz istenben**. A szekularizált kereszténység **contradictio in adiecto**.) A létfeledés – phűzisz-feledés. (Újból csak: Véleményem szerint Heidegger nem azt gondolta, hogy a 'lét=phűzisz' az 'igazság', s az az emberiség, amely képtelen ezt az igazságot belátni, tévelyeg. Az igazság **aletheia**ként való értelmezése nem engedi meg ezt az értelmezést.) A **phűzisz-feledés pedig egy olyasfajta lét, amelyben az ember nem a phűzisz részének, hanem – legalábbis a lehetőség szerint – a természet urának tekinti önmagát**. A természet-fogalom, amellyé a lét fogalma szűkült, nem más, mint „a lét mint phűzisz késői és zavarodott visszhangja”. „A naturával az ész és a szabadságot állítják szembe.” (*Überwindung der Metaphysik*. Vorträge und Aufsätze 73. o.) A metafizikai létértelmezés kritikájának (és ismét csak: **ez egyben a modern lét kritikája**) kiindulópontja a görög kezdetek phűzisz-fogalma: a phűzisz fogalom Anaximandrosznál, Herakleitosznál, Parmenidésznél, és Szophoklésznél. Arisztotelész már átmenet. Az arisztotelészi phűzisz-fogalomról szólván Heidegger a következőket mondja: „Különben a phűzisznek ebben az első zárt gondolati megragadásában a phűzisz lényegének kezdeti és ezért legmagasabbrendű gondolati kivetülése utoljára még visszacseng az a kivetülés, amely Anaximandrosz, Herakleitosz és Parmenidész mondásaiban maradt fenn a számunkra” (*Vom Wesen und Begriff der physis Aristoteles Physik* B, 1. Wegmarken 240. o.). Hogy köze-

lebből megvizsgáljam e phüszis-fogalom heideggeri interpretációját, mindenekelőtt a *Bevezetés a metafizikába* című művet használok, s kiegészítő „második” szöveggént tekintetbe veszem még A *műalkotás eredetét*. Már itt, a legelején hangsúlyozni szeretném: Semmiképpen sem akarom azt állítani, hogy a lét=phüszis és az ember itt elemzendő interpretációja mindvégig érvényes maradt a filozófus számára, bár ezt a lehetőséget sem zárnam ki. E probléma taglalása azonban túllép az esszé keretein. Mint mondtam, egyrészt azt szeretném megérteni, miért nem tudta Heidegger befejezni a *Lét és időt*, másrészt szeretném megmutatni, hogy phüszis-fogalom híján nem is lehetett képes a metafizikai korszak dualizmusának történelmi kritikáját kibontani.

Bevezetés a metafizikába és A műalkotás eredete

Arra akarom itt felhasználni Heidegger e két művét, hogy jellemezzem Heidegger lét- és emberértelmezését a *Lét és időt* követő korszakban. „Phüszis a keletkezés, az önmagát a rejtőzködőből kihozás, s így annak elő-állítása.” (*Einführung*, 12. o.) A phüszis=lét e definíciójának – egy másikkal is találkozunk még –, amely éppúgy az igazság, aletheia definíciója is, vagy legalábbis az lehetne, semmi köze sincs a természet modern értelmezéséhez, ahhoz a természet-fogalomhoz, mely szerint a természet a létezők mindensége, melyet a modern tudomány a maga matematikai módszereivel ír le, s amellyel csak az észlény kategorikus imperatívusza áll szemben. A phüszis semmiképpen sem a létezők mindensége, és éppily kevésbé jellemvonása a létezők mindenségének, vagy valamifajta sajátos létezőknek. A phüszist, a phüszisnek ezt a fogalmát egyáltalában nem érthetjük meg, ha nem tudjuk leküzdeni modern, nyugati, dualista beállítottságunkat, objektum és szubjektum, anyag és szellem, test és lélek szembeállítását. Csakhogy nincsen olyan „európai”, aki ezt a beállítódást képes lenne leküzdeni (verbális kísérleteink, hogy túllépünk rajta, nem valami meggyőzőek, mindenekelőtt azért nem, mert a fogalmi apparátus, mellyel a beállítódást leküzdeni igyekszünk, teljesen benne gyökerezik), legfeljebb bátortalan lépéseket tehetünk ebben az irányban. Kénytelenek vagyunk tehát belátni: arra ítéltettünk, hogy ide-oda hányódjunk a pusztá verbális ‚megértés’ és valamifajta homályos sejtések között. Phüszis egy olyan létfogalom, amely már nem ‚nyugati’. Phüszis olyan lét, amely még semmiféle más szubsztanciával, semmi ‚res cogitans’-szal nem áll szemben, ami viszont azt jelenti, hogy a phüszis még nem natura, nem ‚res extensa’. Ha a phüszis és logosz lényegszerű összetartozásáról beszélünk, akkor nem azt mondjuk, hogy a phüszis ‚tartalmazza’ a logoszt. A phüszis nem más, mint a logosz, mégsem felesleges azonban, hogy két szavunk van rá. Itt nyelvünk határaival, azaz ‚világunk’ határaival szembesülünk. Ha azt mondjuk, az ember része a természetnek, akkor szembeállítjuk embert és természetet, először ugyanis kiemeljük az embert a természetből, hogy azután

visszahelyezzük belé. Ha viszont azt mondjuk, hogy a természet ember (emberi?), akkor valami olyasmit állítunk, aminek kultúránkon belül egyszerűen semmi, de semmi értelme nincsen, de ezen állításnak amúgy sincsen semmi köze ahhoz a görög tételhez: a phűzisz logosz. „Az ember–természet” ez meg azt jelenti megint, hogy az ember része a természetnek. Nem tudjuk a görög tételt felfogni. Azt az állítást, hogy az ember állandó harcban áll a természettel, értjük. Az egyik azt mondja: harcban állunk a természettel és képesek vagyunk arra, hogy lépésről lépésre legyőzzük a természetet (a halált) – a felvilágosodás racionalista tradícióját, ha jól belegondolunk, nem is lehet másképpen értelmezni –, a másik meg azt: úgysem tudjuk uralmunk alá hajtani a természetet – ebben az „irracionalista” tradícióban a természet isten, valami, ami hatalmasabb, mint mi magunk. – De ha a görögök, ahogyan azt Heidegger interpretálja, azt mondják, hogy alkotó aktivitásunk a keletkezés, az önmagát a rejtőzködőből kihozás folyamata, azaz **maga a phűzisz**, az a folyamat, ahol a rejtőzködő először áll elő, akkor elbizonytalanodunk, hogy mit is értsünk ezen. Azt hisszük, hogy értjük, megértettük a **diké** és **techné** közötti állandó viszály görög felfogását. A viszályt a törvény és azon képességünk között, hogy áttörjük a törvényt és új törvényt alkossunk. A diké és a techné viszálya az ember harca az ellenállhatatlannal szemben, az ember erőszak-tevő betörése az ellenállhatatlanba. A techné erőszak-alkalmazás, betörés a törvénybe. Csakhogy a mi nyugati értelmezésünkben a diké és a techné nem hasonneműek. A techné egy másik szubsztancia. Techné a mi képességünk, melyet az ész, a ráció, a logosz közvetít, valami, ami nem a természet (a natura) a maga törvényeivel és normáival, tehát nem diké. A heideggeri-görög felfogásban viszont ez az erőszak-alkalmazás, ez a betörés, a techné „része” magának a phűzisznek, hozzátartozik a phűziszhez. Az emberben, az ember által, az „összeszedő összeszedettség” azaz a logosz által valami keletkezik, valami előhozza magát a rejtőzködőből, s a rejtőzködő elő-állítja magát. A logosz nélkül, az „összeszedő összeszedettség” nélkül nincs lét (=nincs phűzisz), nincs előhozakodás a rejtőzködőből: logosz nélkül a rejtőzködő nem áll elő. Azt mondjuk tehát: Az ember teremti a létet? A leghatározottabban nem, jelentsen ez az állítás bármit is. Az ember nem teremt létet. A rejtőzködő önmagát kényszeríti létre az ember által, a rejtőzködő önmagát-hozza elő otthonosságából az ember által. Az ember arra kényszerített, hogy erőszakot alkalmazzon az ellenállhatatlannal szemben, s ezzel az erőszak-alkalmazással „segíti” a rejtőzködőt önmaga elő-állításában; s ezen az aktuson keresztül, amely a phűzisz aktusa, ő maga (az ember) jelenvalólétre szoríttatatik. „Ezen – maga a lét által kikényszerített – kényszerűség felől tekintve nyílik csak meg a számunkra az emberlét lényege.” (124. o.) Ez a maga a lét által kikényszerített kényszerűség az, ami az embert alkotásra szorítja, jöllehet alkotása, ez a lét túlerejével szembeni erőszak-cselekmény, szükségképpen szétfűződik e túlerőn. „A történeti ember jelenvaló-léte azt jelenti: olyan rés-ként tételezettnek-lenni,

amelybe a lét túlereje megjelenésében betör, hogy ez a rés maga összezúzódjék a léten.” (124. o.) Ezen keretek között azután Heidegger az embert **alkotóként** tudja felfogni, anélkül, hogy a létet **hatalomra törő akaratként** kellene interpretálnia, amiként Nietzsche tette, mintegy összefoglalván a metafizikai gondolkodás egész történetének tanulságait. Az ember teremtő, e teremtő aktivitása azonban, melyre a phüizisz szorítja, nem teszi őt a phüizisz urává (ő maga phüizisz), hanem a rejtőzködő áll elő. A keletkezés, a rejtőzködőből magát előhozás folyamata (phüizisz) és az emberi alkotás, az emberi jelenvalólét azonosak. Az ember kihívja a feltörekvő-időző működést, e működés az emberi mű –, a műalkotás, a költő szava, a gondolati kivetülés, az épület, az államalkotó cselekvés által kihíva elő-áll. **Egy világ nyílik meg itt** (valami új keletkezik), ez azonban vissza is áll a **Földre**, s ez azt is jelenti: **az ember Földdé teszi a Földet**. Ami itt végbemegy, azt nyugati fogalmainkkal szinte nem is vagyunk képesek leírni. Az emberi alkotásban a phüizisz (a feltörekvő-időző működés) előlép rejtőzködéséből. Létre jön (igazság történik). logosz és phüizisz különválnak. Csakhogy – és ez az a pont, ahol a nyugati gondolkodás tévelyegni kezd – logosz és phüizisz e különválása nem jelenti azt, hogy a logosz kilépne a phüiziszből. Alkotásunk soha nem tesz istenné bennünket. A görögök tisztában voltak vele, hogy a logosz nem képes legyőzni és uralni a phüizist. A logosz phüizisz. A logosz által, azaz a maga összeszedettségé által a phüizisz, a feltörekvő-időző működés elő-állítja önmagát. Ezen aktus, ezen alkotás nem szünteti meg azonban a logosz phüizisz voltát, s még kevésbé lesz általa a logosz a phüizisz urává. A phüizisz kényszeríti ki ezt a kreatív aktust, és nincs és nem lehet olyan kreatív aktus, amely alárendelné a phüizist a logosznak. Ellenkezőleg: A lét túlerejével szembeni erőszak-tétel szét kell zúzódjék a túlerről. A diké mint illetékesség a maga részéről minden techné felett rendelkezik. Az ember harca (alkotása) a phüizisen belül mint igazságot (létet) teremtő tevékenység, ez a történelem, a lét feltáró kieszközlése a létezőben. Az alkotó ember, aki valami egészen más, mint a tudással rendelkező ember, a nyugati gondolkodás animal rationale-ja, sohasem képes azonban hatalmába keríteni az ellenállhatatlant. „Ide-oda hányatik illetékesség és illetéketlenség között, a rossz és a nemes között. A hatalmas minden erőszaktevő megszélesítése vagy győzelem, vagy vereség. Más és más módon, de mindkettő kivét az otthonosból és így bontja ki ezután mindegyik a maga módján a kivívott vagy elvesztett lét veszélyességét. Más és más módon, de mindkettőt a pusztulás fenyegeti.” (123. o.)

A phüizisznek, a phüizisen belüli viszálynak (mely által logosz és phüizisz különválnak) ez a leírása a *Bezevetés*ben tragikus-heroikus, a görög tragédia szellemében fogant. Az *Eredet*ben az ábrázolás szelídebb, már nem az ember tragikus-heroikus harca az ellenállhatatlannal, nem a phüizisz által az emberre kényszerített erőszak-alkalmazás, melynek célja túl van az emberen, hanem olyan alkotás, mely önmagában is cél az ember számára. A két leírás lényege mégis

azonos: A jelenvaló-lét állandó küzdelem, a lét (az igazság) feltárulása a műben. Az ember alkotó lény. E kreativitásból azonban nem következik a természet felletti végső győzelem. Az emberi erőszak minden, csak nem győzedelmes: „... egy valamin minden erőszak-tétel közvetlenül meghiúsul. Ez pedig a halál.” (121.o.) A görögök megbékéltek ezzel a ténnyel: az ember alkotóképessége az ő szemükben nem eszköz volt, melynek segítségével az ember megkísérli, hogy a természet urává váljék, azaz leküzdje a halált, hanem magáértvaló cél (lásd Szophoklész *Antigonéja* híres kórusának elemzését a *Bevezetésben*). A metafizika egész beállítódása (amely Platón óta egész nyugati kultúránkat meghatározza) ezzel szemben nem más, mint a **halál állandó negációja**. Szembeállítja a phűzisz (melyet naturává torzít-szelidít) a logosz-szal (melyet eszként és értelemként magyaráz). Ez pedig azt jelenti, hogy itt a lét a techné, a poiezisz, nem pedig a phűzisz mintájára van értelmezve. „A tárgyasulás lemondó önmegvalósítása mindenütt az állandót akarja az előállított tárgyakban, s csak ezt tekinti létezőnek és pozitívnak. A technikai tárgyasulás önmegvalósítása a halál állandó negációja.” (*Wozu Lichter? Holzwege*, 299. o.)

A halálhoz viszonyuló lét fogalma az a pont tehát, ahol a *Lét és idő* koncepciója kapcsolódik a metafizikai kultúra **későbbi** kritikájához. A kérdés az, vajon elvezethet-e a halálhoz viszonyuló lét elemzése a későbbi lét-felfogáshoz.

Lét és idő. Kiindulópont: Az átlagos mindennapiság

Ha a későbbi, a görög phűzisz-fogalmon alapuló létfelfogást össze akarjuk foglalni, akkor a legjobb, amit tehetünk, ha a *Levél a humanizmusról* klasszikus megfogalmazását idézzük: „Az ember nem a létező ura. Az ember a lét pásztora.” (*Brief über den Humanismus. Wegmarken*, 338. o.) Szeretném megmutatni, hogy ezt a felfogást a *Lét és idő* koncepcióján belül nem lehet kibontani. E tény egyik, de talán legfontosabb oka, hogy a lét előkészítő fundamentálanálízisétől nem vezet út a phűziszhez. Ha Heidegger a halálhoz viszonyuló lét elemzése során a metafizikai korszak modern emberének a halálhoz való viszonyát „kritizálja” is – nem-tulajdonképpeninek ábrázolván azt –, ez a kritika nem képes a metafizikai beállítódást mint olyant leküzdni. A halálhoz viszonyuló létről szóló egész fejezet – valamint a rákövetkező, tulajdonképpeni lenni-tudásunkról és az elhatározottságról – egy újfajta létviszony szükségességéről szól, a *Lét és idő* fogalmi apparátusának keretei között azonban ezen új létviszony lehetőségét nem lehet felmutatni.

Mint ismeretes, az analízis kiindulópontja a jelenvalólét átlagos mindennapisága, amelyben – a mű koncepciója szerint – a jelenvalólét közvetlenül és többnyire tartózkodik. A jelenvalólét mindennapi gyakorlatában világban-benne-lét. Világát a használt eszközből tárja fel, amely környezetében legelőször kerül az

útjába, azaz a kézhezállóból. A kézhezálló eszközt alkalmassága jellemzi, az eszköz egy arra-való; ehhez tartozik egy amire-való, egy mű. Az eszköz arra való, hogy előállítsa a művet. A mű maga is egy kézhezálló. A mű éppoly kevésbé van egyszerűen csak kéznél, mint az eszköz; a mű is valaminek a kedvéért van jelen. Az pedig, aminek a kedvéért jelen van, az magának a létnek a lennitudása. A rendeltetés egészen belül ezen utalásösszefüggések által táruul fel a jelenvalólét világa. Ezen egészen belül ugyanis mindennek megvan a maga jelentése: a világ világiságát jelentéssége strukturálja. „A jelenvalólét önmaga lennitudásának kedvéért egzisztál. Egzisztálón belevetett és mint belevetett ki van szolgáltatva a létezőnek, amelyre szüksége van ahhoz, hogy tudjon úgy lenni, amint van, azaz önmaga kedvéért. Amennyiben a jelenvalólét faktikusan egzisztál, az önmaga kedvéért ezen összefüggésén belül – a mindenkori arra-valóval együtt – érti meg önmagát. Amiben az egzisztáló jelenvalólét megérti önmagát, az jelen van a maga faktikus egzisztenciájával. Az, amiben az elsődleges önmegértés történik, a jelenvalólét létmódjával rendelkezik. A jelenvalólét egzisztálón nem más, mint világa.” (*Lét és idő*, 364. o.) „Világ» ontológiaiilag nem olyan létező meghatározottsága, amely a maga lényegét tekintve nem jelenvalólét, hanem magának a jelenvalólétnek egy jellemzője.” (64. o.)

Az idézetekben állítottak persze nem azt jelentik, hogy jelenvalólét híján nincsenek létezők. Csak világ nincsen jelenvalólét nélkül. A világ (a világiság) az, ami a jelenvalólét által táruul fel. Jelenvalólét és világ összetartoznak. Ez a felfogás úgy tűnik, nagyon hasonlít a *Bevezetés* és az *Eredet* koncepciójához. De erről nincsen szó. Nem mintha Heidegger ne kritizálta volna már itt is a nyugati metafizika álláspontját. Éppen hogy a metafizikai világfelfogást bírálja, amely a világot egy ontológiai-kategoriálisan értett természetfoglalomból akarja megérteni, s így nem veszi észre a világiság fogalmát. „Arra tesznek kísérletet, hogy a világot annak a létezőnek a létéből interpretálják, amelyik kéznél van a világon belül, ezenfelül azonban először még egyáltalában nem felfedett, a természetből. A természet – ontológiai-kategoriálisan értve – a lehetséges világonbelüli létező létének határesetete.” (65. o.) Ez az interpretáció **megfosztja a világot világiságától**. „»Természet«, mint egy meghatározott a világon belül utunkba kerülő létező létstruktúráinak kategoriális összessége, sohasem képes érthetővé tenni a világiságot. Ugyanígy a 'természet' fenomén is, mondjuk a romantika természetfogalmának értelmében csak a világfogalomból, azaz a jelenvalólét analitikájából ragadható meg ontológiaiilag.” (65. o.) A metafizikai létértelmezésnek megfelelő természetfogalmat – a lét mint kéznéllevőség, tárgyi-ság – természetesen a későbbi koncepció is elutasítja. Mégis igen fontos az a különbség, hogy itt, a *Lét és idő*ben csak világ van; a 'természet' fogalma 'helyett' nincsen semmi. Heidegger még nem nyúlt vissza a latin natura szó görög eredetijéhez. Hiányzik még a feltörekvő-időző működés fogalma, melybe a je-

lენვალოლét betör, hogy felállítsa világát és ezáltal engedje megvilágítani a Földet. Egyszerűen semmi nincsen, ami a phüzsiz-fogalom szerepét betölthetné.

A *Lét és idő* csak a következő természet-fogalmakat ismeri:

a) A metafizika természete: egy meghatározott, a világon belül utunkba kerülő létező létstruktúráinak kategoriális összessége (energiával rendelkező anyag), azaz a természettudományok természete, melyeknek Kant transzcendentális logikája a szaklogikája.

b) A romantika természetfogalmának értelmében vett természet, irracionális erők meghatározatlan fogalma. Ezt a természetet is csak a világfogalom alapján ragadhatjuk meg.

c) A természeti termékek fényében tekintett természet, a környező-világi természet: „A használt eszközben használata során a ,természetet’ is felfedezük, a ,természetet’ a természeti termékek fényében.

De nem szabad itt a természetet mint már csak kéznéllevőt értenünk – s nem szabad természeti **hatalomként** sem. Az erdő erdőgazdaság, a hegy kőbánya, a folyó vízienergia, a szél ,vitorlába fogott’ szél. A felfedezett ,környező viaggal’ együtt utunkba kerül az így felfedett ,természet’ is. Eltekinthetünk kézhezálló létmódjától, lehet őt magát csak a maga pusztja kéznéllevőségében felfedezni és meghatározni. Ezen természetfelfedezés számára azonban az a természet, amely működésben van, lerohan, mint táj megragad bennünket, rejtve marad. A botanikus növényei nem vízparti virágok, a folyó földrajzilag rögzített ,eredete’ nem a ,földből feltörő forrás’.” (70. o.) A nyilvános létesítmények világán keresztül is a környezővilági természetet fedezzük fel (a fedett vasúti peron a rossz időre, a világítóberendezés a sötétségre utal stb.). Felesleges lenne szót vesztegetni annak bizonygatására, hogy e fogalmak között egy sincsen, amelynek köze volna a phüzsiz fogalomhoz. A világban-benne-lét, a jelenvalólét struktúramomentumaként csak **világ** van; a természet nem más, mint világon belüli utunkba kerülő: **környező-világi természet**. A természettudományok természete egyenesen a metafizikai világelfogásból levezetett. A romantika természete pedig nem más, mint a tudományok természetfogalmának komplementerje: mindaz, amit nem lehet ,racionalista’ módon leírni.

Ez pedig azt jelenti, hogy itt nincs semmi sem, amibe a jelenvalólét betörne, hogy felállítsa világát s egyszersmind engedje megvilágítani a Földet. A jelenvalólét csupán csak világot tár fel, önmaga struktúramomentumát. A jelenvalólét nem a phüzsizből alkotja magát, nincsen olyan aktus, amely által a rejtőzködő elő-állna. Talán nem tévedek, ha azt mondom, hogy a *Lét és idő*-ből **az a közeg hiányzik, melyben az ember történelmet csinálhatna**. S minthogy a közeg hiányzik, maga a jelenvalólét a kiindulópont; hogy ez így van, azt az a tény is mutatja, hogy éppen a jelenvalólét az, amely **önmaga kedvéért** egzisztál. Phüzsiz nélkül, anélkül a közeg nélkül, amelyben az ember alkotó aktivitását kifejtheti –, kifejtteni kényszerül, minthogy végső soron ez az aktivitás **a lét kedvé**

ért való, a lét (a phüzsiz) kényszeríti ki –, Heidegger igyekezete, hogy megtalálja a visszautat a lét értelméről szóló kérdéshez, sikertelen maradt. Heidegger jelenvalóléte – a filozófus minden törekvésének dacára – a metafizikai gondolkodás „szubjektuma”, „szubjektum”, amely önmagából kiindulva „objektumot” tételez.

Lét és idő. Az előkészítő analízis második fázisa

Persze nem szabad elfelejtenünk, hogy a világnak ez a világonbelüli kézhezállón keresztül történő ontológiai interpretációja az átlagos mindennapiság analíziséből indul el és a gondnak mint a jelenvalólét létének csak egyetlen struktúramomentumát érinti: a **hanyatlást**. A valamihez kötött lét – hanyatlás. Csak-hogy az az elemzés sem tár fel **semmiféle másik világot**, amely az átlagos mindennapiság „Ki?”-jétől, az akárkitől a jelenvalólét tulajdonképpeniségéhez megy tovább: a jelenvalólét világa továbbra is a mindennapi gondoskodás köré épül.

„Amikor a jelenvalólét a világot külön felfedi és közelhozza magához, amikor önmaga számára tulajdonképpeni létét feltárja, akkor a „világnak” ez a felfedezése és a jelenvalólétnek ez a feltárása mindig azoknak az elfedéseknek és kódosításoknak az eltávolítása, azoknak az elképzeléseknek a szétzúzása, melyekkel a jelenvalólét elzárja magát tulajdonképpeni lététől.” (129. o.) „Az elhatározottság a jelenvalólétet mint **önmaga tulajdonképpeni létét** nem választja le világáról.” „Az elhatározottság az Önmagát pontosan a mindenki gondoskodó kézhezállóhoz kötött létbe viszi és a másokkal való gondoskodó együttlétbe dobja bele.” (289. o.) „A jelenvalólét tulajdonképpeni egzisztenciája is ebben a gondoskodásban tartózkodik – **akkor is, ha az számára „közömbös”**.” (352. o. Kiemelés tőlem. – V. M.)

A tulajdonképpeni egzisztencia feltárulása tehát a jelenvalólét új viszonya önmagához, de **másfajta világok lehetőségét nem tárja fel**. A világ továbbra is a mindennapi gondoskodáshoz kötött. Heidegger mégcsak a kérdést sem képes felvetni, miképpen hozhatna létre az ember új világokat, vagy hogy egyáltalában lehetséges volt-e valaha is másfajta világ. Ez az egész problematika **szűkségekppen** hiányzik: A *Lét és idő* egész konstrukciója még akkor sem engedi meg a történelmi analízist, ha Heidegger a mindennapiságot a nyugati metafizikai kultúra torzulásainak fényében elemzi: Ha egyszer a hanyatlás mint a mindennapiság fő mozzanata elkerülhetetlenül hozzátartozik a jelenvalólét-hez mint olyanhoz, akkor semmifajta más világ nem is lehetséges: ha egyáltalán változhat valami, akkor az a jelenvalólét viszonya a maga világához. Az is, aki azt állítja, hogy a jelenvalólét átlagos mindennapisága csak azért kell az elemzés kiindulópontja legyen, mert a kiindulópont nem lehet kívül világunkon (maga az érv hamis: a későbbiekben a létkeresés kiindulópontja a görög létértel-

mezés), annak is be kell látnia, hogy **ettől** a jelenvalólétől (a metafizikai korszak tipikus emberétől) nem vezet semmiféle út ahhoz az alkotó emberhez, akit Heidegger azután ábrázol, hogy új kiindulópontot választott: a lét görög fogalmát. A metafizikai korszak jól ismert jelenvalólétének elemzése **e jelenvalólét világán** nem léphet túl; mit sem segít, ha valaki bebizonyítja, hogy a jelenvalólét mint olyan, elvileg más viszonyt is kialakíthat világához. Amikor a jelenvalólét az előlegző elhatározottságban a mindennapoknak ebből a hanyatló világból mintegy kitekint, nem tárja fel más világok, más kultúrák lehetőségeit (mégcsak saját kultúránk még el nem torzult kezdetét sem), hanem csupán ugyanezen kultúrához való más viszonyulás lehetőségét: **Az előlegző elhatározottság nem más, mint megbékélés véges voltunkkal, egy olyan attitűd, amely a metafizikai kultúrán belül keresztülvihetetlennek mutatkozik.** E kultúra a maga eredeti vallásos formájában feltámadást és örök életet ígért. S amióta „Isten halott”, e kultúra nem tud semmit sem kezdeni a halállal. Egy másfajta attitűd híján, amelynek a számára még a kérdés is értelmetlen, hogy vajon phűzisz és logosz azonosak-e vagy sem, a heideggeri görögök, és néhány más kultúra (a keleti) attitűdje híján, a halálhoz való viszonyunk kritikája nem lehet meggyőző. A semmibe való beletartottság, amely a halálhoz viszonyuló létben az előlegző elhatározottság által feltárul, csak végességünkig jut el —, ami természeti meghatározottságunk egyik mozzanata —, nem pedig a phűziszhez. Ez a tudás, úgy ahogy önmagában áll, elviselhetetlen a metafizikai korszak jelenvalóléte számára. Abszurd lenne a *Lét és idő* egzisztencialista értelmezésének jogosultságát tagadni.

Kölcsönös összefüggésről van tehát szó:

1. A jelenvalólétnek, a metafizikai korszak szubjektumának analízise alapján Heidegger képtelen volt a lét, mint phűzisz fogalmához eljutni, s így képtelen volt a phűzisz és a logosz viszonyát elemezni.

2. Minthogy a phűzisz-fogalom, valamint a phűzisz és logosz viszonyának elemzése hiányzott, Heidegger nem volt képes az emberi jelenvalólét egy másik, alkotó formáját, egy másik kultúrát felmutatni: szükségképpen a hanyatló jelenvalólét volt a kiindulópontja.

Epilógus: A mű-fogalom átalakulása is megvilágíthatja azt a szoros összefüggést, amely a phűzisz-fogalom és az ember történeti világot felállító egzisztenciája között fennáll. A *Lét és idő*ben még nincsen különbség a „mű-szerű” és az „eszköz-szerű” között, a műnek még azonos a státusza az eszközével, mindkettő egyszerűen csak kézhezáll; a mű még nem alapoz meg történelmet. Ehhez phűziszre van szükség, melyből a mű kitör, hogy aztán a Földet is kimagasodni hagyja.

*

Heidegger náci volt. Vajon filozófiája is fasiszta? Mint az úgynevezett romantikus anti-kapitalizmus (anti-modernizmus) valamennyi képviselőjének a gon-

dolkodása, az övé is felmutat totalitárius elemeket. E vonatkozásban azonban véleményem szerint nagy a különbség a két elemzett periódus között. Míg az előbbiben nem volt következetlen azt hinni, hogy egy új beállítódás, az adott világhoz való új viszonyulás meghaladhatná a metafizikát, ez pedig úgy is értelmezhető, hogy egy új hatalom képes lehetne a metafizika világát megsemmisíteni, addig a második korszak egyedül következetes politikai tanulsága a következő lett volna: Nincsen olyan politikai hatalom, és egyáltalában nem is lehetséges ilyen, amely képes lenne megváltoztatni a metafizikai korszak világát. Minden új hatalom csak egyre magasabb szinten valósíthatja meg a nietzschei metafizikai létet, a hatalomra törő akaratot, melynek tartalma Heidegger analízise szerint az akaratra törő akarat. Ez pedig azt jelenti, hogy az egyedüli politikai megoldás minden hatalom kölcsönös korlátozása, minthogy a hatalom világunkban mindenütt jelen van és jelen kell legyen. Talán Hannah Arendt és Michel Foucault a legjelentősebbek azon gondolkodók között, akik le tudták vonni Heidegger gondolkodásából ezt a tanulságot. Heidegger maga – miért, miért nem? – nem óhajtotta megszívelni saját gondolkodásának politikai tanulságait.

AZ ÖRDÖGREGENY KÉT HUSZADIK SZÁZADI VÁLTOZATA A Doktor Faustus, és A Mester és Margarita

Alábbiakban igen vázlatosan szeretném összehasonlítani azt a két regényt, amelyek egymást követő évtizedben, a harmincasban és a negyvenesben születtek az európai kultúra két ellentétes pontján, a keletin és a nyugatin. Az akkori, már apokaliptikusnak nevezhető szellemi helyzetnek két különböző állapota és változata tükröződik bennük. Az összehasonlítást a tematikus kapcsolaton túl az is indokolja, hogy különböző módon és fokon ugyan, mégis mindkét író saját kultúraközegének végső válságából keresi a menekülést, a Faust-anyagot híva segítségül, ami nyomatékkal jelzi, hogy teljes szellemi panorámára törekedtek, hiszen az egyik legkonszenzuálisabb témára alapoztak. Intencióik hasonlósága és összefüggése azonban csak még jobban elmélyíti e két mű különbözőségét, helyenként ellentétét. Két aspektusból próbálom összehasonlítani őket: a világtér felől, illetve a két mű hasonló alapanyagának poétikai elrendezése, formálása felől.

Tehát mindenekezlőtt: mindkettő Faust-parafrázis, amire Bulgakovnál már a mottó utal, Mann-nál a cím. Ez utóbbi ugyanakkor a regényben szereplő utolsó Leverkühn-kompozíció címe is: a *Doktor Faustus panaszkodása* című oratóriumé, amely a fausti kultúra végét hirdető és kifejező alkotás, s amelyben minden tradicionális progresszió az ellenkezőjébe fordul át. Ily módon a nyugati parafrázis egyszerre jelzi az európai kultúra kaotikus végállapotát és egyben a Mann-nál oly fontos kitörés, áttörés kutatását a kegyelem, a reményen túli remény keresését. (Érdekes apróság, hogy e regény írása közben az az Adorno volt a zenei konzultánsa, aki a húszas években a *Musikblätter des Anbruch* című folyóirat belső munkatársa volt.)

Mann-nál a jelenkori zeneművészet a kultúráválság paradigmája, Bulgakovnál viszont noha középponti jelentőségű, egyetlen regénykézirat sorsa mint az alkotás fausti sorsa, mégsem a művészet vagy valamely mű, hanem a hit lehetősége vagy lehetetlensége a kultúráválság paradigmája. Bulgakovnál a kitörés nem kulturális, hanem metafizikai és interszubjektív. A fausti szövetség – ennek megfelelően – az egyikben, Mann-nál a műért köttetik, a másiknál **valakiért**. A *Mester és Margarita* ilyen módon mélyebben hű a mítikus Faust-anyaghoz, mert a szobatudós eredetileg az élet visszanyeréséért kötötte a szerződést. A Thomas Mann-változat hangsúlyeltolódása a nyugati kultúrának azt a korszakát mutatja be, amikor a XIX. század Goethe utáni idejétől kezdve, előtérbe kerül és megoldhatatlanná válik mű kontra élet ismert konfliktusa.

A két regény középpontjában álló művészek, Leverkühn és a Mester hasonlósága és különbözősége helyzetükből és a művészsors eltérő értelmezéséből adódik: Leverkühn tulajdonképpen Nietzsche, e művész típusú filozófus tragikus életrajzát éli újra a regény lapjain, akinek a vonásai a téboly fellobbanásakor, a pfefferingi zárójelenetben krisztusi vonásokra emlékeztetnek (szakáll, megnyúlt koponyaforma stb.), s ezt Zeitblom hangsúlyozza is. Leverkühnnél a szerződés beteljesedését nem valamiféle ordogi külső, hanem éppen a szenvedő Krisztus-arc árulja el. A Mester sorsa viszont, a meg nem hallgatottság, a sikertelenség és a kigúnyolás, illetve az áldozatmotívum által eleve krisztusi alakot ölt, és nem ő, hanem szerelmese köti meg a szerződést az ördöggel. Míg Leverkühn sorsa a művel, valamely objektummal van végzetes kapcsolatban (ennyiben: diabolikus karrierizmus hatja át Thomas Mann koncepcióját, mely nem egészen következmény nélküli), addig a Mesteré magával az élet teljével és titkával – tudniillik a szerelemmel – van eljegyezve, amelynek része, nem pedig dominánsa az a regényen végighúzódo gyötrelmes kérdés, hogy „eléghe-e a kézirat vagy sem”, marad-e utánuk „valami”, vagyis van-e emlékezet (ami persze Kelet-Európában a történelem pusztá fennmaradásának jellegzetes kérdése is). Ez pedig a hit alapkérdéséhez vezet: van-e örökkévalóság?

A fabuláris egyezéseken és az archetipikus megfeleléseken túl tehát döntő feldolgozási és értelmezési különbség, sőt kultúraszemléleti feszültség áll fenn a két mű között. Bulgakovnál ugyanis az élet megfellebbezhetetlenül elsőbbséget élvez minden művészetakarással szemben, pontosabban ez utóbbit az előbbi részévé teszi; a látszólag „önmagában vett” művészi kérdések is az élet kérdései maradnak nála, amely az orosz-ortodox-szerves kultruális hagyomány folytonosságának mély jelenlétére vall. Ilyen értelemben a nyugati **mű kontra élet** probléma föl sem merül, a kettősség inkább az áttörés záloga és garanciája. Ebből a szempontból is fontos a két szövetség, illetve paktum különbözősége. Leverkühnnél a paktálás kiindulópontjában van valami akart, mesterséges, szervetlen elem, tudniillik a vérbaj által való genializálódás századfordulós mítosza (amely többek között a nietzschei úttól is mitizálódott, mint ahogy nálunk az Ady-féle mitikus út ennek a helyi megfelelője), amit Mann kifejezetten szándékos, tudatos elhatározásként, döntésként, az ördög kihívásként ábrázol (pozsonyi bordélyjelenet), s így maga is a **mű kontra élet** korabeli problémájának egyik kelléke. Margarita paktuma Wolanddal viszont olyan élet-szövetség, amelynek szembetűnő vonása, hogy nincs számottevő ára, és melynek csupán része a kézirat kimenekítése, virtuális megmenekülése, egyúttal az egész mű utópikus-mitikus, de szükséges eszmei centrumának a megőrzése, teljességében azonban e paktum tartalma a szerelem és a Másik kimenekítése a pokolból, az örökkévalóság lehetősége; tehát közelebb áll e cselekménytoposz eredeti, népmesei, „megmenekülő szerelmek” jelentésköréhez. Nem valami körülhatárolható érdek miatt köttetik meg, hanem az élet teljessége ér-

dekében (ezért is **kell** másnak lennie Bulgakov ördögének, mint Manné-nak). Bulgakovnál tehát nem a művész-Mester (akinek inkognitó neve a „Rabbónira”, tehát a héber mester szóra játszik rá, kezdettől egyértelművé téve a krisztusi sorsot) kerül fausti helyzetbe, hanem szerelmese, ez a moszkvai Gretchen, aki tehát épp úgy mint a Goethe-változatban, „kijárja” mintegy az üdvösséget az égi hatalmaknál. Ez a szerepfordítás egyben a mottóban megadott idézet beteljesítése és sajátos értelmezése. Az „ewig Weibliche” itt a goethei Faust szerepét is és az ottani Margit szerepét is egyszerre viseli. Külön elemzést és értelmezést kívánna, hogy mindkét regényben kísérlet történik a krisztusi toposz és a fausti toposz egyesítésére. Mann, mint láttuk, kifejezetten rájátszik a Faust-Antikrisztus-Krisztus összefüggésre a megtévelyedés-elkárhozás pillanatában, ezzel szemben a Mester tébolya egyértelműen Miskinét idézi, illetve párhuzamos a regénybeli Jesua szelid „ütődöttségével”. Bulgakovnál, ellentétben Mann-nal, a téboly nem a kárhozat emblémája, hanem ellenkezőleg, a szentségé, amellyel ortodox hagyományt követ.

Itt említendő, hogy a két regény ezáltal is a nyugati, illetve a keleti Európa kulturális összefoglalása, éppen a katasztrófa pillanatában, mivel mindkettő él az archaikus ismétlőtechnikával. Így, mivel az ördög és Krisztus harca egy fausti toposzon átszűrve jelenik meg, voltaképpen a teljes hagyományt idézik meg, nem csupán egyetlen, kitüntetett archetípust. Mindkét regény szándéka abban közös, hogy a kultúránkat megalapozó történet mai sorsát kutatják. Ez az intenció azonban maga is „mitikus”-regénytörténeti ismétlés, tudniillik őse Dosztojevszkij, aki a Nagy Inkvizitor legendájában **már** ezt az ismétlést tematizálta (a Jézus-passiót); kétségtelenül ő a felfedezője az apokaliptikus létállapot és a krisztusi kérdések összekapcsolásának, illetve egyváltalan az alapkérdések újrafogalmazásának, ismétlődő feltevésének. Az archaikus ismétlő-technika tehát, amelyről öntükröző, reflexív, esszéisztikus betétekben Mann oly sokszor és sok művében beszél (legyen elegendő utalni az Eliézer-történetre, illetve az ördögregényben az Adrian utolsó korszaka és gyermekkora közötti okkult megfelelésekre, ismétlődésekre) Bulgakovnál minden reflexió nélkül a szűzsévé formálás módja és technikája lesz, éppen ez biztosítja regényében a szervesség rendkívül erős szuggesztióját, az élet mindenek fölöttiségének elementáris erejét, hatását.

A két mű összehasonlítása szempontjából érdemes megvizsgálni a pokol és az ördög ábrázolás összefüggéseit, különbözőségeit is. A pokol a két regényben egészen különböző helyen van. A *Doktor Faustus*ban mindenestül a szellem birodalma ez a hely, ami összefonódik Leverkühn lelkületével, áthatja azt, a pokol helyévé avatva. Bulgakovnál viszont a pokol konkrét, reális, történelmi hely; Moszkva, s éppen az a szent város, amely „harmadik Rómaként” az orosz tradíció szakrális-lokális centruma, miként a Mester regényében Jeruzsálem a pokol helye, ennyiben az egésznek egy helyszíne van: a pokol. Mann ördöge

filozófikus, esztétikai fejtegetésekben megnyilatkozó **teoretikus** gonosz, aki/ami a híres XXV. fejezetben három alakváltozatban lép fel: mint strici, mint zenekritikus és mint patás. Frivol, ironikus, agyonreflektált ördög ő, nagy fecsegő, különösen az elementaritás veszett világ elementaritás-mániájáról beszél, de beszéde maga sem más mint e hiány eltakarása s ezáltal kihangsúlyozása. A reflexió ledöfi az élettől kompromittálódott ábrázolást. Ez a Thomas Mannra annyira jellemző általános vonás az író alakját a **nyugati tragédia** jelképes és kulturális megtestesítőjévé avatja, aki kikerülhetetlen vétséget hordoz saját, zsenialitásában és tisztességében. Mert Mann ördögének egyetlen, de mindent eldöntő feltétele ez; „**Tilos szeretned!**” Ez a tilalom **utólagos** regisztrálása annak, ami Mann — hangsúlyozom: központi jelentőségű és paradigmaticus értelmű — epikájában történik; az étellel, a vitalizmussal szembeni jogos bizalmatlanság és a regény írása közben tragikusan igazolódott távolságtartás emez élet végső elveszejtésének vehiculuma lesz. Ide tartozik szorosan a művészregény visszatérő szellemi főmotívuma: magának a művészetnek, a művelésnek, az **esztétikai létértelmezésnek a megvádolása**, még Auschwitz előtt, illetve közben a „nem lehet verset írni” a „lehet-e még művet létrehozni” formájában. Az esztétikai szféra bűnbeesése mint a nyugati kultúra teljességének bűnnel telt paradigmája — **elhibázott forszírozás**. A „Tilos szeretned!” egy bizonyos, meghatározható, klasszicisztikus, tárgyi javakat fölhalmozó kultúrtípus bűnbeesésének, az objektiváció-központúságnak és az alapja veszett értékakkumulációnak az utólagos regisztrálása, miközben a *Doktor Faustus* mint mű is ennek a típusnak a foglya. Maga a könyv sem lehet más, mint a túlfinomodott **német** dialektika összeomlásának és szellemének a gyakorlóterepe, maga is a finomságból támadt káosz eszmetörténeti revuje, elementaritást-szeretet: életet felmorzsoló komplikáció, amely önmagát már eleve csak mint késői idézetet hajlandó igazolni, és csak így ismeri el; ennyiben különös módon ez a nagyszerű és problematikus regény önkéntelenül is a posztmodern kulturális állapotot prófétálja, jóval annak megjelenése előtt, onnan zseniális összeomlottságán keresztül.

Bulgakovnál viszont az ördög nem a reflexió **hideg** ágense, nem esztéta, nincs körötte kínzó hideg (mint a XXV. fejezetben végig), hanem közelebb áll még a goethei „jó” Mefisztóhoz: szerelem- és szeretetpárti. Woland továbbá az egész cselekménymechanizmus elindítója és démiurgikus démona, miközben — s ez hasonlíthatatlan megoldás! — ő maga, ellentétben a fecsegővel, alig beszél, inkább hallgat, inkább metakommunikációban, észrevétlen mozdulatokban, mimikában nyilvánul. Elsősorban alantasai révén működik, ő többnyire mozdulatlan meditációba merül. Ugyanakkor a dosztojevskiji ördög-figurákra sem hasonlít, és a nyugati kollégáira sem, annak ellenére, hogy „német ügynöknek” nézik (ami azonban a moszkvai cselekményréteg korhűségéhez, sőt szociálélektanához tartozik). Woland mindezeknél kevésbé reflektált, noha

kifejezetten szellemi lény, aki egy metafizikai alapkérdésből – Isten, illetve az örökkévalóság léte vagy nemléte – indítja el az egész mű mechanizmusát. Woland kevésbé „későpolgári” ördög, inkább mesebeli igazságtevő, bíró és jótevő; ilyen értelmet nyer bejegyzett foglalkozása is: „nemzetközi mágus”. Funkciója a jóvátétel, és a szerelem kimenekítése, végül pedig egy rejtélyes párbeszéd megindítása Jesua és a kösivatagból kiszabadított Pilátus között. Woland számára az esztétikai szféra, amit a Mester képvisel a kéziratával, **még mindig** a világról és a fundamentumok újólagos vizsgálatáról szóló párbeszéd lehetősége, sőt garanciája és letéteményese; a regény polifóniája ilyen értelemben is megerősíti a művön belüli regénykézirat utolsó cselekményfordulatának jelentőségét: Jesua és Pilátus kezdődő beszélgetését. Míg Thomas Mann-nál az ördög alakja egy teljes, nyugati – német – szellemi állapotból van levezetve úgy itt Wolandból értjük meg „visszafelé”, hogy Bulgakov olyan világot tár elénk, amelyben az elementaritás, a szervesség, legalábbis **a mélyben** kiirthatatlan, nem intézményesíthető, **eleve adott volta megőrződött**, még a pokol helyéül megjelölt Moszkvában is. Az örökkévalóság, tehát Isten létének kérdése a megőrzés, a fennmaradás (az élet), az emlékezet, a folytatás, a történelem, **tehát** a változás és megújulás kérdése. Az örökkévalóság viszont egészen konkrét, minden különálló filozofikumtól mentes jelentést nyer **a kézirat** megmaradása vagy pusztulása révén (ezen az egy ponton szoros tematikus összefüggés áll fenn e mű és Hermann Broch: *Vergilius halála* című regénye között). A bűnök alól történő feloldozás, ami csakis a másik, a másvilágon lehetséges, ahová Woland elvezeti pártfogoltjait, egyértelmű a kézirat (tehát az emlékezet, a tradíció, a történelem, az élet) **örök** megmaradásával, a bűnösök kiszabadításával saját fogságukból (Pilátus). Hogy az ördög ez esetben az abszolút jó szolgálatában állt, éppúgy nyilvánvalóvá válik, mint az is, hogy ez a transzcendens happy ending **innen** nézve csak álomszerűen, illetve a Mester halál általi kiszabadulásában lehetséges; mindez azonban semmit sem vesz el e megoldás erejéből és igazságából. Sőt, a végén elhangzó mondat: „minden rendben, úgy lesz minden, ahogy lennie kell”, a világrend fennállásának lehetőségéről ad hírt, s éppen az ebbe vetett hit követelt meg „előzményét”: a rend ellen támadó, katasztrofikus, apokautikus mindenkori jelent, Jeruzsálemet és Moszkvát, az ilyen értelemben örök hűsvétot.

A két ördög alakja egyetlen vonatkozásban érintkezik és kapcsolódik össze. Mégpedig ott, ahol a szó klasszikus értelmében démonként működnek: csak azt „hozzák ki” a valóságból, ami elfojtva, nem bevallottan benne van úgyis. Miként Leverkühn ördöge is közli zeneszerzőjével, hogy nem ő az igazi csábító, hanem éppen az, akinek megjelent (ebben Mann követi hívebben az eredeti legendát), úgy Woland is csupán „tükröt tart mintegy a természetnek”, azaz a moszkvaiaknak. Eltérés van viszont abban, hogy Mann-nál a cselekmény mozgatója ironikus módon a humanista gimnáziumi professzor, Dr. Phil. Serenus

Zeitblom. Bulgakovnál ellenben maga Woland az, aki fabuláris, tehát konkrét poétikai értelemben démiurgosz, amikor elbeszéli Berlioznak a Pilátus-regény első részét, s ennek nyomán a hitetlenkedőt a villamos alá kergeti. Itt említendő, hogy Woland elbeszélése, amivel a fikciót indítja, megegyezik a Mester által írt kézirat (fikció a fikción belül) egyik részletével, sőt annak része, éppen úgy, mint a Hontalan Iván álmaként megjelenő jeruzsálemi eseménysor is. Ezek a ritka fogások arra vallanak, hogy fikció és fikción belüli „valóság” közötti határvonalak nem relevánsak az írói nézőpont szempontjából, steril elkülönítésük egy **másik** regénytípusba illene; ide viszont egy olyan világfelfogásnak megfelelő eljárásrendszer tartozik, amely szerint nem közvetlenül a létről beszélünk, amikor beszélünk, hanem a beszéden, dialóguson, diskurzuson kívül nincs semmilyen más fogalmunk a létről. A „reális” és az „irreális” síkok egymásba szövése egy totális diskurzusról ad hírt, amelyben a különböző szférákból, a „józanul” összeférhetetlen dimenziókból állandóan „átbeszélnek” a beszélők, s mindennek a lehetségessége nem is kérdéses Bulgakov számára (talán ennek egyik részmozzanata a Wolandék révén sokszor előbukkanó okkult elemek, varázslatok, mágiák motívumköre is). Ilyen értelemben a Mester regénye: maga az igazság leírt alakja, méghozzá mindent fölülmúló szabadságfokon, akkor is, ha ez az igazság egy polifónikus, de nem relativisztikus, magasabb diskurzus része és eredménye. Ezzel szemben Leverkühn művei, *œuvre*-je az igazság lepusztulásának, tönkremenetelének nagyszabású monumentuma, a szabadság visszavétele magában a művészi módszerben. Akkor is, ha maga ez, a regénybe fantasztikus, nem létező művekről szóló műelemzéseken keresztül beépített értékválság-leírás visszaáramlik, vádaskodás formájában, az esztétikum létrehozására mint ördöggel paktáló tevékenységre. Leverkühn kompozíciói éppen az igazság és a hazugság egymásba gabalyodásáról, a paradoxon mindenhatóságáról, az egyértelmű beszéd lehetetlenségéről, a kibontakozó „dialektikus” káoszról adnak hírt. Éppen ezért megjegyzendő, hogy nem véletlen, ha a muzsikustársadalomban soha nem örvendett népszerűségnek ez a könyv (noha többnyire jól ismerik), mint ahogy az sem, hogy Schönberg, mint ismeretes, beperelte Thomas Mannt. (Lásd a mű végén minden megjelenés alkalmával publikálandó szerzői közleményt, méghozzá nem azért, mert kisajátította és Leverkühnnek tulajdonította az osztrák mester módszerét, hanem azért, mert e kompozíciós eljárásnak olyan jelentést tulajdonított, amit Schönberg esztétikai inszINUÁCIÓNAK tekinthette. Függetlenül a per bizonyos szomorú komikumától, nem egészen alaptalan és nem egészen érthetetlen az idős újító zeneszerző felháborodása.)

Valószínűleg, az igazsághoz és szabadsághoz való eltérő alkotói viszonyból következik az, hogy a *Doktor Faustus*-ban az individuum és a szellem apokaliptizisének vagyunk tanúi. A *Mester és Margarita*-ban viszont materiális-szociális és szellemi katasztrófizmus van jelen, amely a moszkviaiak közösségében, e kö-

zösség életének karnevalisztikus és nem individuális-monológikus ábrázolásán át a fundamentumát veszttet matériába süllyedés apokalipsziséről szól. Ugyanebből következik a paródikus ábrázolás helyének és szerepének a különbsége. A *Doktor Faustus*ban a paródia: ábrázolástól elkülönült művészetfilozófia, világnézet, A *Mester és Margarita*ban inkább poétikai értelemben van jelen, ahogyan ez a fogalom az orosz irodalomtudományban (különösen Bahtyin és Tinyanov), illetve irodalmi tradícióban használatos.

A paródia-felfogás különbsége a két alkotói világ alapvető különbözőségéből is fakad. Thomas Mann-nál a paródia: későpolgári, tragikus idegenség, a zárt individuum és szellem örökös hajlama, amelyben a paródia átváltozik takarássá, hártássá, leplezéssé, míg Bulgakovnál a paródia megmarad eredeti értelmében: kifejezőmód és leleplezés, mely az apokalipszis körülményei között mégiscsak az igazság tisztító kimondása felé vezet.

A paródiához való viszony különbsége ugyanakkor általában a műhöz, a megalkotáshoz fűződő viszony különbsége. Mindkét regény a műről való beszéd felfokozott példája. A Faust-téma eleve alkalmas arra, hogy a **mű a műben** probléma előtérbe kerüljön, mert a téma mélyén fekvő feszültség — élet és alkotás drámája. A *Doktor Faustus*ban a mű felépülése az élet leépüléseként jelenik meg. A szellem eszmetörténetileg pontosan jelzett vitalizmusba süllyedése a századfordulón (a regény eszmei forrásvidékén) paradox módon mégis életellenességgel függött össze, amit az ún. hallei fejezetekben leírt beszélgetések ragyogóan bemutatnak. Az életellenség, a vitalizmus köntösében mindez a hiperdialektizált német szellem kaotikus kavargásává változik, a személyiség széthullásává, mely utat enged a totalitárius rendszereknek. Mann regényében a mű felépítése, Leverkühn életműve maga a történet lefontosabb eleme, művek megírásának a története maga a regény, e réteg kompozíciós jelentőség, súly és mélység tekintetében felülmúlja az ún. társadalmi regény-réteget. Ez a fejlemény, amint a szerző dilemmaként beleír könyvébe, megkérdőjelezi a regényt mint fikciót, és így igazolni látszik a műalkotás létrejöttét illető peszsimista felfogást. „Minek a szó, minek az írás, minek a beszéd?” Zeitblomnak ez a felkiáltó kérdése a háború utáni Adornót visszhangozza már előre is, és mindez Adrian Leverkühn hallgatásban kifejeződő végállapotát jósolja, amely azonban egészen másfajta hallgatás mint Wolandé. Mann-nál a műről való beszéd egy létrejövésben levő könyv keretei között: olyan szellemi gond, mely az esztétikai-poétikai kérdéseken túl visszahat a regényre is, és ő maga úgy, ahogy van, éppen azt példázza, amit ki akar fejezni: a szellem mindent átható válságát és összeomlását a nyugati kultúrában.

A *Mester és Margarita*ban nem a mű megírásának történetével, hanem egyrészt a már kész mű fennmaradásáért való küzdelemmel találkozunk, másrészt a Pilátus-regény mintegy valóságba való **visszaírása történik**, éppen az említett archaikus ismétlőtechnika alkalmazásával (Jeruzsálem ismétlődése a moszkvai

jelenetekben, illetve a történet kezdete, valamint a Hontalan Iván álmaként megjelenő regényrészletek, melyek a Mester kéziratából valók). A mű virtuális-utópikus megmenekülése elégtétel az adott katasztrofikus valósággal szemben, és egy dialógus, a nagy párbeszéd folytathatóságának (Jesua–Pilátus) záloga. A művön belüli mű tétje itt tehát minőségileg más, hiszen lét és nem-lét **közvetlen** függvénye, ő maga a fizikai megmaradás tétje. Így válik lehetségessé, hogy Bulgakovnál, ellentétben a nyugati ördögregénnyel, még létrejöhet egy, a legnagyobb ábrázolókkal egyívású nagy és konkrét társadalmi panoráma, teljes életvilág, a moszkvai fejezetekben.

A különbségek a zárt, illetve nyitott mű felől is fennállnak, lényeges világképi különbségségre utalva. Mann-nál egyértelműen zárt, „klasszikus” regény jön létre, amelynek a mélyén a tanú által előadott biográfikus regényváltozat áll, még akkor is, ha magában a szövegben többször találkozunk a zárt mű fenn tarthatóságát illető komoly és nagyszerűen megfogalmazott kételyekkel. Bulgakovnál viszont, éppen a „reális” és az „irreális” síkok közötti különbség ignorálásával nyitott, „szellős”, „folytatásos” szerkezet jön létre. Ide tartozik a narratív szerkezet különlegesen bonyolult megkomponálása is. A zártság és a nyitottság különbsége az idő másfajta kezelésétől is függ. Míg Mann a **vita**, illetve **biográfia** követelményének megfelelően az előrehaladó, lineáris idő szerint szerkeszt, a nyugati „haladó” temporális szemlélet útján jár, addig Bulgakov a koncentrikus köröket létrehozó archaikus időfelfogással dolgozik, amelyben a körszerű ismétlődés és a reverzibilitás uralkodik. Ennek megfelelően a moszkvai rétegben épp úgy mint a jeruzsálemiben három napig tart a cselekmény (Jeruzsálemben: a tavaszi napforduló utáni holdtölte ideje), és ez egybeesik a húsvét-hagyománynak azzal a mozzanatával, hogy a Crucifixustól a feltámadásig terjedő három napot a gonosz uralmának tekintették (Krisztus pokolraszállása). Nyitottság és zártság mélyértelmű különbségét mi sem mutatja jobban mint a két mű zárlatának ellentéte: a *Doktor Faustus* lényegében Leverkühn hallgatás előtti hatalmas monológjával ér véget. A *Mester és Margarita* lényegében a nagy párbeszéd újrafelvételével végződik Jesua és Pilátus között. Zártság és nyitottság szembenállása megint csak a gyakorlatban igazolja Bahtyin mélyértelmű elméletét a monologikus-nyugati epika és a dialogikus-keleti-orosz epika ellentétéről.

A két regény különböző Faust-feldolgozása végül is nyugati és keleti világkép, illetve kereszténység mélyen fekvő különbségére világít rá a XX. századi válság mélypontján. Mann számára, és ennyiben Nyugat megtestesítője, az alkotás a világot átformáló fausti eszme, mely összefügg a megismerés, a dolgokon vett hatalom démonával, így válik a művészet életet felmorzsoló, etikailag problematikus válságdokumentummá, s azáltal, hogy regényében a szerelem (Hae-tera Esmeralda) is eszközévé válik a genializálódásnak, a küldetés beteljesítésének, ezáltal maga is teljesíti a „Ílos szeretned!” parancsát. Adrian bűnösségé-

nek egyetlen lehetséges magyarázata véleményem szerint egyedül a pozsonyi jelenet, amelynek következményeként mindenki elpusztul körülötte, aki egyébként létező szeretetével megközelít a továbbiakban. E gondolkodás szerint a mű létrehozása tragikus, ugyanakkor egyre bűnösebbé váló áldozat az étellel szemben, és ez a „szemben” magát az életet veszélyezteti a *Doktor Faustus*-ban, hiszen **minden** pontján el kell végezni az elementaritás kritikáját, s ez a művelet éppen a „Tilos szeretned!”-del egyértelmű. Ellenben Bulgakovnál a mű megalkotása a világi hatalom elvesztésével egyértelmű, egy hajsza és egy elveszejtési hadjárat kezdete. *A Mester és Margarita*-ban továbbá a szerelem nem eszköz, hanem maga „a dolgok lényege”; a szeretet teremtmény, s mint ilyen: öncél, önérték, amelynek eszközszerű használatát semmilyen művészi ambíció vagy genializálódás nem igazolja. Hogy az alkotás és a megismerés démona miként függ össze, arra utalásszerű példaként hozható fel a tudomány kétféle kezelése is e regényekben. Mann tragikus és paradigmátikus módon regisztrálja a művészet tudománnyá változásának fejleményét (Leverkühn szigorú stílusa, a megkötések problémája stb.), miközben erről maga a regény „megcsináltsága”, tudós-narrátorhoz méltó anyaggazdagsága is tanúskodik, Bulgakov viszont, a mindenható mágus oldaláról mélységesen kigúnyolja a „tudományos világnézetet” (lásd **ab ovo** a regénykezdetet, Berlioz „világnézeti vitáját” Wolanddal).

A nyugati és a keleti Faust-parafrázisok különbsége élesen kiütöközik a nemzeti jelleghez fűződő viszonyukban is. A *Doktor Faustus* mély értelemben és teljességgel német, nemzeti regény **is**, amelyben van valami „németiség-mánia”, miközben éppen ennek a leküzdése áll a küzdelem középpontjában. Hogyan lehet azonosulni mégis a németiséggel, melynek bukását is kívánni kell? A németiség „kollektív” bűnössége, amit Mann hol felvet, hol elvet, de a regény végéig sem **dönthet el**, hiszen akkor **önmagát** adná fel, akkor ez a szellemi öngyilkosság regénye lenne, nos a bűnösség individuálisan és szellemtörténetileg levezetett fejlemény. Bulgakov mély-orosz regénye viszont az oroszországon belül egy korábbi, archaikus hagyományhoz nyúl vissza, szemben a moszkvaiak és Moszkva aktuális bűnösségével, ezzel a szellemi avantgárral, mégpedig ez a kiirtásra ítélt hagyomány az emberi lényt a húsvét-esemény keretei között, egy antropológiai dráma főszereplőjeként értelmezi. Ezért, Leverkühn végleges elhallgatásával, regressziójával, szellemi kihunyásával ellentétben *A Mester és Margarita* nemkülönben apokaliptikus jelenében mégis végleges és végletes regresszió (láttuk a téboly mélyen különböző felfogását), hiszen **eleve** közelebb áll ez a világ a regresszióhoz, míg a nyugati világ mindenestül ennek elfojtására és a mindenáron való szublimációra (alkotás, objektiváció felhalmozására, a szubjektum-objektum egyirányú „hatalmi” viszonyára) épül. **Éppen ezért** katasztrofálisabb és véglegesebb a szembesülés is. Bulgakovnál viszont nyitott,

tehát folytatható marad minden. Itt természetesen nem a tehetségek különbségéről van szó, hanem a világokéről: Bulgakovnak megadatik, hogy szétválassza a társadalom mélyáramát annak etatista felszínéről, és ezzel a Húsvét keretein belül tud maradni, Mann viszont fájadalmasan és kényszerítőleg ismeri föl, hogy ilyen szétválasztás a maga közegében nem lehetséges többé, miként az is, hogy a túlfokozott elfojtás nem tud ellenállni többé a regressziónak. Thomas Mann **szellemi helyzete a szellem helyzetével szemközt** jóval tragikusabb a Bulgakovénál, akkor is, ha Moszkva valóban jobban emlékeztet az effektív pokolra, mint akár München. **Mann alapkérdése ugyanis megoldhatatlan.** Regényének tragikuma e megoldhatatlanság végigvitelében áll: hogyan szeret-hetjük azt, amit gyűlölnünk kell? Nagysága tehát ppen abban rejlik, hogy saját regényét is odaveti a németiség teljes összeomlásának, a Zusammenbruchnak, és ezen nem változtat a protestáns kegyelemtant visszahangzó reménye sem. Műve azonos annak az állapotával, ami a tárgya, ezért nagyszerű bukásnak lehet nevezni. Bulgakov szellemi helyzete összehasonlíthatatlanul reményteljesebb, noha mindennapi értelemben tökéletesen elviselhetetlen. Ezt tükrözi kegyelem-felfogása is, amely nem a reményen túli remény emblémája, hanem a valóságba visszaírt transzcendencia kézzel fogható lehetősége. Woland elégtétel-hadjárata a világ végső kerektségébe vetett bizalomról, a Húsvétról tanúskodik – még mindig.

„minden rendben, úgy lesz minden, ahogy lennie kell...”

IRODALOM

Csudakova, M.: Tvorcseszkaja isztorija romana M. iM. In: *Voproszi Lityeraturi*, 1976/1. – Etkind, E.: Manuskripte brennen nicht. Über Michail Bulgakow. In: *Akzente*, 1968/4. – Fosty, V.: L'évangile selon Bulgakov. In: *Figaro littéraire*, 1968. júl. 29. – Giesecke, H.: Wenn es keinen Gott gäbe? Zu theologische und weltanschaulichen Aspekten in Michail Bulgakow's Roman *Der Meister und Margarita*. In: *Evangelisches Pfauereblatt*, 1969/1. – Micha, R.: M. Bulgakov, ou la Russie éternelle. In: *Critique*, 1960/1. – Schröder, R.: *Bulgakov's Roman „Der Meister und Margarita“ im Spiegel der Faustmodelle der 19. und 20. Jahrhunderts*. Berlin, 1968, Verlag Kultur und Fortschritt. – Stenbock-Fermor, E.: Bulgakov's *The Master and Margarita* und Goethe's *Faust*. In: *Slavic and East European Journal*, 1969/3.

Dolgozatom végén szeretnék köszönetet mondani Han Annának, értékes és eligazító tanácsaiért, tájékoztatásáért, fontos szempontjaiért.

SZABADSÁG ÉS NYUGALOM

Étika és poétika a Mester és Margaritában *

1.

*„A főbaj, persze, Ponczius Pilátus,
de a gatyá is szerepet játszik”*

Jó okunk van arra, hogy Sztravinszkij doktort, a skizofrénia nagyírű szakértőjét idézzük előljáróban, igaz, szavai csak Hontalan Ivánnak szólnak, ám a regény értelmezői ugyanúgy magukra vehetik. Magukra vehetik, mert voltaképp ugyanarról kell számot adniuk, mint Ivánnak: **mi köze van egymáshoz Ponczius Pilátusnak és a gatyának**; azaz: hogyan fér meg egymással, egyetlen szövegen belül a biblikus apokrif és Iván „gatyás” kalandja; vagy: hogyan kapcsolódik össze az **Isten létéről** folytatott vita a sör „nemlétének” keserű tapasztalatával. Elegánsabb megfogalmazásban: miképp találkozhatnak a regényben azok a motívumok, amelyek egyébként, kultúránk rendjében igencsak távolesnek egymástól.

A regény olvastán nemcsak Hontalan Ivánnal vagyunk kénytelenek közösséget vállalni, hanem — bármilyen kevésbé hízogó is az analógia — a **moszkvai nyomozóhatósággal** is, hiszen ők ugyanúgy azzal a „különös ügygel foglalkozkodnak, amely a regény értelmezőit is izgatja, s „amely nyilvánvalóan ördögösségből, néminemű hipnotikus szemfényvesztésből és sejtetően bűnöző elemek tevékenységéből tevődött össze” (534–535)¹. Az igen tisztelt nyomozóhatóság csak annyival van könnyebb helyzetben nálunk, hogy volt egy-két „**értelmes és szakképzett szemtanú**”, aki „**pompásan leírta**” a történeteket (537), ám mi itt állunk magunkra hagyatva. Szakképzettség igazolása itt mit se számít, különösen ha keltezés is van rajta: „a keltezéssel az igazolás érvényét veszti — jelentette ki a kandúr” (469) —, hiába próbáljuk óvatosan felgöngyölíteni „az egész Moszkvát behálózó bonyolult ügy minden szálát”, kiderül, hogy dolgunk ezzel nem ér véget, mert a szálak minduntalan kicsúsznak kezünkől, s hol Jeruzsálemben, hogy a Mester és Margarita „örök menedékében” találunk újra rájuk. És ezalatt folyton-folyvást ugyanazok a kérdések gyötörnek bennünket is, mint Berliozt: „hogya kerül ide a napraforgó-olaj? ... és miféle Annuskáról van szó?” (21) „Villásreggelinél? ... Kantnak?

Mit zagyvál ez össze-vissza?” (17) És közben persze mindannyian arra vágyunk, hogy oly tiszta, cáfolhatatlan egyértelműséggel mondhassuk ki végkövetkeztetésünket, mint az a bizonyos „különös professzor”: **„Nem kell ide semmiféle álláspont ... – Jézus létezett és punktum.”** (25)

A regény persze nem csupán azt a fölöttébb kínos, skizofrén helyzetet sejteti, amelybe az értelmezők kerülnek, hanem azt is, hogyan próbálnak kilábalni belőle, miközben leleményesebbnél leleményesebb, ám nem mindig cáfolhatatlan magyarázatokat tárnak elibénk, s a legkülönbébb „nyomozati eljárásokat” vetik be.

Az egyiket **„igazoltató eljárásnak”** nevezhetnénk, arra utalva, hogy az ezt az eljárást alkalmazó értelmező leginkább a regényalakok **„személyazonosságára”** kíváncsi – hasonlatosan a Gribojedov portásnőjéhez, aki nem elég, hogy a macskától a nevét kérdi, még Dosztojevszkijtől is igazolványt követelne. Amikor az így eljáró értelmező azt firtatja, **ki kinek a prototípusa**, hogy a Mester azonos-e magával Bulgakovval, Margarita – Jelena Szergejevával, Rjuhin – Majakovszkijjal stb., stb. épp azzal nem vet számot, hogy a „személyazonosság” kérdése a regény szövegén belül egészen más összefüggésben vetődik fel:

„Ön Nyikanor Ivanovics Boszój, a Szadovaja utca 302/B számú ház lakóbizottságának elnöke?

Mire Nyikanor Ivanovics félelmetes hahotára fakadt és szó szerint így felelt:

– Nyikanornak. Nyikanor vagyok, ez tagadhatatlan! De az ördögbe is, **miféle elnök vagyok én?**

– Hogy érti ezt?

– Úgy értem, (...) hogy **ha én igazi elnök volnék**, akkor azonnal észre kellett volnaennem, hogy a gonosszal van dolgom!” (254)

E sokatmondó dialógusból azt emelnénk ki, hogy a regény egésze szempontjából nem az a fontos, hogy kivel azonos Nyikanor Ivanovics – ti. a regény szövegén **kívül** –, hanem az, hogy **„önmagával azonos-e”**, egyáltalán felteszi-e ezt a kérdést önmagának, tudja-e magát vállalni úgy, mint lakóbizottsági elnököt, egyáltalán, jelent-e kérdést számára – **a káderlap szempontjain túl** – az, hogy **miféle elnök is ő?** Ugyanígy például, Rjuhin esetében sem az a fontos, hogy Majakovszkijjal azonos-e vagy másvalakivel, hanem az a kérdés, amit ő maga tesz fel magának arról, hogy miféle költő ő és miféle verseket ír, s ez persze megintcsak nem holmi „irodalomkritikai minősítésként” érdekes, hanem önnön tevékenységének mint élete tartalmának vállalhatósága és értékelése szempontjaként.

Másrészt: a regény által sugallt gondolkodásmód szerint úgysem megyünk sokra a „másik ember” személyazonosságának megállapításával, ha közben nem hisszük el neki „becsületszóra”, hogy kicsoda ő valójában (vö. pl. a

Hontalan Iván – Sztravinszkij, Iván – Mester-párbeszédek 138; 210), s könnyen kerülhetünk olyan helyzetbe, mint a másik Gribojedov-portás, akinek be kell látnia, mit sem ér, ha valakinek **TÖMEGIR-igazolványa** van, elég csak egyszer **gatyában** mutatkoznia az íróársadalom színe előtt, költősége máris kétségbe vonattatik, mert – mint Arcsibald Arcsibaldovics megmondta: „Gatyás férfi Moszkva utcáin csupán egyetlenegy esetben közlekedhet, tudniillik rendőri kísérettel [...]. Neked pedig **mint portásnak** tudnod kell, hogy ha gatyás férfit látsz, haladéktalanul füttyülnöd kell.” (99) A portás erre persze azt se tudja, fiú-e vagy lány, már látja is magát a főárbocra felakasztva, látja „tulajdon kicsüngő nyelvét, vállára bukott, élettelen fejét” (100) ... – egy szóval: „skizofrénia – amint megjósoltatt” ... Ennyit a portás „személyazonosságáról.” Elég volt csak egyetlen „rendkívüli eset”, hogy a számára mint portás számára előírt, eladdig oly természetesnek és megengedhetatlannak hitt normák („haladéktalanul füttyülni kell”) csődöt mondanak, s hogy ennek következtében rögvest meginnogják önnön „portásságába” vetett hite. Mint ahogy az előbb Nyikanor Ivanovics esetében is azzal kezdődtek a „bajok”, hogy egy pillanat alatt felmondták a szolgálatot „lakóbizottsági elnöki mivoltával” együtt adott, eddig oly biztosnak vélt „cselekvési stratégiái”, amint a „gonosz” megzavarta „nyugodalmas” életét...

Kiindulópontunkhoz visszatérve: a regény „gondolkodásmódja” szerint tehát a személyek regényen kívüli tényekkel való azonosítása, illetve, ezzel analóg módon, az események, motívumok történeti összefüggéseknek való **közvetlen** megfeleltetése semmit sem old meg, sőt, **korlátozza** a mű jelentésének egyetemességét: ezek az adalékok csak filológiai vagy biográfiai csemegeként – hogy ne mondjam: „káderproblémaként” – lehetnek érdekesek. A „**Kicsoda vagy tehát?**” – mottóban is kiemelt kérdése – a regény intenciója szerint csak akkor tehető fel értelmesen, ha a személyiség legbenső lényegének megismerésére irányul, ha a kérdés feltevésével azt kívánja a kérdező kitapasztalni, hogy „tartogat-e meglepetéseket a másik ember lelke”, belső világa (228). A baj csak az, hogy a besúgók, feljelentők, titkosrendőrök is ugyanerre kíváncsiak, csakhogy: éppenséggel nem ebben az értelemben. (ld. a Mester és Alojzij Mogarics esetét!)

A regény „egységessé gyúrásának” másik kézenfekvő mintája a Berlioz által is emlegetett aztékok eljárása, akik „tésztaból is kicsiny Huitzilopochtli-figurákat gyúrtak”. Ez az értelmezési mód a regény „köetőanyagát” annak mitológiai utalásaiban, illetve magának a műnek valamiféle „mitologikusságában” véli felfedezni, egyenesen „**mítosz-regény**”-ként definiálva azt. Tagadhatatlan, hogy a regény majd minden tárgyi eleméhez hozzárendelhető egy bizonyos mitológiai utalás, ami aztán a regény gondolatmenetének egészéhez gyúrva, a legkényesebb ízlésű inyenecet is kielégítheti. Hogy csak egy példát említsünk – a „gasztronómiai” tárgykörben maradva: a gomba (grib) mint

tárgyi motívum számos helyen előfordul a regényben, lépten-nyomon gombát esznek, emlegetnek, egészen addig, hogy az egyik fő színhelye, a Gribojedov étterem neve is valahogy így etimologizálható: „gomba-evő” ... A regény epilógusából tudjuk, hogy az akusztikai bizottság vezetőjét a branszki gombafeldolgozó üzem főnökévé nevezték ki, s azóta a moszkvaiak nem győzik magasztalni az ott készült marinírozott gomba minőségét, ami már csak azért is helyénvaló, mert – mint tudni lehet –, a gomba görög elnevezése „az istenek eledelére” utal. A már emlegetett aztékok „isten testeként” tudnak róla, valóságos ünnepeiken hallucinációk előidézésére használták (Wolandot is sokan szeretnék hallucinációnak minősíteni!), egyes mitológiák szerint pedig a gomba összefüggésben áll a zivatarral, a mennydörgéssel (!), s egyik leggyakoribb elnevezése: „ördögúj” (!) ...

Az efféle utalások „visszakeresése” tagadhatatlanul üdítő szórakozást jelent, ráadásul egy részükről feltételezhetjük, hogy szándékosan kerültek bele a szövegbe, hiszen a fennmaradt kéziratok és visszaemlékezések szerint Bulgakov ugyanúgy „kijegyzetelte” a Brockhaus-Efron lexikont, mint mi most a *Mifj narodov mira* című kiváló kézikönyvet a gomba mitológiai összefüggéseinek elősorolásakor. De bármennyire is fontosak és érdekesek is ezek az utalások, nyitva hagyják annak kérdését, mit jelent maga a mitologikusság a regény szerkezetének egészében, másrészt: hajlunk annak feltételezésére, hogy az efféle utalásrendszer a Bulgakov-regényben csak annak a játékos-parodisztikus attitűdnek a részeként „fogható” a maga helyén, amely egyebek közt az ilyen jellegű motívum-rekonstrukciók érvényét is megkérdőjelezi vagy legalábbis korlátozza. Hasonló helyzetre kell gyanakodnunk a bibliai helyek azonosítását célul kitűző elemzésekkel kapcsolatosan is...

Analóg problémákat vet fel az a – szintén igen gyakori – eljárás is, amely a Bulgakov-regényt **világirodalmi reminiscenciák** tárházaként kezeli. Természetesen megfelelő értelmezési keretbe ágyazottan ez az eljárás sem lenne jogosulatlan, hiszen valóban rengeteg nyílt-burkolt idézet ismerhető fel a regényben, de az az érzésünk, Bulgakov itt is játszik a buzgó értelmezővel, s lépten-nyomon „keresztülhúzza” a forráskutató komparatisták szándékait. Vegyük például a legnyilvánvalóbbakat, a Goethe-utalásokat, amelyek – talán épp nyilvánvalóságuk miatt – még a legéberebb értelmezőket is megtéveszthetik olykor; előfordult már, hogy a Mestert nevezik „orosz Faustnak” holott a „faustság” leglényegesebb attribútuma, az ördöggel való szerződés kötés éppen nem a „szerencsétlen sorsú” íróval, hanem Margaritával történik. A nagyobb baj persze az, hogy az azonosságok – eltérések motívum-szinten történő keresése elfedi a Goethe és Bulgakov közti hatalmas világszemléleti különbség regisztrálását, azt a tényt, hogy Bulgakov kiindulópontja – Goethével ellentétben – az, hogy **nincs** – nem lehetséges – a világban olyan instancia, olyan történetfilozófiai vagy metafizikai garancia, amely a **rosszat** meg

nem törtétté tenné, valamiféle totalitásra rárendezve – feloldaná, s a szenvedés megmaradó tapasztalatát „**jóra fordítaná**”. Persze nem vehetjük komolyan és szó szerint Margarita – Mesterhez címzett – ujjongó felkiáltását sem: „Hidd el, **az ördög mindent jóra fordít**” (588), már csak azért sem, mert az ördög „kilétének” megállapításához a Goethe-tradíció nem nyújt elegendő támpontot.

A „**jóra fordulás**” **egyéni életkeretek közötti esélyeinek** irányát inkább egy másik tradíció, a regényben idézett Puskin-vers („Pora, moj drug, pora...”) intenciója, illetve a Puskin-utalások értelemegyüttése jelöli ki. „Nincs boldogság a világon, csak nyugalom és szabadság” – hangzik a kulcssor nyersfordításban. A **szabadság** a belső szabadság vágyára utal, a **nyugalom** – a vers és a regény kontextusában – paradox módon azt a hallatlanul telített, vibráló életállapotot jelenti, amely a naív, reflektálatlan boldogságot lehetetlenné tevő gyötrelmek szorognások megszűnte után **módot nyújt** önnön integritásunk és a másik emberhez fűződő, a szeretet viszonyaiban kiteljesülő kapcsolatunk intenzív megélésére. A nyugalom eme állapotát épp a vágy emeli túl a pusztá fizikai passzivitáson, a Bulgakov által sokat – de szeretettel – parodizált filiszteri együgyűségen, mégpedig oly módon, hogy a vágy mint szabadság-igény egyrészt **belső parancs**, kötelesség, az ember önmagával szembeni felelősségének mértéke lesz, amely folytonosan transzcendálja az említett egyéni létállapotot, másrészt viszont **lehetőséget** is nyújt arra, hogy ez az állapot egyszerre lehessen az egyéni élet kibontakozásának terepe, illetve a szellemmel és szeretettel telített együttlét birodalma, azaz: az igazi élet megélésének helye.

Parttalan vitát váltott ki ezen a ponton az, hogy mért nem a **fényt** kapják jutalmul a történet végén a hősök. S a válasz kézenfekvőnek tűnt: mert paszszívak voltak (Margarita is?), mert kishitűek voltak (Margarita is?) stb. Igaz, a regény befejező részeiben kétségtelenül vannak tragikusan lezáratlan mozzanatok, elvarratlan szálak, a mű alapkoncepciójából, a Puskin-tradícióval való szembesítésből, valamint a fény-metafizika pravoszláv interpretációjából azonban mégis föltáruulhat e lezárás jelentése. Ez utóbbi szerint ugyanis „a fény ontológiai erő, a létező misztikus oka”², s mint ilyen az **isteni örökkévalósághoz tartozik**. Szemlélésére képessé válhatunk, de elérésére soha: nem lévén isteni létezők. Ennélfogva a Mester és Margarita életterét és életidejét is más törvények tagolják: az **organikus élet** (Florenszkij) **nem örökkévaló**, de a pragmatikus téridő-mértékektől mégiscsak gyökeresen eltérő törvényei. Ezek szerint a nyugalom nem büntetés számukra, de nem is jutalom. Megmondattott: „mindenkinek hite szerint adatik” – mégpedig saját életének megvalósíthatóságába, megélhetőségébe, a jó és rossz szempontjai, a szeretet viszonyaiban való elrendezhetőségébe vetett hite szerint! A kérdés tehát az, hisz-e abban, hogy **megélheti** saját, egyéni életkeretei között – így elgon-

dolt életét, anélkül, hogy bármiféle külső garanciára hagyatkozna-hivatkozna, mert tudja, hogy „nincs mennyország és nincs pokol”, s az a másik, „az a jobb élet sincs sehol” (a két utóbbi idézet Csehovtól való: az ő gondolati hagyományával is számot kellene vetnünk!). Az emberi életidő nem tágítható sem vertikálisan, sem horizontálisan a „tapintható” idődimenziók mentén, hanem kizárólag csak a **belső morális idő imaginárius terében: a nyugalom birodalmában...** Ebben a birodalomban a pragmatikus időkategóriákkal együtt érvénytelenné válnak az e kategóriák által tagolt cselekvési formák is – az örökös sürgés-forgás, lőtás-futás papírhalomokkal igazolható intenzitása –, s helyüket az aktivitás egészen más módon megnyilvánuló formái foglalják el: a „szeretet és az okos csevegés”, az olyan interperszonális kommunikációs formák, amelyekben az a bizonyos igazi élet megélhető. Többszörösen nem igaz tehát az a minősítés, miszerint a Mester passzív, tette képtelen álmodozó – a Mester által választott **„organikus élet”** ugyanis egyszerűen nem minősíthető a pragmatikus élet értékelési mintáival: aki a Mestert passzívnak látja, egyszerűen szemet huny afölött, hogy ha valamihez, hát épp ehhez a választáshoz kellett igazi aktivitás – csak épp más értelemben...

E minősítés mögött másrészt az húzódik meg, hogy az így vélekedők nem vetnek számot a regény sajátos tér-idő szerkezetével. Ebben a szerkezetben – s erre később még visszatérünk – a pragmatikus idővel egyfajta morális idő áll szemben, illetve, ennek megfelelően, a pragmatikus térrel az imaginárius tér, amely mögött csak mintegy **horizontként**, egy pillanatra villan föl a **fény**: a tér-időn **kívül** álló isteni örökkévalóság.

Az így vázolható tér-idő szerkezet helyett az elemzők inkább különféle rétegeket, síkokat, szinteket különböztetnek meg – a legkülönbébb szempontok alapján: leggyakrabban a moszkvai, a fantasztikus és a jeruzsálemi síkot említik. (Az ún. „réteg-teória” egyik képviselője nem kevesebb, mint tizenegy különféle réteget különített el...) Ez az eljárás; azon kívül, hogy halatlanul önkényesen és véletlenszerűen szabdalja a regényt; hiányosságokban is szenved. Nem magyarázza meg, honnan ered mégis a regény páratlan egyisége, hogyan valósul meg a szintek közötti átmenet. Leggyakrabban műfajelméleti fejtegetéseket olvashatunk magyarázóelvként: Moszkva **szatirikus** ábrázolásához (előkép: menipposzi szatíra, gogoli szatíra) a – rendszerint elszigetelten kezelt – Pilátus-történet adja a kritika bázisát, mégpedig oly módon, hogy az ott kifejtett morális elvekkkel kell Moszkvának szembesülnie, elsősorban a morál és a hatalom párharca kapcsán, a személyi kultusz ürügyén. Csakhogy. Ha Pilátus a hatalom képviselője, a személyi kultusz reprezentánsa, akkor talán túl korai lenne, hogy Bulgakov már a harmincas évek elején felmentse őt, talán túl korai lenne, hogy kimondassék: kivégzés nem volt, mindez nem történt meg... Nem is beszélve arról, hogy ez esetben talán Margarita sem igen tudná ily tiszta egyértelműséggel kimondani, hogy a

Pilátus-történetben az ő élete van megírva. Sok érv szól az ellen is, hogy Moszkva ábrázolását egyértelműen satírának minősítsük. Legfőképp az, hogy a satírának alapkövetelménye egy olyan rögzített normarendszer megléte és érvényessége, amelyre hivatkozva a kritika elhangozhat. Bulgakov világképe teljes egészében kizárja az efféle, egyszer s mindenkorra való érvényesség igényével fellépő normákat, úgy látja; a világ maga is nélkülözi a szilárd rendet, nem található benne egyetlen olyan pont sem, ahonnan nézve az egyszer s mindenkorra érvényesen értelmezhető lenne. (S Bulgakov azt is sejteti, ha lenne ilyen pont, az még rosszabb lenne nekünk.) Nem valamiféle végletes relativizmus álláspontjára helyezkedve vélekedik így: az értelmezhetetlen világ zűrzavara kényszeríti ki a – negatív – így körvonalazható világképet. Ebből fakad aztán az az új **regényforma**, amely – külső viszonyítási pont híján – **egyszerre teszi tárggyá önmagát és a világot**, hogy ily módon nyerjen **önmagából értelmezési keretet önmaga értelmezéséhez**. Ez a forma önmagát a világ részeként értelmezi, érvényesnek tekinti magára nézve a világ összes ellentmondását, ezért véli úgy, hogy az egyetlen lehetséges regénynyelv az, amelyik **egyszerre beszél önmagáról és a világról**. Ez az **egyetlen lehetséges**, ugyanakkor az **egyetlen lehetetlen** regénynyelv is: mégpedig végletes reflexivitása miatt, holott az egymásrautalások e szédítő forgatagából csak ugyanígy – **önmaga körül forogva** lehet – ha nem is kijutni, de legalábbis **nyugvóponttra lelni**, az utolsó mondatnál. „Segíts uram, hogy befejezhsem a regényt”, – írja Bulgakov ki tudja hányadik kéziratának szélére, s elkeseredett fohászt akár e reflexív regényforma éltető elemének is tekintethetjük: szorongató feszültségét a befejezés, nyugvóponttra jutás elemi vágya és a befejezhetetlenség kínzó tudata adja.

2.

„... és minden ház ablakából az
Anyegin polonéze zengett...”

Elvesztette érvényét a klasszikus regény alapfeltevése: nevezetesen az, hogy egyik oldalon álltak a világban zajló események, másik oldalon pedig az azt reprodukáló szöveg, s a regény írója mindig talált egy olyan biztos pontot, ahonnan nézve e két oldal összerendezhető és összekapcsolható, ahonnan nézve **a világ eseménye elmondható**. A Bulgakov-regény szerkezete azonban épp arra a belátásra épül, hogy nem különül el egymástól a világ és a világ eseményét elbeszélő szöveg: a szerző a világot magát is szövegek halmazaként érzékeli, s a regény csak **egyike** a szövegek (elbeszélések, kitalációk, álmok,

víziók, látomások, újsághírek, apróhirdetések, feljelentések és gyászjelentések) kusza szövevényének, és semmi garancia nincs arra nézve, hogy egy évszázad múltán e szöveg szerzőjének neve többet jelentsen, mint Puskiné a lakóbizottsági elnök szavazásában: „Hát a lakbért Puskin fogja kifizetni? A lépcsőházban az új villanykörtét Puskin csavarta be? Petróleumot ki vesz? Talán Puskin?” (265)

Ha tehát a regény komolyan veszi azt a tényállást, hogy nem több, nem kevesebb a világ többi szövegénél, akkor önmagára is csak úgy reflektálhat, mint a többi szöveg egyikére, önmagát is csak a többi szöveggel alkotott viszonylatában értheti meg; azaz: **a különféle szövegek egymásra vetítésével.** Valahogy úgy, ahogyan a nyomozóhatóság is a különféle intézmények által benyújtott jelentések szövegéből próbálta meg „összegyúrni” „annak az embernek” a személyleírását:

„E leírások összehasonlítása mindenkit meg kell hogy döbbsentsen. Az első például azt állítja, hogy a jövevény alacsony növésű volt, aranyfogai voltak, és a jobb lábára sántított. A második szerint óriási termetű volt, koronái platinából voltak és a bal lábára sántított. A harmadik jelentés szűkszavúan közli, hogy a jövevénynek semmiféle különös ismertetőjegye nem volt.

A magunk részéről hozzá kell fűznünk, hogy **egyik személyleírás sem ér egy hajítófát sem.**” (11–12)

Hát így állunk. Megint ez a kínos analógia a nyomozóhatósággal; hiszen tisztában vagyunk vele, hogy a mi regényértelmező szövegünk sem működik más törvények szerint, érvénye éppoly esetleges, mint a nyomozóhatóságra benyújtott **jelentéseké.** Az **értelmezés és leírás** kényszerét mégsem kerülhetjük ki, s csak halvány vigaszt nyújthat számunkra, hogy hasonló helyzetben volt Hontalan Iván is, amikor megkísérelte megírni a „félelmetes idegenre vonatkozó **feljelentést**”, de vállalkozás eleve kudarcra volt ítélve, egyik szövege rosszabbul sikerült mint a másik: „Tegnap este.... az utóbb megboldogult Berliozzal ... aki nem azonos a zeneszerzővel...” (178–179) De sorsközösséget vállalhatnánk akár Poplavszkijjal, Berlioz („nem a zeneszerző”) kijevi nagybácsikájával is, akit a **gyászjelentés** szövege ejtene zavarba, ha nem „Kijev legeszebb lakosai közt tartanak számon” (312); sors társainkként emlegethetnénk Rimszkijt és Varenuhát, akik a jaltai nyomozóhatóságtól kapják sorra egymás után a furcsábbnál furcsább **sürgönyöket**, s nem oszlatja el zavarukat az sem, amikor a „gyanús hírű lakásból” a telefonon keresztül „búskomor, méla basszushang **énekelte**”: „Ó, szirtek, rejtsetek el engem” (165). Nyikanor Ivanovics Boszajt **álmában** legalább annyira megdöbbsentik a falon kigyúló **fénybetűk**: „**Szolgáltassátok be a valutát!**”, mint amikor Kuroleszov drámai színész részleteket **szaval** Puskin *Fukar* lovagjából...

Halomnyi esetet emelhetnénk még ki a regényből azt példázandó, hogy a

Bulgakov-regényben a szöveg ugyanolyan szintű esemény, mint a konkrét fizikai állapotváltozással járó történés. Azaz: a Poplavszkij nagybácsi által kapott távirat szövege (Villamos elgázolt a Patriarsijen... 312) ugyanolyan rangú eseményként sorolódik be a regény konfliktust előidéző történései közé, mint az, hogy a híres-okos tervközgazdász nagybácsit két lábbal rúgják ki a „gyanús hírű lakásból”, sőt... Azt mondhatnánk, hogy a regény igazi, azaz a tartalmi kérdések gerincét képező kollízióit éppenséggel az említett különös, furcsa, érthetetlen, azonnali magyarázatot követelő szövegek idézik elő, s ezen szövegek értelmezése körül alakulnak ki aztán a regény eseménysorának fő csomópontjai. E – tág értelemben vett – szövegek értelmezésekor ugyanis a szereplők egyszerűen nem kerülhetik ki saját életelveik leglényegének felmutatását vagy leleplezését; a kapott szöveget úgy értelmezik, úgy egészítik ki, jelentését úgy fejtik meg, úgy mondják tovább stb., ahogyan életpozíciójuk meghatározta pillanatnyi szándékaik diktálják.

Az, hogy a szöveg eseménnyé lép elő, döntő szerkezeti változásokat idéz elő a regény poétikai szerkezetében:

- adott a regényben egy bizonyos problémahelyzet, amely a szereplő számára először mint szöveg, tehát mint értelmezési probléma jelentkezik;

- ugyanez a probléma – másodszor – kényszerűen előhívja a szereplő életelveinek felmutatását;

- harmadrészt pedig ugyanez a kérdés a regény belső szerkezeti kérdése-

ként jelentkezik: hogyan ízesül „regényszerű” eseménysorra az így meghatározott történetek diszkrét halmaza.

A formszerkezet e sajátos **hármasságának** működését leginkább a **tükör – üveg – fény hármass metaforasor** analógiájával tudnám érzékeltetni, amely nemcsak **formszervező elvként**, hanem mint **motívumegyüttes** is kulcsfontosságú a regényben.

Van egy probléma – például a már említett „Kicsoda vagy tehát?” kérdéssel jelezhető ügy –, amellyel **egyszerre** több szereplő is találkozhat, s ily módon, az **izomorf szituációk egymáshelyezésével** olyan **átláthatóság** jön létre, mintha egymásra helyezett üvegeken tekintenénk keresztül. Ezek a szituációk ezenközben **tükröződnek** is egymásban, mégpedig leggyakrabban egymás szimmetrikus tükröképeiként jelennek meg – az ugyanarra a kérdésre adott ellentétes értelmű válaszok formájában. Az átláthatóság és tükröződés eme reflexjátékai tovább módosulnak a különféle fényforrások különféle megvilágításai által: hol a vakító nap, hol a telihold, hol a gyertyafény, hol vakító villanyfény, hol hitvány, halovány fényű, dróthálóval bevont villanykörte, hol narancsszínű ernyős lámpa, hol kandallótűz, hol tűzvész fénye világít. Az égitestek és a mesterséges fények mellett harmadikként ott a legsajátosabb fény, az igazi misztikus fény, a **test saját fénye**: „Selyem a bőre! Világít! Sugárzik!” (372) – kiált Natasa, amikor meglátja, hogyan „változott el” Margarita bőre Azazello krémje hatására... (Nem hagyhatunk említés nélkül ezen a ponton még egy jellegzetes, gyakran előforduló tárgyi elemet: Margarita **hármass tükrének** és **hármass ablakának** motívumát. 352, 354, 368).

Érdekes módon kapcsolódnak a tükör – üveg – fény motívumegyütteshez a **tekintet – szem** – motívum változatai: a tiszta, világos tekintet – zavaros tekintet evidens ellentétpárjához harmadikként Woland különös tekintete kapcsolódik: „A jobb szeme mélyén **aranszakra** villódzott, és mindenkinek a veséjébe látott, a bal **üres** volt, fekete, mint a szén, mint egy árnyékkal, titkokkal teli **feneketlen kút**.” (408) Álljon itt végezetül a „szemüvegek” motívumsora: Berlioz és a diplomatabolt-beli úr fekete csontkeretes, aggályosan hivatalos szemüvege, illetve Korovjov örökké rendetlen, törött csipetője mellett a harmadik: Abadonna sötét, a **tekintetet abszolúte láthatatlanná tevő szemüvege**.

A **tekintet** motívumvariánsaival összefonódó **tükör – üveg – fény** motívumegyüttes az alábbi gyönyörű képen összegződik és csúcsozódik ki:

„Meglátjuk az élet tiszta vizét... az emberiség átlátszó kristályon át fog a Napba nézni...” (530) **Lévi Máté jegyezte föl** ezeket a sorokat **Jésua szavai** nyomán, majd **Pilátus olvassa** Lévi pergamentekercseiről, mégpedig abban a fejezetben, amelyet **Margarita olvas újra a Mester „visszavarázsolt” kéziratából** ... s most pedig **mi** olvassuk s próbálunk írni róla. Ennyit a reflexív

forma reflexivitásáról, ennyit arról, mit jelent az, hogy **egyetlen** mozdulattal megragadni és láthatóvá tenni az ábrázolás **tárgyát** éppúgy, mint **eszközét**.

Példasorunkkal egyúttal utalni szerettünk volna arra is, hogy a regény szövegében nem pusztá motívumismétlődésről, nem pusztán a motívumok szintjén megjelenő izotópiáról van szó. A statikusnak tűnő ismétlődések mögött ugyanis olyan dinamikus jelentésképződés forrására lelhetünk, amelynek nyomon követése éppúgy járhat a végeláthatatlanság tudatának szorongató gyötrelmével, mint a fölismerés felszabadító örömevel. Ebben viszont legfőképp magával Bulgakovval kell közösséget vállalnunk.

3.

„... a probléma nem az, hogy milyen Jézus, jó-e, rossz-e, hanem azt kell kimutatni; Jézus mint személy sohasem élt, minden róla szóló történet kitalálás, mítosz, semmi más.”

Szóltunk már róla, hogy Bulgakov legfőbb kérdése arra vonatkozik, milyen esélyekkel valósulhat meg az igazi élet az egyéni élet keretei közt egy olyan világban, amely hangsúlyozottan nélkülözi az egyértelműséget, s még csak biztos értékeket, fogódzókat sem kínál.

Ez a kérdés **két** olyan **kulturális tradíció** keretében fogalmazódik meg, amely az európai kultúrán belül évszázadokon át önértelmezési mintaként szolgált, nevezetesen: a **vallás** és az **irodalom**, szűkebb értelemben véve: a **Jézus-** és a **Faust-tradíció** keretei közt. A regény egészén belül a Jézus-tradíció a **Jó és Rossz** kategóriáiban mozgó **morális értékrendet** képviseli, míg a Faust-tradíció kontextusa azon adottságok ellentmondásos voltára utal („Rosszra tör, Jót művel” stb.), amelyek közt a morális értékrendnek meg kellene valósulnia. Ennyiben Woland, Bulgakov Mefisztója egyáltalán nem a hagyományos értelemben vett Rossz, bűn, csábítás stb. ördöge, hanem azon ellentmondások inkarnációja, amelyek közt a „jóra való készségnek” ki kell bontakoznia. Itt ugyanis nem Abszolút Jóról és nem Abszolút Rosszról van szó: a **bulgakov emberkép** értelmében a másik ember morális alkatáról, arculatáról sohasem mondhatunk ki egyszer s mindenkorra lezárt, véglegesnek tekinthető ítéletet; idézem a Mester szavait: „Elvégre nincs eldöntve, hogy az embernek igazából mije van: **pofája-e vagy arca**. Talán mégis inkább arca.. És azt összeverni??” (209)

Gyakran képezik félreértés forrását Jésuának az ember jóságáról mondott szava, holott ő egyszerűen annak feltételezéséből indul ki, hogy minden emberben megvan a jóra való törekvés mint olyan cselekvési minta, amely meghatározza személyes kapcsolatait éppúgy, mint önértelmezését. Amikor tehát Patkányölőről azt mondja: „jó ember”, nem erkölcsstani ítéletet fogalmaz meg véglegesen lezárt állítás formájában, hanem a másik ember hasonló irányú, azaz a „jó” felé mutató, személyesen eldöntött és személye által garantált szándékairól állít valamit, azt mondja: 'akár ő is nevezhetne engem jó embernek'. És ez a szándék minden pillanatban, minden egyes helyzetben újra kitapintandó, **megbeszélendő**, érvényesítése mindig egyszeri szituációhoz kötött feladat (nem pedig eleve meglevő adottság): rajtunk áll, hogy megteremtjük-e a jóra való készség kibontakozását biztosító feltételeket.

Tegyük mindehhez hozzá, hogy egyik tradíció sem a maga kanonizált, felszentelt változatában lép be a regény szövegébe. A Pilátus-történet „apokrif”, „nem egyezik az evangéliumok szövegével”. Wolandnak és társainak alakja is inkább a népi demonológia laza szerkezetű, hivatalosan nem rögzített elemeiből van „összegyúrva”, a goethei koncepcióval pedig éppenséggel ellentétes, mint azt egy vonatkozásban már említettük.

Ennek az az oka, hogy a tradíció mindig személyes önértelmezési keret kell hogy legyen, kizár minden zárt, megkövült, véglegesre csiszolt, egyszer s mindenkorra érvényesnek nyilvánított formát, rugalmasnak, **nyitottnak** kell lennie, hogy mindenki **saját történetévé alakíthassa**, hogy bárki elmondhassa, amit Margarita állít a Mester regényéről: „**ebben a történetben az én életem van megírva**”. Persze ehhez mindenekelőtt az kell, hogy az emberben meg legyen a „saját történetévé alakítás” szándéka, mert számára enélkül a legnyitottabb történet is csak „egyszerű kitaláció”, a „legmindennapibb mítosz”, hallomás, pletyka, híresztelés, amit majd másnap úgy lehet továbbadni sorbanállás közben mindenféle Dásák és Másák fülébe sugdosva, hogy 'nekem ehhez az égvilágon semmi, de semmi közöm...'

* * *

Három olyan csomópontot kell kiemelnünk, ahol a két tradíciót megfogalmazó „szövegek” mintegy kikényszerítik, hogy a hősök — a „történetekkel”, „szövegekkel” való állásfoglalás során — számot adjanak életelveikről:

- Berlioz reakciója Iván „vallásellenes költeményére”;
- Iván és Berlioz reakciója Woland megjelenésére és az általa elmondott Pilátus-történetre;
- a Mester „Pilátus-történetének” „fogadtatása” egyrészt a „kritikusok” részéről, másrészt Iván és Margarita részéről.

A moszkvai élet közegében megjelenő kettős tradíció kétféle, egymástól végletesen különböző reakciót vált ki: egyik oldalon – **a teljes elutasítás és tagadás** (Ld. Berlioz mottóinkban már idézett szavait: „Jézus mint személy sohasem létezett”; „Nincs semmiféle ördög”!), másik oldalon pedig a **feltétel nélküli elfogadás és megerősítés** (Margarita, a Mester és Iván részéről).

A kétféle, végletesen különböző reagálás mögött az életfelfogás végletes különbözősége húzódik meg:

– „Berlioz élete folyása úgy alakult, hogy **nem szokott hozzá a rendkívüli jelenségekhez.**” (9)

– Mester: „... Életem folyása **eléggyé érdekesen** alakult...” (216) (A magyar fordítás kissé elfedi, hogy mindkét helyen ugyanarról az „obüknovennűj–nyeobüknovennűj” [mindennapi, megszokott – szokatlan, rendkívüli] szópárról van szó, amely az egész regény kulcs-oppozíciójának számít, kezdve onnan, hogy a mottóként kiemelt idézetben is a „szaműj obüknovennűj” [legmindennapibb, legmegszokottabb] minősítés szerepel a „mítosz” jelzőjeként, sajnos a magyar fordításból ez a szó hiányzik.)

A kérdés itt az, képes-e, kész-e az ember arra, hogy élete szerves részévé tegye, saját belső világába integrálja az eladdig soha nem látott, nem mindennapi, szokatlan jelenségeket, azaz megengedje a feltételezést, hogy **létezhessen – akár az ördög is**; vagy beéri a „már megszokott” létezők körével, amelyek között „szabadon korlátozhatja magát”, lemondva ezzel egyszer s mindenkorra a szabadság ama igazi fogalmáról, amely ugyan kevésbé kényelmes és nyugodalmas, mint emez, ám a valódi, személyes élet forrása mégsem lehet más.

Amikor Berlioz – Hontalan Iván költeményének értékelésekor – kijelenti, Jézus **mint személy** sohasem létezett, s nem az a lényeg, jó volt-e vagy rossz, egy, a moszkvaiakra nézve reprezentatív álláspontot fogalmaz meg: **a normális értékrend helyett a pusztá létezésre (és nem-létezésre) való hivatkozás az egyetlen kizárólagos érték-szempon**t. Az, hogy mi létezhet, mi létezik, s mi nem, teljes egészében egy **személytelen, deklarált rend előírásainak függvénye és következménye; személyes megbeszélés vagy megítélés tárgyát nem képezheti** – vagy van, vagy nincs, és punktum. És ebben az értelemben az, hogy „Sör van vagy nincs” ugyanolyan rangú és tartalmú kérdés, mint az, hogy „Isten és ördög van-e vagy nincs”: a személyes döntésnek és vélekedésnek egyik esetben sincs az égvilágon semmi jelentősége – legalábbis „Moszkvából” nézve. Ez a viszonyulási mód csak annak létezését „engedi meg”, ami beilleszthető a megszokott, **garantált** tények rendjébe: amiről **dokumentum, felirat, pecsét kezekedik**. Olyanannyira, hogy ha valami igazolványt tud felmutatni arról, hogy létezik, azaz: ha **van** írás arról, hogy valami – **van**, akkor **ahhoz, hogy legyen, nem is kell feltétlenül lennie, akkor is – van!** Ezek után ne tekintsük véletlennek, hogy az ásványvízárus sértődötten feleli

hőseinknek, hogy se sör, se ásványvíz nincs. Mert ha egyszer **van** egy olyan **felirat**, hogy „Sör, ásványvíz”, akkor a dolog – Moszkvában érvényes – lényege szempontjából édesmindegy, hogy van-e egyébként sör és ásványvíz vagy nincs, hiszen **írva** **vagy**on: **tehát** – **van**. Ebben az összefüggésben azon se lehet különösebben háborogni, hogy a kajszibarackszörp meleg és fodrászműhely-szagú, hiszen valaki majd néhány perc múltán épp amellet fog igen vehemesen érvelni, hogy nem az a kérdés, hogy valami jó-e avagy rossz, hanem hogy: van vagy nincs – s épp az ő gondolkodásmódja teszi szükségtelessé, hogy különböző szempontok szerint kezeljük a kajszibarackszörp minőségének és Jézus morális arculatának kérdését.

Persze az efféle gondolkodásmóddal nincs is semmi baj – amíg nincs baj, azaz amíg nem jelenik meg a városban az ördög, és az ördög képében valami rendkívüli, szokatlan jelenség, ami megzavarja nyugodalmasnak kikiáltott életüket. Márpedig itt ez történik, s működésbe is lépnek a különféle „technikák”, hogy e szokatlan és gyanús dolgot valahogy mégis beilleszték a megszokott és megengedett dolgok rendjébe. Elég kínos ugyanis szemtől szembe kijelenteni valakinek, aki váltig bizonygatja, hogy „van és lehetséges” azt, hogy „nincs, és nem is lehetséges”. A „művelt és okos” Berlioz ezt nagyon jól tudja, így hát megkísérli, hogy valamiféle **mindennapi magyarázatot** adjon a nem mindennapira: örült, külföldi; csak hallucináltunk, csak képzelődtünk, csak álmodtunk; csak fáradtak vagyunk és fáj a fejünk, hőgutát kaptunk, de egy kis kiszlovodszki gyógykezelés mindjárt segítene stb. A **valóság elhazudásának** e kifinomult formái aztán oda vezetnek, hogy nyomukban a valóság sajátos módon **megkettőződik**, van egyszer a „valóságosság” címkéjét magán hordó, magát valóságosnak deklaráló valóság, amely a személyiség, a személyes viszonyulás teljes kizárásával osztogatja magától értetődő természetességgel a létezés predikátumát valamiféle elvont rend nevében. Van aztán ezzel szemben egy másfajta realitás is, amiről persze, amonnan nézve még tudni sem illik, nemhogy szóba hozni, netán magunkra érvényesnek tartani: a személyesség és moralitás indexével minősített realitás, amelynek összefüggéseiben a Jézus-tradíció nem „holt tény”, történeti adalék csupán, hanem hús-vér valóság, eleven realitás. Az így definiált realitásfogalmak szerint; épp **Wolandék az igazán reálisak**, csínján kell tehát bánnunk a regényt elemezve azzal, hogy a **fantasztikum** kétes birodalmába száműzzük őket, mint ahogyan Berliozék is tették, mert ha lehet, ők még reálisabbak mint Berliozék. (Ezen „igazi realitásról” fogunk még szót ejteni.) A „fantasztikusság” – közkeletű, s a regény esetében nemigen érvényesíthető – attribútumai egyébként sem kizárólag csak Wolandhoz és társaihoz kapcsolódnak, sőt! Sztyopa Lihogyev például egy szempillantás alatt Jaltában találta magát – ugyanúgy, ahogy Margarita is „természetfölötti” gyorsasággal a „tündérszigeten” terem, csak-hogy az egykori Variétéigazgató egy csöppet sem óhajtotta – s Margaritával

ellentétben – szerfölött gyötrőnek találta a rákényszerített repülést, nem beszélve Poplavszkijról, aki azon nyomban lemond „fantasztikus” lakóter-növelő machinációról, miután „váratlan meglepetések” érik abban a bizonyos 50-es számú lakásban. **Meglepetések** persze Margaritát is érik, csak épp nem váratlanul, nem készületlenül: „Tudom, hogy **gyanús históriába** keveredem” (365) – mondja az „ördöggel” való furcsa szerződéskötéskor ... A „sztrannüj” [furcsa, szokatlan] szónak a regényben mindig **kettős** jelentése van, Berliozék szemszögéből mindig valami **gyanúsat, feljelentendőt** jelent, legalábbis valami olyasmit, amiről nem szabad tudomást venni, míg Margaritáék épp erre kíváncsiak: „Az a konzultáns **rendkívüli és titokzatos egyéniség** ..., de hisz épp ez az **érdekes** benne!” (181) – mondja az új Iván a réginek. Itt a licsnoszty szó már egyáltalán nem abban a pejoratív értelemben szerepel, mint azok a kifejezések, amelyekkel a moszkvaiak Wolandékat illetik: „sztrannüj szubvekt, presztrannüj individ, tot számüj tip” [furcsa alany, rendkívül különös egyed, az a bizonyos alak]. Ezekkel szemben a „grazsdanin” és a „tovariscs” [polgártárs, elvtárs] szavak képviselik az egyetlen elképzelhető pozitív megjelölést. E szerint a másik ember legföljebb csak mint kijátszandó, meglesendő, feljelentendő alany lehet **érdekes**. A „kicsoda ő valójában” kérdés csak addig fontos, míg a rágalmazó feljelentés el nem ké-

szül. A másik emberrel szembeni „kiváncsiság” tehát ismét csak kétféle – ellentétes – értelmet hordoz, ahogyan a Mester és Mogarics kapcsán már említettük, s tragikusan kettős értelmű sőt, többértelmű a Mester azon kijelentése is, hogy „mi itt mind megbízhatatlanok vagyunk” (212).

A most elsősorolt kettősségek mögött a kétféle életelv eltérése rejlik: a kérdés ugyanis az, hogy elfogadják-e alapvető értékszemponként a személyesség és moralitás nyújtotta lehetőségeket. Ennek elutasítása, azaz egy személytelen-megmerevedett rendre hagyatkozás többek között azzal a következménnyel jár, hogy saját életüket is olyan véletlenszerű adottságként fogják fel, ami személyüktől teljesen független, teljesen esetleges. A moszkvai polgártársak életük változásaként legfeljebb a lakhely és állásváltoztatást tudnak elképzelni, ami „**igazi természetüket**” **abszolút érintetlenül hagyja**, míg Margarita azt mondja: „kivetköztem önmagamból és **természetet váltottam**” (590).

4.

„– *Mi az igazság?...*

– *Az igazság mindenekelőtt az, hogy
tenéked, hegemon, fáj a fejed, annyira
fáj, hogy kishitűen már a halálra
gondolsz. Nincs erőd, hogy velem beszélj...*”

Utaltunk már rá, hogy a regény formaszervezete gyökeresen más, mint a klasszikus regényé, egyebek közt egy hős életútját bemutató **lineáris** fejlődés-vonallal sem igen számolhatunk, legfeljebb Iván esetében. Egy szempontból azonban mégsem indokolatlan a linearitás emlegetése. Érdemes ugyanis odafigyelni arra, hogy a mű végül is két részből, két, egymásra következő viszonylag önálló részből áll. Az első részben a „moszkvai polgártársak” konfliktusai jelennek meg, attól a ponttól kezdődően, hogy a „Sátán” megzavarja nyugodalmas életüket; a másodikban pedig a főleg Margarita által képviselt „morális viszonyulási mód” megvalósulási lehetőségei válnak láthatóvá, a nyugalom birodalmában kiteljesedve.

A két részen belül az egyes mozzanatok közti poétikai egységet az ún. **folytathatóság** elve teremti meg, amelyben újra csak tettenérhető, hogyan fogható át egyetlen mozdulattal az ábrázolás tárgya és eszköze.

Elemeztük már, hogy Jesua nem egyfajta elvont moralitást képvisel Woland elbeszélésben, hanem olyan morális beállítódást, amelyben a jóra való készség mindig egy konkrét kommunikatív szituációban bontakoztatható

csak ki. Pilátus a mottóban is kiemelt szavak értelmét csak később értette meg, de ekkor már visszavonhatatlanul elmulasztotta a „megbeszélés” lehetőségét: „homályosan úgy érezte, hogy valamit **nem beszélt meg** eléggé tüzetesen az elítélttel – vagy talán valamit **nem hallgatott végig**”. (50)

A **megbeszélés**, a **végighallgatás** ebben az értelemben mélyebb funkciót fog betölteni, mint egy kommunikatív aktus pusztá pragmatikus célzata, tétje ugyanis nem kevesebb, mint a másik ember morális attitűdjének tisztázása, illetve saját etikai alapállásának manifestálása. Ahhoz azonban, hogy a „jóra való készség” közelíthető legyen, legalábbis az kell, hogy a másik ember egyáltalán beszédbe elegyedjen velem. A moszkvai polgártársaknak azonban eleve ez a kiinduló jelszava: „**Ne álljunk szóba ismeretlenekkel!**” Pilátus is hasonló értelmű feleletet ad Jésuának, amikor az ezt mondja Patkányölőről: „Ha beszélgethenék vele bizonyára erősen megváltozna” „– Azt hiszem, nem nagy örömet szereznel a légio parancsnokának, **ha beszélgetést akarnál kezdeményezni** a tisztjeivel vagy a katonáival.” (39) Az első kérdés tehát az, hajlandó-e valaki arra, hogy a kommunikáció morális tétjét is felvállalja. Azaz: hajlandó-e egyes szám első személyben beszélni, vagy visszahúzódik az infinitív vagy a többes szám személytelen általános alanya mögé. A „megbeszélés” esélyéről ez utóbbi esetben sem szabad lemondanunk, akkor sem, ha Patkányölő Marcus nem hajlandó kilépni hibás arameus kiejtése és infinitívjei védőpajzsa mögül: „Római prokurátort nevezni hegemonnáknak. **Más szót nem szabad mondani.** Vigyázzban állni” (29) Itt csak jelezzük, hogy a „morális nyelvhasználattal” szembenálló redukált nyelvhasználat nemcsak az alkalmazható **személytelen nyelvi formákat** írja elő, hanem kijelöli a mondható, szóbahozható témák, sőt, szavak körét is. Amikor például Sztjopa Lihogyev meglátja a megboldogult Berlioz lakásának ajtaján a pecsétet, hirtelen felrémlik előtte egy „gyanús beszélgetés” emléke: „Azaz hát persze gyanúsnak a szó szoros értelmében nem mondható ez a beszélgetés, ilyesmire Sztjopa sohasem lett volna hajlandó, de azért olyan témáról folyt, amiről **nem kellett volna beszélni.** Igazán el lehetett volna kerülni, **polgártársak**, abszolúte nem volt szükséges szóbahozni...” (195) E személytelen, redukált nyelvhasználattal, csak a hasonszőrű „polgártársakhoz” lehet folyamodni, csak azok érthetnek szót egymással, akik osztoznak egymással a személytelenség általános alányában, s nézőpontjukból minden más nyelvhasználat **idegen** lesz: „Egy szó mint száz: **külföldi**” – véli Iván és Berlioz Wolandról, holott Woland egyszerűen **poliglott**, ami e metaforikus értelemben – a személytelen beszédformákra redukált nyelvhasználat egyoldalúságával szemben – a „morális nyelvhasználat” nyitottságára, a különféle nyelvhasználatok közti szabad átjárás korlátlan lehetőségére utal. A megértés feltétele ebben az értelemben nem csak, sőt nem is elsősorban az „egy nyelven beszélés”, a **morális pozíciók** közössége. Gondoljunk csak Woland és Lévi Máté dialógusára: „Más-más nyelven be-

szélünk, mint mindig, de ez mit sem változtat azon, **amiről** beszélünk.” (581 – Bulgakov kiemelése)

E morális pozíciók tisztázására hivatott a regény egészében a Pilátus-történet, amely mint szöveg voltaképp a regény abszolút fő eseményének számít, hiszen, mint említettük, épp általa, körülötte kulminálnak a regény lineáris menetében az elbeszélés csomópontjai. Nagyon fontos, hogy ezt a történetet **ne önmagában**, kiszakított egészként értelmezzük, hanem az egyes részeket a maguk helyén, s mindig az elbeszéltség indexével, hiszen épp mint ilyenek voltak a regény világának eseményévé.

Az első részt Woland meséli Berlioznak és Ivánnak; a második részt Iván álmodja az elmeklinikán; a harmadik részt – s itt most lényegtelen, hogy ez két fejezetre van tagolva – Margarita olvassa. A szó szoros értelmében, „filológiaiilag” csak ez tekinthető a Mester regényének. A három történet – „**egybeesik egymással**”. „Félelmetes koincidencia” (211) – mondja a Mester, amikor megtudja, hogy Iván is Poncius Pilátus miatt került az elmeklinikára, majd pedig amikor Iván odáig jut a történet **újramondásában**, hogy „Poncius Pilátus vérvörös belésű fehér köntösében kilépett az oszlopcsarnokba”, ezt suttozja: „ – **Előre tudtam, Ó, én mindent előre tudtam!**” (211–212) Másutt azt olvashatjuk, hogy a Mester olyan történetet írt, „amit sohasem látott, de amiről **biztosan tudta**, hogy megtörtént” (590)

Az egyes történetek szövegszerű egyvezésének alapja a mögöttük húzódó **morális intenciók egybeesése**. A történet megtörténtét az erősítheti meg, aki magára nézve érvényesnek fogadja el a morális elveket, s az elfogadás e gesztusát a **történet folytatása révén** manifestálja, azzal hogy **továbbmondja, továbbálmodja, továbbírja és újraolvassa** a történetet, s ezáltal megerősíti érvényét: magára vonatkoztatja, személyessé teszi. Nem kell feltétlenül személyesen látni a történeteket ahhoz, hogy biztosan tudják: „valóban megtörtént”. Bőségesen elegendő a történet belső **intencióinak fölvállalása**, s ebből a szempontból még az is mindegy, ott volt-e Woland inkognitóban az oszlopcsarnokban vagy sem. Berlioz épp ezeket a morális szempontokat utasítja el, logikus tehát, hogy a történet megtörténtében is kételkedik, így aztán csak egyetlen „elméleti” megjegyzése lehet: „Elbeszélése rendkívül érdekes, professzor, noha egyáltalában nem egyezik az evangéliumok szövegével” (62).

A **történet folytatása**, s ezen keresztül való megerősítése során „rendkívül érdekes” **kommunikatív tér** alakul ki a Pilátus-történet körül: Woland – Iván – a Mester – Margarita – Pilátus között. Alapja az a közös morális posztulátum, amelyet a „moszkvai polgártársak” egyszer s mindenkorra száműznek életükből. A regény **színterei** ezek szerint tehát **nem** „geográfiaiilag” különülnek el. A „ténylegesen” rögzíthető helyszíneket (Moszkva, Jeruzsálem, „fantasztikus” színterek) mintegy keresztbe metszi az a térszerkezet, amely a regény értelme szempontjából igazán lényeges: Egyik oldalon a személytelen

viszonyokra redukált **pragmatikus tér** (Berliozék, Patkányölőék); másik oldalon pedig a személyes viszonyok bázisán végtelenné tágítható **imaginárius tér** (Margaritáék). Ezen imaginárius tér egysége a legfőbb érvünk az ellen, hogy a betétregényt különálló, elszigetelt egységként különítsük el, „Moszkvával” szembeállítva. Az efféle szembeállítás azt sugallja, hogy a moszkvai polgártársak egyszer s mindenkorra megfosztattak annak lehetőségétől, hogy minimálisra redukált világuk teréből kilépjenek. Holott Bulgakov épp azért „teszi próbára őket”, azért „engedi az ördögöt” közjük, hogy a kilépés esélyét felvillantsa előttük. Mi sem áll távolabb tőle, mint eleve lezártnak kezelni egy sorsot. Más kérdés, hogy a moszkvai polgártársaktól – némelyikük kivételével – mi sem idegenebb, mint szabadon élni e szabadság lehetőségeivel, mert számukra ez kínzó kényszerűség, nem „önként vállalat röpülés” egy másik dimenzió régióiban.

„... a világ eme ontológiai tükörképében minden további nélkül az imaginárius térségre ismerhetünk, jöllehet, azok számára, akik **önnönmagukból kilépve, önnönmaguk ellentétébe fordulva** (vö.: Margarita szavaival: „... kivetkeztem magamból és természetet váltottam...”) eljutottak a világ szellemi középpontjáig, ez az imaginárius tér jelenti az **igazán valóságosat**, mégpedig abban az értelemben, ahogyan ők maguk is igazán valóságosak. Igen, ez a **lényege szerinti realitás** nem valami egészen mást jelent, mint a mi evilági realitásunk, ... csak most ugyanazt a létet a **másik** (Florenszkij kiemelése) oldalról szemlélik azok, akik oda átjutottak.”³

Az így jellemezhető imaginárius tér teljes egészében zárt marad a moszkvai polgártársak előtt. Soha nem is pillanthatják meg, **láthatatlan** számukra mindvégig, ugyanúgy, mint a boszorkánnyá változott Margarita repülése és az „50-es számú lakásban folyó gyanús üzelmek”. Hiába próbál mindent megtenni a moszkvai nyomozóhatóság, hogy az ott ténykedő „bűnöző bandát” leleplezze, a „banda” tagjai – sajna! – egy másik térben és másik időben leledzenek, ahová e tisztas férfiak számára egyáltalán nincs átjárás – és ebben kizárólag csak ők a hibásak. Hiába próbálják a maguk pragmatikus térviszonyait és kronologikus időkategóriáit alkalmazni velük szemben, természetesen, minduntalan kicsúsznak a kezük közül. Az imaginárius teret tagoló morális idő ugyanis teljesen más törvényeknek engedelmeskedik, nem percekkel méretek, nem vesz el semmennyit „biografikusan rögzíthető” életidőnkéből. Ezért lepődhet meg Ivan azon, hogy „**nem telt az idő**”, miközben Woland a Pilátus-történetet elbeszélte, s ezért érezheti Margarita a „Sátán bálján”, hogy „folyton éjfél van” (472). Ez az **időnkívüli** – de nem időtlenül örökkévaló – tér ad keretet a személyiség számára belső szabadságának megélésére. Ha egyszer elkötelezte magát a jóság és szeretet elvei szerinti életre, gyakorlatilag bármikor képes lehet realizálni e döntését. Még a halál pillanatának közelléte sem ijesztheti, az olyan praktikák pedig végképp hidegen hagyják,

miként lehetne összefüggésbe hozni az „életidő” hátralevő napjait – „Newton binominális tétele alapján” – az elkölthető pénz mennyiségével, ahogyan azt a Varieté büfése szeretné.

Ebben az imaginárius térben nemcsak az egyéni életidő, hanem a „történelmi idő” kronologikus rendje is irrelevánssá válik, pontosabban, más törvényeknek rendelődik alá. Így fordulhat elő, hogy Woland egyszerre van jelen Kantnál és Pilátusnál, „egy elbűvölő boszorkánynál” 1571-ben, valahol az Ördögsziklán, és Margaritánál Moszkvában, valamikor a húszas években.

A személyes döntés és következményeinek vállalása **visszafelé** is képes újrendezni az élet tartalmát, s az idő eme csodás **visszafordíthatósága** következtében most már végre „**minden úgy lesz, ahogy lennie kell**”: mindenki visszanyerheti vagy elnyerheti „**igazi arcát**”, „**valódi alakját**”, Korovjov-Fagót és Azazello éppúgy, mint Behemót és maga Woland. A Mester **visszakaphatja** a kéziratot, Margarita **viszontláthatja** a Mestert, a Mester találkozhat Pilátussal, s kimondhatja: „Szabad vagy, ő vár reád”. Pilátus elindulhat végre a holdsugárösvényen Jésuával, hogy megbeszélhesse vele azt, amit „akkor” elmulasztott, s Jésua is kimondhatja: „kivégzés nem volt, mindez nem történt meg”.

A Mester és Margarita itt találhatnak rá **végső menedékükre**, itt várja őket a nyugalom oly rég vágyott szabadsága, életük immár végleg tulajdon szándékaik oltalma alá kerül, „**minden jóra fordul**” – ahogy „megmondattott”.

* A dolgozat szorosan kapcsolódik a regényről írott közös munkánk koncepciójához: Kisbali László–Kiss Ilona: *A „megbízhatatlan” individuum. Világkép és regényforma M. Bulgakov „A Mester és Margarita” című regényében*. OSZK, Könyvtartudományi és Módszertani Központ, Olvasáskutató Osztály, Kézirat.

1 A zárójelben megadott utalások az alábbi kiadás lapszámaival jelölik: Mihail Bulgakov: *A Mester és Margarita*. Budapest, Európa, 1975. ford.: Szöllősy Klára

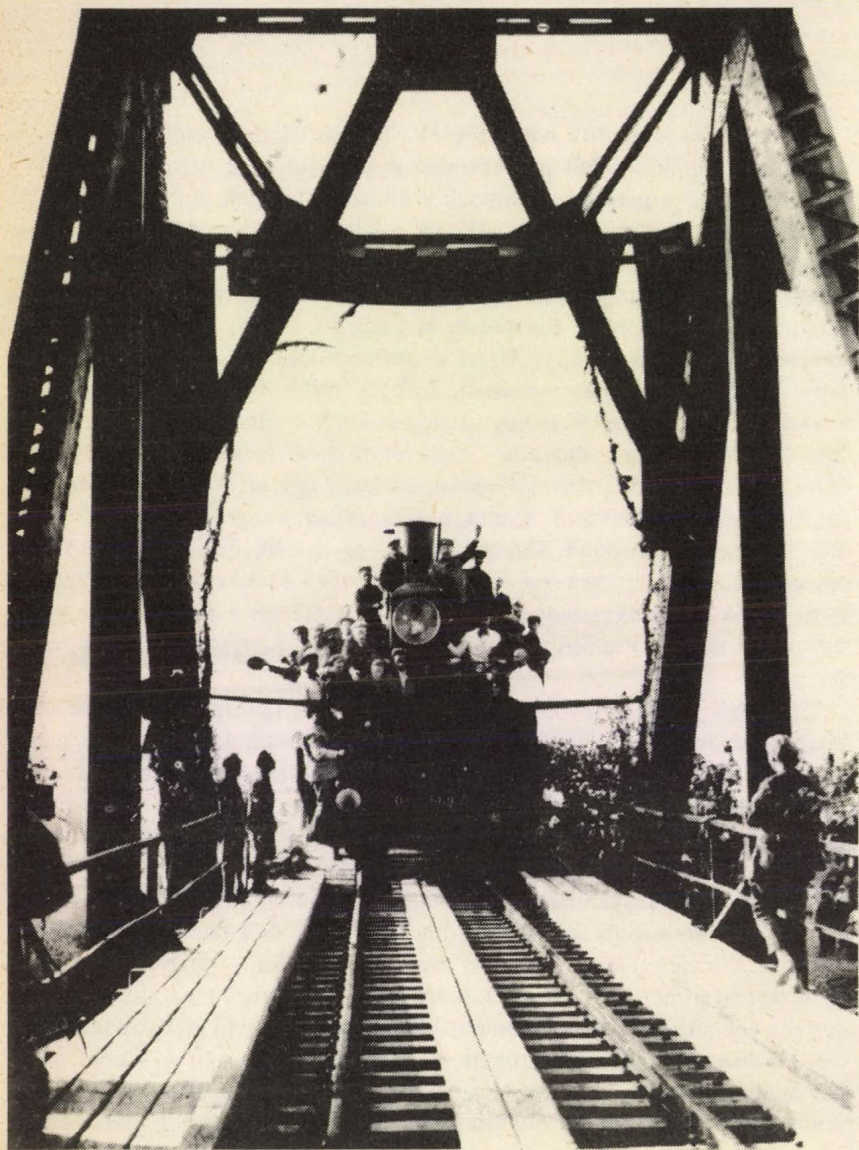
2 Pavel Florenszkij: *Az ikonosztáz*. Bp., Corvina, megjelenés alatt, kézirat 200. o.

3 u. o. 15. o. *Az ikonosztáz* szövegével való coincidencia nem egészen véletlen. Közismert, hogy Bulgakov ugyanolyan alaplűként forgatta az utolsó fejezetek írásakor, Florenszkij másik munkáját, az *Imaginaritás a geometriában* című könyvet, mint a Brockhaus lexikont.

A MESTER ÉS MARGARITA MOTIVUMSZERKEZETÉRŐL*

A Mester és Margarita **mítoszregény**. Thomas Mann *József és testvérei* c. regényével állítható tehát párhuzamba, amely szintén a harmincas években keletkezett. Ez a párhuzam nemcsak a bibliai történetek feldolgozásában jelentkezik, igen hasonlóan mutatkozik a két regény kánoni forráshoz való viszonya is. Ez a viszony – mindenek előtt – polemikus: a regényekben nem egészen úgy; néha teljesen másképp; történik minden, mint a Szentírásban; mi több, ez az „eltérés” állandósul, és a szerzők bibliai szöveggel való polémiájának eszközévé válik. A *József és testvérei* különböző pontjain az ótestamentumi történet szegényességét, hiányos voltát felnapaszló utalások olvashatók, néha pedig bizonyos szövegrészletek nyíltan kétségbe vonják a Bibliában foglaltakat. Bulgakov regényében Lévi Máté feljegyzéseit (azaz Máté evangéliumának „leendő” szövegét) Jesua úgy értékeli, mint a valósággal össze **nem** egyeztethetőt. Ennek következtében a regény szövege konstituálódik hiteles változatként. Thomas Mann – egyik cikkében – példaként idézi egy gépíró szavait, aki a regény másolása közben ébred rá arra, hogy miként is történtek a leírtak „valójában”. Bulgakov esetében a történet igaz voltát Woland – minden esemény szemtanúja – hitelesíti (valamint közvetve, maga Jesua).

Ez az írói fogás, amely az olvasót beavatott szemtanúvá teszi minden apró, köznapi részletben és mitologikus történésben, s amely lehetővé teszi számára, hogy Wolandhoz hasonlóan, egyetlen szempillantás alatt Nagy Heródes palotájának balkonján vagy Jákob sátrában teremjen, ambivalens eredménnyel jár: a mítosz realitássá, a realitás mítosszá válik. Ennek következtében mindenféle időbeli és modális tagoltság megszűnik (valóság vagy nem-valóság); ugyanaz a jelenség, lett légyen tárgy, emberi jellem, valamely helyzet vagy esemény, egyidejűleg tételeződik más-más időmetszetekben és különböző modális síkokban. A hagyományos történeti regénytől eltérően – amely a hagyományos történeti szemlélet keretei között marad, amelyben tehát diszkrét, jobb esetben egymással való hasonlóságuk alapján értelmezhető távlatok tételeződnének („időszerű” történelmi szűzség alakjában) –, itt a múlt és a jelen, a hétköznapi valósága és a természetfölötti egyszerűen ugyanaz az egységes szubsztancia, mely ezernyi módon fordulhat egyik állapotból a másikba úgy, hogy minden egyes átváltozás kaleidoszkóp-szerű végtelen sokféleséggel vál-

toztatja meg ugyanazon elemek „összeolvashatóságát”, tagolását, elhelyezkedését és egymástól való távolságát.

Bulgakov regényének nyelvi szerkezetében ez az elv jól érvényesül. A regény nemcsak hogy oroszul íródott, de **nincs benne egyetlen** idegen szó, **egyetlen** latin betű sem. Woland névjegykártyáján szereplő nevről is csak annyit közöl az író, hogy az „dupla V-vel” kezdődik. Még a Goethétől kölcsönzött mottó is orosz fordításban szerepel. A regény teljes nyelvi egysége azonban a leírt események hangsúlyozott nyelvi sokszínűségével kapcsolódik össze. Jesua és Pilátus jelenetében például három nyelv használatáról történik említés (arameus, görög és latin, valamint Patkányölő Marcus és Jesua párbeszédében hibás arameus); a jelenet során a nyelvhasználat kilencszer változik, és ezt a szerző mindahányszor jelzi is. Maga Woland néha enyhe akcentussal beszél oroszul, néha ez az akcentus „eltűnik”, néhol töri a nyelvet, máskor pedig úgy tesz, mintha egyetlen szót sem értene. Ilyesfajta parodisztikus (a la Woland) nyelvi átváltozáson megy át a külföldi úr a diplomataboltban. A felirat Jesua mellkasán („lator és lázadó”) szintén két nyelven készült: arameusul és görögül. A regény nyelvi síkján jelentkező sokféleség és abszolút egység ilyen egybejátszása sémaként szolgál, s ez mintegy meghatározza a szerkezetalkotás elvét a regény minden egyes összetevője vonatkozásában.

Az elbeszélés objektumainak elkülöníttetlensége és plasztikus volta szerkeszten kapcsolódik azok értékelésének ugyanilyen el-nem-különítettségéhez és plasztikusságához. Jó és rossz, hatalmas és jelentéktelen, magas és alacsonyrendű, magasztos és nevetséges egymástól elválaszthatatlanok. A létállapotok megváltoznak, egymásba fordulnak, szétválnak és újra elosztódnak a legkülönbözőbb összetételekben, mint a világ maga, amelyről a regény szól. A mitológiai értékek kezdeti szinkretizmusa és polivalenciája tökéletes összhangban áll a mítosz végtelen reprodukálhatóságával.

Az egyik minőség elválasztása a másiktól itt éppúgy nem helyén való, mint a létezés egymást követő, pontszerű eseményekre bontása; ebben a vonatkozásban a mítosz szemben áll az európai posztreneszánsz kultúra humanizmusával szintúgy, mint az adott kor (a harmincas évek) történeti gondolkodásával. Bulgakov regényében a gondolkodás mitologikus rendszere kezdetektől adott, akár az elbeszélés *Faust*ból kölcsönzött mottójában „... Kicsoda vagy tehát / Az erő része, mely / Örökké rosszra tör, s örökké jót művel.” – mely maga is belefoglalja a történés motívumainak bonyolult hálózatába.

Az elbeszélés jellegének mitologizáló elcsúsztatására jó példaként hozhatjuk föl az *Epilógus*ban található jelenetet a kandúrral – akit a részeg polgártárs a rendőrségre cipel – mely a Golgota-járást parodizálja; vagy Sztjopa Lihogyevjévi utáni, felpuffadt arcát, melyet Jesua arcával állít párhuzamba az író. Fordított példa: Júdás és Nisza találkozása az Alsóváros utcáin még megrendezettebb pontossággal ismétlődik meg a Mester és Margarita első találkozásakor.

Fölösleges mondani, hogy az ilyen jellegű párhuzamok jelenléte nem az értékítéletek egybecsúszását jelenti, hanem a strukturált művészi világ igen magas fokú bonyolultságát, melyben minden mindennel összefüggésbe hozható.

Sokatmondó tény az, hogy különböző írók egymástól függetlenül, egy időben fordulnak ennyire egyező módszerekhez¹. Ez az európai kultúra olyan jelenségeihez is köthető, amelyek a tradicionális humanista és történeti gondolkodás századfordulós krízise nyomán a mítosz felé forduló érdeklődésről tanúskodnak. Jelen tanulmány nem tekintheti feladatának a jelzett jelenségek vizsgálatát, vagy akár felsorolását.² Mindössze a Bulgakov regényében is föllelhető „közös” ismertetőjegyek **nem** véletlenszerű voltát és módszertani fontosságát akartuk hangsúlyozni. Ezzel összefüggésben merül fel az a kérdés, amelyre választ az elemzés további menete kell adjon. Vizsgálódásunk egyik alapvető feladata annak leírása, hogy az elemzett szöveg milyen tulajdonságai, gondolati felépítésének milyen jellegzetességei „engedik meg”, hogy a regény a mitologikus gondolkodást annak főntebb leírt paramétereiben képviselje.

A vezérmotívumokra épülő elbeszélés-struktúra meghatározó szerepet játszik a regény jelentésszerkezetében, s egyúttal bizonyos általános jelentést is hordoz. Olyan alapvető „írói fogás”, amelynek megvalósítása során egy motívum (amely egyszer felmerült) később mindig új változatokban és körvonalakban, a többi motívummal teljesen új összefüggésekben ismétlődik meg. Ez esetben a motívum szerepében bármely jelenség fölléphet, bármely gondolati „folt”, esemény, jellemvonás, a táj egy eleme, bármely tárgy, egy kiejtett szó, egy szín, egy hang: a motívum létrejöttének egyetlen feltétele, hogy a szövegben megismétlődjék. Tehát a hagyományos, eseményközpontú elbeszélői módtól különbözően — ahol többé-kevésbé előre meghatározott, hogy mi tekinthető diszkrét komponensnek („jellemek, események”) —, itt nem létezik hasonló **a priori** kód, hanem ez közvetlenül a struktúrán keresztül és a struktúra kibontakozása során alakul ki. Végeredményben minden tény elveszti a saját különállóságát és egységét, mivel ezek bármely pillanatban illuzórikussá válhatnak: az adott tény egyes összetevői a regény különböző pontjain más-más összefüggésben ismétlődnek meg. A tény egy sor motívumra esik szét, és ugyanakkor elválaszthatatlanná válik a többi motívumtól, melyek első látásra teljesen más ténnyel kapcsolatban bukkannak elő.

Eközben a regény szerkezetében rögzített hasonlatosságok és az ezek alapján felmerült asszociációk távolról sem lehetnek egyenértékűek. Egyes, az elbeszélés különböző pontjain többszörösen megerősített gondolati kötések elég gyértelműeknek mutatkoznak; mások gyengébbeknek és problematikusabbaknak tűnnek, abból következően, hogy csak az elbeszélés egyes izolált pontjain jelennek meg (tehát nem kapnak ismételt megerősítést), vagy

mindössze másodlagos jelleggel bírnak, mivel nem közvetlenül a regény szövegéből fakadnak, hanem a szöveg generálta másodlagos asszociációkból. Összességében a regény ilyen megközelítése során létrejön egy központi értelmezési mező, mely körül periférikus tartományok léteznek. Az utóbbiak mind kevésbé nyilvánvaló, egyre problematikusabb asszociációk, kötések és párhuzamok tömegével töltődnek föl, melyek láncolata a végtelenbe mutat. De ha ezen periférikus asszociációk regényből való levezethetősége külön-külön kétségbe vonható is, együttvéve mégis egy nyitott mezőt alkotnak, ami a regény értelmezését a le-nem-zártság és a végtelenség tulajdonságaival ruhazza föl. Ez a mitologikus szerkezet elidegeníthetetlen sajátját adja, és e sajátág megnyilvánulásában a periférikus asszociációknak meghatározó szerepük van. A központi és a periférikus mezők között azonban abszolút határok nincsenek; a motívumok fokozatosan eltávolodnak a nyilvánvalótól a mind távolabbi periféria felé. Ez esetben mindig fennáll annak a lehetősége, hogy a tudatunkban létrejött, de a szövegben talán nem kellőképpen megerősített asszociáció csak azért ilyen, mert **nem vettük észre** megerősítését a regény egy más pontján. Pl. a Majakovszkij *Vlagyimir Iljics Lenin* c. poemájából származó rejtett idézetek (Berlioz halálhírének vétele a TÖMEGIR-ben és Pilátus Tiberiust éltető tósztyjának szavai) esetleges egybeeséseknek, vagy mindenesetre nem eléggé megerősített asszociációknak tűnhetnek, ha nem tudatosítunk más fontos és már kétségbe vonhatatlanul Majakovszkijra vonatkozó utalásokat a regény szövegében.

Az eddig elmondottakból egyértelműen következik, hogy a tartalmi-gondolati felépítés e végtelen plasztikusságának feltárhatóságához a motívum-folyamatnak szigorúan **rendezettnek** kell lennie, hiszen enélkül maga a motívumisméltás azonosítása lehetetlenné válik. A rendezettség a motívumtördelek, -variációk és -társítások módozatainak ismétlésében valósul meg. Más szóval, ezen módozatok szabályszerűek: a motívumvariációk más-más sorai „arányos oppozíciókat” hoznak létre, és a különböző motívumkombinációk azonos szintaxist mutatnak. A rendszeres, szabályos, könnyen felismerhető motívummenetek ezért több – egymástól eltérő – irányban teljeseznek ki, a legbonyolultabb módon kereszteződnek, valamely motívum reprodukciója a legváratlanabb helyen tűnhet föl, a legmeglepőbb összefüggésekben. Mindez a burjánzó gondolatársításoknak nemcsak végességet és rend(szer)ezettséget ad, hanem ez a rend(szer)ezettség a maga nemében még szorosabbra húzza az ilyen kötések „csomóit”; a mitológiai szüzsé ismétlődése és „változatlansága” éppúgy feltétele, mint következménye ezen szüzsé végtelen reprodukálási lehetőségeinek.

Eleddig a motívumhálózatot és ennek értelmezését az azt befogadó szubjektum (olvasó) szemszögéből vizsgáltuk. Feltételezhető azonban, hogy a szerkezet generálásának folyamata az eddig tárgyaltakkal hasonlatos, meghatáro-

zó ismérvekkel rendelkezik. A struktúra valamiféle központi részét a szerző tudatosan építi fel; ugyanakkor mintha beindítana egy asszociációs gépezetet, mely úgy kezd el működni, hogy az eredeti elképzelésből hiányzó, bár expliciten a tudat felületén meglevő – noha a szerző részéről egyáltalán nem tudatos – kötések is generál! (Az eredeti elgondolás „termékenységet” talán épp az ilyen másodlagos generálás produktivitása határozza meg.) Ehhez hasonlóan az olvasó is magáévá teszi az indukciós gépezet **elvét**, és annak némely alapvető paraméterét. Ennek következtében a gondolatok indukciós folyamata lavinaszerűvé és nyitottá válik.

Könnyű belátni, hogy a (szöveg-) építés leírt elve a költészet sajátja, s, ha lehet, még magasabb fokon – a zenéé. A mítosz és a zene mély belső rokonságát Richard Wagner – akit méltán nevezhetünk az új kulturális korszak egyik úttörőjének – értette meg és tárta föl. A „zenei” elvek alkalmazása a művészi textus építése során éppen oly visszatérő motívum az adott kor számára, mint a gondolkodás mitologikus paramétereire való fordulás; e két jelenséget lényegi összefüggés állítja egymás mellé. (...)

A Mester

A Mester és sorsa a lehető legnyilvánvalóbb módon kapcsolódik össze regénye hőséével, Jesuáéval. A lakását elvesztő Mester otthontalansága, üldöztetése, melynek feljelentése és letartóztatása lesz két utolsó „akkordja”, Moga-rics árulása és a börtön – kivégzés témája, amely a Sztravinszkij vezette klinikán való tartózkodásával függ össze, valamint a Tanítvány-motívum is a fenti állításunkat támasztja alá.

Jesuával való rokonságát a Mester **életkora** is erősíti, igaz, ez a megerősítés csak közvetve, az evangéliumi szövegre való rejtett utalás alakjában adott. A Mester 38 éves, ami lényegesen meghaladja Krisztus kánoni korát (ez 33 év). Viszont maga Jesua, az előbbieknél megfelelően, ugyanannyival **fiatalabb**, azaz a regényben 27 éves. Más szóval, mindkét hős kora más-más irányban, de körülbelül ugyanolyan távolságra van a Krisztusi kortól, mint origótól.

A Mester sorsa – a halál, majd a „felébredés” – a nyugalomra való feltámadás. Érdekes, hogy a regényben nem esik szó nyíltan Jesua feltámadásáról, az ő története (a passiójáték hagyományos kereteinek megfelelően) a temetéssel ér véget. Ám a feltámadás témája makacsul ismétlődik a regényben, előbb parodisztikusan (Lihogyejev, Kuroleszov és a kandúr esetében), majd a Mester sorsában. Ujabb példa ez az evangéliumi szöveg regénybe történő **közvetett** bevonására.

Érdekes a feltámadás **ébredésként** értelmezése is. Hiszen ennek folytán a

múlt, az a világ, amelyben a Mester élt, **álomnak** bizonyul, s mint ilyen – eltűnik: „elnyeli a föld”, a helyén füst és köd marad (ld. a verébhegyi jelenet végét). Az adott motívum bukkan fel a bocsánatot nyert (és szintén **felébredő**) Pilátusnak a kivégzésről mondott szavaiban is, az epilógusban: „... mondd, ugye, ez a kivégzés nem történt meg igazán? Könyörögve kérlek, mondd, hogy nem volt!” – Persze hogy nem volt (...). Rémlátás csupán.” – feleli Pilátus „útítársa” fátyolos hangon. (Igaz, ez a „fátyolos hang” és az az „esdeklő arc” épp az ellenkezőjéről vall – dehát ilyen a mítosz logikája.) Ez összevethető a felébredés motívum és a **reggel** – boszorkányszombat vége („kakasszó”) – kapcsolatával is.³ Ebben a vonatkozásban Nyikanor Ivanovics álma és felébredése a Mester álmának és felébredésének paródiája. Az epilógusból kiderül, hogy Boszój álmának szereplőivel semmi sem történt „és nem is történhetett, mert ők a valóságban sohasem léteztek... Mindezt csak álmodta Nyikanor Ivanovics”.⁴ A „magasztos tartalom” mint a jelentésszerkezet kulcsmomentuma, itt parodisztikus, komikus szituációkba átkódolva tér vissza.

Most vizsgáljuk meg a Mester alakjának egyéb vetületeit is. Előszörre azt a kérdést, hogy a regényben előforduló számos prototipikus szituációhoz hasonlóan a Mestert illetően találunk-e ilyesmit.

Bulgakovnál a Mester alakja, mindenekelőtt, egyértelmű életrajzi asszociációkkal bír. Az a sorshelyzet (üldöztetés), ami Bulgakovra méretett a húszas évek második felében, a legteljesebb mértékben emlékeztet azokra a körülményekre, amelyekről a Mester beszél. Ilyenek: az irodalmi élettől való teljes elszigeteltség, szinte a létminimum hiánya, a „még rosszabbtól” való örökös rettegés (hiszen az akkori sajtóból áradó cikkek-vádiratok özöne nemcsak irodalmi, de politikai jellegű is volt).⁵ E néhány éves „kampány” csúcspontjává az a közismert levél vált, amelyet Bulgakov a szovjet kormányhoz (személyesen Sztálinhoz) intézett 1930-ban. Érdekesítőek e levél záró sorai: „... nekem, a drámaírónak, aki hat színdarabot írtam, és aki mind a Szovjetunióban, mind külföldön ismert vagyok – a jelen pillanatban **a nyomor, az utca, a halál a jussom.**” Figyelemre méltó a szinte szó szerinti egyezés azzal, hogy a Mester értékeli önnön helyzetét; ez pedig arról tanúskodik, hogy Bulgakov tudatosan rokonítja saját sorsát a Mesterével. Jellegzetes továbbá, hogy az említett levél ebben az összefüggésben az életrajzi vonatkozásokon túl **irodalmi tényné** is válik – olyan tényné, mely mintegy a regény egyik témáját készíti elő (hiszen a Mester csak a későbbi változatok leleménye). A levél e fontos sajátosságához a későbbiekben még visszatérünk.

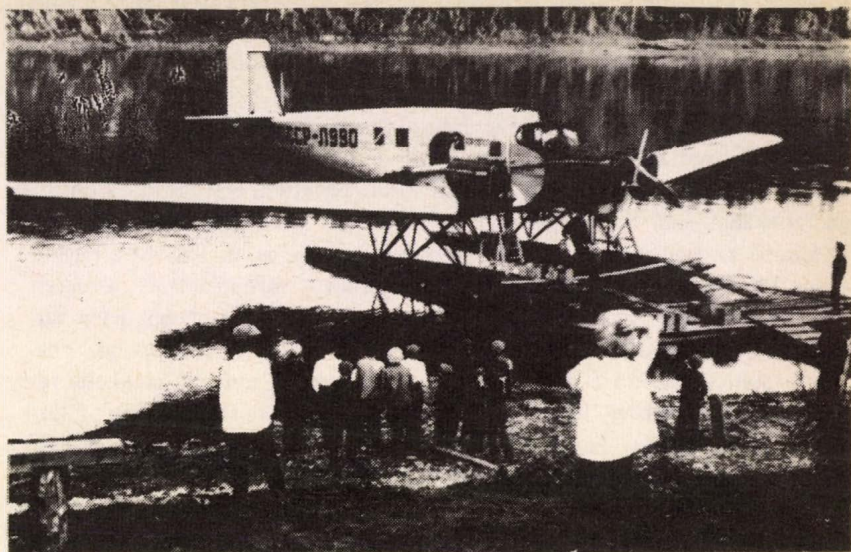
Az életrajzi asszociációk sorában lényeges, hogy a Bulgakov ellen indított kampány legfőbb oka *A fehér gárda* c. regénye és *A Turbin család napjai* c. drámája volt, azaz ezek főszereplője, a „fehérgárdista” Alekszej Turbin. (A „fehér gárda” és a Kálvária-motívum [Golgota-járás] kapcsolatával össze-

függésben emlékeztetünk *A fehér gárda* példázatszerűséget hangsúlyozó bevezető soraira „Roppant év, rettentő év volt 1918 Krisztus születése után, a második forradalom kitörésének esztendeje”.) Ily módon nemcsak Bulgakov és a Mester helyzetének rokonsága mutatható itt ki, hanem a Bulgakov regényhőse és a Mester regényhőse között is párhuzamot vonhatunk, akiknek sorsa a szerzők sorsát is egymáshoz hasonlóan alakította.

Ezek az összefüggések egyrészt *A fehér gárda* elemzése során lehetnének hasznosíthatók, másrészt egy újabb fontos motívumot világítanak meg: a szerző sorsa az irodalmi hős sorsának felel meg, következésképp, mintegy **irodalmi tényé** válik. Az ilyen megfeleltetés jól példázza a különböző „modus”-ok összekeveredését is, ami éppúgy sajátja a mitologikus elbeszélésnek, mint a különböző idősíkok egymásba játsása.

A Mester alakjának életrajzi vetületét illetően lényeges az a tény is, hogy Margarita alakja **Jelena Trojanszkajára** vonatkozó utalást tartalmaz: ld. a „túl szép” asszony mitizált alakját, illetve küllemét, melyet a fináléban ölt magára; ld. továbbá kapcsolatát Margó királynővel (Dumas nyomán), aki Dumas regényében mint a katolikusok és a hugenották közötti viszály kiobbantója jelenik meg. Jelena Trojanszkaja személyével való kapcsolata Margarita alakjának életrajzi vetületet biztosít. (Jelena Szergejevna – Bulgakov felesége – kétségtelenül Margarita prototípusa.)

Ugyanakkor az életrajzi vonatkozások talán nem kizárólagos prototipikus projekciói a Mester alakjának, hiszen az adott alak összefüggésbe hozható **Mandelstam** személyével és sorsával is. Letartóztatás és Cserdinybe (Észak-Ural) való száműzetés Mandelstam jussa a harmincas évek közepén. Ennek következménye az az idegösszeroppanás volt, amely Mandelstam öngyilkossági kísérletéhez vezetett (ti. kiugrott a cseldinyi kórház ablakából).⁶ A tárgyalt összefüggés szempontjából fontos lehet Margarita álma a regény második részének elején, amelyben egy sivár, nem épp szívderítő helyen látja a Mestert, aki szánalmas állapotban van. A Mester örületének motívuma sem elhanyagolható körülmény itt. („Igen – mondta Woland némi hallgatás után – alaposan kikészítették.”) Érdekes a **klinikán** folytatott beszélgetés is Ivánnal arról, hogy érdemes-e **kiugrani a balkonról** és megszökni: „Nem – válaszolta a vendég határozottan. Nem azért nem szökhettek meg innét, mert nagyon magas, hanem mert nincs hova mennem.” (Ld. itt is az előzőekben már rögzített klinika – börtön kapcsolatot). S végül a Mester sapkáján levő „M” betű mindezen tényezőkkel a háttérben, mint **anagramma**, ambivalens jelentést kap, azaz egyrészt Mihail (Bulgakov), másrészt Mandelstam nevének kettős anagrammájaként értelmezhető.

Jerusalaim, Róma és Moszkva mellett még egy – nem kevésbé fontos – idősíks különül el, s ez a XIX. század eleje. Ebben a metszetben a Mester és Jesua között egy sor átfedés, projekció és összefüggés figyelhető meg.

Ez azonban, bármily különös is, viszonylag csekély mértékben Faust alakját is érinti. A Mester és Faust között a regény egészében, a Mefisztó–Woland „összekötő” téma kivételével, eléggé gyöngye kapcsolatok fedezhetők fel. A mesterét nem értő tanítvány témája – Lévi Máté és Iván – Faust és Wagner (kölcsonös) viszonyára emlékeztet.

A Fausttal való kapcsolat határozottabban csak az utolsó fejezetben kerül felszínre: először is a „heves vágta” motívumában, majd végül a zárójelenetben, amelynek során Woland, immár nyíltan hivatkozván Faustra, a menedék, a „nyugalom” elfogadásáról igyekszik meggyőzni a Mestert („Nem akarunk, mint Faust, lombikok fölé görnyedni abban a reményben, hogy sikerül új homonculust létrehozni?”). A Faust-téma ezen, menedékkal kapcsolatos aktualizálására a későbbiekben még visszatérünk.

A fentieknek megfelelően Margarita sem rokonítható a *Faust* hősnőjével. Mi több, ezt a **máságot** emeli ki Frida, akinek számára bocsánatot kér Margarita. Ugyanis Frida sorsa az, ami emlékeztet a *Faust* Margitjának sorsára. Végül, a bálon „kiderül”, hogy Margarita Margó királynő „rokona”, s így neve végérvényesen egy másik értelmezési tartományba kerül.

A Faust-téma tehát állandó és közvetlen kapcsolatban áll Mefisztó és a

Valpurgisz-éj témájával (mint láttuk, elsősorban az **operai Faust**-tal való kapcsolatot értendő ezen), de ez nem érinti a főhősök jellemét.

Ha viszont figyelembe vesszük azt is, hogy mindaz, ami a regényben egyértelműnek és bizonyítottnak tűnik, számos esetben „hamis expozíciónak” bizonyul, akkor azzal a törvényszerűséggel is számolnunk kell, hogy mindaz ami megcáfoltnak és elvetendőnek mutatkozik, – asszociációk révén – a regény szerkezetének részévé válik. Ennek során, rejtetten, egy sor kulcsfontosságú mozzanat épül be a regény szövetébe. Ezen „fordított” elv alapján értelmezhető az evangéliumi szöveg regénybeli szerepe is. A kánont a regény szövege lépten-nyomon – közvetlenül és nyíltan – cáfolni látszik, azonban az – rejtetten, a motívumtechnikának köszönhetően – mindvégig jelen van a regényben (ld. például a feltámadás témáját stb.). Goethe *Faustjának* „sorsa” is hasonlóan alakul a regényben; melynek címe és mottója elenkebb reminiscenciák elvárására készített, főként a főhősök vonatkozásában (Margarita neve a címben, Faust szavai a mottóban). Ám megcsalatlunk elvárásainkban. A regény hősei egy csöppet sem hasonlítanak Goethe hőseire, mi több, a szerző kitartó gonddal szövi a regény szövetében a *Faust* (úgymond **apokrif**) **operaváltozatának** motívumát. Megcsalatlott elvárásaink ellenére a regény fináléjában kiderül – igaz közvetve –, hogy az elbeszélés során a „kánoni” (goethei) *Faust* témája nemcsak mindvégig jelen volt, hanem kulcsfontosságú is a regény értelmezése szempontjából.

Hogy fenti állításunk érthetővé váljék, vizsgáljuk meg most a Mester alakjának még egy fontos vetületét a „gribojedovi-fausti” korban. **Puskinra** gondolunk itt. A Mester és Puskin közötti összefüggés életkorukkal is igazolható, hiszen mindketten 38 évet éltek. Ily módon a Mester és Jesua életkorának tengelyes tükörképi hasonlósága – melynek tengelye Krisztus –, kiegészül a Mester és Puskin életkorának egybeesésével. Ennek következtében Puskin is hasonló jellegű összefüggésbe kerül Jesuával. Megjegyezzük továbbá, hogy Puskin 38. életévében bekövetkezett halálának különös „aktualitást” adnak a halála századik évfordulója alkalmából rendezett fényűző ünnepségek (1937). Mindez a „számmisztika” vonását is jól példázza.

A fenti párhuzam értelmezi azt a szerepet is, amit Puskin művei játszanak a regényben. A szövegszerkezet ezen fontos alkotóelemei sorába tartozik közvetlenül vagy közvetve a *Jevgenij Anyegin*, a *pikk dáma*, a *Don Juan kövédege*, a *Fukar lovag*, a *Rulsáz és Ludmilla*, a *Borisz Godunov*, a *Bronzlovás*, a *Mese az aranykakaskáról* és az *Ének a Bölcs Olegről*. A Mester sorsáról Woland és Lévi Máté Puskit idézve dönt: „... nem érdemli meg a fényt. Nyugodalmat érdemel.” (V. ö. ezzel a puskinsi szvakat: „Nincs boldogság a világon, csak nyugalom és szabadság”).⁷ Mindkét orosz szövegrészletben a „szvet” szó szerepel. Ennek magyar jelentése: 1. 'világ'; 2. 'világosság' azaz 'fény'.

A három főhős (Jesua, Puskin és a Mester) ily módon a regény három alapvető idővetületével kerül összefüggésbe. A Mestert illetően annak élet-rajzi vetületére gondolunk.

Az adott párhuzam egy fontos jelentésmozzanattal gazdagítja a regény szerkezetét. Az, hogy a Mestertől megtagadják a „fényt”, végérvényesen Woland birodalmához köti a sorsát. Emlékezzünk vissza arra a megkettőződésre, amit Puskin alakja mutat a regényben. Puskin egyrészt mint Jesua megfelelője jelentkezik, másrészt mint bálványoszobor azaz „bronzember”, vagyis mint a jubileumi ünnepség egy „objektuma”. Bulgakov regényében ez a motívum értelmezi a Mester sorsát is (valamint minden művészsorsot). Ennek kapcsán térjünk most vissza a „menedék”-témához.

A Mester „menedéke” **közvetlen megjelenítését** tekintve hangsúlyozottan idillikus. Ez a téma a regényben egy szentimentális „happy end”-szerű attributumoktól túlszűfolt képben jelenik meg (velencei ablak, „szőlőlugas”, patakocska, homokösvény, gyertyafény és az öreg, hűséges szolga). Ez a „túlfűtött irodalmiság” már önmagában is kétségeket ébreszt. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy milyen „sorsra jutott” a regényben számos „egyértelmű állítás”, akkor ez csak kételyeinket erősítheti. Valóban, a menedék-téma motívumkapcsolataink elemzése során egy sugallt jelentésmozzanatra bukkanunk.

A „menedék” **Woland fennhatósága** alá tartozik. S itt nemcsak Woland és Lévi Máté beszélgetésének tartalmára gondolunk, hiszen a beszélgetés során elhangzó ítélet a későbbiekben még visszavonható is lehetne. A „menedék” megjelenítése viszont tartalmaz egy olyan motívumot, ami félreérthetetlenül Woland örökös jelenlétére utal. Woland azt mondja a Mesternek, hogy itt **Schubert** muzsikáját hallgathatja. Vessük ezt össze azzal a ténnyel, hogy egy mély hang telefonbeli előadásában hallottuk már Schubert románcának egy részletét („Szirtek, rejtsetek el engem”). Az „előadó”, mint tudjuk, maga Woland volt.

De sok más motívumkapcsolat is azt bizonyítja, hogy a menedék Woland birodalmában van. Ebben a vonatkozásban hívja fel magára a figyelmet a „menedék” és a Margarita álmában megjelenő kép topográfiai hasonlósága: a patakon túl egy magányos házikó áll, amelyhez pedig egy ösvény vezet (zsombékos föld az álomban, homok Woland birodalmában). Ezen összefüggés következtében a menedék témáját is áthatja Margarita álmának sivárság és reménytelenség hangulata. Mi több, az álom metaforikus értékei a „menedékhez” való viszonyukban **szó szerint értendőkké** válnak: „Magányos nyárfa, s távolabb, a fák között, túl az ösvényen, valamiféle deszkabódé, nyári konyha vagy fürdőház, vagy az **ördög tudja micsoda**. Minden sivár, örömtelen [...] **Pokol** az ilyen hely az élőknek!” Azaz ami először csak egy jól

sikerült metaforának látszott, az a következőkben — és következményeiben — **jóslatként** szerepel. A regényelemzés során nem egy ehhez hasonló jelenséggel találkozhatunk.

Továbbá, a **klinika** látkepe is a „menedékre” emlékeztet (folyóparti épület, fenyőerdőtől övezve), s ez még inkább megerősíti a börtön — száműzés — motívumkapcsolatát. A „menedék-hajlék” legfontosabb topográfiai vetülete azonban nem más, mint a **Gesthemané-kert**,⁸ Júdás meggyilkolásának színhelye. Itt ismét egy folyót látunk (melyen egy kövekből álló gázlón lehet átkelni), s a folyón túl egy magaslaton álló magányos házat pillantunk meg. A vizsgált párhuzam a Júdás vérével bemutatott áldozat motívumához vezet el bennünket, mely a sátánnal kötött szerződést „szentesítette” a bálon. A menedék és a „nyugalom” elnyerése gyakorlatilag e „szerződés” eredménye. (V. ö. továbbá az „áldozat” és a „menedék” **szülő** motívumát⁹.)

Ezen utalások nyomán a „menedék” a sátánnal kötött szerződés következménye lesz.

Jellemző, hogy éppen itt, a menedék közvetett jellemzésében jelenik meg a főhős alakjának és a regény egészének fausti jelentése. Az adott téma szervesen kapcsolódik Puskin alakjának megkettőzéséhez, és Korovjov a karmester-motívummal való összekapcsolásához (ld. a hoffmanni vonatkozásokat és Bach karnagyi szerepét). Az alkotóművészt, Bulgakov koncepciójában, ambivalens motívumkapcsolatok jellemzik, azaz a művész éppúgy rokon Jesuával mint Wolanddal. Többek között ez abban is megnyilvánul, hogy a Mester külleme a klinikán és Margarita álmában megegyezik (borostás arc, borzas fej, merengő tekintet). A Mester mindkét esetben olyan ember benyomását kelti, mint akit megszállt az ördög (v. ö. Dosztojevszkij *Ördögök* c. művének regénybeli szerepével). Mindez a Mester és Jesua közötti különbséget hangsúlyozza, mi több azt is kiemeli, hogy miben és mennyiben **más** a főhős, mint Pilátus (aki — miután bocsánatot nyert — Jesua nyomán eltűnik a holdsugarösvényen). Jesua **nem** művészként (miként Pilátus sem az), a „való” élet az ő természetes közege. Személyiségét is a közvetlen emberi kapcsolatokban igyekszik kibontakoztatni, vagyis Jesuát semmiféle művészi (vagy tudományos) látásmód illetve alkotó tevékenység nem választja el a világtól, amelyben él. Maga Jesua nemhogy semmit sem ír, de elutasítóan viszonyul tanítványa, Lévi Máté feljegyzéseihez is. (V. ö. ezzel Pilátus viselkedését titkárával szemben, aki a Jesuával folytatott beszélgetést rögzíti.) Ebből a szempontból Bulgakov Mestere egy teljességgel más személyiséget képvisel. A Mester mint művész menekül a „való” élettől, mi több, egész életét „irodalommá” formálja, művészi anyaggyűrje (ez még egy példa arra, hogy a **hasonlóság** végül a **másságot** emeli ki). A regény végén kiderül, hogy Jesua valódi ellentéte nem az „áruló” — és bűnbánattól gyötört — Pilátus, hanem éppen a Mester, aki pedig sorsában oly sok egyezést mutatott hőse történetével.

Valójában a Gesthemané-kert az a pont, ahol Krisztus és a Mester útjai elválnak egymástól. Az első – leküzdve gyengeségét – elhagyja „menedékét” és sorsa elébe megy. A második viszont az **örök nyugalom** menedékét választja, és itt marad („nincs hova mennem” – mondja a Mester a klinikán). Ezért kapcsolódik össze tehát a regényben a Getshemané-kert a Júdás-témával, s ezért pecsételi meg Júdás vére a Mester és a sátán egyezségét¹⁰, amelynek értelmében a Mester nemcsak örök menedékre lel, de ott is marad.

Bulgakov magánéletének néhány kritikus mozzanata miatt az író tontos bűntudat és felelősségérzet kínozza, s ez művészetére is hatott. Korai elbeszéléseiben a bűn és a felelősség témája éppúgy kimutatható, mint *A fehér gárdában* vagy a *Színházi regényben*. Ez az életrajzi motívum sok szállal kötődik Pilátus alakjához. Ilyen pl.: a rettegés, a „tehetetlenség dühe”, az „akasztott ember” motívuma, a zsidó-téma, az elrobogó lovasság képe és végül a gyötrelmes álmok mellett a remény, hogy eljő a végső megbocsátás, megjön a várva várt örömteli álom, amelyben a kínozó múlt „visszavétezik” és feledésbe merül. Az adott motívum azonban az író munkássága során mindinkább háttérbe szorul és személytelenné válik, hiszen már a *Színházi regényben* is csak mint hatás jelentkezik, azaz nem több mint alkotói indíték (v. ö. *A titkos barát* vázlataival¹¹). Bulgakov utolsó művében a „hóra hullott vért” Pilátus vörös bélésű fehér palástja „issza fel”, s így a bűn motívuma egy olyan képben jelenik meg, amelynek sem életrajzi vonatkozásai, sem a Mesterrel való motívumkapcsolatai nincsenek.

A személyes bűn fokozatosan háttérbe szoruló és átalakuló motívumával párhuzamosan egy új motívum kialakulása figyelhető meg Bulgakov művészetében, melynek szálai szintén regénytől regényig vezetnek. Ez a motívum azonban – az elsőtől eltérően – megállíthatatlanul növekszik, mind markánsabban jelenik meg és mind több életrajzi hordalékot sodor magával. Az alkotó személyiség (legyen az művész vagy tudós) felelősségének és bűnének motívuma ez, azé a személyisége, aki kompromisszumot köt a társadalommal és a hatalommal, aki szabadulni igyekszik az erkölcsi választás nyűgétől, és kívülrekeszti a „külső bajokat” csak hogy dolgozni, alkotni tudjon, hogy lehetőséget teremtsen az alkotásra és önmegvalósításra (s aki nem kevesebért teszi mindezt mint a **halhatatlanságért**). Vagyis, miként Faust, ez a személyiség is **alkut köt a sáttannal**, s az alku fejében „szabadságot” s „halhatatlanságot” kap. A fausti téma első nyomai már a korai elbeszélésekben fellelhetők. Olyan hősökkel találkozunk ezekben az írásokban, mint Perszikov professzor (*A végzetes tojás*) vagy Filip Filippovics (*Kutyaszív*), akiknek alkotó tevékenysége elkülönül az élettől, az őket körülvevő világtól, s ez végül katasztrofális következményekhez vezet. Ez a motívum aktivizálódik és kapcsolódik össze – egy az alkotót már sokkal személyesebben érintő témával – a Puskinról és Molière-ről írott művekkel: a művész és a hatalom viszonyának

összetettsége, a kompromisszumok és a művész gyöngesége a maga teljességében jut kifejezésre Moliere alakjában. Ami Puskind illeti, Bulgakov az ő szavaira célzott abban a levélben, amelyben Sztálint „legelső olvasójának” kéri fel (v. ö. Puskin és I. Miklós cár viszonyával). A Puskin-jubileum, a maga hivatalosságával és „halhatatlanság” motívumával valószínűleg tovább tudatosította Bulgakovban ezt a gondolatmenetet. Ez a motívum végül a Mester alakjában jelenik meg legerőteljesebben, mint ahogy az életrajzi vonatkozások is az ő esetében a legnyilvánvalóbbak.

Mint ismeretes, a regény első változataiban (1929–1933) a Mester alakja nem szerepel. Ezek középpontjában Woland elbeszélése állt Pilátusról és Jesuáról (Woland Evangéliuma). Vagyis a regény alapvető erkölcsi problematikája Pilátus alakja körül összpontosult, ily módon a regény annak a motívumláncnak az egyenés folytatását ígérte, amely Bulgakov művészetét a húszas években jellemezte. A Mester alakjának megjelenésével az előző probléma kiszorult a személyes asszociációk köréből, s ezt az író számára immár sokkal fontosabb fausti téma váltotta fel a harmincas évek folyamán. Ebben az időszakban ugyanis a némely konkrét tett kiváltotta személyes büntudat – miután feloldódott az alkotás folyamán – a művész általánosabb büntudatának adja át helyét, amit a sátánnal kötött egyezség indokol¹². (Az író tudatában végbement változást jól példázza az a tény is, hogy éppen a Mester **bocsátja** útjára Pilátust, miután szabadnak nyilvánította őt, míg ő maga az „örök menedékhelyen” marad.) Azt az embert, aki egykor szótlanul nézett végig még egy gyilkosságot is, a művész váltja fel, aki a maga „**elefántcsonttornyából**” hallgatagon szemléli a körülötte zajló eseményeket (ez a fausti téma egy újabb – gogoli – változata, amely Bulgakov gondolatvilágában igen fontos helyet foglal el), azaz Pilátus átadja helyét a Mesternek. Az utóbbi bűne kevésbé kézzel fogható és konkrét, nem oly gyötörő és nem jár örökösen tolatkodó álmokkal, de ez a bűn általánosabb és visszafordíthatatlanabb – ez a bűn örök.¹³

* * *

Befejezésül tekintsük át az asszociációk még egy sorát, amely mindennek előtt, a Mester alakjához kapcsolódik, de a regény egészére is vonatkoztatható. **Gogol** témájára gondolunk itt, amely az elbeszélés menetének fontos aspektusát képezi. Az említett téma a regény folyamán mindvégig jelen van, Gogol műveire való utalások és hivatkozások formájában. Ezek sorába tartoznak a különféle „folklor”-motívumok, mint pl. a vízitündérek körtánca (*Májusi éjszaka*), repülés a seprűnyélen (*Karácsony éjszakája*), a gonosz (tisztátlan) erőktől való csodálatos megszabadulás a kakasszó nyomán (*Vij*). Továbbá a Berlioz levágott fejének elrablása körüli botrány (*Az orr*), a sarkból leselkedő ördög (*Az örült naplója*), a napfényben fürdő város képe

(*Róma*) is idesorolható. Meg kell említsük azt is, hogy a művészet és a művész regénybeli értelmezése Gogol *Arképét* idézi emlékezetünkbe.

De ezen asszociációk sorában az elégetett regény motívuma a legfontosabb, hiszen ezzel a *Holt lelkekre* valamint Gogol személyére és egész munkásságára utal Bulgakov. A *Holt lelkeket* és *A revizort* Korovjov meg is említi az étterem bejáratánál, abban a jelenetben (ill. fejezetben), amely a Gribojedov-beli tűzvészszel zárul. Gogol szóbanforgó művei itt a *Faust*, az *Anyegin*, a *Don Quijote* és Dosztojevszkij nevének társaságában szerepelnek.¹⁴ Az adott összefüggés, úgy tűnik, meghatározó szerepet játszik a Bulgakov-regény irodalmi sorsának és koncepciójának értékelésében.

Ez arra a – regény értelmezése szempontjából legfontosabb – kérdésre ad választ, miszerint befejezettnek tekinthető-e *A Mester és Margarita*. Tartalmi vonatkozásában mindenképpen lezárt, amit az is bizonyít, hogy a regény egy jó előre kimondott mondattal zárul. Mi több az epilógus is, amelyben a regény összes szereplője felsorakozik, tipikusan apoteózisszerű zárlat (v. ö. ezzel Thomas Mann regényének hasonló befejezését). Viszont az is ismert, hogy a regényen Bulgakov halála napjáig dolgozott. Néhány stilisztikai pontatlanság és néhány le nem zárt szál jelzi a második rész **tisztázatlan** ságát.¹⁵

De ami a legfontosabb: a regény második része a motívumszerkezet szempontjából jóval **szegényesebbnek** mutatkozik az elsőnél. Jelentős szövegrészek maradnak szinte teljesen motívumkapcsolatok nélkül. Ilyen pl. Margarita repülése a bál előtt. Néhány áttetsző szál motívum-kidolgozása korántsem tökéletes, s így azok az áttételek sem valósulhatnak meg, amelyek pedig a regény egészét olyannyira jellemzik. Itt említhetnénk példának okáért a Pilátus kutyájával kapcsolatos motívumot. Az első részben nem találunk egyetlen olyan apróbb részletet sem, amely ne kapcsolódna ezenyi szállal a regény motívumszerkezetéhez. Elég nagy pontossággal vonható meg az a háttér, ahonnan a motívumszerkezet „lazábbá” válik. Az első rész végénél, mégpedig a 17., *Nyugtalan nap* c. fejezetnél húzódik ez a vonal. Itt a kandúr és Korovjov mesterkedéseit egymásba fonódó epizódok sorába építi be az író, ezek az epizódok azonban összekötő motívumok nélkül maradnak (ehhez hasonlóan szerkesztett Margarita repülésének képe, a bál számos jelenete stb.). A későbbiekben az első 16 fejezet motívumtelítettsége a maga teljességében csak az epilógusban tér vissza.¹⁶ Ebben az összefüggésben még jellemzőnek tűnik Margarita és a második rész néhány más szereplőjének viszonylag „szegényes” ábrázolása.

Ily módon a motívumszerkezet vizsgálata a regény befejezetlenségét bizonyítja (pontosabban a második, „pozitív” rész befejezetlenségét). A *Holt lelkekkel* való párhuzam szemmel látható itt. A tűzbe dobott kézirat többszörszön megismételt motívuma ezt a párhuzamot magában a regény szövegében

rögzíti. Mi több, a Mester regényét annak ellenére, hogy befejezettnek **tűnik** (a több helyen is feltűnő, előrevetett zárómondatnak köszönhetően), Woland **befejezetlennek** nyilvánítja, és épp annak **pozitív** része szempontjából (hiszen ez nem tartalmazza a bűnbocsánat, valamint a megbékélés motívumát). Ennek következtében a zárómondat a regény egészét tekintve is elveszti eredeti funkcióját.

El kell tehát döntünk, miként is értelmezzük *A Mester és Margarita* befejezetlenségét: az író idő előtti halálával kapcsolatos, tisztán „életrajzi” tényként, vagy pedig **irodalmi tényként**, amely valamiféle (nem feltétlenül tudatos) szándék eredménye. S itt arról győző meg minket a regény, hogy mindez nemigen eldönthető. (Ugyanezzel a problémával találkozunk a *Holt lelkek* esetében is.) Mindössze annyit kívánunk hozzáfűzni ehhez, hogy a struktúra nyitottsága, le-nem-zártsága összhangban áll a mítoszregény műfajával. A mítosz határainak elmosódottsága és jóslat-szerű hangzása talán intenzívebben hat az olvasóra, ha ehhez a befejezetlenség érzete is hozzájárul. Ez utóbbi viszont a mítosz mint művészi egész tételezése szempontjából is nélkülözhetetlen. Ebben az összefüggésben érdemes megemlítenünk, hogy a *Holt lelkek* befejezetlensége mellett, a regényben oly fontos szerepet játszó *Faust* és a *Jevgenyij Anyegin* második részének szerkesztési elve is hasonló vonásokat mutat (ld. a hősöktől vett „hirtelen búcsúk” jeleneit az említett művekben).

Bulgakov regényének befejezetlenségét — negatív — a motívumszerkezetben megfigyelhető hiátusok jelzik, pozitív pedig a zárómondat funkcióváltása. Ez annak tudható be, hogy a befejezetlenség érzete kiemeli a regény és a *Holt lelkek* közötti összefüggés tényét; mi több, a Pilátusról szóló elbeszélést éppúgy, mint a regény egészét, a *Holt lelkek* egyfajta **vetületévé** teszi. Mindez egymás mellé rendeli Gogol, a Mester és Bulgakov nevét. Bulgakov otthonosan érezte magát ebben a tudatosan vállalt szerepkörben. Jól szemlélteti ezt az a szövegrészlet is, amelyet most a szovjet kormányának írt leveléből idézünk: „Nemcsak a hajdani műveim pusztultak el, hanem a jelenkoriak is, és mind az eljövendők. Tulajdon kezemmel dobtam a kályhába a Sátánról szóló regényem piszkozatát és a komédiát a második *Színházi regény* kezdetének kéziratával együtt.” Sok minden figyelemre méltó van e sorokban. Kiemelhetnénk ezek közül az apokaliptikus intonációt vagy a „múlt, jelen és jövő” szembeállítását. A leglényegesebbnek viszont a bulgakovi **regény**(-ek) sorsa mutatkozik, amely a Mester regényének sorsát **vetíti** elénk¹⁷, miképp a Mester regényének befejezetlensége is *A Mester és Margarita* befejezetlenségét „előlegezi meg”. Az író tulajdon élete a mítosz peremére kerül és a létrehozott szöveggel szemben éppúgy elveszti különállóságát, mint a szövegen kívüli (idézészerű) vonatkozásokkal szemben.¹⁸

Megjegyezzük továbbá, hogy Bulgakov szóhasználata („a Sátánról szóló regény”) – a regény első változatának címén túl – a *Holt lelkekre* történetű utalásként is értelmezhető (a parodisztikus „fausti” intonáció Gogol említett művétől sem idegen: ld. a „lélek”-vadászat titkos egyezség-témáját és az új területek birtokba vételének, holt lelkekkel való „benépesítésének” motívumát). Bulgakov regényének szövegösszefüggéseiben Gogol művének említett vonásai mintegy **aktuális jelentéssel töltődnek fel** és határozott körvonalakat öltenek. Mindez nyilvánvalóvá teszi *A Mester és Margarita* (talán tudat alatti) gogoli orientációját.

A *Holt lelkekkel* összefüggésben érdekes az is, hogy Margarita álmát **gogoli képek** jellemzik (v. ö. a *Holt lelkek* XI. fejezetével). A „menedék” megjelenítése azonban némely nem-orosz vonatkozásában (velencei ablak, szőlő, Schubert) elüt a gogoli kép(-ek) tisztán **orosz** jellegétől: „Ismeretlen helyen járt álmában, sivár, reménytelen tájon, kora tavaszi borús ég alatt. Pontosan látta a szürke égboltot, a száguldő felhőfoszlányokat, s a felhők alatt nesztelenül szálló varjúcsapatot. Durván összetákolt kis palló alatt zavaros, megáradt patak. Koldus, kopár, örömtelen fák. Magányos nyárfa, s távolabb, a fák között, túl a sövényen, valamiféle deszkabódé [...]” Vessük ezt össze a gogoli „változattal”: „Oroszhon! Oroszhon! Látlak én innen, ebből a csodás, gyönyörű messzeségből. Szegényes, sivár, zord ott az élet [...] tárt-nyitott, pusztá és sík ott minden; a síkságból, mint apró jelek, alig észrevehetően emelkednek ki földszintes városkáid. Semmi sem vonzza, semmi sem ragadja el a nézőt.”

Végezetül, rokon vonásokat mutat *A Mester és Margarita* fináléja és a *Holt lelkek* zárata is. Az előbbi kétértelmű befejezésében a Mester és Margarita a Nyikolaj Ivanovics és Iván Nyikolajevics komikus „találkozása” után megjelenő holdsugárösvényen távoznak – ki tudja hová? –, míg az utóbbi esetében, az első rész végén, egy példázatot olvashatunk, mely Kif Mokijevicsről és Mokij Kifovicsról szól, valamint itt szerepel az a jóslatszerű, kétértelmű kép is, amely a Csicsikovval száguldő trojkát és annak **útját** ábrázolja.

Mindezen „egybeesések” nemcsak azt bizonyítják, hogy *A Mester és Margarita* a *Holt lelkek* egyfajta vetülete, hiszen a bulgakovi regény szerkezetébe épített gogoli témák, valamint az Oroszország jövőjéről mondott jóslat és a valóságot az álmok puha ködén át láttató „gyönyörű messzeség” motívuma mellett mindkét író sorsa is bonyolult összefüggések hálózatába kerül. Ennek következtében Bulgakov és Gogol sorsa a mitologikus szerkezet részévé válik, és ez a tény, közvetve, a le nem zártság és a jóslatszerűség tulajdonságaival ruházza fel az ábrázolt világot. A jóslat, és a jóslat beteljesedésének befejezetlensége éppúgy összhangban áll a Mester elhamvadt regényének prototipusával, mint *A Mester és Margarita* általános jegyeivel. Jelen tanulmányunkat ezek vizsgálatának szenteltük.

(1975–1977)

- 1 Bulgakov módszerével lényegileg analóg – közvetett vagy közvetlen bibliai utalásokkal átszőtt – Leitmotiv-technika figyelhető meg a korszak irodalmi alkotásainak egész sorában. Pl.: Faulkner: *A hang és a téboly*; Joyce: *Ulysses*, illetve *Finnegans Wake* (*Finnegan ébredése*) stb.
- 2 A XX. századi irodalom tárgyalt folyamatainak elemzését ld. többek között E. M. Meletyinszkij *A mítosz poétikája* c. könyvében (Bp., Gondolat Kiadó, 1985. III. rész: „Mitiológizmus” a XX. század irodalmában).
- 3 Az álom motívuma, amelyben hajdani történesek variánsaiként a legkülönbözőbb megtörtént és meg nem történt események játszódnak le, Bulgakov művészetének egyik legfontosabb motívumát képezi. Nyomonkövethető ez a már korábban említett elbeszélésekben éppúgy, mint *A fehér gárdában*, a *Menekülésben* és a *Színházi regényben*. Az adott motívumot M. O. Csudakova elemzte részletesen. (*M. A. Bulgakov archívuma*. Zapuszkij otgyela rukopiszej 37. kötet, Moszkva, 1976.
- 4 Ebben az összefüggésben ld. Woland azon javaslatát is, amelyben azt tanácsolja, a maga félironikus módján, amennyiben az eltűnt Mogarics hiányozna a házfelügyelőnek, úgy magyarázzák el neki, hogy ő vele **álmodott**.
- 5 Sz. Jermolinszkij visszaemlékezéseiben (Mihail Bulgakovról, *Tyeatr*, 1966, 9. szám) különös hangsúlyt fektet a Mester alakjának autobiografikus vonatkozásaira. Ebben az írásban az életrajzi részletek egész sora az irodalmi megfelelések tükrében stilizálódik (ilyen Bulgakov élete az építetötől bérlet szuterén lakásban; 82. o., stb.). Az író utolsó napjainak leírása pedig, hovatovább, Jesua alakjával mutat reminiscenciákat („Egyetlen ágyékkötőben, szinte csupaszon feküdt. A teste kiszáradt [...]”; 97. o.). Ezek a részletek arról tanúskodnak, miként is fogadták és olvasták Bulgakov regényét az íróhoz közelállók.
- 6 Visszaemlékezéseiben Mandelstam később részletesen leírta ezen első száműzetés körülményeit. Ezek a körülmények, szemmel láthatóan, ismerősek kellettek hogy legyenek Bulgakov számára. V. ö. ezzel kapcsolatban Bulgakov és Mandelstam korai ismeretségének tényét (ez a húszas évek elejére tehető). Az ismeretségről szintén Sz. Jermolinszkijnál találunk említést.
- 7 Bulgakov életrajzában egy sor olyan jellegzetes részlet található, amely arra mutat, hogy tudatosan, mint irodalmi tényt építette fel életét (legalábbis részleteiben), s ennek során nem egyszer Puskinhoz igazodott. Nyilvánvalóan Miklós és Puskin viszonyára utal ezek szerint az a már említett, kormányhoz intézett levél, amelyben Bulgakov „legelső olvasójának” kéri fel Sztálint. 1936-ban (a Puskin-jubielumra való készülődés csúcspontján, nem sokkal Puskinról szóló drámája elkészülte után) Bulgakov a **történelemmel** kezd el foglalkozni, anyagokat készít a *Szovjetunió történelmé*-hez. Az adott párhuzamok, a Puskin-téma közvetítésével, még erőteljesebbé teszik a regény életrajzi vonalát.
- 8 Ily módon a regény legfontosabb szereplőinek hármas időbeli vetületével (amely a modern réteghez kötődő feltétlen prototipikus megfelelésekkel és a XIX. század irodalmi életéhez kapcsolódó szálakkal rendelkezik) a Getszemané-kert – menedék – Margarita álma – klinika korreláció is egybevág. (A menedéket a XIX. század irodalmissága és utalásokban jelentkező körülményei jellemzik, Margarita álmához pedig Mandelstam prototipikus száműzetése kapcsolható.)
- 9 A baljóslatú szimbolika, amelyhez a szőlő kötődik a regényben (s amely félreérthetetlenül nyomot hagy a menedék leírásán) nemcsak a Getszemané-kert témájában jelenik meg, hanem még egyszer bizonyítást nyer abban a szőlőről szóló dalocskában, amelyet Gestas énekel a kereszten a kivégzés jelenetében. Menet közben kell meg-

jegyezzük, hogy a **napraforgóolaj** is hasonló mesés értelmezést kap a regényben (v. ö. a Getszemané-kertben levő olajsajtólóval). Ily módon az olíva-, a Pilátust győtrő rózsza- és a napraforgóolaj egymásba játszó motívumokként rögzülnek a szövegben, és az „Annuska már kilóttytintette az olajat” komikus kiszólás a Patriarsije prudin nemcsak mint jóslat hangzik el, hanem általánosabb érvényű, apokaliptikus értelmezést is nyer. (V. ö. az áldozat-jelenetben elhangzó „a vért már réges-rég felitta a föld” kijelentés hasonló felépítésével.) Az olaj és a szőlő – vér – kivégzés motívumok összevetése során észrevehető, hogy az első motívum megjelenése mindig valamilyen végzetes esemény előrejelzésére szolgál a regényben: pl. Pilátus árulását vagy Júdás meggyilkolását „készi elő”. Ennek megfelelően, Berlioz halála is olyan eseményként jelentkezik, ami mintegy **előrejelzi** a Júdás vérelével megpecsételt egyezséget a Mester és a Sátán között. Ezen gondolatmenet fényében kap értelmet Berlioz és Keresztelő Szent János összehasonlítása is. Első megközelítésre ez kizárólag parodisztikusan hat, funkcionális szempontból azonban Berlioz Júdás **Keresztelő Szent János előfutáraként** jelenik meg a regény-apokrifben.

- 10 Az elemzett motívum **apokrif** jellegű mitologikus státuszt is biztosít a regény egészének. Ez, részben, a káiníták szektájának művét, a **Júdás Evangéliumát** juttathatja eszünkbe. Ebben az összefüggésben ismét megkerülhetetlenül kerül előtérbe a Bulgakov és Thomas Mann koncepciója közötti párhuzam, ami az adott problémák felvetésének mély törvényszerűségéről tanúskodik ebben az időszakban (ti. a harmincas negvenes években).
- 11 Ld. az adott epizóddal foglalkozó publikációt: M. Bulgakov: „*Álmom volt*” (Mnya prisznyilszja szon...). In.: Morfium. Bp., 1981.
- 12 Ezen cselekményszál megformálásában láthatóan fontos momentumként játszik közre Bulgakov kormányhoz intézett levele, és ezt követően az a Sztálinnal folytatott telefonbeszélgetése, amelynek során az író végleges választás elé került. Az említett beszélgetés körülményeiről ld. Sz. Ljándresz: *Anyagok Bulgakov alkotói életrajzához.* (Matyerialy k tvorcseszkoy biográfii M. Bulgakova) *Vaproszjy literatury*, 1966. 9. szám 139. o.
- 13 E. Millior *Gondolatok M. Bulgakov A Mester és Margarita c. regényéről* (Razmysleniya nad romanom M. Bulgakova „Masztyer i Margarita”) című 1975-ben írt, kéziratban maradt tanulmányában Iván három álma közül az utolsót emeli ki, amely regényvégi helyzeténél fogva is kulcsfontosságú szerepet kap az epilógusban. Ebben az álomban Iván egy „mesebeli szépségű” nőt lát, aki a Mestert a hold felé vezeti. Ez azt mutatja, hogy a Mester és Margarita végülis elhagyták „menedéküket” és a „fény” (villág:világosság) felé vették útjukat, mi több, ugyanazon a holdösvényen távolodnak, amelyen korábban az „üdvözült” Pilátus távozott Jesuával. Ez a megfigyelés ismét a regény értelmezésének ambivalens voltát bizonyítja, ami minden végérvényes és egyértelmű döntéshetőséget kizár, és csak metaforikus értelemben vett utalásszerű jóslatokkal szolgál (v. ö. ezzel a szirtekről alázuhanó ördögök jelene-tét a regény végén, ami úgy is értelmezhető, mint a „megszállott” ördögtől való megszabadulása).

A regény befejezésének egy újabb lehetséges értelmezésével szolgál az a körülmény, hogy az a világ tűnik el, amelynek megtagadása a Mester legfőbb bűne volt, hiszen így nemcsak a kiváltó ok, hanem maga a bűn is semmivé lesz. Mi több, e bűn nemcsak hogy nincs, de soha nem is volt, miként az a délibábos világ sem létezett soha, amelyben ez a bűn gyökerezett. Ebben a perspektívában a Mester mögött „füstté” és „köddé” foszló város a Pilátus megtisztulását, a bűn „visszavételét” tartalmazó álom általános értelemben vett korrelánsaként jelentkezik, mint ahogy a Mester bűne is az egyedi bűn általánosabb érvényű, metafizikus korrelánása.

A Mester sorsának végső kimenetele (beteljesedése) – mint a regény egyik „talányos” pontja – számos kutató figyelmét is felkeltette (ld. pl. M. O. Csudakova i. m. 135–136. o.; I. Vinogradov A Mester testamentuma [Zavacsanyije Masztyera]. *Voproszy lityeratury*, 1968. 6. szám.) Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy a vizsgált cselekményszál vége **éppoly** ambivalens és összetett, mint az epilógusbeli élet-sorsok megoldása, és ez az elbeszélői mód természetéből fakad. Következésképpen bármiféle egyértelmű magyarázat elkerülhetetlenül csak egyetlen metszetet képes megmutatni a vizsgálat tárgyává tett témakörrel kapcsolatban.

- 14 Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy a regény megértése szempontjából az sem kevésbé fontos, hogy mely nevek és művek maradnak **lényegtelenek** a mű motívumszerkezete számára. Ez, a levezetett motívumanalízisből, teljes határozottsággal megállapítható. Többek között, ha pl. az orosz irodalomhoz kapcsolódó reminiscenciákat vesszük alapul, kiviláglik, hogy amellet a szembeötlően hatalmas szerep mellett, amit a Puskinra, Gogolra és Dosztojevszkijre vonatkozó utalások játszanak a regényben (de megemlíthettük volna itt a nem kevésbé fontos Krilovot és Gribojedovot is), Lermontov, Turgenyev, Tolsztoj és Csehov gyakorlatilag kimarad a regény motívumszerkezetéből. Még a moszkvai tűzvész témaköre sem hozható kapcsolatba Tolsztoj hőseivel, még Mefisztó–Démon kapcsán sincs utalás Lermontovra. Ez a szelekció, kétség kívül, meghatározó módon jellemzi Bulgakov művészi világát.
- 15 Az utóbbiak közül a leglényegesebb: Margarita az Arbaton levő házában hal meg, Azazelló közreműködésével, a Mester pedig a klinika 118-as sz. szobájában szenderül jobblétre. Ez által viszont mintha érvényüket vesztenék a Margarita boszorkánnyá változásához és a Sátán bálján való részvételéhez kötődő események. A halál utáni „menedékhelyre” való távozás pedig, testietlenségében, tisztán lelkinek mutatkozik. Az epilógusban azonban szerepel a feljegyzés, amelyet Margarita a férjének hagyott hátra, és ugyanitt szó esik a Mester titokzatos eltűnéséről is. Ezzel összefüggésben Natasa sorsa is a „levegőben lóg”.
- 16 Csak ezen dolgozat elkészülte után nyílt lehetőségünk arra, hogy M. Csudakova publikációja nyomán (M. O. Csudakova: A Mester és Margarita c. Bulgakov regény alkotástörténete [Tvorceszskaja isztorija romana M. Bulgakova „Masztyer i Margarita”] *Vaproszy lityeratury*, 1976, 1. szám) megismerkedjünk Bulgakov életrajzi anyagának azon részeivel, amelyek többek között arról tanúskodnak, hogy a regény jelentős betoldásokkal bővített utolsó változatának írását Bulgakov 1940 elején, a 19. fejezetnél (Berlioz temetésének jeleneténél) hagyta abba. Ennek alapján elmondható, hogy az életrajzi adatok majdnem pontosan egybeesnek azzal a feltevésünkkel, amelyre a szöveg motívumszerkezetének immanens elemzésével jutottunk.
- 17 Emlékeztetünk arra, hogy a regénynek ebben a megsemmisített első változatában a Mester alakja egyáltalán nem szerepel. Ez a figura csak 1932-ben jelenik meg.
- 18 A **kézirat elégetésének** témája, a maga életrajzi vonatkozásaiban és mitologikus vetületében egyaránt úgy tűnik, már 1921-ben megjelenik Bulgakovnál, néhány korai színműve kéziratának megsemmisítésével kapcsolatban. Nem sokkal később, 1923-ban, erről a következőképp vall Bulgakov a *Feljegyzések a kézelőn* (Zapiszki na manzsetah) c. írásában: „Szaggatni kezdtem a kéziratot. De abbahagytam. Ugyanis **hirtelen**, nem mindennapos **isteni** világossággal értettem meg azok igazát, akik azt mondták: a **leírtakat nem szabad megsemmisíteni!** Eltépni, **elégetni** [...] elrejtethet az emberek elől, de magad elől – soha!” (ld. az adott részletről M. O. Csudakova: *Bulgakov alkotói életrajzához* c. munkáját, ami az író archívumának anyagai alapján az 1916–1923-as időszakot öleli fel: [K tvorceszszkoj biográfii M.

Bulgakova, 1916–1923. *Vaproszy lityeratury*, 1973. 7. szám, 240–241. o.)). A szaklak innen már egyértelműen a Mester regényének elégetéséhez és a „kéziratok nem égnék el” nevezetessé vált aforizmához vezetnek.

(Ford.: Lengyel Zsuzsa és Gyarmati László)

- * A szerző *Adalékok A Mester és Margarita című Bulgakov regény motívumszerkezetének vizsgálatához* c. hosszabb tanulmányának bevezetője és utolsó fejezete. Megjelent: *Slavica Hierosolymitana*, vol. III., Jeruzsálem, 1978. 198–251. o.

FELNŐTTOKTATÁS A NEGYVENES ÉS AZ ÖTVENES ÉVEKBEN*

A második világháború előtt Magyarországon – akárcsak Európa nyugati felén – sem a kormányzat, sem más nem szervezett felnőttoktató tömegmozgalmat, már ami a középiskolai vagy annál magasabb szintű oktatást illeti. Ám az analfabétizmus megszüntetésére – elsősorban Európa elmaradottabb régióiban – már ekkor is állami intervenciók indultak. Hazánkban is szerveztek ilyen kampányokat. Az egyik – az iskolarendszeren kívül ható – kampány az első világháborút követően kezdődött, határozott politikai céllal.¹

A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium népművelési ügyosztálya az 1925/26-os tanévben az általános ismeretterjesztő és alapismeretterjesztő tanfolyamok mellett 126 analfabéta tanfolyamot szervezett. Az állami beavatkozás vitathatatlan jegyeként értelmezhetők a honvédségben rendszeresített analfabéta tanfolyamok is.² „A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium gondoskodott arról is, hogy a felnőtt analfabéták számára külön ABC és külön olvasókönyv szerkesztessék és adassék ki.”³

Az állam szervezte kampányok erőteljesen hozzájárultak ahhoz, hogy az analfabéták aránya – elsősorban az ipari munkásság körében – visszaszorult; megközelítette az iparosodottabb társadalmak szintjét.⁴

A felnőtteknek szánt analfabéta tanfolyamok sem szervezetükben, sem tartalmukban nem kapcsolódtak a nappali képzéshez. Az iskolarendszertől elkülönülve jelentek meg az iskolai oktatásban részt nem vett felnőtteknek szervezett, a kulturális minimumot nyújtó tanfolyamok.

A középfokú és középiskolai oktatás esetében azonban már más volt a helyzet. A növekvő generációk polgári és gimnáziumi típusú iskoláinak tananyagát messze nem lehetett kulturális minimumnak tekinteni, ez alapvetően szelektív természetű volt. Ezekben az intézményekben ugyanis speciális ismereteket oktattak kiválasztott-kiválogatott tanulóknak, akik azután eltérő presztízsű, más és más távlatokat nyújtó foglalkozásokat töltöttek be, ha megfelelő bizonyítványt tudtak szerezni.

A vizsgaképes tudás elsajátításához azonban nem volt feltétlenül szükséges iskolába járni, ugyanis a tananyagról magánvizsgákon is számot lehetett adni. Ez volt az a pont, ahol a felnőttoktatás a nappali képzéshez kapcsolódhatott. Ki-ki egymaga is felkészülhetett magánvizsgáira, de a legkülönbözőbb szervezésű előkészítő jellegű kurzusokon is részt vehetett.

Már az első világháború előtt ún. munkásgimnáziumokat szerveztek, hogy a dolgozók a polgári iskolai magánvizsgára felkészülhessenek. 1909 és 1914 között például Debrecenben évente huszonöten tették le a polgári iskolai magánvizsgát.⁵

A magánvizsga rendszer tette lehetővé a magániskolák működését is. Tudunk arról, hogy egyes gyárhoz kapcsolódva intézményes, több éves oktatást szerveztek a munkásoknak. A Rimamurányi RT birtokában lévő ózdi iskolában négyéves, munka melletti oktatást szerveztek a bányászoknak, akikből az iskola elvégzése után többnyire középvezetők lettek.⁶

A magánvizsgán szerzett végzettség érvénye természetesen megegyezett a nappali végzettséggel. Az azonosságot vizsgabizottságok garantálták, így legitimációs feszültségek nem keletkeztek. Formai és tartalmi szempontból sem volt különbség a nappali tagozaton tanuló diák és bármely felnőtt bizonyítványa között.

Ha a nappali képzés a parasztok, a munkások és középosztálybeliek gyerekei között szelektált, nem meglepő, hogy hasonlóképpen működtek a magánvizsgák is. Érthető: akik nem, vagy nehezen végezték el a nappali iskolákat, azoknak magánúton is – immár felnőttként – hasonló gondokkal kellett szembeélniük. Mindezt tetézték az anyagi megkötöttségek.

„A tankönyveket, a tanárokat és a magas vizsgadíjakat az egyszerű munkás nem tudta megfizetni még akkor sem, ha kedvet és tehetséget érzett magában a tanuláshoz. A magánvizsgákat is szigorú engedélyekhez kötötték...”⁷

Tehát már két ponton tudjuk, hogy milyen nem volt a felnőttoktatás a háború előtt: egyrészt nem mozgatott tömegeket, másrészt sem szervezett támogatást, sem kedvezményeket nem kaptak azok a dolgozók, akik a nappali végzettséggel jogilag azonos érvényű bizonyítványt kívántak szerezni.

A háború éveit **alatt** azonban megváltozott a kép.

Kényszerű intézkedések a háború alatt

Egy-egy rendelettel a képzés hagyományos rendjét több ízben is a háború teremtette szükséghelyzethez igazították, hogy mihamarabb a hadigazdaságba kerülhessenek a friss bizonyítványt szerzett szakemberek. A kormányzat az ipari középiskolák és felsőipariskolák utolsó éves tanulóinak szorgalmi idejét 1943-ban a nyári üzemi gyakorlat rovására csökkentette.⁸ Hasonló logika szerint módosult a testnevelő tanárok intézményes képzése is.

A háborús években a testnevelő tanárookra érthetően nagy feladatok vártak: a fiatalok fizikai állóképessége ekkor ugyanis stratégiai kérdés lett. Az iskolai mindennapi testnevelés bevezetésével⁹ és a levante mozgalom megszervezésével a testnevelő tanárok iránt megnőtt a kereslet. Ám ezekben az években

– nem meglepő – a kormányzat jóval kevesebb Testnevelési Főiskolát végzet-tet tudott alkalmazni, mint amennyit szükségesnek ítélt. Éppen ezért döntött a kormányzat arról, hogy a másod-, a harmad- és a negyedéves hallgatókat vég-zettség nélkül – ideiglenesen – tanári gyakorlatra küldi.¹⁰

A szokatlan megoldások közé tartozott az iskolarendszerű felnőttoktatás bevezetése is.

A fellendülő hadigazdaságban már helyet talált valamennyi érettségizett ve-zető, de a termelés még többet kívánt. A hiány számottevő enyhülését a kötött gazdaságban gondolkodó kormányzat nem várhatta a nappali tagozaton végzett fiatalok munkába állásától – mert kevesen voltak. Éppen ezért próbálkozott a miniszter azzal, hogy az oktatási rendszer építkezési elvét megsértve, a villamos-ipari és a gépipari **segédlevéllel** rendelkező felnőttek előtt megnyitotta a műszaki **középiskolák** felnőtt tagozatait.¹¹

A kormányzat láthatóan nem kívánt a magánvizsga-rendszer esetleges kibo-csátásaira építeni. Rendszeres, adminisztratív eszközökkel ellenőrizhető – a nappali tagozat kötöttségeit idéző – oktatási formát hozott létre. Hogy ez az oktatási forma vonzó, és tegyük hozzá, elvégezhető legyen, csökkentették a magánvizsga alapját képező nappali tagozat tananyagát.¹²

Az iskolarendszerű felnőttoktatás rendjét nem találomra formálták meg. Kísérleti jelleggel már 1940-ben engedélyezte a miniszter kereskedelmi középisko-lai osztályok szervezését felnőttek részére.¹³ Az esti vagy a délelőtti órákban tartott tanórákon azok a 24 évnél idősebb férfiak vehettek részt, akik már ke-reskedelmi vagy közgazdasági pályán működtek.

Hogyan kerülhetett sor arra, hogy felnőtt férfiak olyan posztokat töltsenek be, amelyekre nem volt meg a korábban elengedhetetlen képzettségük? Nyilván azokról van itt szó, akik a gazdasági életből kiszorított zsidók helyét töltötték be és azokról, akik a visszacsatolt területeken az újonnan szerveződő gazdasági-igazgatási szervezetekben megfelelő végzettség nélkül is el tudtak helyezkedni.

E felnőttek hetente hat alkalommal napi négy órát töltöttek el az iskolában. Ám ennyi idő kevésnek bizonyult, hogy a nappali tagozaton tanulók számára előírt tananyagot elsajátíthassák. A miniszter könnyítéseket tett. Például a né-met nyelv kötelező oktatásán kívül nem kívánta meg sem a második idegen nyelv, sem a rendkívüli tárgyak oktatását. Ugyanekkor újfajta, ekkor még ide-genül csengő pedagógiai elveket hirdetett meg: „A csökkentett óraszámú tár-gyakban az iskolai begyakorlás mértékét le kell szállítani és csökkenteni kell a könyv nélkül megtanulásra szánt anyagot (költemények, adatok stb.) ... A házi írásbeli feladatok mennyiségét valamennyi tárgyban a lehetőség szerint csök-kenteni kell.”¹⁴

A nappali képzés mintájára szervezett felnőttoktatás bevezetésével nyomban legitimációs feszültség keletkezett a csak az iskolában megszerezhető „tudás” és a tanulmányokat lezáró, lényegében a megfelelő tudást igazoló „bizonyít-

vány” között. Bár az elsajátítandó tananyag, a követelmény szintje alacsonyabb volt a nappali iskoláénál, a bizonyítvány jellege mégis azonos volt. A képzés végén érettségi vizsgát tettek a felnőttek, az okmányon azonban ekkor még feltüntették, hogy a felnőtt tagozaton tanultak.

Ettől az időtől számítható kétféle oktatáspolitikai törekvés megjelenése és erre az időszakra vezethető vissza a „tudás” versus „bizonyítvány” konfrontációk máig tartó sorozata.

Az egyik – a hagyományos iskolarendszer szerveződési elvét valló – nézet szerint, az iskolai végzettség alapja nem lehet más, mint a nappali képzésrendszer által közvetített tudás. Azokon a területeken, ahol nincs szükség semmiféle bizonyítványra, elegendő a puszta tudás, ahogy azt az analfabéta tanfolyamok esetében már láttuk. Ahová pedig speciális ismeretek szükségesek, a tudást bizonyítvánnyal szükséges igazolni.¹⁵

A másik nézetrendszer képviselői nem az iskolában megszerezhető tudásra helyezik a hangsúlyt, hanem az iskolai tanulmányokat lezáró végzettségre. E nézetcsoporthoz gazdaságpolitikai és társadalompolitikai érvekkel találkozunk. A gondolkör képviselői megegyeznek abban, hogy a hagyományos képzés nem működik kielégítően. A gazdasági-munkaerőgazdálkodási logika szerint a fiatalok nem kellő számban és nem az adott helyzetnek megfelelő szakképzettséggel lépnek ki az iskolarendszerből. Hogy mégis munkaerő is legyen és hagyományos iskolai végzettség is – a termelés érdekeit követők arra törekcszenek, hogy idő előtt bizonyítványt adjanak ki. E nézetek képviselői rendszerint szövetségeseket találnak azokban a társadalompolitikuskban, akik úgy vélik, hogy az iskolai tudás alapján kiadott, társadalmi előnyöket anticipáló bizonyítvány rendszere alapvetően antidemokratikus gyakorlatot takar. A társadalom képe azt mutatja, hogy a magasabb iskolai képzésből és a magasabb presztízsű állásokból kiszorúlnak a társadalom alsó rétegeiben élők¹⁶, mert nem a képességet, a rátermettséget tekintik az iskolai élet meghatározó elemének, hanem csak a „tudást”. A társadalom-átalakító törekvések hirdetői a háború után elsősorban a „bizonyítvány” és jóval kevésbé az iskola közvetítette „tudás” felé fordultak. A rendhagyó képzés sokaságát vezették be; fellazítva a hagyományos iskola-rendszert.

Rendhagyó képzés a háború után

Alig pár hónappal a háború befejezése után a politikai pártok vezetői körében több okból is elfogadottá vált az újabb rendkívüli képzési forma bevezetése.¹⁷ Egyfelől a már „felelős állásokba helyezett, ... a városokban szolgálatot teljesítő közigazgatási, közüzemi és rendőrségi”¹⁸ tisztviselőknek sok esetben nem volt meg sem a megfelelő iskolai végzettségük, sem a képzettségük. Kieme-

lésükben nyilvánvalóan nem szakképzettségük, hanem politikai irányultságuk volt a meghatározó. Utólag kellett tehát számukra a képzés feltételeit megteremteni. Minthogy a régi közigazgatásban dolgozók nagy többsége a háború utolsó hónapjaiban elhagyta az országot, és az itthonmaradtak egy része kompromittálódott, eleve hiány mutatkozott köztisztviselőkben. A feszültség enyhítésére éppen ezért egy-két éves esti tanfolyamon „a következő két-három évben 5–10 000 ... közigazgatási tisztviselőt képezünk ki”¹⁹ – határozták el a politikusok.

A politikusok döntéseiben szerepet játszottak a gazdaság újjáépítésének szempontjai is. Úgy látták, hogy „az újjáépítés sikere érdekében szükséges, hogy megfelelő számú, jól kiképzett technikus káder álljon rendelkezésre”.²⁰ Ennek érdekében esti tanfolyamok szervezését javasolták. Továbbá: „... mezőgazdaságunk újjászervezésének lehetőségét abban látják a pártok megbízottai, ha rövid idő alatt megfelelő kiképzésben részesült ... értelmiségiek állnak rendelkezésre.”²¹ Ahogyan az államigazgatás számára nem volt elegendő képzett fiatal, a gazdasági fejlődés-átalakítás szolgálatába sem szegődhettek frissen végzettek. Szükség volt tehát a rövidített képzési idejű esti tanfolyamok rendszerére.

A politikusok úgy látták, hogy a hiányhelyzet megszüntetését és a társadalom új alapokon való berendezését együtt kell megszervezni. Minthogy az 1945-ben induló „köznevelési reform hatását csak hosszú idő múlva fogja éreztetni, addig is **sürgős szükség mutatkozik arra, hogy a legközelebbi évek folyamán munkás- és parasztszármazásúakat intézményesen előkészítsünk az értelmiségi pályákra.**”²²

Nem sokkal a pártközi értekezlet után jelent meg az első rendelet, amely alapján az államigazgatás leendő tagjai tanulmányi kedvezményeket kaphattak.²³ Nem kellett a teljes képzési időt letölteni a felsőoktatási intézményekben, ha bizonyíthatóan valamely külső ok gátolta a joghallgató tanulmányai befejezésében. Például ha tényleges katonai szolgálatot teljesített, hadifogságba esett, internálták, gettóba költöztették vagy ha pusztán a közlekedés megakadása miatt képtelen volt az egyetemen megjelenni. A „tanulmányaikban önhibájukon kívül akadályozott joghallgatók kedvezménye”²⁴ jelentősnek mondható: az 1944/45. tanulmányi év két szemeszterét beszámíthatták, valamint nem többet, mint négy félévet elengedhettek.

A hagyományos iskolarendszer fellazulásának jegyeként kezeljük az 1945 októberében megjelent vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendeletet, amely lehetővé teszi, hogy a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem jog- és államtudományi karán munkás esti tanfolyamokat és szemináriumokat szervezzenek.²⁵ A Szovjetunióban a húszas–harmincas években működő munkásfakultásokhoz²⁶ – „rabfak”-hoz – hasonlítható oktatásban azok a szervezett munkások vettek részt, akik az egyetemi tanulmányok megkezdéséhez szükséges végzettséggel nem rendelkeztek.

A háború előtt magától értetődőnek tűnt, hogy csak az mehetett felsőfokú tanintézetbe, aki az érettségi vizsgákon számot adott tudásáról. A háború után azonban a „tudás” helyébe a jóval nehezebben megítélhető és így igazgatási szempontból nehezen kezelhető „képesség” lépett. Továbbá: a szakigazgatási szerv, a V. K. M. szerepét ebben az esetben egy politikai szervezet vette át; ugyanis csak az Országos Szakszervezeti Tanács bizonyíthatta, hogy a pályázó munkásnak a „tanfolyam végzéséhez szükséges szellemi képessége megvan”.²⁷

Pár hónappal később egy miniszterelnöki rendelet valamennyi felsőoktatási intézményre kiterjesztette a munkástanfolyamok és munkásszemináriumok rendszerét.²⁸ Ezeken a tanfolyamokon azok a 20–45 éves személyek vehettek részt, akik az „egyetemi (főiskolai) tanulmányok folytatásához szükséges iskolai tanulmányokat önhibájukon kívül nem végezhatték el...”²⁹

Mit jelent ebben a szövegösszefüggésben az „önhiba”? Jelenthet valamely objektív okra visszavezethető akadályoztatást, mint korábban láttuk, de jelenthet ugyanakkor nehezen meghatározható körülményre való hivatkozást is. Hogy az utóbbi értelmezés a valószínűbb, azt mutatja az is, hogy a jogszabály legalább a népiskola VI. osztályának elvégzését tekinti a tanfolyamra jelentkezés feltételének. A háború pedig rövidebb ideig tartott, mint a 8 éves középiskolai képzés!

A dolgozók „középfokú iskolai és középiskolai” tanulmányait szabályozó rendelet egyértelműen társadalompolitikai törekvés szellemében született meg.³⁰ A vallás- és közoktatásügyi miniszter a végrehajtási utasítás méltatásában azt mondta, hogy „A dolgozók iskolái ... súlyos igazságtalanságokat tesznek jóvá: utólagos tanulási alkalmat nyújtanak azoknak a felnőtt kenyérgesőknél, akik az elmúlt rendszer hibájából nem jutottak olyan iskolázottsághoz, amelyhez pedig általában megkívánt szellemi képességgel rendelkeztek.”³¹

A születéstől meglévő szellemi képességek kibontakoztatásának természetfilozófiai jellegű programja mellett napi politikai, határozottan társadalom-elvű okot is megnevez a miniszter: A dolgozók iskolái „... a vezetésre hivatott javaréteg kiválogatását — ha elkésetten és szűkebb mértékben is — kiterjesztik a dolgozó nép széles rétegeire ...”, s ily módon „a demokratikus társadalmi újjáépítéshez nevelnek megfelelő munkásokat.”³²

A dolgozók iskolái 1946 tavaszán tehát egy rendelettel integrálódtak még a régi, a népiskolai alapú iskolarendszerbe.³³ Dolgozók iskoláit lehetett nyitni a nyolcosztályos gimnázium valamennyi osztályában, a polgári iskola négy osztályában, valamint a tanító-, tanítónő- és az óvónőképző mindegyik évfolyamán. Ezek az iskolák tehát nem az alsófokú oktatás — a népiskola — intézményei voltak! Láthatóan nem az analfabétizmus megszüntetése motiválta a munka melletti oktatás megteremtését, hanem a népiskolánál magasabb iskolai végzettséget kívánó állások megnyitása.

A népiskolában tanított ismereteket, így az írást, az olvasást, valamint a számolást is – miképpen az már a háború előtt is jól ismert volt – továbbra is az iskolán kívüli népművelés, a „szabadiskolák” keretei között oktatták. A szabadiskolák előkészítő, illetve továbbképző, azaz: „analfabéta, alapismereteket nyújtó, vagy felfrissítő alpműveltséget adó”³⁴ tanfolyamokat szervezettek. Ezek az iskolák azonban nem adtak képesítést.

A bürokratikus eszközökkel adott központi támogatás mértékét joggal tartották példa nélkülinek. A dolgozók iskoláiban egy esztendő alatt két osztály tananyagát sajátíthatták el a felnőttek, azaz két tanév elvégzéséről kaphattak bizonyítványt vizsga nélkül. A magánvizsga rendszere természetesen továbbra is megmaradt, sőt bővült. Míg korábban egy osztály anyagából egy vizsgát lehetett tenni, ettől kezdve már összevont vizsgák letételére is mód nyílt.³⁵

A rendhagyó képzést bevezető központi döntés kedvező fogadtatásban részesült. „Mindjárt az első évben megnyílt 44 gimnázium 98 osztállyal, 3 053 tanulóval; 42 polgári iskola 66 osztállyal, 1 600 tanulóval; 6 tanítóképző intézet 8 osztállyal, 145 tanulóval, és 1 óvónőképző 2 osztállyal, 51 tanulóval.”³⁶ Ám ezekben az iskolákban kiváltképp a városban élő felnőttek, többnyire szervezett dolgozók tudtak tanulni.

Bár a miniszter politikai-pedagógiai jellegű tanácsadó szervében, az Országos Köznevelési Tanács Felnőttoktatási Szakosztályában helyet kaptak a Paraszt Szövetség és a Földmunkás Szövetség képviselői is, úgy tűnik, hogy az „önhibájukon kívül iskolai képzésben nem részesült dolgozók” számára létesített rendkívüli képzési forma elsősorban a Szakszervezeti Tanács képviselte munkások érdekeit szolgálta.³⁷

A parasztság egésze iskolázottsági szintjének emelését elősegítendő teremteték meg a Magyar Népi Művelődési Intézetet.³⁸ Az intézet feladatai közé emelte a felnőtt parasztok középfokú és középiskolai oktatását is. A parasztpárti vallás- és közoktatásügyi miniszter és az intézet vezetősége megegyezett abban, hogy együtt szerveznek „paraszt dolgozók iskoláit”, és együtt fogják támogatni azokat. Három dologgal indokolták az újabb speciális képzés bevezetését: a parasztok nem tudják megközelíteni a városokba telepített iskolákat; az iskolák munkarendje nem is illeszkedik a paraszti munkákhoz, és végül: az iskolai tananyagból rendre hiányoznak a paraszti életformához szükséges ismeretek.³⁹ Mindegyik indok valamely történetileg kialakult helyzetre vonatkozik, és így valamennyi ok objektívnek, és ekképpen „önhibán” kívüli dolognak tekinthető.

A feszültség feloldására hozott intézkedések tovább morzszolták a hagyományos iskolai rendet. A tanítási órák túlnyomó többségét a téli hónapokra tették, amikor alig-alig van a mezőgazdaságban munka, és ugyanakkor igen alacsony létszámú osztályok megindítását is engedélyezték, hogy a gyér lakosságú területeken is lehessen „parasztok iskoláját” nyitni.

A háború után felépítésre kerülő demokratikus társadalom közoktatásügyé-

ben a központi döntéshozók az általános iskolának szántak meghatározó szerepet.⁴⁰ Az új, demokratikus elvek szerint berendezett iskolarendszert olyannak tekintették, amely minden ifjú állampolgár előtt nyitva áll, s ekképpen, ha valaki megszakítja tanulmányait, annak oka már nem a gazdasági-társadalmi körülményekben keresendő, hanem csak az individuumban. Az általános iskola kiépülése után tehát már önhibájukból hagyják abba tanulmányaikat a diákok. Ekképpen a dolgozók iskoláira is egyre kevésbé lesz szükség. Fokozatosan enyhül a rendkívüli helyzet, ahogy a régi rendszer hibáit az új társadalom jóváteszi. Mindezt előre láthatták a döntéshozók, hiszen úgy rendelkeztek, hogy a dolgozók iskoláit csak „az előkészületben lévő általános iskolareform kifejlesztéséig lehet fenntartani”.⁴¹

Amikor az 1947/48-as tanévben csaknem kiépült a nyolcosztályos általános iskola teljes felső tagozata, érthetően bizonytalanság uralkodott a dolgozók iskoláinak jövőjével kapcsolatban. Az oktatásügyi kormányzatnak közleményben kellett tudatnia, hogy az 1945-ben hozott rendelet előbb idézett szövegét nem úgy kell értelmezni, hogy megszűnnek a dolgozók iskolái, hanem a gimnáziumok és a polgári iskolák első osztályai helyett az általános iskolák ötödik osztályát kell megnyitni.⁴² A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban láthatóan konszolidálni akarták a dolgozók iskoláinak helyzetét, egyre inkább a hagyományos iskola rendjéhez kívánták illeszteni működésüket. Ez pedig a központi támogatás mérséklését, a képzés rendkívüli elemeinek fokozatos megszüntetését jelentette.

1947 áprilisában egy V. K. M. rendelet a tanulmányi időt 6 hónapról 5-re csökkentette, tehát a nappali képzésben általános 10 hónapos tanítási rendet vezették be. A kiesett tanulmányi idő pótlására a heti tanítási órák számát hárommal növelték. Ez év szeptemberében bejelentették az „egy tanév – egy évfolyam” rendszer visszaállítását. Ugyanekkor a megnyitható osztályok létszámának legalacsonyabb mértékét 20-ról 25-re emelték.⁴³ Az általános iskola felső tagozatán visszatértek a magánvizsga rendszerére.⁴⁴

E politika következtében érthetően megtorpant a rendkívüli képzés terjedésének üteme.⁴⁵

1948 politikai fordulatában túlhaladottá vált a korábbi évek közoktatáspolitikája és benne a felnőttoktatásról kialakított elképzelés is. A „fordulat évében” már új szerepet kapott az iskolarendszerű felnőttoktatás. Az ötvenes évek elejéről visszatekintő közoktatásügyi miniszterhelyettes úgy látta, hogy ekkor „a reakció éppen úgy gáncsolta a dolgozók iskoláit is, miként az általános iskolát. Ha már nem tudta megakadályozni létrejöttét, igyekezett olyan közhangulatot teremteni, hogy ezek az iskolák csak átmeneti jellegűek, és néhány év múlva feleslegessé válnak”.⁴⁶

A rendhagyó képzés állandósulása az „ötvenes” években

1947 júliusában a Nemzetgyűlés törvényerőre emelte a hároméves tervről benyújtott javaslatot, és a még ugyanazon év augusztusában megtartott választásokon a tervet koncepcióló Magyar Kommunista Pártot hirdették ki győztesnek. Az ország fejlődése új irányba fordult.

Valamennyi nem állami felügyelet alatt álló politikai—szakmai—pedagógiai szervezet feloszlását az egységes irányítás feltételei megteremtése és az államhatalom megerősítése jegyének kell tekintenünk, így az Országos Köznevelési Tanács, benne a Felnőttoktatási Szakosztály, a Magyar Népi Művelődési Intézet, a Népi Kollégiumok megszüntetését, a Szabadművelődés teljes átszervezését, az iskolák államosítását.⁴⁷

A tudatos társadalomszervezés és a központosított államigazgatás az iskola-rendszerű felnőttoktatásnak is egymástól nehezen elválasztható gazdasági és társadalompolitikai eredetű feladatokat szánt és adott.

A hároméves terv a háborúban elpusztított gazdaság helyreállítását tűzte céljául. A tervezők a tervek valóráváltásához szükséges munkaerőszükségletet is számba vették. Összesen „legalább 60 000 új szakmunkás kiképzéséről kell gondoskodnunk, és több tízezerrel kell ugyancsak emelnünk a szakképzett mezőgazdasági dolgozók számát”.⁴⁸ Ám ennyi szakmunkás nem állt a központi tervezők rendelkezésére; úgy tartották, hogy az iskolarendszer célszerű átalakításával eliminálható a hiány. „A hároméves ipari középiskolák számának növelésével részben nappali iskolák, technikumok” és — minthogy a nappali képzés generációtól függ, és kibocsájtása amúgy is szűk — „részben esti dolgozók ipari középiskolái biztosítják a legmagasabb fokú, alapos és gyakorlati képzés lehetőségét a tanulóknak és a dolgozóknak egyaránt”.⁴⁹ A terv a munkaerőhiány feloldásának természetes eszközeként kezeli a dolgozók iskoláit, s így e logikát követve mondhatjuk, hogy amíg a központi tervezők munkaerőhiánnyal számolnak, mindaddig szükség mutatkozik a dolgozók szakképző iskoláira is.

Elsősorban munkás és igen szegény paraszt származású fiatalokkal kívánták betölteni az új pozíciókat, elsősorban az irányító posztokat. A központi elképzeléseket az egész oktatási rendszerre kiterjedő programmal kívánták valóra váltani. S minthogy rövid időt szabtak maguknak, a rendkívüli helyzetben rendkívüli eszközöket kellett bevetni.

„Az egyetemi végzettségű munkáskádereink kis száma miatt egyelőre gyorsított eljáráshoz, rendkívüli képzési módszerekhez is kellett folyamodnunk” — mondta a korszak közoktatásügyi miniszterhelyettese — „a 'Révai osztályok' mellett megnyíltak az első szakérettségis tanfolyamok ... ugyanakkor széleseedett a dolgozók középiskoláinak hálózata”.⁵⁰

A dolgozók középiskoláit már a fordulat évében a szakképzés szolgálatába

állították.⁵¹ A hároméves tervből adódó munkaerőképzési feladatok megoldására egy új iskolatípust hoztak létre: a dolgozók gazdasági iskoláját. Ezek az iskolák már nem a V. K. M. felügyelete alatt álltak, hanem a tervteljesítésért közvetlenül felelős ipari tárcák felügyelete alatt. A rendhagyó képzés tehát viszsztatért a műszaki képzés területére.

„A földművelésügyi miniszter, az ipari miniszter, továbbá a kereskedelmi-szövetkezetügyi miniszter – a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel egyetértésben a **dolgozók számára különleges óratervvvel és tantervvvel** működő, más iskolával nem kapcsolatos, önálló gazdasági középiskolát szervezhet.”⁵²

A hároméves terv időszakában a dolgozók iskolái elsősorban a gazdaság szükségleteit elégítették ki. A társadalmi egyenlőtlenségek közvetlen megszüntetésében ez az oktatási forma ekkor még alig-alig játszott szerepet. Míg a szakképzettséget nem adó gimnáziumba 1948-ban 3 708-an jártak, két évvel később pedig csupán 2 552-en, addig az ipari jellegű iskolában a fordulat évében 2 597-en, és 1950-ben már csaknem hatezren tanultak.⁵³ Sőt, **1950-ben 308 pártfunkcionárius oktatásán kívül – úgy tűnik – nem is indult gimnáziumi képzés.**⁵⁴

Miután a dolgozók – ekkor már általános – iskoláiban megszüntették az osztályrendszerű oktatást, tanfolyami rendszerre tértek át.⁵⁵ Ezzel egységesítették az oktatást: nem tettek már különbséget sem a dolgozók, sem a paraszt dolgozók iskolái között.

Az új, tanfolyami rendszerű alsófokú felnőttképzés lehetővé tette, hogy a munkások és a dolgozó parasztok **egy** esztendő alatt **négy** osztály elvégzéséről kaphassanak bizonyítványt.⁵⁶ Míg az 1947/48-as tanévben alig négyezren tanultak, addig az 1948/49-es tanévben már jóval több mint tizenegyezren!

Ám a könnyítést túlzottnak találták, és ezért a következő évben újraszabályozták az alsófokú felnőttoktatás rendjét. Immár háromszor öt hónap volt szükséges az általános iskolai végzettség megszerzéséhez.⁵⁷ A tanulmányi feltételek szigorodása is hozzájárult ahhoz, hogy a 49/50-es tanévben már kétezerrel kevesebben jártak a munka mellett iskolába, mint egy évvel korábban.⁵⁸

A hároméves terv az analfabétizmus csökkentését is célul tűzte ki: a terv teljesítése esetén „a felnőtt lakosság írni-olvasni nem tudó mai 8 százaléka 2 százalékra fog csökkenni.”⁵⁹ Bár az analfabéták aránya más statisztikák szerint 1937-ben nem volt több mint 7 százalék és 1950-ben is csupán 5,9 százalék volt,⁶⁰ és így a tervjavaslat eme mondatait túlzónak kell tartani, mégis a hároméves terv időszakában szervezett kampány során 38 460 felnőttet tudott mozgósítani az iskolán kívüli népművelés.⁶¹

Feszített tervcélok

Az első ötéves terv igen nagy ívet húzott a realitások és a sokak által vonzónak tartott célok közé. Az amúgy is feszített fejlesztési ütem 1951-ben tovább gyorsult, amikor felemelték a tervszámokat. A dolgozók középiskoláinak és általános iskoláinak – igaz, eltérő jelleggel – hangsúlyozottabb szerepet kellett tehát vállalniuk a rájuk szabott feladatok teljesítésében.

Az általános iskolának ekkor igen jelentős nevelő hatást tulajdonítottak.⁶² „A dolgozók általános iskolai tanfolyamának célja, hogy a szocializmus építésében résztvevő felnőtt hallgatóknak az általános műveltség alapjait, a szocialista ember jellemvonásait minél nagyobb mértékben megadja és tervszerűen és rendszeresen fejlessze.”⁶³

Ahogy a szülő gondját viseli gyermekének, olyképpen kívánt az állam, a párt és a munkahelyi vezető gondoskodni a dolgozókról. „A bizonyítványokat az Ü. B. vezetője írja alá (a szülő helyett) és a vizsgák eredményét az üzemek legközelebbi tömegszervezeti értekezletén, faliújságon az üzemek dolgozóival közölik.”⁶⁴ „Az üzemek, párt- és tömegszervezetek tartsák nyilván, hogy tagjaik közül kik járnak a dolgozók iskoláiba.”⁶⁵

A kor hangulatát jól tükrözi az oktatáspolitikai formálóinak az az optimista intézkedése, hogy a dolgozók általános iskolai tanfolyamain is kötelezővé tették az orosz nyelv rendszeres oktatását, ha már a nappali tagozaton is az.

Ebben az oktatáspolitikai klímában a hagyományos iskolai életet szabályozó rendnek alig-alig lehetett számottevő értéke. Például, a nappali általános iskola bukott tanulói 1950-től már nem maradhattak ki, sőt módot adott nekik az oktatásügyi kormányzat egy rendelettel, hogy egy tanév alatt két osztály tananyagát tanulhassák: azt, amelyet nem sajátítottak el kellőképpen, és ugyanakkor azt is, amelyiket akkor tanulhatnának, ha tudták volna az előzőt.⁶⁶

A nappali képzés rendje egyre gyorsuló ütemben távolodott el az alig pár év előtti szervezeti rendtől és ugyanígy távolodott mindkettőtől a dolgozók oktatása is. Ahogy a rendkívüli képzés egyre inkább elszakadt a nappali iskolától, úgy jelentek meg benne – mint a háború alatt – a felnövekvő generációk oktatásában addig elképzelhetetlen pedagógiai elvek; olyanok, amelyek új alapokra helyezték az iskolai élet rendjét, olyanok, amelyek állandósulva, immár a felnőttoktatás sajátosságaivá váltak. „A nevelők állítsanak fel reális követelményeket a hallgatókkal szemben. Mértékkel nyúljanak az otthoni feladatok kérdéséhez” – utasítja a tanárokat a miniszter, mert – „a termelésben résztvevő dolgozók otthoni felkészülésére csak ritka esetben lehet számítani...”⁶⁷

1952-ben a központi döntéshozók úgy határoztak, hogy a felsőfokú intézményekbe való felvételhez már az 1953/54-es tanévtől kezdve meg fogják követelni az érettségi bizonyítványt.⁶⁸ Ugyanakkor arról is határoztak, hogy az állandó, az iskolarendszerbe integrált képzési formákat fejlesztik, azaz az 1953/

54-es tanév után szakérettségis tanfolyamokat nem indítanak többé. Mindez egyben a dolgozók középiskoláinak felértékelődését jelentette.⁶⁹

E program alapján a középiskolákban csökkenteni kívánták a négyéves tanulmányi időt. A hároméves, munka melletti gimnáziumi képzés jóval konszolidáltabb forma a kétéves szakérettségis tanfolyami formánál.

A felértékelődés azzal is járt, hogy az esti tagozat viszonylag nagy időbeli megkötöttségét – a felnőttoktatásban korábban már bevezetett – levelező formában lazították. Először a korábban már említett, a parasztoknak szánt iskolák megteremtésekor hangoztatott érvek alapján 1951-ben a mezőgazdasági technikumokban nyitották meg a levelező tagozatot⁷⁰, majd 1952-ben az igen elfoglalt pártfunkcionáriusoknak és honvédtiszteknek szervezték meg a levelező oktatást.⁷¹

Mindezek során a dolgozók középiskoláinak szervezete egyre messzebb került a nappali párjától, a tanítás anyaga formai szempontból sem volt ugyanaz. „Óraszámuk hetenként valamivel több, mint a felét teszi ki a rendes középiskolák óraszámának. A tananyag a szükséges rövidítésektől eltekintve lényegében egybevág a rendeskorúak tananyagával...”⁷²

Ez érezhető legitimációs feszültséget teremtett, s szükség volt arra, hogy a közoktatásügyi miniszterhelyettes hatalmi szóval jelentse ki, hogy bár rövidebb idő alatt kevesebbet tanulnak a felnőttek, mint a felnövekvő generáció tagjai, mégis a „dolgozók középiskoláiban szerzett végbizonyítvány ugyanolyan képesítő értékű, mint a rendeskorú tanulóké.”⁷³

Az oktatási kormányzat köreiben nyilvánvaló volt, hogy a rendhagyó képzési formákban tanulók tudása messze elmarad a döntéshozók által még elfogadhatónak tartott szinttől. Éppen ezért akarták a szakérettségis tanfolyamok rendszerét magasabb színvonalat ígérő formára cserélni, és ez okból akarták a középfokon való tanulás előfeltételeit a hagyományos iskolarendszer szabályai szerint megállapítani a levelező tagozaton is. „A felvételhez az 1953/54. tanévtől kezdődően az általános iskola hat osztályának, az 1955/56. tanévtől kezdődően pedig nyolc osztályának sikeres elvégzése szükséges.”⁷⁴

Ám az oktatáspolitikusoknak szembe kellett nézniük azzal, hogy „... fejlődő népgazdaságunk fokozódó kaderszükségletét a felnőtt dolgozók tervszerű iskoláztatásával lehet csak kielégíteni.”⁷⁵

Tehát vagy a képzés minőségét emelik, és akkor növekszik a lemorzsolódás és nehezebb lesz a beiskolázási terveket teljesíteni, vagy pedig a munkaerőigények kielégítését tekintik elsődlegesnek, akkor meg a színvonalból kell engedni.

Ám a dolgozók középiskoláiban a közoktatás első öt éves terve szerint egyre több felnőttet kellett iskoláztatni. Míg az 1950/51-es tanévben 12 160-an vállalkoztak felnőttkorban tanulásra,⁷⁶ addig a következő tanévben már majd hétezerrel többen. Az 1953/54-es tanévben 22 500 felnőttet kellett a tervek alapján iskolába járatni. Az öt éves terv utolsó tanévében, 1954/55-ben a dolgo-

zók iskoláiba beiskolázott tanulók száma – a terv szerint – el kellett, hogy érje az 58 800-at.⁷⁷

A tömegeket mozgó oktatás megszervezése igen nagy feladatot jelentett. Például össze kellett hangolni a munkahely érdekeit az oktatás szükségleteivel. Mindkét szféra képviselői azt kívánták, hogy a dolgozó az ő területükön töltsön el több időt, az egyik helyen tanulással, a másikon munkával. A kormányzat 1952-ben az oktatási szféra elsőbbségét fogadta el. Munkaidőkedvezményt és vizsgaszabadságot kaptak azok a dolgozók, akik egyetemeken vagy a dolgozók középiskoláiban, és bármelyik szakon, de levelező tagozaton tanultak.⁷⁸

A tervek megvalósíthatósága megkívánta, hogy a dolgozók középiskoláiba csak azok és csak oda jelentkezzenek, akikre és amire gazdasági-társadalmi szükségletet jelentettek be. Az általános műveltséget terjesztő alsófokú oktatásban efféle korlátozás nem volt. Érthető, hogy az általános iskolai végzettségért tanuló felnőtteknek nem is járt se tanulmányi szabadság, se munkaidőkedvezmény.⁷⁹

Az extenzív fejlesztés megtorpanása – a felnőttoktatás visszaszorulása

A közoktatás számára kidolgozott első öt éves terv végrehajtása első éveinek a felnőttoktatásra eső részét túlteljesítették, ám a Sztálin halálát követő politikai fordulat megváltoztatta a kitűzött célokat, és módosította a terveket. 1953 nyarától a központi vezetés a gazdasági és társadalompolitikai realitások figyelembevételére kényszerült – „új szakasz” kezdődött.

Miután megállapítást nyert, hogy az első öt éves terv célkitűzései megvalósíthatatlanok, a politikusok a szétzilált gazdaság helyreállítása, reálisabb ütemű fejlesztése mellett döntöttek. Ennek során a munkaerőterveket az új szükségletek szerint formálták. 1953-tól 153 ezer, 1954-ben 163 ezer munkaképes fiatal várt munkára, ebből 63 ezer szakképesítéssel, illetve középfokú szakképzettséggel rendelkezett. Főleg a vasipari szakmákban jelentkezett szakmunkásfelesleg. Éppen ezért az 1954. évi vasipari beiskolázási keretszámokat radikálisan, 8 000 fővel csökkentették.⁸⁰

A központi döntéshozók előtt nyilvánvalóvá vált, hogy az iskolarendszerű felnőttoktatásra alig van már szükség. Az oktatási kormányzat a korábban kialakított felvételi keretszámokat szűkítette, és ugyanekkor utasította a megyéket, hogy ezentúl a beiskolázásnál a dolgozók tudását is mérlegeljék. Ezt ebben a tanévben még csekély eredménnyel teszik. „... a megyék az általános gimnáziumok I. évfolyamos tanulóinak iskoláztatásánál figyelmen kívül hagyták a keretszámok 50 százalékos csökkentésére vonatkozó rendelkezést és az Oktatásügyi Minisztérium által leszögeezett irányelveket, amely szerint az iskoláztatásnál fokozottabb minőségi követelményeket kell támasztani.”⁸¹

Az esti oktatásban való részvételt erősen befolyásolta az, hogy ekkor a technikumban tanuló hallgatók egy részét időközben más munkakörbe helyezték – a kor kifejezésével élve: racionalizálták – többnyire oda, ahol nappali képzettségüknek megfelelő munkát tudtak számukra kijelölni.

Ha a népgazdaság belátható időn belül ki tudja elégíteni munkaerőszükségletét a nappali tagozaton végzettekkel, akkor a továbbiakban értelmetlen dolog tanulmányi kedvezményekkel segíteni a munka melletti tanulást, mert ez ellentmond az ésszerű munkaidőszervezésnek. A kormányzat ez okból 1954-ben jelentősen szűkítette a munkaidő és tanulmányi kedvezményeket.⁸²

Ugyanebben az évben tandíjfizetésre kötelezték a tanuló dolgozókat. A befizetendő összeg nem volt jelentős. A központi döntés inkább gesztus-értékű. A kormányzat láthatóan valóban vissza kívánt térni a képzés iskolarendszerű szabályozásához.

1953-ban már mindenütt megkövetelték, hogy csak azok iratkozzanak be a dolgozók középiskoláinak első évfolyamára, akiknek az általános iskola 8. osztályának megfelelő végzettségük már megvan. (Ez év őszén az I. évfolyamon tanulók 74,5 százaléka rendelkezett a szükséges alsófokú iskolai végzettséggel.⁸³)

A felnőttoktatás körül kialakuló hangulat, valamint az előbbi rendelkezések következtében az 1953/54-es és az azt követő tanév között 5 esti gimnázium, hét óvónőképző, egy közgazdasági technikum és 14 ipari technikum szűnt meg és mindössze egy ipari technikum jött létre. Az Oktatási Minisztériumhoz tartozó iskolák megnyitandó osztályainak terve csupán 83,5 százalékban teljesült.⁸⁴ Az említett két év alatt a dolgozók általános iskolai tanfolyamain csaknem húsz-ezerrel csökkent a létszám.⁸⁵

A dolgozók alsó- és középfokú oktatásából zömmel azok a felnőttek maradtak el, akiknek vagy a hétköznapi szintjén nehezen megragadható általános iskolai általános műveltséget kívántak adni, vagy valamely korábbi terv teljesítése érdekében kellett volna szakirányú képzésben részt venniük.

Megindult azonban egy ezzel ellentétes tendencia is. Azokat a felnőtteket, akik olyan munkahelyre és olyan beosztásba tudtak kerülni ezekben az években, amely korábban elképzelhetetlen lett volna, most 1953 nyara után választás elé állították: vagy elhagyják beosztásukat és alacsonyabb pozícióba lépnek vissza, vagy utólag szerzik meg a szükséges végzettséget.⁸⁶

Az esti oktatási formánál alacsonyabb fenntartási költségű, ugyanakkor a dolgozók időbeosztásához jobban igazodó formának a már ismert levelező oktatás bizonyult. Nem kellett hosszú estéket iskolában tölteni, heti egy alkalommal való megjelenéssel és a félévi–év végi vizsgával eleget lehetett tenni a tanulmányi kötelezettségnek. A tanulmányi idő a középiskolai levelező tagozaton – mint a felnövekvő generációk iskolájában is – négy esztendő volt, „indokolt esetben azonban ettől eltérő tanulmányi időt meg lehetett állapítani”.⁸⁷ Az 1954/55-ös tanévben a pártfunkcionáriusok négy évfolyamos gimnáziumában

308-an, a hároméves humán, illetve reáltagozaton 720-an tanultak. A meghatározó azonban ekkor már a négyéves képzés volt: a honvédtisztek ilyen gimnáziumában 3 688-an tanultak.⁸⁸

A létszámcsökkenés éveiben mutatkozott meg igazán, hogy mely foglalkozás gyakorlásához elengedhetetlen a csak az iskolában megszerezhető tudás, mely társadalmi csoportnak van ésszerű szüksége az átlagosnál magasabb iskolai végzettségre, vagyis, hogy milyen szerepet töltenek be az egyes iskolatípusok és iskolai bizonyítványok. Míg az „ötvenes évek” tipikus esztendejében, 1952-ben a dolgozók középiskoláinak tanulói közül alig 40 százalék volt szellemi foglalkozású, addig 1954-ben a felnőtt hallgatók 62,1 százaléka töltött be vezető állást. Ekkor a dolgozó munkások maradtak el a dolgozók középiskoláiból. Kint, hogy elsődlegesen a fizikai munkás származású, kiemelt vezetőké az iskola.

*A dolgozók középiskoláiba járó hallgatók megoszlása
foglalkozás szerint 1952-ben és 1954-ben (százalékban)*

	1952 ⁸⁹	1954 ⁹⁰
munkás	58,5	32,1
dolgozó paraszt	2,5	5,8
egyéb	39,1	62,1
összesen	100,0	100,0
N	19 299	39 843

A dolgozók iskoláiba egyre kevesebben jártak, amíg újabb extenzív iparpolitika nem szerveződött, új beruházási ciklus nem indult, új munkahelyek nem nyíltak, amíg a munkásosztály kulturális felemelése újra aktuális programmá nem vált, s újabb felnőttoktatási ciklus nem kezdődött 1957-ben.⁹¹

* Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Csoma Gyulának a téma feldolgozásában nyújtott segítségéért.

¹ „A háborús iskoláztatás hiányai és a népléleknek az a kedvezőtlen alakulása, amely a háború és a forradalmak hatásaként egyes vidékeken mutatkozott, égető nemzeti és korszükségletté tette az iskolán kívüli népművelést. Ez kettős feladat volt: egyfelől szorosabb megkötöttség nélkül, de azért tervszerűen, szervezett formában pótolni az iskoláztatás után maradt hiányokat, másfelől pedig azoknak, akik az egyes iskolafajtákat elvégezték, továbbművelését szolgálni a legmagasabb fokig.”

Finácz Ernő, Kornis Gyula, Kemény Ferenc (szerk.): *Magyar Pedagógiai Lexikon*. Budapest, 1934. I. kötet. 962. o.

- ² u. o.
- ³ Kornis Gyula: *Magyarország közoktatásügye a világháború óta*. Budapest, 1927. 73–76. o.
- ⁴ Míg az analfabéták aránya 1920-ban – a 10 évesnél idősebb lakosságból – Magyarországon 13,0, Csehszlovákiában 5,5 és Lengyelországban (1921-ben) 32,7 százalék volt, addig 1930-ban ezek a mutatók a következőképpen festettek: 4,1 Csehszlovákiában, 24,6 Lengyelországban és 9,3 Magyarországon.
Csernok Attila–Ehrich Éva–Szilágyi György: *Infrastruktúra (Korok és országok)*. Budapest, 1975.
- ⁵ Mervó Zoltánné: A felnőttoktatás egyes kérdései a debreceni munkásgimnáziumban (1909–1914). In: Bajkó Mátyás (szerk.): *Hajdú-Bihari iskolatörténeti dolgozatok*. Debrecen, 1974.
Felkai László: A szabadoktatás pécsi kongresszusa 1907-ben és az iskolán kívüli oktatás korabeli történetének áttekintése. *Pedagógiai Szemle*, 1954. július–szeptember.
Felkai László: Neveléstörténeti kutatások a magyarországi felnőttoktatás kezdeteiről. In: Kiss Árpád (szerk.): *Neveléstörténet és szocialista pedagógia*. Budapest, 1968. Továbbá: a dolgozatban tárgyalt-időszak andragógiai szempontú értékelését lásd Durkó Mátyás: *A felnőttnevelés és népművelés*. Budapest, 1968. elsősorban a 18. és 50. oldalak között.
- ⁶ Soltész József: Az ózdi középiskolai felnőttoktatás fejlődéstörténete. In: Azary Béla–Gaál Gyula–Lázár István–dr. Simon István (szerk.): *Borsodi Pedagógiai Pályamunkák*. Miskolc, 1978.
- ⁷ Horváth Márton: *A népi demokrácia közoktatási rendszere 1945–1948*. Budapest, 1975. 185. o.
- ⁸ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 8950/1943. V. K. M. számú rendelete egyes ipari középiskolákban és felsőiparisiskolákban az utolsó évfolyam szorgalmi idejének megrövidítése tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, LI. évf. 11. szám. 1943. június 1.
- ⁹ „A M. K. M. az 1941/42. tanév második félévétől a mindennapos testnevelés átmeneti megoldásaként tervbe vette a mindennapos félórás testnevelés bevezetését a fiú közép- és közép-fokú iskolákban.” 181.893/1941. IX. 2. sz. V. K. M. közlemény.
- ¹⁰ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 8480/1943. V. K. M. rendelete a m. kir. Testnevelési Főiskola tanulmányi és vizsgálati rendjének ideiglenes módosítása, továbbá a másod-, harmad- és negyedéves hallgatóinak ideiglenes tanári gyakorlatra bocsátása tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, LI. évf. 6. sz. 1943. március 15.
- ¹¹ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 86.500/1941. V. K. M. V. 2. sz. rendelete a villamosipari középiskolában a felnőttek osztályának megszervezéséről és tanulmányi rendjéről. *Hivatalos Közlöny*, L. évf. 2. sz. 1942. január 13.
A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 86.600/1941. V. K. M. V. 2. sz. rendelete a gépipari középiskolákban a felnőttek osztályának megszervezéséről és tanulmányi rendjéről. u. o.
- ¹² Lásd 11. sz. jegyzet.
- ¹³ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 66.200/1940. V. 2. számú rendelete a kereskedelmi középiskolákban a felnőttek osztályának (tagozatának) megszervezéséről és tanulmányi rendjéről. *Hivatalos Közlöny*, XLVIII. évf. 23. sz. 1940. december 1.
- ¹⁴ u. o. 447. o.
- ¹⁵ A tudás és a szelekció összefüggéseiről lásd Lukács Péter: *Színvonal, szelekció, oktatáspolitiká*. Tervezést támogató kutatások. 62. sz. Oktatókutató Intézet, 1983. (kézirat)
- ¹⁶ Tiszta érvrendszert fejt ki Dr. Földes Ferenc: *Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon*. Budapest, 1941.

- 17 A Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Független Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt és a Szakszervezeti Tanács pártközi értekezletének előterjesztése a miniszterelnökhöz a felnőttoktatásról. (datum nélkül) In: *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról (1945–1948)*. Összeállította: Dancs Istvánné. Források a magyar népi demokrácia történetéhez III. kötet, Budapest, 1979. 119–122. o.
(Benő Kálmán közlése szerint az értekezletet 1945. augusztus 1-jén tartották meg. Benő Kálmán: Az iskolarendszerű felnőttoktatás néhány problémája 1945–1948 között. *Magyar Pedagógia*, Új évfolyam X. kötet, 2. sz., 1970. 186. o.)
- 18 u. o. 120. o.
- 19 u. o. 120. o.
- 20 u. o. 120. o.
- 21 u. o. 121. o.
- 22 u. o. 120. o.
- 23 Az ideiglenes nemzeti kormány 5100/1945. M. E. számú rendelete a tanulmányaikban önhibájukon kívül akadályozott joghallgatók tanulmányi kedvezménye tárgyában. *Köznevelés*, I. évf. 5. sz. 1945. szeptember 1.
- 24 u. o.
- 25 A vallás- és közoktatásügyi miniszter 42.440/1945. V. K. M. számú rendelete a budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter tudományegyetem jog- és államtudományi karán tartandó esti munkástanfolyam és munkásszeminárium szabályzatának közzététele tárgyában. *Köznevelés*, I. évf. 8. sz. 1945. október 15.
- 26 Sheila Fitzpatrick: *Education and Social Mobility in the Soviet Union*. Cambridge University, Cambridge, 1969.
- 27 Lásd a 42.440/1945. V. K. M. számú rendeletet. *Köznevelés*, I. évf. 8. sz. 1945. okt. 15.
- 28 Az ideiglenes nemzeti kormány 11.140/1945. M. E. sz. rendelete az egyetemeken és főiskolák melletti tanfolyam létesítése és az egyetemeken és főiskolákon szerezhető képzés elnyerésének megkönnyítése tárgyában. *Köznevelés*, I. évf. 11. sz. 1945. dec. 1.
- 29 u. o.
- 30 Az ideiglenes nemzeti kormány 11.130/1945. M. E. sz. rendelete az önhibájukon kívül iskolai képzésben nem részesült felnőtt dolgozók középfokú iskolai és középiskolai tanulmányairól. *Köznevelés*, I. évf. 11. sz. 1945. december 1.
- 31 Keresztury Dezső: A dolgozók iskolái. *Köznevelés*, II. évf. 4–5. sz. 1946. március 1.
- 32 u. o.
- 33 A vallás- és közoktatásügyi miniszter 19.100/1946. V. K. M. számú rendelete az önhibájukon kívül iskolai képzésben nem részesült felnőtt dolgozók középfokú–iskolai és középiskolai tanulmányairól szóló 11.130/1945. M. E. számú rendelet végrehajtása tárgyában. *Köznevelés*, II. évf. 4–5. sz. 1946. március 1.
- 34 A magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter 5000/1946. V. K. M. számú rendelete szabadiskolák létesítése tárgyában. *Köznevelés*, II. évf. 19. sz. 1946. október 1.
- 35 19.100/1946. V. K. M. sz. rendelet. *Köznevelés*, II. évf. 4–5. sz. 1946. március 1.
- 36 Kovács József: A magyar közoktatás fejlődése a felszabadulás óta. *Pedagógiai Szemle*, II. évf. 6. sz. 1952. november–december.
- 37 Közvetlenül a háború után, 1945 májusában, az 1871-ben alapított Országos Közoktatási Tanács és az 1936-ban megszervezett Országos Felsőoktatási Tanács összehívásával állították fel az elnevezésében is a kor uralkodó pedagógiai irányát tükröző Országos Köznevelési Tanácsot.
A Felnőttoktatási Szakosztályt azonban nem ekkor, hanem csak a pártközi tárgyalásokat követően, 1945 novemberében szervezték meg. A szakosztály tagjai voltak: a V. K. M. által kiküldött két tag, a felnőttoktatásban érdekelt minisztériumok és a pénzügyminisztérium egy-egy tagja.

A Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült politikai pártok egy-egy képviselője, valamint a Szakszervezeti Tanács két küldöttje, továbbá a Paraszt Szövetség, a Földmunkás Szövetség és a Pedagógus Szabad Szakszervezet egy-egy képviselője is tagja volt a szakosztálynak.

Vö.: Az ideiglenes nemzeti kormány 11.150/1945. M. E. számú rendelete az Országos Köznevelési Tanács felállításáról szóló 1140/1945. M. E. számú rendelet kiegészítése tárgyában. *Köznevelés*, I. évf. 11. sz. 1945. december 1.

38 A magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter 39/1946. V. K. M. számú rendelete a Magyar Népi Művelődési Intézet létesítése tárgyában. *Köznevelés*, II. évf. 14–15. sz. 1946. augusztus 1.

39 4841/1946. V. K. M. sz. rendelet a paraszt dolgozók iskoláiról. *Köznevelés*, II. évf. 19. sz. 1946. október 1.

40 Figyelemre méltó, hogy a demokratikus közoktatásügyi alapiát jelentő általános iskolát nem a választásokon alapuló törvényhozás útján – mint a kiegyezéstől kezdve minden esetben –, hanem az államigazgatás útján, rendelettel teremtettk meg; rendelet útján születtek meg, mint említettem, a dolgozók iskolái is. Az általános iskola adminisztratív felállításának feldolgozásáról lásd: Horváth Márton: *Közoktatáspolitikai és általános iskola*. Budapest, 1978.

41 Az ideiglenes nemzeti kormány 11.130/1945. M. E. számú rendelete az önhibájukon kívül iskolai képzésben nem részesült felnőtt dolgozók középfokú és középiskolai tanulmányairól. *Köznevelés*, I. évf. 11. sz. 1945. december 1.

42 Lásd: 138.131/1947. V. K. M. 1947. március 8. sz. közleményt. *Köznevelés*, III. évf. 7. sz. 1947. április 1.

43 Lásd: a 2.000/1947. V. K. M. számú rendeletet. *Köznevelés*, III. évf. 8. sz. 1947. április 15. Az óraszám a téli szorgalmi időszakban 480 óra volt, ugyanezre ma 390 órát fordítanak. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 70.311/1947. V. K. M. sz. rendelete a dolgozók iskoláiról. *Köznevelés*, III. évf. 17. sz. 1947. szeptember 1.

A 10 hónapos képzési rendre való áttérés teljes bevezetését az 1948/49-es tanévre rendelik el. Az 1947/48-as tanévben fakultatívvá tették. Ez a rendelet írta elő, hogy heti 5 napon folyjék oktatás, ma ugyanez három napon történik.

44 Lásd: a vallás- és közoktatásügyi miniszter 5.700/1947. V. K. M. számú rendeletét az általános iskolai kiegészítő vizsgálat és az általános iskolai osztályozó vizsgálat tárgyában. A konszolidációra való törekvés jegyeként lehet kezelni ebben a rendeletben azt is, hogy a *népiskola* V., VI., VII., VIII. osztálya elvégzőinek kiegészítő vizsgákat nyit a kormányzat, hogy a megfelelő általános iskolai végzettséget megkaphassák. *Köznevelés*, III. évf. 16. sz. 1947. augusztus 15.

45 Az 1945/46-os tanévben 1 697 felnőtt tanult az általános iskola felső tagozatán; a következő tanévben már kétezerrel többen (3 585 fő), az 1947/48-as tanévben azonban csak négyszázzal több felnőtt, azaz 3 949 járt iskolába. Kurucz Dezső (szerk.): *Statistikai tájékoztató 1970/71, Alsófokú oktatás*. Bp. 1971. Vesd össze: Közoktatásügyi Minisztérium statisztikai osztály: *II. számú statisztikai tájékoztató a dolgozók középiskoláinak február 16-i helyzetéről és a dolgozók általános iskolai tanfolyamairól, 1952/53. tanév*. 14. o.

46 Kovács: i. m. 481. o.

47 Az Országos Köznevelési Tanács működését ideiglenesen szünetelteti a II. 160/1948 korm. sz. rendelet. A Magyar Népi Művelődési Intézet a 12.499/1948. V. K. M. sz. rendelettel szűnt meg. Az Országos Szabad Művelődési Tanácsot a 12.250/1948. V. K. M. sz. rendelet alapján szervezték újjá. 1948. XXXIII. törvénycikk az államosításról.

48 A Magyar Kommunista Párt hároméves tervjavaslata. 1947. január 11–12. In: *A Ma-*

gyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. Budapest, 1967. 369. o.

⁴⁹ u. o. 370. o.

⁵⁰ Kovács: i. m. 487. o.

Révai József a MÁVAG dolgozói előtt tartott beszédében (1948. szeptember 16.) hirdette meg a szakérettségis tanfolyamok és a gimnáziumi előképzettséggel nem rendelkező, de „üzemi-munkás családból” származók számára szervezendő speciális gimnáziumi V. („Révai”) osztályok megnyitásának programját.

Lásd: Révai József: Munkásifjakat az egyetemre és a középiskolákba. In: *Élni tudtunk a szabadsággal*. Budapest, 1949.

Közvetlenül a beszéd után jelent meg e két rendhagyó képzés bevezetését elrendelő vál-lás- és közoktatásügyi miniszteri döntés: az 51.600/1948. V. K. M. sz. rendelet a szakérettségire előkészítő tanfolyamok megszervezése tárgyában és az 51.700/1948. V. K. M. sz. rendelet a népiskola VIII., illetve a polgári iskola IV. osztályát végzett egyes tanulók gimnáziumi tanulmányai tárgyában. *Köznevelés*, IV. évf. 18. sz. 1948. szept. 15. A szakérettségis tanfolyamokról lásd: Kovács M. Mária–Örkény Antal: Szakérettségisek. *Mozgó Világ*, 1981. 5. sz. Továbbá ugyanők: *Rendhagyó képzés és társadalmi mobilitás*. 1980. (Kézirat)

⁵¹ Az oktatás és szakképzés-munkaerőtervezés problematikájáról lásd Darvas Péter: Oktatás és tervgazdaság. *Medvetánc* 1983/4–84/1.; továbbá u. ő: *Munkaerőgazdálkodás és szakoktatás 1949–1956*. Tervezéshez kapcsolódó kutatások 94. sz. Oktatáskutató Intézet, 1985.; Halász Gábor: *Felügyelet és oktatásirányítás: történeti-szociológiai elemzés 1945-től napjainkig*. Tervezéshez kapcsolódó kutatások, 93. sz. Oktatáskutató Intézet 1984.

⁵² A magyar köztársaság kormányának 2.900/1948. Korm. számú rendelete az önhibájukon kívül iskolai képzésben nem részesült felnőtt dolgozók középfokú iskolai és középiskolai tanulmányairól szóló 11.130/1945. M. E. számú rendelet módosítása és kiegészítése tárgyában. *Köznevelés*, IV. évf. 6. sz. 1948. március 15.

⁵³ Kurucz: i. m.

⁵⁴ Feltételezésünket az Oktatásügyi Minisztérium Tervgazdálkodási Főosztály Statisztikai Osztály: *Oktatásügyi Tájékoztató 1954–55*. házi sokszorosított kiadványában közölt táblázatokra alapozzuk, más adatot ugyanis nem közölnek az I. évfolyamos hallgatókról, mint a 308 fő pártfunkcionáriusét.

⁵⁵ A vallás- és közoktatásügyi miniszter 49.600/1948. V. K. M. számú rendelete a dolgozók általános iskolai osztályozó vizsgálatra előkészítő tanfolyamának megszervezése tárgyában. *Köznevelés*, IV. évf. 18. sz. 1948. augusztus 16.

⁵⁶ u. o. 143. o.

⁵⁷ A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1.223 D–5–4/1949. V. K. M. számú rendelete a dolgozók általános iskolai osztályozó vizsgálatra előkészítő tanfolyamának szervezése és működése tárgyában. *Köznevelés*, V. évf. 16. sz. 1949. augusztus 16. 117. o. Lásd még Benő Kálmán: Az iskolarendszerű felnőttoktatás fejlődésének tendenciái hazánkban 1948–1953 között. In: Mészáros István (szerk.): *Tanulmányok a magyar nevelésügyről a XVII–XX. században*. Budapest, 1980.

⁵⁸ Közoktatási Minisztérium Statisztikai Osztály: *II. sz. Statisztikai Tájékoztató a dolgozók középiskoláinak február 16-i helyzetéről és a dolgozók általános iskolai tanfolyamairól*, 1952/53. tanév. 14. o.

⁵⁹ A Magyar Kommunista Párt hároméves tervjavaslata, 1947. január 11–12. In: *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948*. Budapest, 1967. 382. o.

- 60 Csernok Attila–Ehrich Éva–Szilágyi György: *i. m.* 312. o.
- 61 Kurucz: *i. m.*
- 62 Pléh Csaba: Társadalmi változások és a pszichológia négy évtizede. *Világosság*, 1985. április.
- 63 Utmutató a dolgozók általános iskoláinak osztályozó vizsgáira előkészítő tanfolyamok szervezéséhez. 1.291–T–1/1951. III. K. M. sz. *Közoktatásügyi Közlöny*, I. évf. 3. sz. 1951. szeptember 20.
- 64 *u. o.*
- 65 *u. o.*
- 66 A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1.223–48–1/1950. III. V. K. M. számú rendelete az évfolyampótló osztályok szervezéséről. *Köznevelés*, VI. évf. 17. sz. 1950. szept. 1.
- 67 Lásd az 1.291–T–1/1951. K. M. számú utasítást a 63. jegyzetnél.
- 68 2032/10/1952. sz. minisztertanácsi rendeletre hivatkozik Kovács: *i. m.* 518. o.
- 69 *u. o.*
- 70 174/1951. (IX. 22.) M. T. számú rendelet a mezőgazdasági technikumokon a levelező oktatás bevezetéséről. *Magyar Közlöny*, 1951. 137. sz., szeptember 22.
- 71 „A korábbi években (1953 előtt – S. G.) csupán a mezőgazdasági technikum levelező oktatás és a pártfunkcionáriusok és honvédtisztek általános gimnáziumi levelező oktatása működött.” L. Oktatásügyi Minisztérium Tervgazdálkodási Főosztály statisztikai osztálya: *Oktatásügyi Statisztikai Tájékoztató 1954–55.* 10. o.
- 72 Kovács: *i. m.* 518. o.
- 73 *u. o.*
- 74 A Magyar Népköztársaság minisztertanácsának 82/1952. (IX. 16.) M. T. számú rendelete a mezőgazdasági technikumokon a levelező oktatásra való felvételihez szükséges előképzettség megállapításáról. *Közoktatásügyi Közlöny*, II. évf. 18. sz. 1952. okt. 2.
- 75 Kovács: *i. m.* 518. o.
- 76 Kurucz: *i. m.*
- 77 Kovács: *i. m.* 481. o.
- 78 A Magyar Népköztársaság minisztertanácsának 1.007/1952. (III. 30.) számú határozata a továbbtanuló dolgozók kedvezményeiről. *Közoktatásügyi Közlöny*, II. évf. 8. sz. 1952. április 17.
- 79 *u. o.*
- 80 Darvas Péter: *Munkaerőgazdálkodás és szakoktatás 1949–1956.* Tervezéshez kapcsolódó kutatások 94. sz. Oktatáskutató Intézet, Budapest, 1985. (kézirat) 33. o.
- 81 Oktatásügyi Minisztérium Terv- és pénzügyi főosztály statisztikai osztálya: *I. sz. statisztikai tájékoztató a dolgozók középiskoláinak tanév eleji helyzetéről.* 1953/54. 3. o.
- 82 523/15/1954. sz. M. T. határozat alapján közli Benő Kálmán. *Köznevelés*, 1949. augusztus 16. 296. o.
- 83 Oktatásügyi Minisztérium Terv- és pénzügyi főosztály: *Statisztikai tájékoztató a dolgozók középiskoláinak tanév eleji helyzetéről 1953/54.*
- 84 *u. o.*
- 85 Pontosabban: 58 086-ról 39 777-re. Kurucz: *i. m.*
- 86 A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 1.055/1953. (IX. 19.) sz. határozata az általános iskolai és középiskolai levelező oktatásról. *Oktatásügyi Közlöny*, I. évf. 6. sz. 1953. október 8.
- 87 *u. o.*
- 88 Oktatásügyi Minisztérium Tervgazdálkodási főosztály statisztikai osztálya: *Oktatásügyi statisztikai tájékoztató 1954/55.*

A dolgozók gimnáziumában ekkor a 6 528 hallgató közül kevesebb mint a fele, 1 828 felnőtt nem volt se funkcionárius, se katonatiszt.

- ⁸⁹ Köznevelési Minisztérium statisztikai osztálya: *I. sz. statisztikai tájékoztató a dolgozók középiskoláinak tanév eleji helyzetéről, 1952/53. tanév, 1952. október 15-i állapot.* 5. o.

- ⁹⁰ Oktatási Minisztérium tervgazdálkodási főosztálya statisztikai osztálya: *Oktatásügyi statisztikai tájékoztató 1954/55. Statisztikai tájékoztató a dolgozók középiskolai és a középiskolai levelező oktatás helyzetéről. (1954/55.)*

Itt jegyzem meg, hogy ekkor a levelező tagozaton 18 961-en, az estin pedig 20 879-en tanultak.

- ⁹¹ Sáska Géza: Az iskolarendszerű felnőttoktatás ciklusos természetéről. I–II. *Pedagógiai Szemle*, 1985. június, július–augusztus.

ELKÜLÖNITVE Szegregációs jelenségek a szociális otthonokban

1982-ben egy kisvárosnyi ember, több mint 40 ezer fő élt Magyarországon szociális otthonban, és további ötödfélezer várakozott arra, hogy bejusson.

Egy róluk szóló munka számtalan kérdést vet fel, de mindegyik mögött meghúzódik egy központi probléma: a szociális otthonba került ember társadalmi státusza – többnyire visszavonhatatlanul – megváltozik, előző életétől megválik, és hátralevő hosszabb-rövidebb életében ez az intézmény lesz létének kerete. Addig lakos volt, szomszéd, házigazda, munkatárs, vendég, utas és volt neve: ezentúl gondozott lesz, vagy némi eufémizmussal „lakó”.

Ebben a tanulmányban megpróbálom bemutatni, hogy milyen ez az elkülönült-elkülönített világ, és milyen további szegregátumok alakulnak ki a szociálpolitika eme intézményrendszerében, részint az erőforrások elégtelensége, a segítség olykor végzetes megkésettsége, részint a szociálpolitikában működő – olykor a racionalitás mezébe öltöztetett – elvek következtében.

Mielőtt témám tárgyalásába kezdenék, röviden a szociális otthonok típusairól és egyéb tudnivalókról!

Ma három szociális otthon típust különböztetünk meg:

1. időskorúak szociális otthonai: ide azt „az öregségi nyugdíjkorhatáron felüli személyt lehet beutalni, aki kora vagy betegsége miatt nem képes magáról gondoskodni, állapota rendszeres gyógyintézeti kezelést nem igényel, szociális gondozása az öregek napközi otthonában és a házi szociális gondozás keretében nem oldható meg.”¹

2. elmebetegek szociális otthonai: ide „azt a 18. évét betöltött elmebeteget lehet beutalni, aki a gyógykezelés eredményeként állandó intézeti gyógykezelésre nem szorul, betegsége miatt önmagát ellátni, fenntartani képtelen.”

3. szakosított szociális otthonok: ezekbe „típusának megfelelően azt a 18. éven felüli személyt lehet beutalni, aki kórokozó hordozó, súlyos látásfogyatékos, súlyos mozgásfogyatékos, és ezért különös gondozást igényel, nem foglalkoztatható súlyos értelmi fogyatékos, csak fokozott gondozással válik alkalmassá szociális otthoni közösségi beilleszkedésre.”²

A szociális otthonok felügyeletét a városi és megyei tanácsok, illetve végső soron az Egészségügyi Minisztérium látja el. És – bár Magyarországon az egészségügyi ellátás állampolgári jogon és térítésmentesen vehető igénybe – a szociális otthoni ellátás olyan szolgáltatás, amelyért térítési díjat kell fizetni.

A fizetendő díj felső határa 1982-ben az időskorúak otthonaiban és a szakosított otthonok egy részében havi 2000 Ft volt, az elme szociális otthonokban, a nem foglalkoztatható súlyos értelmi fogyatékosok és a súlyos mozgáskorlátozottak otthonaiban havi 1400 Ft. Ez a maximális nagyságú térítési díj, mert egyidejűleg azt is leszögezi a rendelet, hogy a gondozott mindenkori jövedelme 80 százalékát köteles gondozási díjként megfizetni, de legfeljebb havi 2000 (ill. 1400) Ft-ot, és jövedelmének 20 százaléka, de minimum 400 Ft, ún. visszamaradó, a gondozott által szabadon elkölthető pénz. Ha a gondozott nem tud térítési díjat fizetni, vagy csak részösszeget fizet, akkor tartásra köteles hozzátartozóinak kell fizetniük (kiegészíteniük) a díjat, jövedelmi helyzetüktől függően, akár teljes mértékben is.³ Ha valakinek sem nyugdíja, sem más járandósága nincsen, természetesen nem fizet az ellátásért, és kap havi 200 Ft ún. zsebpénzt. És havi 200 Ft zsebpénzt kap az a gondozott is, akiért térítési díjat kizárólag más személy fizet.

A tanulmány alapjául szolgáló vizsgálat 1983–84-ben zajlott. Az 1982-ben működött tanácsi fenntartású otthonok (összesen (254) 19 százalékát vizsgáltam az alábbi összetételben: 27 időskorú otthont (a 168 időskorúakat vagy időskorúakat is ellátó otthonok 16 százalékát), és 22 elme szociális, illetve szakosított otthont. (1982-ben 46 elme, 39 szakosított és 1 elmebetegeket és értelmi fogyatékosokat egyaránt gondozó szociális otthon működött. Elme, illetve szakosított részleg azonban 8 időskorú otthonban is volt.)

A vizsgálat során egy egészen sajátos szegregációs jelenségbe ütköztünk: volt olyan otthon, ahol a hozzátartozó nélküli gondozottakat egy, csak gondozottak számára fenntartott temetőben helyezték el – szegregálták a holtakat.⁴

A következőkben azonban nem ezzel a gyászos jelenséggel foglalkozom, hanem arra keresek választ, hogy milyen szegregációs folyamatok figyelhetők meg az otthonokban élők körében, és milyen következményekkel jár az elkülönülés-elkülönítés ebben a világban. Ahol van róla tudomásom, megpróbálom azt is leírni, hogy milyen mechanizmusok útján jönnek létre ezek a szegregátumok. Miért tartom mindezt fontosnak? Főleg azért, mert mint minden nem önkéntes alapon szerveződött elkülönülés, ez is együttjár a külső világnak való kiszolgáltatottsággal. A kiszolgáltatottságot (vagy ennek érzését) felerősíti az életkorból és a betegség tényéből eredő speciális összetétel, az együttélők alkalmi, véletlenszerű és mégis egy életre szóló összeverődése: mindez együttvéve a közösségbe szerveződést, tehát az önérték érvényesítését (sőt, egyáltalán megfogalmazódását) nehezíti vagy kilátástalanná teszi.

Tekintsük át ennek a világnak a jellemzőit a statisztikai adatok segítségével. (A témát feldolgozó teljes tanulmány megfigyelések, interjúk és dokumentumok felhasználásával kerekíti ki a statisztikai képet.)⁵

Az időskorúak szociális otthonai

Az időskorú otthonban per definitionem **életkori szegregáció** jön létre, bár az intézményekben jelen vannak fiatalabbak is. A vizsgált otthonokban a lakók 70 százaléka hetven évesnél öregebb.

Az életkori szegregáció egyik, pszichésen talán legmegterhelőbb következménye a **halál** állandó közelsége. 1982 folyamán összesen 4317 ember halt meg az ország időskorú szociális otthonaiban, tehát 200 férőhelyre 21,5, egy időskorú otthonra pedig 25,7 haláleset jutott. Vagyis átlagosan minden második héten meghalt valaki. Annak érzékeltetésére, hogy a szociális otthoni lakóknak milyen tömegű halállal kell szembesülniük, összehasonlításuképpen olyan kis közösségek halálozási arányszámait közöljük, amelyek **lakosaik** számát tekintve kb. azonos nagyságrendűek a szociális otthonokkal (az időskorú otthonok 70 százalékában 100-nál több férőhely van). Az adatok értelmezésekor figyelembe kell venni azt is, hogy mindez térben kevésbé koncentrálódik:

Lakosok száma	100 lakosra jutó haláleset
101–200	2,47
201–300	2,40
301–400	1,64
401–500	1,48

(Forrás: Győr-Sopron megye Statisztikai Évkönyve, 1980.)

A különbség lakó és lakos között tíz-tizenhétzseres.

A fiatalabbak jelenlétét (a lakók egyötöde 60. életéve előtt került szociális otthonba, a 13 százalékuk a vizsgálat idején is 60 évesnél fiatalabb) az időskorúak szociális otthonaiban egészségi állapotuk idézi elő (velük született vagy szerzett fogyatékoságok), valamint szociális ellátatlanságuk (alacsony jövedelem vagy jövedelemnélküliség) és testi ellátásuk otthonukban való megoldatlansága-megoldhatatlansága.

Ezzel át is léptünk egy másfajta, nem életkori szegregációba: az „időskorú” szociális otthonokban **egészségi állapot** szerinti szegregáció is létrejön.

Ez részben következik az intézmény vállalt funkciójából: ellátást nyújt azoknak a kórházi ápolásra nem szoruló embereknek, akik koruknál vagy betegségüknél fogva nem képesek magukat ellátni, ahhoz nincs elegendő jövedelmük, hogy fizetett segítséget vegyenek igénybe; elegendő ingyenes hozzájutási lehetőség pedig nincsen. Az is kétségtelen, hogy magatehetetlen aggok, bÉna, vak, súlyosan fogyatékos, szellemileg tönkrement emberek tartós otthoni ellátása – hozzátartozók segítségével is – szinte megoldhatatlan feladat.

Ugyanakkor a kisebb szellemi vagy testi fogyatékoságban szenvedőknek, és az időseknek is van egy olyan köre a szociális otthonokban, akik megfelelő anyagi háttér és nem-intézeti gondozó-segítő szolgálat mellett képesek len-

nének individuális életvitelre. Náluk az egészségi állapot (vagy az életkor) egy további szegregációs jelenséget fed el: a **társadalmi szegregációt**.

Kilenc időskorú otthonban vizsgáltam a lakók összetételét. Az adatok alapján határozottan kirajzolódik a társadalmi szegregáció ténye. A gondozottak 15 százaléka nem járt iskolába, háromszor annyian, mint amennyien a lakosság hetven–hetvennégy éves korosztályából; és minél fiatalabb korosztályról van szó, annál szélesebbre nyílik az olló a gondozottak és a népesség megfelelő korcsoportja között az iskolai végzettség tekintetében. A gondozottak 30 százaléka volt aktív korában alkalmi vagy segédmunkás, a hetven–hetvennégy éves korosztálynak csak 10 százaléka. 1980-ban a népességnek nem egészen 2 százaléka lakott albertletben vagy ágyberletben, az 1981-ben vagy később szociális otthonba került gondozottak 14 százaléka. 21 százalékuknak nincs jövedelme, 42 százalékuk jövedelme havi 2000 Ft-nál kevesebb, amennyiből már évekkel ezelőtt is csak szűkölködve lehetett megélni – ha egészséges és munkabíró volt egyáltalán az illető. És bár élő felnőtt gyereke 43 százalékuknak volt, a gondozottak egyharmadának gyerekei olyan anyagi helyzetben voltak, hogy nem lehetett kötelezni őket szülőtartásra, és további 11 százalékuk gyerekeinek is csak részösszeget kellett fizetniük. Tehát a vizsgálatba bevont gondozottak közel felének a gyerekei is szegények. És ugyancsak a társadalmi szegregációra utalnak a gondozónőktől kapott, megoldatlan lakáshelyzetről, összedőlt házakról, alkoholistákról tudósító információk.

Milyen életlehetőséget nyújtanak ezek az otthonok?

Az időskorúak szociális otthonai a szó szoros értelmében nyitottak: a lakók bizonyos feltételek mellett elhagyhatják az otthonok területét, és látogatókat is fogadhatnak. A gondozottaknak lehetnek – vannak is – olyan ügyeik, amelyek elintézéséhez el kell hagyniuk az otthont. Nem mindegy tehát, hogy hol helyezkedik el egy-egy otthon az adott településen belül, hogy van-e a környéken üzlet, posta stb., vagy az a lakó is a személyzet segítségére szorul, aki egyébként még el tudna járni személyes ügyeiben.

Vegyük szemügyre tehát először az otthonok településen belüli elhelyezkedését. A 27 időskorú otthon közül 16 a települések központjában van, ezeknek üzletekkel, közintézményekkel való ellátottsága ugyanolyan, mint a településé. (Ez a vizsgált otthonok férőhelyeinek 68 százalékára vonatkozik.)

Nyolc időskorú otthon (a 3358 férőhely 21 százaléka) van a település peremén. Ellátottságukat a táblázat mutatja.

A lakott területektől távol fekvő otthonok közelében csak szántóföldek vannak. Két otthonhoz naponta van buszjárat, egy 45 fős otthon azonban csak gyalog (öt kilométeres földúton) közelíthető meg. Ezekben az otthonok-

Milyen szolgáltatások érhetők el az otthon másfél-két kilométeres körzetén belül?

Otthon (férő- hely)	Élelmiszer vagy zöld- ségüzlet, vegyesbolt	Posta	Kocsma, presszó, étterem	Templom vagy ki- jár a pap	Büfé van az otthon- ban
113	x	x	x	x	x
53	x	x	x	x	
120	x			x	x
115	x				x
25			x	x	
50	x		x		
85	x				
150	x				

ban a gondozónők bonyolítják le a szükséges vásárlásokat. (Két otthonban van büfé, a harmadikban egy gépkocsivezető vásárol be hetente kétszer.)

Mint hogy a lakóknak vannak külső kapcsolataik, fontos, hogy – mozgásukban objektív vagy szubjektív okok folytán korlátozott emberek lévén – legyen a közelükben **telefon**, amelyet bármikor használhatnak, és amelyen keresztül ők is elérhetők. Elvi okok miatt ezt a lehetőséget akkor is fontosnak tartom, ha **aktuálisan** – az otthonokban nyert értesülések szerint – kevesen élnek vele. Nyilvános, bárki által bármikor hozzáférhető telefonkészülék a 27 időskorú otthon közül mindössze egyetlen egyben van felszerelve: egy 464 férőhelyes otthonban (a férőhelyek 14 százaléka). Természetesen lehet telefonálni máshonnan is, de a készülékek általában az irodákban vagy a nővérszobákban vannak. Részben talán ennek tulajdonítható, hogy csak 9 otthonban említették, hogy bármikor lehet használni a telefont; 15 otthonban kifejezetten **kérni kell**, hogy telefonálhassanak (az egyikben megjegyezték, hogy „lehet telefonálni, **ha fontos**”); egy otthonban csak nővér közreműködésével használhatják a készüléket, egyben pedig „nem használhatják, nem is igénylik”.

Tény, hogy Magyarországon, ahol 1982-ben 12,5 telefonállomás jutott 100 lakosra, öregek és nem öregek, betegek és nem betegek tízezrei vannak rosszabb helyzetben telefonellátottság szempontjából. A fentiek azonban nemcsak az ellátottságot mutatják, hanem azt a viszonyt is kifejezik, melyet az intézmény a rászorulóval szemben kialakít.

Szociális otthonba általában családból, de legalábbis egyéni háztartásból kerül az ember. Nem lényegtelen szempont tehát, hogy élete hátralevő részét **mekkora** otthonban tölti. A vizsgált intézmények között mindössze egy otthon volt 25 férőhelyes, vagyis a férőhelyek 1 százaléka volt ekkora otthonban, az otthonok közel egyötöde viszont 200 férőhelyesnél nagyobb. Ilyenekben volt a férőhelyek 40 százaléka. (Az ország összes időskorú otthonát tekintve a férőhelyeknek szintén 1 százaléka van legfeljebb 25 fős otthonban, és 34 százaléka 200-nál több férőhelyesben. Vannak 400–500 fős szociális otthonok is.)

Az épületek adottságai folytán igen eltérő nagyságú szobák állnak rendelkezésre, következésképpen egy-egy szobában különböző számú ágyat lehet elhelyezni. Ez a lehetőség miután állandó hiányhelyzetben működő intézményekről van szó, gyakorlatilag azt jelenti, hogy egy-egy szobába a lehető legtöbb ágyat kell bezsúfolni.

Az otthonokban mindössze 24 darab egyágyas szoba van. Az egy szobára jutó férőhelyek átlagos száma 2,8 és 7,4 között mozog.

A szobák ténylegesen vagy viszonylagosan kis alapterületűek, még ha esetenként nagy méretű kastélyszobákról van is szó: ezekben ugyanis több ágy fér el. A szobák összterületéből egy-egy lakóra 4–10 m² jut. Hogy érzékletesebb legyen, mekkorára zsugorodott a szociális otthonba költözött ember számára a legszemélyesebb tér: a lakók 26%-ának egy 2 m hosszú, 1 m széles ágy kétszerese jut a szobából (azaz 4 m²), és további 62 százalékuknak is **legfeljebb** csak egy ágy háromszorosa.

Az élet minősége egy lakásban, azonban nemcsak attól függ, hogy mekkora a lakás, és hányan laknak benne, hanem attól is, hogy az mennyire komfortos. Nos, a szociális otthonok a szó bizonyos értelmében komfortosak, van bennük vécé és fürdőszoba (mindössze egy olyan otthon volt, ahol a lakók egy része számára csak árnyékszék van).

A laksűrűség mutatón túl szociális otthonok esetében legalább ilyen fontosak és jellemzők egyéb „sűrűség-mutatók” is: nevezetesen az, hogy hány ember használ közösen egy-egy vécét illetve fürdőszobát. E számok alapján pedig az otthonok egy részében már-már megkérdőjelezhető a komfortosság: az egy vécére jutó férőhelyek száma öt és tizenöt között változik. A fürdőszobák zsúfoltsága ennél is nagyobb: otthonról függően 8 és 66 között mozog.

Látható tehát, hogy az időskorúak szociális otthonai között vannak jobbak és rosszabbak. Arról nincsenek információink, hogy a gondozottak elosztása az **otthonok között** hogyan megy végbe, ez nem volt vizsgálat tárgya. Mint-hogy azonbn **hiány** van a férőhelyekben (évente átlagosan két és félezer idős ember vár üres helyre), feltételezhető, hogy itt is a hiánymechanizmusok nyomják rá bélyegüket a kiválasztási folyamatokra.

Kialakul bizonyos rétegződés a lakók között az **otthonfalakon belül** is. Ha nem is tudjuk pontosan, hogyan történik a kiválasztódás egy-egy lakó-hierarchia csúcsára, és hogyan szorul valaki az aljára. Korántsem meglepő a belső rétegződés, hisz igen nagy a tét: ki kerül kevésbé zsúfolt szobába⁶ ki földszintre és ki az emeletre; ki egy kellemesebb, kényelmesebb épületbe, ki a kevésbé komfortosba⁷; ki kivel lakik egy szobában.

A **jövedelem** a szociális otthonon belül is rétegző tényező. Gondozónők számolnak be az állami zsebpénzesek (az említett havi 200 Ft-ot kapók, a lakók egymás között „cukorkapénzesek”-nek hívják őket) és a jövedelemmel rendelkezők; a kevesebb és több gondozási díjat fizetők közötti ellentétekről, illetve arról, hogy az utóbbiak vonakodnak „felemelni a kezüket”. „Nem azért jöttünk”, nem dolgozni jöttek azt mondják”, „A régi, csekély nyugdíjjal rendelkezők sokkal tevékenyebbek. Ők ápolják az udvart, segítenek a mosókonyhában, varrodában, bevásárlásban.”⁸ Az újak rátartibbak, sokszor telik a gondozási díjra a nyugdíjuktól, elvárják az ápolást, az igényesebb gondozást...” – így jellemezte az egyik otthon vezetője a lakókat. A kérdezői megfigyelés is ezt támasztotta alá: „Az itt töltött napok alatt láttam, hogy valóban mindig ugyanazok a gondozottak dolgoznak.” „A zsebpénzes szálla a többi szemében – mondja egy gondozónő –, ő ingyen kapja azt, amiért másoknak fizetniük kell, soknak kétezer forintot is.”

Arról nincs tudomásom, hogy elvezetne-e ezek a „rétegződések” az otthonlakók egy körének akárcsak részleges, az adott otthonon belüli szegregálódásához, noha ennek a lehetősége fennáll. Valahogy úgy, ahogy egy megyei szociálpolitikai főleadó elmondta:

„A magasabb jövedelemmel rendelkező általában értelmesebb, tehát magasabb volt az életszínvonala, amíg kint élt, mint a másiknak, aki esetleg nem rendelkezik jövedelemmel. Nincs is igénye, mert nem is tudja, hogy mi lehetne az igénye. Általában ezekből az alacsonyabb színvonalon élő rétegekből kerülnek ki azok, akik nem rendelkeznek jövedelemmel, és sajnos, ezek megnehezítik az intézetek működését. Meg valahogy el is különülnek az intézetben belül. Szóval, megvetik egymást. Ezért van az, hogy amikor bekerül valaki a szociális otthonba, a fogadó nővér célirányos beszélgetéssel érdeklődik a múltjáról, hogy volt, mint volt, hogy élt, ebből kialakul a fogadó nővér véleménye, és megpróbálja olyan társaságba betenni, ahol hasonló mentalitású emberek vannak. Ha nem sikerül azonnal, akkor bekerül mondjuk, egy nívósabb társaságba, de aztán onnan nagyon gyorsan ki is kerül. Tehát, amint mód van rá, az intézetben belül azért cserélődnek a szobatársak.”

Intézményes szegregáció a szociális otthonon belül: az elfekvő

„Mindnyájan végigjárjuk ezt a nagy hodályt, mire meghalunk” – jósolta az n-i szociális otthon lakója. A végigjárás a fentjáró és az elfekvő osztályok között történik, és az öregasszony nyilván arra célzott, hogy a súlyos betegeket és a hosszan fek-

vőket az első és a második osztály átadja a harmadiknak, ahol csak elfekvők vannak. Számomra is úgy tűnt, mintha a 'hodály' két intézetből állna. Mindegyikben más-ként esznek, mások a szobák, másként viselkednek az ápolónők, más életük van az öregeknek. Mintha a mögé a függöny mögé, ami az otthont a kinti világtól elválasztja, szemérmesen, beraktak volna még egyet, hogy a haláltusát még az otthonbeliek se lássák. Mert meghalni legtöbbször ezen az osztályon szoktak az emberek, és ezt még az ápolónők se nézik végig, csak az a három szobatárs, aki két órán át még a halál beállta után is együttmarad a halottal." – ilyennek látta az elfekvő osztályt a látogató.

Az (el)fekvő osztályok létesítése nemcsak a fekvők elkülönítésével jár, hanem színvonalcsökkenéssel is, az otthon többi részéhez képest. A fekvőszobák zsúfoltabbak mint az intézet többi helyisége⁹; és még nehezebbé teszik a létezést az ilyen helyeken halmozottan és kiküszöbölhetetlenül jelenlevő problémák; az alig elviselhető szag, a levegőtlenység, a szenvedés és halál, a fizikailag és idegileg agyonterhelt, hihetetlenül nehéz munkát végző, olykor ezért goromba nővérek.

„Többször hivatkoztak a nővérek arra a szabályra, hogy nekik nem szabad vitatkozni az öregekkel. A gondozottaknak velük szemben mindig igazuk van. Ugy tűnt, hogy ez az ápolónői munka igazi gyalázata a tisztábatevés mellett. Különösen az elfekvőn dolgozó nővérek hozták fel gyakran ezt. A gondozott már a széket sem tudja szabályozni, mégis neki van igaza. Mennyire más a kórházi ápolónők helyzete, mondják többen. Vajon mit jelenthet az elfekvő betegeknek, hogy nekik van igazuk?

Egyszer végigmentem az elfekvő osztályokon tisztázáskor. A fekvőszobák, szemben a lakószobákkal, ahol parketta, falvédő, rekamié, asztalok s székek vannak, kórtermekre emlékeztetnek. Fehér vaságyak, fehér etetőasztalok, linóleum padló, beépített szekrények – ennyiből áll a szobák berendezése. Amikor bementünk, éjszaka volt, a takarítónők már délután négykor elmentek. A padlón állt a pisi. A gondozottakon csak pizsamafelső van, némelyik még feláll, odamegy a mosdóhoz, és esetleg menetközben bepisil. ... A nővérek gyorsan és durván járnak el. A fekvőket oldalra fordítják, kicserélik alattuk a félépedőt, lemosják a testet. Közben kiabálnak, hogy 'mitől fél'. A mozgásképtelen vagy rosszul mozgó betegek a forgatásra nyöszörögnek, nagyon félnek, hogy elejtik őket. Alig egy-két kedves szó hangzott el ezalatt a fél óra alatt, míg kb. harminc emberen végigmentek. – És még itt is volt kit produkáltatni! Egy csonttá aszott nénikét ráztak, hogy énekeljen. 'Énekeljen már!' És a néni tényleg valami egészen föld alól jövő hangon nyikorogni kezdett. Ez a jelenet a vendégnek szólt. 'Na, most már látod, milyen egy munka ez?' – kérdezték tisztázás után." (Király Edit leírása egy elfekvő részlegről.)

A leírás persze – legalábbis az általam látott – elfekvő, utókezelő kórházi részlegekre ugyanígy ráillene. Egy különbséggel: az ottani betegek állampolgári jogon, ingyenesen részesülnek olykor gorombaságban, **az itteniek fizetnek is érte**. És a kórházban haldoklóknak talán még (inkább) van hozzá tartozójuk, aki rájuk néz, számonkér, vagy egyszerűen kér.

Az eddigiekben a szociális otthonba szorult öregekkel kapcsolatos, illetve az időskorúak otthonaiban jelenlevő-kimutatható különböző típusú szegregációs jelenségekről volt szó. Vannak azonban olyan folyamatok is, amelyek

magát az intézményhálózatot osztják meg, és az **intézményhálózaton belül** alakítanak ki egy lejtőt. Nézzük tehát először e folyamatokat, majd pedig eredményüket az adatok fényében.

Szegregáció egészségi állapot szerint – szegregáció a térben: két egymást erősítő folyamatról

Az időskorú otthonokban dolgozók leggyakrabban visszatérő problémája az otthonok vegyes összetétele volt, az időskorú otthonokban levő elmebetegek, fogyatékosok és főleg alkoholisták sokasága. Vannak, akik szerint a vegyesség megnehezíti a személyzet munkáját, mások szerint az öregek életét is, és van, aki fél vagy egyszerűen idegenkedik a mentálisan sérült emberektől:

„Vagy idősek, vagy csak elmebetegek. Akik fogyatékosokkal, elmebetegekkel vannak egy szobában, azoknak rossz. Van olyan szoba, ahol elmebeteg, vagy fogyatékos, szenilis, béna és öreg van együtt. Nem tudunk köztük igazságot tenni.”

„Az egyik elmebeteg rámtámadt, amikor a holmiját pakoltam, hirtelen pofonvág-tam. Nem kaptam egy ideig jutalmat, aztán kiengesztelt a vezetőnő.” – ez az incidens is egy időskorú szociális otthonban történt.

Noha ezek az elmebetegek, fogyatékosok nem veszélyesek a többiekre, nem bántják az öregeket¹⁰, az öregek sérelmezik, hogy elmebetegekkel, fogyatékosokkal kell szobájukat megosztaniuk. (Az alkoholistákkal vegyes a gyakorlat: van, ahol egy közös szobában helyezik el őket, olykor külön folyosórészen – ez lehet akár az elfekvő részlegben is, máshol céltudatosan a nem-ivókkal egy szobában.)

A vegyes elhelyezés természetesen nem a mentálisan-fizikailag sérültek emancipációja, társadalmi rehabilitációja jegyében történik. Szociális otthonba utalásukkal – ha az időskorú otthonot jelent is – a legfontosabb lépés, az „egészséges” társadalomtól való elkülönítésük megtörtént, a többi már az intézményhálózat belügye. Jelenlétük egyéb okoknak is tulajdonítható. Az egyik ok az intézményhálózat öröklött struktúrája. A szegényházakban (1926-tól: szeretetotthonokban) a szegényeket szellemi-fizikai állapotukra tekintet nélkül együtt gondozták. Ezen a gyakorlaton sokáig nem változtatott a háború után újjászerveződött, most már szociális otthoni intézményrendszer sem.

A változás – a szociális otthonok **szakosítása** – alapvetően 1954-ben kezdődött: ekkor váltak külön az időskorúak gondozására hivatott otthonok az elmebetegeket és fogyatékosokat gondozó intézményektől. Az igazi „profilkialakítás” azonban, főleg az utóbbiakon belül, a hetvenes években indult meg, majd ezt a folyamatot a 3/1980-as Eü. M. sz. rendelettel megerősítették. Így jött létre a három fő profil: az időskorúakat gondozó otthon, az elme szociális otthon és a szakosított otthon. A „módszertani probléma”-ként is em-

lített szakosítási programról az Egészségügyi Minisztérium 1982. évi *Információs Évkönyvében* ez olvasható: „A szakosítás lényege különböző, markáns gondozási profilok kialakítása az intézményi ellátásra szorulóknak különböző csoportjainak megfelelően, amely együttjár a profiltisztítással. Ez nem jelent mást, mint az időskorúak otthonaiban kizárólag időskorúakat, az elmebetegek szociális otthonaiban csak elmebetegeket gondoznak, a szakosított otthonok pedig profiljuknak megfelelően mozgássérültek, értelmi fogyatékosok stb. gondozását vállalják fel...”

A profiltisztítás a valóságban emberek át- meg áthelyezését jelentette. Az öregek – ha akartak – maradhattak a megszokott helyen a szakosítás után is. Egy részük élt is a lehetőséggel, és maradt az immár értelmi fogyatékos, alkoholisták stb. otthonban.

Nem lehet pontosan tudni, hogy hány embert kellett a szakosítási program végrehajtása során megmozgatni – és ezzel emberi-tárgyi környezetétől. **megszokott kapcsolataitól** örökre elszakítani. A statisztikák csak a férőhely-típus változást közlik. Az első nagy átszervezés 1981-ben volt. Ekkor 1452 időskorú és 76 elme otthoni férőhelyből 1373 szakosított otthoni és 155 szociális intézeti férőhely lett.¹¹ 1982-ben főleg az elme szociális otthonokra terjedt ki a szakosítás: 1817 elme és 507 időskorú férőhelyet minősítettek át: lett 2147 szakosított otthoni és 177 szociális intézeti férőhely.

Egy megyei szociálpolitikai főelőadó a következőképpen számolt be a megyében zajlott-zajló szakosítási programról:

„1977-ben felmértük a központi irányelv alapján az idősök otthonában levő elmebetegeket, értelmi fogyatékosokat, és az elmebeteg otthonokban a fogyatékosokat. Az adatokat egy statisztikai táblán felfektettük, és a foglalkoztathatóságról is kértünk véleményt. Kiderült, hogy az idősök otthonában 117 elmebeteg és fogyatékos volt. Aztán legalább húsz túlkoros van az egészségügyi gyermekotthonokban, és körülbelül harminc fő, akik a különböző pszichiátriai osztályokon ápolást, gondozást már nem igényelnek, de szociális otthoni gondozást kértek.

A nyolcvan férőhelyes ...-i otthonunk betegotthonként működött (egy időben az időskorúak otthonain belül két típus volt: általános otthon és fekvőbeteg otthon), és azt átprofilroztuk 1979. július 1-től elmebeteg szociális otthonná. Abban az időben még nem vált szét az elmebeteg meg az értelmi fogyatékos. Tulajdonképpen a 3/1980-as rendelettel változtak meg az otthon-típusok úgy, hogy elmebeteg, értelmi fogyatékos és súlyos értelmi fogyatékos, és nekünk elég sok súlyos értelmi fogyatékosunk volt.

Amikor megjelent a 3/80-as, akkor mi is elkezdtünk gondolkozni, hogy hogyan csináljuk meg a szakosítási programunkat a hatodik öt éves tervre vonatkozólag. Akkor úgy döntött itt a vezetőség, hogy a ...-i otthont, amely tehát 1979 óta elme otthonként működött, mivel ott nyolcvan százalékban értelmi fogyatékosok voltak, átprofilrozzuk szakosított otthonná. És hát így lett az elmebeteg otthonból, ami előbb időskorú betegotthon volt, súlyos értelmi fogyatékosok voltak, átprofilrozzuk szakosított otthonná. És hát így lett az elmebeteg otthonból, ami előbb időskorú betegotthon volt, súlyos értelmi fogyatékosok szakosított otthona.

Próbáltuk aztán kiemelni az elmebetegeket az idősök közül, ehhez csináltunk is egy

programot. Ez alapvető volt. Az értelmi fogyatékosoknál már nem voltunk ilyen szigorúak, hogy így mondjam, mert **nagyon** sokat tudnak **ők** segíteni ott a gazdaságban, az idősök körében is, és hát szeretik is az **öreg**ek ezeket a **fogyatékosokat**. Tehát nem mindenáron emeltük ki, de akit úgy gondoltunk, vagy hát ő is menni akart, vagy a saját érdekét néztük, vagy annyira súlyos volt, akkor áthelyeztük a súlyos értelmi fogyatékosokhoz. Hát gyakorlatilag maradt még pár foglalkoztatható értelmi fogyatékos az idősök otthonában, és az elmebeteg otthonokban is. Amikor ezt a szakosítási programunkat elkészítettük, akkor sajnos, ki kell mondani, emberekről van szó, hogy csináltuk ezeket a csereberéket, áthelyezéseket. Akkor az elme otthoni elhelyezésre várók száma még lényegesen magasabb volt, akkor azt csináltuk, hogy a ...i elme otthonból az utóbbi két évben legalább tizenöt embert áthelyeztünk (– egyébként ez is elme otthon –), és így meg tudtuk oldani az elmebetegek elhelyezését.”

A „szeplős profil” egyébként nem csak a múlt maradványa lehet. Az otthonok egy részében megpróbálják csendben és részlegesen visszaállítani a vegyes összetételt. Mint a fenti interjúból is kiderül, a fogyatékosok egy része egyszerűen az otthonok számára nélkülözhetetlen **munkaerőt** jelent, és erről a zökkenőmentes működés érdekében az otthonok nem mondhatnak le:

„Az otthonok átszervezésével 1983-ban elvittek innen – az egyik dunántúli időskorú otthonról van szó – jónéhány (kb. 15) fogyatékos. Helyükre öregek jöttek, kintről is, meg néhány fogyatékosokra specializálódó intézetből. Ez azonban nem volt jó az otthonnak, mert nem volt emberük az otthonbeli munkákra, így újból kértek más-honnan fogyatékosokat. Mások jöttek, nem ugyanazok. Az arányuk ismét megközelíti a tavalyit. Ez sok feszültség forrása, mert az **öreg**ek és a **fogyatékosok** rosszul jönnek ki egymással.”

Egy másik otthonban azonban más volt a vezetői motíváció, és így az érvelés is.

„...az egészségügyi határokat felesleges ilyen mereven betartani, hogy **öreg**ek meg el-mések, mert egy kis vegyesség nem árt. Itt persze egészséges határt kéne kialakítani. Itt például az állomány csak részben vegyes, mert tizenegy alkoholista és három olyan van, akinek gyámja van (elmebeteg), a többi száz idős, azaz aránylag tiszta. Túl tiszta is, még egy kis hígítás az elmések javára nem ártana, mert még több életet vinnének az otthonba...”

A „vegyességet” egyébként nemcsak a visszarendeződési törekvések idézik elő, hanem az is, hogy az időskorú otthonokban a leggyakoribb az elhalálozás, tehát a férőhely üresedés. Olykor ezért kényszerűségből itt helyeznek el más típusú otthonra várakozókat is. Így jönnek létre az ilyen helyzetek:

„Van egy fiatal nő is a gondozottak között. Elmeorvosi szakvélemény alapján 'pró-baidőre' került ebbe az öregotthonba. Ez neki se jó, az öregeknek se. Rövidesen meg-lesz a végleges szakvélemény, amely szerint elme szociális otthonba való, de évek is eltelhetnek, amíg átkerül, hiszen ott sokkal ritkább az elhalálozás, mint az öregott-honokban.”

Egyébként a szakosítás ellenére az intézményi feltételei is megvannak annak, hogy az időskorúak elmebetegekkel, súlyos és még súlyosabb értelmi fogyatékosokkal, alkoholistákkal stb. töltsék életük maradékát – ha nem is

egy szobában vagy épületben. A 168 időskorú otthonból 8 intézményesítettet vegyes összetételű. (Az összes férőhely 4 százaléka, 779 férőhely.)

A központi szándék szerint a szakosítás pusztán a gondozottak funkcionális szétválasztását jelenti. Az otthonok különböző jellemzői alapján kitűnik azonban, hogy az egészségi állapot alapján megejtett szelekció újabb szegregációt eredményez. Ez a szegregációs folyamat azonban elsősorban már nem az intézmény és a társadalom között megy végbe, nem is egy-egy otthonon belül, hanem a **szociális otthonok között**, és így kerülnek az otthonok közötti hierarchiában lejjebb és lejjebb a súlyos értelmi fogyatékosokat gondozó otthonok, az elmeszociális otthonok, legalulra pedig az alkoholista otthonok, és azok a rászorulóak, akik nem tudják „kihúzni” egy időskorú szociális otthonban.¹²

Mielőtt ezekről az otthonokról esne szó, beszélnünk kell a területi szegregációról, mert e kétféle folyamat – szakosítás és területi elkülönítés – között kölcsönhatás van.

Az otthonok **területi elkülönítése** a „civil” lakóhelyektől ma már visszaszorulóban van, legalábbis abban az értelemben, hogy ma már nem telepítnek szociális otthonokat egy pusztá középebe. De még működnek, és sokáig működni is fognak ilyen otthonok.

1982-ben az ország **összes** működő szociális otthoni férőhelyének 40 százaléka városokban, 48 százaléka községekben és 12 százaléka külterületen volt, a lakott településektől kisebb nagyobb távolságokra tanyaszerű településeken, majorokban. Ha a különböző típusú otthonokat aszerint hasonlítjuk össze, hogy hol helyezkednek el a települési lejtőn, az időskorúaktól az alkoholistákig; töretlenül ívelő adatsort kapunk:

Otthon-típus	Városi férőhely az összes megfelelő típusú férőhely arányában (%)	Községi férőhely az összes megfelelő típusú férőhely arányában (%)	Külterületi férőhely az összes megfelelő típusú férőhely arányában (%)	Összes
Időskorú	51	42	7	100
Elme otthon	20	65	15	100
Értelmi fogyatékos	12	58	30	100
Alkoholista	—	39	61	100

A külterület nemcsak a még mozgásképes lakónak hátrány, hanem a látogatónak is, hiszen kieső helyekről lévén szó, a megközelítés nehézkes. A lényegesen rosszabb feltételek mellett talán ez is közrejátszik abban, hogy a hozzátartozók – már akinek egyáltalán van – tiltakoznak az elme vagy az ér-

telmi fogyatékos otthonba való **áthelyezés** ellen. Ez derül ki egyébként dr. József Péter: *A szociális otthonokban és a szociális intézetekben fizetendő gondozási díjról* című cikkéből is: „Az elmebeteg (és a vele egy tekintet alá eső szakosított) szociális otthonokban a gondozási díj felső határa gyakorlatilag nem változott. Ennek alapvetően két oka van: az egyik, hogy **elősegítse a szakosítást**. A múltban ui. az elmebetegek megfelelő típusú otthonokba történő beutalása, illetve áthelyezésének lényeges akadálya volt a **hozzátartozók és a gondnokok tiltakozása**. Ugy gondolom, hogy e tiltakozást gyengíteni fogja az elmebetegek otthonaiban fizetendő alacsonyabb térítési díj.” (*Szociális gondokodás* 1982/3. – kiemelések tőlem – H. Á)

Ha ugyanis az elmebetegeket, értelmi fogyatékosokat időskorú otthonokban gondozzák, akkor az ott érvényes 2000 Ft-os gondozási díjat kell fizetniük az 1400 Ft helyett. Egy otthonon belül csak akkor lehetséges kétféle tarifa, ha az otthon a **szakosítás eredményeképpen** egyes összetételű.

A címben is említett kettős – területi és egészségi állapot szerinti – elkülönítés érvényes a szociális otthoni elhelyezésre szoruló **összes** budapesti elmebetegre és értelmi fogyatékosra: mindnyájan csak vidéken, távoli, sőt a fővárostól kifejezetten messze levő helységekhelyezhetők el. Az 1074 elmeotthoni és a 735 értelmi fogyatékos férőhely ugyanis Búcsúszentlászlón, Máriapócsan, Szentgotthárdon, Tompán, Zalaapátiban, Kéthelyen, Tardoson és Zsirán van. Budapesten csak időskorúakat gondozó szociális otthonok vannak. (Igaz, ezekből is kevés van: átlagban **minden harmadik** öregember is arra kényszerül, hogy élete végefelé vidékre költözzék, olykor akár 200 km-rel is odébb: a budapesti rendelkezésű időskorú férőhelyek 34 százaléka – 1397 férőhely – szintén vidéken van.) Ez az ide beutalt embereknek korábbi környezetüktől, ismerősöktől, rokonoktól esetleg végleges, örökre való elszakadását-elszakítását jelenti a távolságok, a közlekedési nehézségek és az utazási költségek miatt, és megnehezíti, ha éppen lehetetlenné nem teszi a gondozott (rendszeres) eltávozását is. Hogy a távolság jár-e ezen kívül egyéb hátránnyal is? Lehetséges.

Egy, a főváros otthonaira kiterjedő főfelügyeleti vizsgálati jelentésben az alábbiak olvashatók: „A szentgotthárdi szociális otthonban az elmebetegek szakorvosi ellátását nehezíti, hogy a Róbert Károly körúti kórház elmesztályának orvosai három hónaponként váltják egymást. Ez az idő rövid 530 gondozott megismerésére, az orvos-beteg közötti kapcsolat kialakítására, a szakorvos tevékenysége csak az aktuális ellátásra szorítkozhat.” (*Szociális Gondokodás* 1981/2).

Tulajdonképpen hasonló folyamat zajlott le a szociálpolitikának ezen a területén, mint a gazdaságban a vidéki ipartelepítéssel, csak az előbbi folyamat jóval korábban indult. Míg az ipar esetében környezetkárosító gyárakat, részlegeket, avult berendezéseket telepítettek vidékre; a szociális otthonok közül

elsősorban azok kerültek id (és elsősorban azok **kieső** területekre), amelyek mentálisan-fizikailag sérült, károsodott embereket gondoznak.

**A szegregáció lejtőjén:
az elme szociális otthonok és az értelmi fogyatékosok
szociális otthonai**

Ezek az otthonok sokkal nagyobb helyszűkével küzdenek, mint az időskorúak otthonai: a vizsgált 11 elme otthon gondozottjainak 68 százaléka olyan szobákban él, ahol egy-egy lakóra **legfeljebb** 4 m² jut, az értelmi fogyatékosok (7 otthon adatai) pedig mindnyájan olyan otthonokban, ahol a szobából legfeljebb 6 m² jut személyenként (Csak összehasonlításképpen a szemlélőben egyébként szintén a zsúfoltság benyomását keltő időskorú otthonokkal: ott a lakók 26 százalékának jutott a szobákból átlagosan 4 m² fejenként, ennél alacsonyabb érték pedig nem is volt.)

Öt és több ágyas szobában az elmeotthoni férőhelyek 64,4 százaléka, az értelmi fogyatékos otthonok férőhelyeinek 48,1 százaléka volt. (Az időskorú férőhelyeknél ez az arány 44,7 százalék.)

A 11 elmeotthon közül ötben vannak ikerágyak, az értelmi fogyatékos otthonok közül kettőben, egy harmadikban pedig a lakók egy része **emeletes ágyakon** lakik.

Az otthonok berendezése sok helyen nagyon szegényes, lepusztult és mint a kérdezői beszámolókból olvasható, gyakori, hogy minél rosszabb az épületek állapota, annál súlyosabb betegek vannak az épületekben.¹³

„Az épület maga igen impozáns, gondozott, hangulatos, de látszik rajta, hogy nem erre a célra készült (elmeotthon). **Nagyon** zsúfoltnak tűnik, vannak átjárószobák is. Kopár falak, szegényes bútorkészlet. A gondozottak a társalgóban kuporognak. A szobák tele vannak ágygal, emiatt csak az ágyakon lehetne üldögélni, de ezt a gondozók nem szeretik. Így a folyosókon és a társalgóban természetesen nagy a tömegnyomás”. (Egy nemrégiben felújított, bővített kastélyról van szó.)

A leírás szinte bármelyik otthonra érvényes: mindenhol szabad a szobákban tartózkodni, és sehol nem veszik szívesen, mert állandóan újra kellene ágyazni. Vannak kényelmes ülőhelyek — a társalgóban.

Rakodóterük a lakóknak jóformán nincsen, igaz, személyes holmijuk is kevesebb. De még itt is vannak fokozatok: van otthon, ahol mindenkinek külön szekrénye van, van, ahol az éjjelszekrényen kívül senkinek nincs, és van, ahol fogason tartják a ruhát. Mosás után a saját holmit általában viszszaadják, az intézeti holmit sok helyen nem. Van elmeotthon, ahol a ruhák jelölve sincsenek, nagyság szerint kapják vissza még a fehérneműt is.

A **mellékhelyiségek** zsúfoltságát tekintve az elmebetegek és az értelmi fogyatékosok sokkal rosszabb helyzetben vannak, mint az öregek: az idős-

korúak 62 százaléka használ legkevesebb tizedmagával közösen egy vécét. (Lásd: 7. jegyzet) Az értelmi fogyatékosok otthonaiban ez az arány 78 százalék, az elme szociális otthonokban pedig 71 százalék. Azonban az időskorúak otthonaiban a lakóknak „csak” 13 százaléka lakik olyan épületben (szinten), ahol legalább 15 ember jut egy vécére, az elmeotthonokban viszont 61 százalék, az értelmi fogyatékos otthonokban 18 százalék.

Mindegyik otthon-típusról elmondható, hogy vannak olyan lakók, akik **ténylegesen** nem használják a vécét, mert mozgásképtelenek. A komforthelyiségek azonban **állandó adottságok**, míg a mozgásképtelenek száma változik. Ezek a számok az otthonok komfortosságát mutatják.

Az időskorúak együttese (21 százalék) használ több mint ötvenedmagával együtt egy fürdőszobát, az elmebetegeknek közel fele (48 százalék), az értelmi fogyatékosoknak közel harmada (30 százalék). A tizenegy elmeotthon közül öt olyan volt, ahol nem jutott mindegyik lakóépületre fürdőszoba (a 7 értelmi fogyatékos otthon közül egy, a 27 időskorú otthon közül két ilyen van).

Bár több a gondozónő éjjel is, nappal is, mint az időskorúak otthonaiban, nagyon nehéz a munka ezekben az otthonokban: a gondozottak rosszul tűrik a testi ellátást (tisztábatevés, fürdetés), sokukat etetni kell, és állandóan résen kell lenni. Ennek ellenére a kérdőívekből egyaránt az derül ki, hogy a gondozónők sokkal toleránsabbak az elmebetegekkel és a fogyatékosokkal, mint az idősek között dolgozók az öregekkel. Elsősorban azért, mert elfogadják, hogy ezek az emberek **betegek**.

Egy száz férőhelyes elmeotthonról írja a kérdező:

„Tizenhat betöltött egészségügyi státusz van, ebből hét gondozó szakképzett, hatuknak ideg-elmeápolói képesítése is van. Érettségije csak a főnővérnek. A nővérek jóérzésű, strapabíró asszonyok. Óriási megterhelésnek vannak kitéve, emellett többüknek igen nehéz vagy zilált a magánélete, egyedül nevelnek gyerekeket, külön-munkát is vállalnak; különböző betegségekkel kínlódnak. Komoly munkahelyi ártalom az emelés, emiatt többen szenvednek gerincbántalmakban, és természetesen fokozott az idegi igénybevétel. Sokan panaszkodnak amiatt, hogy délután csak ketten vannak szolgálatban, és ehhez hozzá kell számítani, hogy vacsoraosztáskor már nincs ott a konyhai személyzet. Ketten osztják a vacsorát, etetik azokat, akiket etetni kell, gyógyszerelnek 102 embert, és állandóan készenlétben állnak a minden pillanatban várható váratlan eseményekre. Erőszakos eszközöket nem használnak, hálós ágy nincs, ha nehezen bírnak egy-egy beteggel, lesedálják [azaz nyugtatót adnak neki]” (Diósi Ágnes)

A nyugtatókat egyébként az otthon orvosa (egy otthonban főállású, négyben részfoglalkozású, a többiben tiszteletdíjas) írja fel, adagolási előírással. Néhol – a kérdőívek tanúsága szerint – meg-megtoldják az adagokat kényszerűségből, de még ez sem éri el minden esetben a kívánt hatást.

Nincs róla tudomásom, hogy előfordulna tettelegesség a gondozók részéről, ahol egy otthonvezető egy gondozónőt tettelegességen ért, azonnal elbocsátotta. Viszont ugyanerről az otthonról írja a kérdező:

„Kevés a munkaerő, és sok a tennivaló. Ha nem így volna, nem volna szükség arra, hogy gondozottat pincébe zárjanak.” (Meg kell jegyezni, hogy mindössze egy állás betöltetlen. A létszámnormák itt is máshol is alacsonyak.)

Az elmebetegek és fogyatékosok elhagyatottsága az öregekénél is nagyobb. Annak ellenére, hogy lényegesen fiatalabbak a gondozottak, sokkal magasabb köztük a régi otthonlakók aránya, mint az idősek között. Az időskorú otthonokban a lakók 37 százalékát nem látogatja **soha senki**. Ez az arány a fogyatékosoknál 47 százalék, az elmebetegeknél 46 százalék. Pedig életkoruknál fogva inkább vannak, lehetnek hozzátartozói. Sokan azonban kapcsolattartásra képtelen betegek.

A látogatások elmaradásának másik oka lehet az otthonok távolsága az eredeti lakóhelyektől. Az öregeknek inkább van lehetőségük arra, hogy volt lakóhelyük közelében maradjanak, hiszen több az otthon. Az elmebetegeket és a fogyatékosokat azonban egészségi állapotuk szerint utalják be a megfelelő típusú – a lakóhelytől olykor igen messze levő – otthonba. Egyértelmű összefüggés azonban nincs az otthonok látogatottsága és térbeli elhelyezkedése között.

Összefüggés mutatkozik viszont a **látogatottság és az otthonok állaga, állapota** között. Arra nézve azonban ez a vizsgálat nem ad kielégítő információt, hogy ez pusztán véletlen-e, vagy a legsúlyosabb állapotú, környezetükre nem is reagáló gondozottak kerülnek-e a legrosszabb minőségű otthonokba. E kérdés eldöntését azonban nem is tartom igazán lényegesnek, és az alábbiak alapján – úgy gondolom – az is nyilvánvaló, hogy miért. Nézzük tehát a tényeket, a **legkevésbé látogatott otthonokról kibontakozó** képet előbb az elme-, majd az értelmi fogyatékos-otthonokról.

Szegregátumok a szegregációban

163 férőhelyes otthon: az elmeotthonok közül ebben a legnagyobb a lakásűrűség (6,8 fő/szoba). Vannak épületek, ahol nincs víz, és nincs vécé. A 163 emberre és öt lakóépületre két fürdőszoba van. Vannak lakók, akiket lavórban fürdetnek. Az öt épületből (az egyik valaha malom volt) három nedves, vizes, elavult. Az ágyak egy része ikerágy.

74 férőhelyes otthon: ez a legkevésbé zsúfolt elmeotthon (3,4 fő/szoba), és az egyetlen, ahol vannak egyágyas szobák (két darab). Az otthonban járt kérdező az alábbiakat látta:

„Az otthon a pusztában van, a falutól kb. másfél-két kilométerre. Ez a hely eredetileg magánfürdő, és – mint mondták – egyúttal 'szórakozóhely' volt. (Nem ez lenne az egyetlen szociális otthon, amely korábban nyilvánosház volt.) 1945 után az állam a magánfürdőt kisajátította, és gépállomás lett belőle. 1961 óta időskorúak szociális otthona, majd 1975-től elmeotthon. Az akkori időkben nem volt bekötőtűja, az ápo-

lók gyakran a hátukon cipelték ki a betegeket a köves útig. Sáros időben az otthon megközelíthetetlen volt. Útja kb. a hetvenes évek közepétől van. A ...-i és a ...-i otthon a megye 1980-ban egyesítette gazdasági és szakmai vezetés szempontjából. Mindkettő elmeotthon, de ez sokkal rosszabb tárgyi feltételek mellett működik. Az egyik női épületben például hat négyágyas szobához mindössze egy hidegvizes mosdókagyló és két vécé tartozik. Ez évben tatarozzák az otthon konyháját és ebédlőjét magába foglaló épületet, kb. jövő nyárra lesz készen. Erre az egy-másfél évre a főzésnek és ebédtetésnek a lakószobák rováására kellett helyet kialakítani. A három épület közül egyben van melegvizes fürdőszoba.

A megyei tanács soron kívüli összeget bocsátott az otthon rendelkezésére, hogy kijavíttassák a női épület tetőszerkezetét. A tanácsi vállalat a munkát csak novemberben kezdte el. Ottjártamkor a fa tetőszerkezet már készen volt, a cserép felrakása következett volna, amikor a födetlenül hagyott tető miatt az egész épület menyeyezete életveszélyesen beázott. A nővérek a betegek ágyait éjjel húzkodták el a csurgó mennyezeti rész alól. A lámpabúrák másnap is vízzel voltak tele. A betegek az egyetlen lakható helyiségbe, a társalgóba zsúfolódtak. Elképzelhetetlen a látogatónak, mit tehetnek majd a nővérek a betegekkel éjszaka, amikor az eső elállta után a száradó vakolat hullani kezd.

(...) Az intézet összbenyomásként igen nyomasztó volt. Az otthon zsúfolt, a lakók rosszabb állapotúnak tűntek, mint az anyaintézetben. Részben a társalgóban üldögéltek, szemükben a kiszolgáltatottság alázatával szemlélték a látogatás okozta nyüzgést, a férfiak szobáikban összekunkorodva heverték.

(...) A látogatás idején semmiféle személyességre utaló jelenséget nem tapasztaltam. A lakókat mennyiségük alapján mutatták meg a látogatónak.” (Faludiné Szita Margit leírása).

A harmadik legkevesbé látogatott elmeotthon **100 férőhelyes** városközponti otthon, átlagosan zsúfolt (5,1 fő/szoba). A 100 férőhelyre két fürdőszoba jut ugyan,

„ami két fürdőkádat és két mosdót jelent (összesen). Van egy zuhany is, de a gyenge víznyomás miatt nem használható. A fürdőszobák sem használhatók egyszerre, mert vagy az egyikben van víz, vagy a másikban. Előfordul, hogy a földszinti személyzeti fürdőkől kannákban hordják fel a vizet az emeleti fürdőszobába. Az egyik nővér ki-kotyogta, hogy több embert is szoktak fürdetni egy vízben – Ultrasol-t használnak –, a vezető nagy ívben kitért a téma elől, amikor ezt feszegettem. Nyilván szigorú KÖJÁL rendeletbe ütközik, de úgy vélem, a KÖJÁL akkor vesse az első követ, ha a szabályszerű fűrésztéshez szükséges feltételek biztosítva lesznek.” (Diósi Ágnes leírása)

Az épület nedves, lerobbant (az 1982-ben készült új rész is), hullik a vakolat, itt is van ikerágy. az otthon a megyei szakosítási terveknek megfelelően **időskorú elmebetegek szociális otthona**.

A **legkevesbé látogatott értelmi fogyatékos otthonok** közül egy 90 és egy 50 férőhelyes a legzsúfoltabb: az előbbiben 5,9 fő/szoba, az utóbbiban 6,9 fő/szoba a laksűrűség. Mindkét helyen vannak ikerágyak.

A **90 férőhelyes otthon** épületei nedvesek, nyirkosak, az egyik beázik. Az otthon szomszédságában nagyon bűdös, legyekkel teli szeméttelep van. Az épület egy része kifűthetetlen. És ahogy a kérdező (Baross László) látta:

„A gondozottak egy része nem hajlandó semmilyen ruhaneműt magára venni, mez-

telenül ácsorogtak a társalgóban, bár a hőmérséklet biztosan nem volt 10–15 fokkal magasabb. A gondozottak java a súlyosban van. Itt vannak néhányan ketrecben is. A szobákban óriási a rendetlenség, a kosz. Ez nem a személyzetén múlik, a zsúfoltság és a betegek állapota nem tesz lehetővé más körülményeket. Csak a legszükségesebb berendezések vannak, ezek is borzasztóan szegényesek.”

Az otthon két lakóépületének 90 lakójára két fürdőszoba jut. Ebben az otthonban zömmel idióták vannak, legtöbbjük születése óta él különböző intézetben.

50 férőhelyes otthon: a szobákban csak ágyak vannak, szekrénye senkinek nincs, csak éjjeliszekrénye, más ugyanis nem fér be. A falak nedvesek, szinte hónaponként kell festeni a salétrom miatt. Az otthonban pontosan 2,4 m² jut a szobából egy lakóra. Az 50 férőhelyes otthonban 1984 tavaszán 55 ember lakott, és 21 súlyos értelmi fogyatékos várta, hogy ide bejuthasson. (A hozzátartozók reményeiről nem is beszélve.)

110 férőhelyes, nem foglalkoztatható értelmi fogyatékos otthon: laksűrűsége szempontjából a legkevesbé zsúfoltak közé tartozik (3,4 fő/szoba). Az otthonról a tanács 1983-ban készített felmérése megállapította, hogy „műszakilag minden tekintetben a legkritikusabb állapotban van. Az épület nedves (bár 1983-ban vegyileg szigetelték). Az otthon egy részét csirkeólból alakították lakóépületté (harminc ember számára). Az átalakítás azonban felületes munka volt: néhány éve az egyik gondozott ágya alatt kinőtt egy málnabokor. A vízhálózat teljesen elavult, a bojlernek nem adnak melegvizet, így azt a kazánházból kell venni.”

Meg kell jegyezni, hogy hasonló tendencia a látogatottabb és kevésbé látogatott időskorú otthonokban nem mutatkozott.

A lejtő alján: az „antiszociális otthon”

Mindegyik szociális otthonban nagyon nagy probléma a gondozottak kisebb-nagyobb részének alkoholfogyasztása. Az intézmények vezetése tehetetlenül áll a jelenség előtt, a különböző adminisztratív rendszabályok természetesen itt is hatástalanok.

És noha az egészségi állapot szerinti szakosítási folyamat eredményeként létrejöttek alkoholistákat gondozó szociális otthonok is, ezek nem tehermentesítik igazán a többi otthont. Vajon ez pusztán férőhelyhiány kérdése lenne csak? Az alábbiak alapján úgy tűnik, hogy nem, hiszen mi tartaná vissza az egészségügyet attól, hogy további otthonokat minősítsen át? Az alkoholista otthon azonban más, mint pusztán alkoholisták otthona, a gondozottak alkoholizálása csak elfedi, hogy ténylegesen milyen típusú szegregációról is van szó: **a társadalmi szegregációt előidéző okok ebben az otthonban működnek a legerősebben, és az alkoholizmus ebben legfeljebb egy tényező.**

1982-ben négy olyan szociális otthon működött az országban – 213 férőhellyel –, amelyet alkoholisták gondozására szakosítottak. Ezek közül egy 50 férőhelyes otthon került a vizsgálatba. Így a következőkben nem az alkoholistákat gondozó otthonokról lesz szó, hanem csak erről az egyről, amelyet a környék lakosai „antiszociális otthonként” emlegetnek.¹⁴

Az otthon már a külsején is magán viseli, hogy nem „szokványos” szociális otthon: szögesdrót van a kerítés felett, és **zárv**a van a kapu. Az ablakokra kötelező volt rácsot szereltetni, mert „ha nem lenne rács, kiszökhethének a gondozottak”. A **kimenő** korlátozva van, csak bizonyos napokon és napszakokban hagyhatják el a gondozottak az otthont, és csak azok, akik nem „szolgáltak rá” magatartásukkal, hogy kimenőjüket az otthon vezetése 6–14–20 vagy 30 napra megvonja.¹⁵

Az igazgató – egyébként a legfiatalabb a vizsgált otthonok vezetői között: még nincs harminc éves – büntetésvégrehajtási területről, Állampusztáról került a szociális otthon élére. És mint mondja:

„szükség van itt olykor rendőrségi jelenlétre alkalmankénti nagyobb zűröknél, de személyes kérésre is gyakran megjelennek, és mutatják, hogy itt vannak, figyelnek a gondozottakra, védik az intézetten belül a rendet.”

Az ötven emberre tizenegy gondozó vigyáz (tíz nő és egy férfi). Ezzel a gondozói létszámmal az otthon a személyzettel legjobban ellátott otthonok közé tartozik, ám ebből a tizenegy főből csak négynek van szakképesítése – ezzel az aránnyal viszont az utolsó helyek egyikére szorul.

A gondozók többsége idős asszony, akik már a szakosítás előtt is az – akkor még időskorú – otthonban dolgoztak, és itt várják ki, hogy nyugdíjba menjenek. (1980-ban kezdődött a szakosítás.) Az otthon kicsi, nehezen megközelíthető településen van, nem vonzó munkahely semmilyen szempontból sem, időnként a gondozók is félnek a lakóktól – kilátása se nagyon van tehát szakképzettebb munkaerőre. Pedig, mint az igazgató elmondja, szakképzettségre, de legalábbis alapvető ismeretekre itt is szükség lenne:

„Kell, hogy rendelkezzenek olyan tudással, hogy meg tudják különböztetni az epilepsziás rohamot a dührohamtól, a debilist az imbecillistól. Nyilván, ha észreveszi, hogy imbecillissal van dolga, akkor másképpen áll hozzá, más követelményeket állít a gondozott elé, másként kezel. Vagy meglátja, hogy epilepsziás roham érte a gondozottat, akkor tudja, hogy mit kell vele kezdeni, hogy fogja a fejét, ügyeljen arra, hogy ne törje össze magát, esetleg injekciót kell neki adnia. Ismerje fel azokat a dolgokat, amikkel segíthet, és kell is, hogy segítsen. Nem kell mindjárt orvoshoz szaladni segítségért, és ne essen pánikba.”

Kik kerülnek alkoholista szociális otthonba? Kézenfekvőnek tűnik a válasz, hogy „alkoholisták” (ha ennek a fogalomnak a definíciója már nem is olyan magától értetődő). Az otthon vezetőjétől kapott információ szerint ez nem egészen így van.

„Itt antiszociális személyek vannak, meg alkoholisták, meg nehéz emberek. Ebbe

belefér mindenki. Először is, a zömét ezek alkotják, akik valamilyen oknál fogva, de inkább a magatartásuknál fogva, ellentétbe kerültek a társadalmi rend betartásával, illetve a családok etikai szabályaival. Züllött életmódot folytattak, tíz-tizenöt bűnözésből élt, nem egy börtönbüntetésből szabadult, esetleg tíz-tizenöt évvel a háta mögött. Volt emberölési kísérlet, társadalmi tulajdonban okozott kár, garázdaság, csavarogtak, csavargó életmódot folytattak, **nem volt állandó lakásuk.**

Vannak itt még olyan személyek, ezek vannak a legkevesebben, akik tényleg normális körülmények között öregedtek meg, és most a megérdemelt pihenésre vágyanak a munka után.

Itt hibát látok akkor, amikor kiválogatják ezeket az embereket és elhelyezik, nincsenek megismerve, hogy kikkel van dolgunk, milyen egyénekkkel, ezeket hová kell elhelyezni.

A tanács szakigazgatási szerve végzi a környezettanulmányokat. Nem azt mondom, hogy nem lelkiismeretesen csinálják, biztos, hogy úgy csinálják, de egy tanácsí igazgatási dolgozónak megadják a konkrét címet, hogy menjen el környezettanulmányt csinálni. Ő csak azt tudja leírni amit egy vagy esetleg két alkalommal konkrétan tapasztal. Ez kevés. A környezettanulmányt ki kellene bővíteni sokkal szélesebb körre, a szomszédokat is ki kellene kérdezni, többször. Aztán különböző módszerrel figyelemmel kellene kísérni huzamosabb időn keresztül a nevezett személyt. El tudom képzelni, hogy a hozzátartozók meg akarnak szabadulni az idős embertől, és esetleg olyan információkat adnak, amik nem valósak. Ez eleve már egy kategóriába sorolja a gondozottat, és ez helytelen.

Nagy problémát okoz az is, hogy balesetet szenvedett emberek, netalán tán még járóképtelenek is idekerülnek. Az intézet nincs erre felkészítve, **sem orvosi ellátása nincs olyan, sem egészségügyi, ápolói részlege,** nincs olyan képzés, nem rendelkezünk olyan technikai eszközökkel, amikkel ezeket kifogástalanul el tudjuk látni.

A megyei vezetés dönti el, hogy ki hova kerül. Ez különböző módon történik: saját kérelem alapján, illetve családtagok kérelme alapján. Aztán, amikor valaki börtönből **szabadul,** hivatalos szervek kezdeményezésére, mert nincs hová mennie, és tartani lehet újabb bűncselekmény elkövetésétől, és talán ezek visszaszorítása érdekében is ilyen intézményekben helyezik el.

Aztán vannak, akik valójában megérdemlik, hogy ide kerüljenek, saját maguk kérik, csak éppen nem tudják, hogy milyen intézménybe kerülnek.”

Az ötven emberből körülbelül öt-hat olyan öreg ember van, aki nem alkoholistától otthonba való, van, aki a szakosítás után nem akart otthont változtatni. Hozzátartozóikkal csak ők tartják a kapcsolatot, a többieket nem látogatja soha senki, családjuk, ha volt is, teljesen leírta őket.

„Az impozáns épület belül teljesen lepusztult. Áporodott levegőjét még a parkban is lehet érezni a lakók ruháján. A folyosók, közös helyiségek, szobák, nővérszoba egyaránt sivár, berendezésük szinte romos. Az igazgatói iroda sem sokkal különb. A mosdóhelyiségek azt az érzést keltik, hogy itt inkább bepizkolódni lehet.” – írja az otthonról a kérdező.

Az otthon szűkös keretből gazdálkodik¹⁶, autója nincsen. Az olykor eszméletlenségig lerészegedett lakókat az igazgató szállítja vissza kocsiján a kocsmából vagy az utcáról az otthonba. Ha ő nem érhető el, akkor természetesen a nővéreknek kell talicskán hazavinniük a néha mázsás, vagy ennél is nehezebb embereket. (Ez egyébként némely időskorú otthonban is így van.)

Az ezernyolcszáz lakossal rendelkező falunak egyébként nagy tehertétel az otthon, mint ez az igazgató szavaiból is kitűnik:

„Amikor ezek kimennek kimenőre, és berúgnak, a mi gyerekeink előtt viselkednek úgy, hogy önkívületi állapotban különböző dolgokat művelnek az utcán...”

Negyvennégy férfi és hat nő él az otthonban. Egyötödük még nem volt ötven éves, amikor bekerült, és egytized részük még ma is legfeljebb ötven éves. Átlagos életkoruk az elmeotthonok lakóinál (57 év) magasabb, az időskorúakénál (74 év) alacsonyabb: hatvanöt év. A lakóknak **legalább 42 százaléka nem járt iskolába** (tizenhárom emberről nincs információ). Nyolc osztálynál többet egy férfi végzett (főiskolát). Rajta kívül mindenki fizikai munkásként fejezte be kinti pályafutását. Tíz embernek „nem volt foglalkozása”, ők még rokkantsági nyugdíjat sem kapnak.

Szervezett munka nem folyik az otthonban, rehabilitáció itt már végképp nincs. Napszámos munkát végeznek a faluban,

„szívesen kéri is őket kölcsön – mondja az igazgató az interjúban –, mennek is dolgozni, és ezzel a zsebpénzüket növelik, amit egyébként abban a pillanatban elköltenek a kocsmában, nem osztják be, nem gazdálkodnak vele. Vannak itt fiatal emberek is, negyven–negyvennégy évesek, akik esetleg aktívan tudnának dolgozni még húsz évet. És sajnos, ott állunk, hogy nem is tudnak felmutatni még munkaviszonyt sem. Még a megélhetésük sincs biztosítva. Így tehát a társadalomnak a problémája ez, és még mi adunk havi kétszáz forint zsebpénzt, hogy cigarettát tudjon vásárolni, meg apróbb szükségleti cikkeket, amikre szüksége van a gondozottnak.

Nagyon siváran töltik az idejüket. Az a tapasztalatom, hogy lehetne őket ösztönözni, de az rettentő energiát, nagyon nagy erőfeszítést igényel. ... Csináltam ezeket a szaköröket, irodalmit meg zeneit. Műsoros délutánt szerveztünk külső segítséggel. Az úttörők táncoltak, jóhangú orgonisták magyar nótákat énekeltek. Ezt örömmel vették. ... Figyelembe véve az intézet adottságait, nincsenek meg azok a lehetőségek, azok a technikai eszközök, amelyekkel nagyobb eredményt tudnánk elérni az ő foglalkoztatásukban.”

Maradnak tehát az udvari munkák: söprés, apróbb karbantartás, tűzifahasogatás, és a falubeli napszámos munka azoknak, akiket kérnek, és akik ki is mehetnek.

Egyébként élnek, ahogy élhetnek: ha nem kapnak kimenőt, hát kibontják a kerítést, „illegálisan távoznak, megrongálják a társadalmi vagyont, összetépik a kerítést, összetépik a saját ruhát, ha nem az van rajtuk, akkor az intézetit, megsértik a rendet.” Aztán visszajönnek (vagy visszahozzák őket), és ha még van hozzá erejük vagy kedvük, verekednek. Itt komoly verekedések szoktak lenni, nemcsak egymás kézimunkáját vagdossák össze (ilyet egy időskorú otthonban láttak). Büntetésük a kimenőmegvonás, a pincezárka vagy néha a rendőrök.

Az intézet igazgatója úgy látja, hogy „jó lenne, ha a szakosított otthonok között is lenne differencia a szigorúság mértéke szerint. Ha megbíznának vele, két nap alatt kidolgoznám a szervezetet. Mint a büntetésvégrehajtásnál is különböző fokozatok vannak, itt is lehetne tipizálni. Országos szinten óriási lépést tehetnénk előre.”

Ezt a lépést – kicsiben – meg is tette: „Amikor idekerültem, nem volt ez az elkülönítő helyiség sem. Lehet, hogy sok bírálat fog elhangzani, hogy én az emberek személyi szabadságát korlátozom azzal, hogy elkülönítem egy terembe¹⁷. De én azt vallo, és ezt meg merem mondani mindenkinek, hogy ezt akkor teszem, amikor erre szükség van. Inkább korlátozom a személyi szabadságát egy fékezhetetlen, életveszélyes embernek, mint hogy itt egy gondozónőt megsúrjanak, megverjenek vagy nyomorékká tegyenek. Vagy más gondozott társuknak az életét kioltás. Gyakoriak a verekedések, és igen nehéz dolgunk van, mert semmi segédeszköz nem áll rendelkezésre. Én is csak úgy tudok beleavatkozni, hogy a saját testi épségemet veszélyeztettem. ... Én nagy örömmel venném a kényszerzubbonynak a bevezetését, természetesen orvos jelenlétében vagy főnővér irányítása alatt, kiképeznék őket rá. Aztán gondolok itt erre az elkülönítőre... Igen, ez megvan. De legyen elfogadott. Ismerje el mindenki, hogy erre szükség van. Ezt az elkülönítőt én a megyei vezetésnek, személy szerint az ... elvtársnak megemlítettem, ő evvel egyetértett, helyesnek tartotta, örült neki, hogy felvetettem. Nem tartanám túlzásnak esetleg a könnyfakasztó szprének az alkalmazását sem. Igaz, hogy nem bűnözőkkel van dolgunk, de mégis velük van dolgunk, mert onnan kerültek ki, és itt pillanatnyilag bűncselekményt akarnak végrehajtani. A súlyos testi sértésről meg az emberölési kísérletről is elmondhatjuk, hogy az bűncselekmény. Nekünk ezt meg kell akadályozni és ezt meg is akadályozzuk. A mi nevelési gondjainkra vannak bízva úgy, hogy egy fokkal még nagyobb kötelességem, hogy ezeket a veszélyeket elhárítsam.”

Hangsúlyoznom kell azt a meggyőződésemet, hogy az otthon igazgatásának feladatát az adott körülmények között aligha lehet másképp megoldani. És az is elgondolkodtató, hogy ez csak „adott körülményeken” múlik-e. Viszont az is megkérdőjelezhető, hogy valóban a **szociálpolitikai** intézményrendszer részének tekinthető-tekintendő-e egy ilyen szociális otthon, mint amilyenről a fentiekben szó volt. Továbbá az is kérdés, hogy valóban a tanács illetékes-e egy ilyesfajta félig-meddig zárt intézménybe való beutalásra, és nem lenne-e megfelelőbb, ha ez a szükséges jogi garanciákkal rendelkező igazságügy feladata volna.

Ezzel a végére értem a szociális otthonok bemutatásának. Ez az intézményhálózat a történelmileg kialakult szociálpolitikai rendszer integráns része, amelyben a résztvevők – az ott lakók és az ott dolgozók – szerepe az intézménnyel együtt vált olyanná, amilyen. Ugy gondolom, egy kívülálló bármilyen változtatáshoz legfeljebb ötleteket adhatna az ötletszerűség minden felelőtlenségével együtt. A kutató feladata és felelőssége a tárgyyszerű leírás.

Helyenként azonban nem tudtam, és nem is akartam elkerülni a szubjektív hangvételt, hiszen nekem is megvan a saját utópiám. Az intézményesített, elidegenített meghalás, és az ezt megelőző „társadalmi halál” problémájának talán egyetlen lehetséges feloldása, ha mindenki hozzátartozói, baráti körében, megszokott környezetében, méltóságát utolsó pillanataig megőrizve halhatna meg, ha az emberek saját életük folytatásaként megszereznék a jogot a „saját halálhoz” is. Ehhez természetesen az kellene, hogy

mindenkinek egyformán meglegyen az esélye, hogy életét, személyi kapcsolatait, tárgyi környezetét utolsó pillanatáig így alakítsa. Ha pedig valamilyen ok folytán mégis az intézményekre szorulna, olyan ellátásban legyen része, amelyben nem szenved sérelmet az emberi méltóság.

- 1 Optimális esetben az intézeti elhelyezés az életvitelben segítségre szoruló emberek ellátásának egyik változata kellene, hogy legyen, a rászoruló valóban dönt, hogy alternatív, egyenrangú megoldások közül melyiket választja. A mai hazai feltételek között azonban a (szegény) idősek és betegek ellátása nem egymással helyettesíthető, hanem egymásra épülő formákból áll: szociális segélyezés és/vagy házi gondozás, ha pedig ez nem elégséges, marad a szociális otthon mint végső megoldás. A nyugdíjas házaktól mint tömeges szolgáltatástól eltekinthetünk. Elterjedtebb az öregek napközi otthona. Az igénybevétel elé azonban – a megközelítési nehézségeken túl – korlátokat állít az is, hogy mindössze a települések 30 százalékában működik ilyen intézmény. 1983-ban 954 napközi működött, több mint 27 ezer férőhellyel. Ez a hatvan év feletti korosztályok 1,4 százalékos ellátását jelentette. Korlátozza az igénybevételt az is, hogy pusztán a hasonló életkor és az azonos szociális helyzet nem feltétlenül teszi kívánatossá a még otthonában élő ember számára az önkéntes elkülönülést. A napközi otthoni felvételhez ugyanis szociális indikáció is szükséges.
- 2 A szakosított otthonok között az alábbi profilokat alakították ki: demenciát szenvedő otthonok; az értelmi fogyatékoság különböző fokozataira specializálódó otthonok, úgy mint: foglalkoztatható értelmi fogyatékosok, nem foglalkoztatható értelmi fogyatékosok, súlyos és foglalkoztatható értelmi fogyatékosok, súlyos értelmi fogyatékosok, közép-súlyos értelmi fogyatékosok, értelmi fogyatékosok, idióták. (A típus megnevezést a statisztikák alapján közlöm.) Vannak továbbá egyéb szakosított otthonok: vakok és elmebetegek, vak és gyengénlátó, mozgássérült, vak, siket – vagyis halmozottan fogyatékos, mozgássérült, súlyos mozgássérült, alkoholista, tbc-s, tifusz kórokozó hordozó, valamint különleges gondozást igénylő emberek számára. (Az idézett rendelet forrása: az *Eü. Min.* 3/1980. (III. 9.) *Eü. M. sz. rendelete* a szociális otthonokról és a szociális intézetekről.)
- 3 A családjogi törvény értelmében kölcsönös, tehát viszonzott eltartási kötelek állnak fent az egyenesági rokonok között a) a jogosult rászorultsága és b) tartásra szorítható házastárs hiánya esetén.
- 4 A jelenség nem teljesen „előzmény” nélküli: ismeretes, hogy korábban a felekezeti temetők mellett itt-ott létezett szegények temetője is, ahová felekezeti hovatartozásra tekintet nélkül temették el a szegényeket.
- 5 Horváth Ágota: *A szociális otthon*. Kézirat, 1985. Készült a MTA Szociológiai Kutató Intézetében.
- 6 A férőhelyek 12 százaléka van csak egy-két ágyas szobában, és közel fele (45 százalék) ötágyas vagy népesebb szobában, sőt, közel negyed része hét vagy ennél több ágyas szobában.
- 7 A korábban ismertett otthon-átlagok között jelentős eltérések vannak épületenként (szintenként) abban, hogy hány emberre jut egy vécé vagy fürdőszoba. Idősekről, nehezen mozgó emberekről lévén szó, fontos, hogy ezek a helyiségek könnyen meg-

közelíthetők legyenek. Ha épületenként (szintenként) vesszük szemügyre a komfortosságot, a következő kép bontakozik ki: az otthonlakók több mint fele (62 százalék) él olyan épületben (emeleten), ahol **legkevesebb** tíz ember jut egy vécére (olykor sorba kell állniuk, hogy bejussanak!), és egyötöd részük **legkevesebb** ötvenedmagával osztozik egy fürdőszobán. A hiány enyhítésére egy-egy fürdőhelyiségben több kádát (zuhanyt) helyeztek el, ez azonban egyben azt is jelenti, hogy kényszerre vált az egymás előtt fürdés-fürdetés. És bár a férőhelyek nagyobb része van olyan épületben, ahol már központi fűtés van, vannak épületek, ahol a szobákat olajkályhával, sőt, széntüzeléses vaskályhával fűtik.

- 8 Nyilvánvalóan azért is, mert ezért ún. munkajutalmat kapnak, a rendelkezések szerint évi átlagban max. havi 500 Ft készpénzt. Volt otthon, ahol kerti munkáért, ebédosztásban segítségért stb. fizetnek havi 50–100 Ft jutalmat, azért csak ennyit, hogy a nehezebb munkát végzőket többel jutalmazhassák. Máshol a kőművesek mellett segédmunkát végző gondozottak kaptak havi 800 Ft munkajutalmat, megint máshol takarításért cukorkát, csokoládét. Van, ahol a munkajutalmat havonta kapják (pl. sertésgondozásért), van, ahol negyedévenként fizetnek, és van, ahol a prémiumot állami ünnepeken osztják szét: április 4-én, május 1-én, november 7-én vagy öregek napján.
- 9 Az otthonok kétharmad részében van külön fekvő részleg. Ezekben az otthonokban a fentjárók szobáinak átlagos laksűrűsége 3,6 fő/szoba, a fekvőszobáké 5,4. A fekvőszobák lakóinak 38 százaléka hét vagy több ágyas szobában fekszik (a fentjárók közül 19 százalék az ilyen laksűrűségű szobákban élők aránya). Vannak tíz-tizenöt ágyas fekvőszobák is. Ezeken az osztályokon már csak a racionalitás elvei, és bizonyos, leginkább talán „gazdaságosságának” nevezhető szempontok működnek: az ágyak vaságyak szivacsbetéttel, ezt lehet tisztítani. Itt már alig vannak tárolóterek: nincs szükség ruhára, holmira, „a tulajdonra”. Ami kell, elfér az éjjeliszekrényben, a fél, a negyed szekrényben (vagy a padláson nylon-zsákban, az ágy alatt a bőröndben). Ezeken az osztályokon van az ikerágyak többsége is: ezek pontosan olyanok, mint a régi hálószobák házastársi ágyai, azaz szorosan egymás mellé tolt két ágy. Ezekkel a megoldásokkal tehető gazdaságosabbá mind a terek, mind a munkaerő felhasználása.
- 11 A szociális intézetekbe főleg értelmi fogyatékosokat utalnak be **meghatározott** időre rehabilitációs céllal. A szociális otthoni beutalás **határozatlan** időtartamú.
- 10 Volt azonban egy – legalábbis a vizsgálat idején – kivívó eset is, amelyről egy gondozónő számolt be: „A hatágyasban napok óta ruhában alszanak, mert az egyik késsel fenyegetőzik. Az igazgatónő nem viteti el. Bosszúból, hogy megmutassa. Élvezi, ami történik. nevet rajta. Pedig az a nő már régen megérett rá, hogy elvigyék innen. **Min-den héten kikapcsoljuk az ágyát egy napra.**”
- 12 Egy megyei szociálpolitikai vezető közlése szerint maga a szakosítási irányelv is engedélyez 10 százalékos eltérést az otthon profiljától.
- 13 1986 során felmérés készült az országban működő intézmények komfort-fokozatának feltárására, az intézmények minősítésének lehetővé tételére. A felmérésből készült jelentésben olvashatók az alábbiak: „A szobák felszereltségénél hat berendezési, illetve felszereltségi tárgyat vettünk figyelembe. ... az ágy nem szerepelt a felsorolt berendezési tárgyak között, annak meglétét természetesnek vettük. A kitöltési utasítás készítésekor nem számoltunk azzal, hogy lesz olyan épület, ahol a szobák többségében az előírt berendezések közül egy sem található. Jelenleg 841-en laknak olyan szobában, amelynek a burkolata köves, és gyakorlatilag az ágyon kívül semmi sincs. (A szerzők kiemelése.) Ez a helyzet még akkor is nagyon lehangelő, ha tudjuk, hogy

e lakók többsége elmebeteg vagy súlyos értelmi fogyatékos.” (Az én kiemelésem – H. Á.) Aranyosy Ándrásné–König Éva: *A szociális otthonok, intézetek komfort fokozata*, Budapest, 1987.

- 14 Az információt részben Diósi Ágnesnek az otthon vezetőjével készített interjúja, részben pedig a szokásos többi forrás (adatlapok, kérdőívek) szolgáltatja. És mivel ez utóbbiak és a szokásos statisztikai leírás csak kevésbé képes érzékeltetni ennek a szociális otthonnak számos különleges vonását, célszerűnek mutatkozik az interjú hosszabb idézése.
- 15 Kimenőmegvonás (elvileg legalábbis) más szociális otthonban nem fordulhat elő. A szociális otthonokra vonatkozó rendelet szerint „A beutaltak személyes szabadsága nincs korlátozva, de az intézményt csak a házirendben foglaltak szerint hagyhatják el.” A rendelet végrehajtási utasítása ehhez hozzáteszi, hogy „Az eltávozást (a hosszabb időtartamú napi eltávozást is) a gondozott a .. kijelölt személynek (osztályos-nővérnek stb.) előzetesen köteles bejelenteni.”
Az otthonok gyakorlata eltérő: van, ahol nagyon rugalmasak, és van, ahol nagyon ridegen kijelölik a től-ig határokat. És van olyan időskorú (!) otthon is, ahol kimenő-cédulát kell a lakónak felmutatnia és magával vinnie. Ez helyettesíti a személyi igazolványt, amelyet az otthonba költözköskor le kell adniuk.
Egyébként pedig nem a „kimenő” az egyetlen olyan fordulat, amelyet katonai vagy egyéb, zárt(abb) jellegű intézmények szakzsargonjából vettek át. Előfordulnak a különböző házi- és napirendekben az alábbiak is: ébresztő, takarodó, eltávozás, tiszta-sági szemle, kimenőruha, szökés, nevelőtanár, intézet, intézetvezető, szolgálatos (nővér) stb. Nem mindegyik házirend tartalmazza természetesen az egész szóarzenált vannak kevésbé katonás regulák is. Nem akarom a házirendek készítőin számon kérni a nyelvújítást, csupán jelezni kívánom, hogy a nyelvi realitás ténybeli realitásnak felel meg.
- 16 A spórolás egészen abszurd módjával találkoztunk az otthonban: „A helybéli temetőbe temettünk ezidáig, de mivel elnöki intézkedés jött, hogy törekedjünk a minél olcsóbb temetésre, fel szoktuk ajánlani a debreceni intézetnek azokat a halottakat, akiknek nincs hozzátartozójuk, és azok elszállítják.”
- 17 Ahogy a kérdező látta a termet: „Magánzárka, fűthetetlen pinceodú. Oda zárják be órákra a dühöngőket. Betonpadlós szűk helyiség, penészes falak, egy szál villanykörte. Más semmi.” A kérdezőt kalauzoló gondozott szerint sokszor jönnek be az otthonba a rendőrök, sokszor megverik őket – a gondozottakat, vagy ha úgy tetszik: a lakókat. A gondozott azt is elmondta, hogy engedély nélkül szökött ki, ezért két heti kimenőmegvonással bünhődik. „Sírva panaszkolt, hogy nincs igazság a földön.”

A LEGITIMÁCIÓ TÖRTÉNELMI ALAKVÁLTOZÁSAI

A legitimáció problémája a hetvenes években, az identitás kérdéseivel együtt, a politológiai irodalom egyik „divatkérdése” lett. Mint a divatkérdéseknél lenni szokott, hamar felhígult a vita tárgyát képező központi fogalom. Ma legitimáción lényegében két dolgot szoktak érteni. Egyik felfogás szerint a legitimáció az ideológia szinonimája és az ideológia központi funkcióját: valamely politikai álláspont igazolását fejezi ki. Az ideológia fogalmához viszonyítva a legitimáció fogalma annyiban nem tautológia, hogy az alapfunkcióra szorítkozik s így megtisztítja ideológiai-kritikai értelemben az ideológiát a hamistudati elemektől. Mielőtt ezzel a véleménnyel kapcsolatban állást foglalnék, nem fölösleges néhány pillantást vetni a legitimáció-fogalom történeti születésére. Eredetileg a legitimítás jogi fogalmával volt azonos. Jelentette egy uralkodó vagy egy dinasztia törvényes igényét a trónra. A legitim uralkodó ellentéte a bitorló volt, aki jogtalanul foglalta el a trónt. A feudális abszolutizmus korszakával az uralom, az uralkodás törvényességének eme fogalma az államokra származott át, amelyek élén az uralkodók állottak. Lényegében a múlt századtól azt a – még mindig jogi – problémát jelentette, hogy a gyakorlatilag működő hatalomnak milyen kritériumoknak kell ahhoz megfelelnie, hogy törvényesnek tekintsék. Ez a fogalom lényeges dologban különbözik az ideológiától. Csak államokra, kormányokra, politikai rendszerekre vonatkoztatható, politikai pártokra, áramlatokra, mozgalmakra nem. Ideológiája elsősorban ez utóbbiaknak van: a politikai mozgalmaknak. Amikor mozgalmak, ezeket megszervező politikai pártok kormányra kerülnek, rendelkeznek az állam hatalmi eszközeivel, politikai rendszereket alkotnak vagy semmisítenek meg, akkor az illető mozgalom, párt ideológiája hivatott igazolni az adott kormányzás tevékenységének, illetve az adott politikai rendszer létjogosultságát és jogát arra, hogy az állampolgárok intézkedéseinek engedelmeskedjenek. Csakhogy a kormányok, a működő államhatalmak intézkedései iránti engedelmségi készség nagyon csekély mértékben származik a kormányon levő párt vagy a hatalmi eszközökkel rendelkező politikai csoport ideológiájának befolyásából. Hiszen ha így volna, akkor a kormányoknak meggyőződéssel csak párthíveik engedelmeskednének, a többiek csupán kikényszerített engedelmséget gyakorolnának. A fogalom eredete útbaigazíthat arra nézve, hogy nem erről van szó.

Az uralkodónak nem azért kell engedelmeskedni, mert jó uralkodó vagy mert nagy uralkodó – ez az uralkodó trónigényének ideológiai igazolása volna

—, hanem azért, mert törvényes uralkodó. A törvényes uralkodó akkor is jogosult uralkodásra ha gonosz zsarnok vagy gyenge képességű államférfi. Az államok, a politikai rendszerek legitim volta is ilyesvalami. Egy kormányt nem abból a megfontolásból tartanak törvényes kormánynak, mert feltétlenül az adott körülmények között lehetséges legjobb kormánynak tekintik. A kormányokkal és az államrenddel szembeni kritikus szembenállás nem vezet szükségszerűen az adott kormány, az adott államrend legitim voltának kétségbevonásához. Hiszen parlamentáris rendszerek működésének legfontosabb feltétele, hogy az adott rendszer törvényességét nem csupán a kormánypártiak fogadják el, hanem az ellenzék is. Ha a legitimáció az ideológia rendszerigazoló funkcióját jelenti, úgy ez nyilvánvalóan lehetetlen. Még az a szélsőséges eset is gyakran előfordul, hogy politikai csoportok nagy mértékben rossznak, bírálni és változtatnivalónak tartanak politikai rendszereket, anélkül, hogy kétségbevonnák legitimitásukat.

Égész másként közelíti meg a legitimáció problémáját az a felfogás, amely Max Weber tanításaiból indul ki.

E felfogás szerint a legitimáció a működőképes, konszolidált, szervezett hatalomnak való engedelmisségi készség. Ez a készség lényege szerint kikényszerített és azoktól a kényszerektől, melyeket egy pillanatban törvénytelennek tartanak, csupán folyamatossága különbözteti meg. A rablás, ha folyamatosan és rendszeresen űzik, egy idő után állammá válik. Az állítás nem képtelen. Nem kell kizárólag a maffiára gondolnunk, leírható ily módon a feudális államok keletkezése is: a földművelő vagy gyűjtögető népre települő harcias nomád nép kezdetben rabol, majd hosszú-hosszú idő után az, ami a leigázott nép számára pusztaság fosztogatás volt, földesúri szolgáltatások rendszerévé, feudalizmussá kulturálódik. A legitimáció az uralom szilárdságának függvénye. Nincs tehát elvi különbség egy megszállt tartomány népének kényszerű engedelmissége, illetve a korábbi hatalommal szembeni engedelmisségi készség között. Ha a megszálló győz, a tartományt hozzácsatolják, a lakosság számára az új hatalom egy idő után legitim rend lesz. Ezen álláspont szerint a legitimáció az átmenetiség és véglegesség, illetve a konszolidáltság és konszolidálatlanság kérdése. Egy rend annál legitimáltabb, minél konszolidáltabb.

A kérdésben állást foglalva, magam pont ellenkezőleg gondolom. A legitimáció meghatározását olyasféle elv szerint építeném fel, mint a hírhedt jobboldali jogbölcslő, Carl Schmitt a maga szuverenitás-fogalmát. Schmitt szerint szuverén az, aki a rendkívüli állapot fölött rendelkezik. Nem a konszolidáción múlik tehát a hatalom — Schmitt szerint —, hanem ellenkezőleg, a konszolidálatlan helyzeten. Hatalma annak van, aki a konszolidálatlan helyzetben erővel rendelkezik arra, hogy konszolidáljon. A konszolidált helyzet is ezen a hatalmon nyugszik. Carl Schmitt (alapos okkal!) rossz híre ne késztesse bennünket arra, hogy teóriáját kézlegyintéssel elintézzük, mivel e teória jól leírja azt a polgárháborús hatalom-gondolatmodellt, amely kifejtetlenül, a létező szocializmus hatalomfelfogásának is háttérében áll.

Ennek éles ellentéte a liberális eredetű hatalomfelfogás, mely a konszolidációt egyensúlyhelyzetnek tekinti. Az egyensúlyhelyzetben gondolkodó számára a konszolidáció a normális állapot, durván szólva: ha semmit nem csinálnak vele, akkor a politikai élet „magától” egyensúlyban, konszolidált állapotban van. Amennyiben ez az egyensúly valamiért felborul, elvileg — afféle „közlekedő edények” módjára — magától is visszaáll, mivel azonban ez hosszú és fájdalmas folyamat, a rend, az egyensúly gyors és megbízható visszaállítása érdekében szükség van a hatalmi erő segítő beavatkozására. Ez az „éjjeliőr-állam” feladata. A létező szocializmus felfogása viszont közelebb áll Hobbes felfogásához. A társadalom „természeti állapota” a káosz, amelyet a káoszhoz vezető elementáris erők elnyomásával a hatalomnak kell felszámolnia és megteremtenie a konszolidációt. A konszolidáció tehát nem a politikai élet normális állapota, hanem a hatalom műve, melyet erővel fenn kell tartani: azaz percenként újra és újra megteremteni. Hasonló módon kell gondolkodnunk a legitimációról is, ha a szocialista viszonyokra alkalmazzuk. A kiindulás itt is a konszolidálatlan helyzet, de a továbblépés a másik irányba történik.

Felfogásom szerint ugyanis éppen az a politikai rendszer **legitimált**, amellyel szemben akkor is fennáll az állampolgárok engedelmisségi készsége, amikor az illető rendszer nincsen olyan hatalmi eszközök birtokában, hogy az engedelmisséget erővel kikényszerítse. A legitimáció próbája a konszolidálatlan állapot, legitimált az a rendszer, amelynek rendelkezéseit ekkor is követik. Visszatérve a háborús megszállás példájához: a megszálló, aki csupán erőszakkal kényszeríti ki az engedelmisséget, tipikusan legitimálatlan hatalmat gyakorol. Amennyiben viszont az elfoglalt terület lakossága készséget mutat arra, hogy kövesse a területről kiszorított hadviselő fél felhívásait, rendelkezéseit, végrehajtsa rádión elrendelt intézkedéseit: ez a legitimált hatalom példaszerű működését mutatja. A gondolat vonalán tovább haladva, a legitimált hatalomnak még egy további kritériumát is számításba kell vennünk. Ahogy nem tekintem legitimáltnak azt a hatalmat, amelynek pusztán az erőszak nyomására engedelmeskednek, hasonlóképpen azt a hatalmat sem, amely csupán anyagi előnyök biztosításával éri el az engedelmisségi készséget. Ez a második elv szervesen következik az előzőből: a pusztán anyagi előnyökön nyugvó engedelmisség ugyanúgy csupán konszolidált helyzetben működik, mint a pusztán kikényszerített. Az ilyen hatalom csak addig elfogadott, amíg nyújtja a kedvezéseket, durván szólva: amíg „jól megy”. Amikor Guizot felszólította a francia polgárságot: „enrichissez!”, nem legitimációs bázist teremtett, hanem kiutat keresett egy legitimálatlan hatalmi állapotból, s arra akarta motiválni a polgárokat, hogy a nem legitimált hatalomnak engedelmeskedjenek; más engedelmisség-motívumot keresett, mint a legitimáció. Ez ugyanis, mint ennyiből is nyilvánvaló, a politikai hatalommal szembeni engedelmisségi készségnek nem egyetlen lehetséges motívuma. **A második** kritériumot tehát olyasféleképpen fogalmaznám meg, hogy legitimáltnak te-

kinthető az a politikai hatalom, amelyet polgárai feljogosítottnak tekintenek arra, hogy tőlük áldozatot követeljen. Sőt túlmenve ezen: nem legitimált rendszer az, amely sikerényszer alatt áll, tudja, hogy csak addig követik, ameddig sikeres. Legitimált rendszer viszont az, melyet nem a siker igazol: a vereséghez is joga van, a polgárok vereségben nem tekintik kevésbé jogosultnak a parancsolásra, mint a győzelmek tetőpontján. Ezt a helyzetet egyik oldalon jól példázza az a kritika, mellyel Hitler a *Mein Kampf*-ban az első világháborús német propagandát illette, felróva, hogy eltitkolta az ellenség okozta károkat s így nem keltette fel hatékonyan az ellenség iránti gyűlöletet, míg az angol propaganda telekürtölte a világot a németek okozta károkkal s ezáltal gyűlöletet keltett, harcra mozgósított. Hitler pontosan azt nem ismerte fel, hogy a császári Németország bizonytalan legitimációs bázison állt s nem engedhette meg magának a vereségeket, ezzel szemben a szilárdan legitimált angol rendszernek nem kellett ennyire félnie a vereségektől. A legitimáció második jellemzője nyilvánult meg Churchill beszédében, amelyben azt mondotta a második világháború kezdetén, hogy erre a háborúra nem ígérhet mást az angol népnek, csak „vért és könnyeket”. Hozzá kell vennünk az elmondott kettőhöz még egy harmadik kritériumot is. A legitimáció – a múlt században kialakult értelmében – a modern élet politikai jelensége, hasonlóan a modern értelemben vett politikai ideológia jelenségéhez. Az ideológiához hasonlóan a legitimáció is választási szituációt feltételez. Csak azt kell igazolni, ami kétségbevonható. A tradicionális helyzetben, amikor a fennálló állapot magától értetődő, evidens volt, alternatíváját elgondolni nem lehetett, nincs értelme a modern értelemben vett legitimációnak. Bevezetésekképp szó esett arról, hogy a legitimitás eredetileg a trónigény jogosultságát jelentette. A középkorban gyakran előfordult a trónviszály, kérdés volt, hogy ez vagy az kerül a trónra, az azonban nem volt kérdés, hogy a trónra király fog kerülni és ezek a királyok azonos elvek szerint fognak uralkodni; azaz: a politikai rendszernek nem volt alternatívája. Legitimációra olyan politikai rendszerek szorulnak, amelyek helyett – elvileg mást is lehet választani. Alternatíva nélküli helyzet – elvileg – a modern politikai életben nem létezik, viszont léteznek gyakorlatilag alternatíva nélküli helyzetek, melyeket a benne élők már elgondolni is csak alternatíva tételezése nélkül gondolnak el.

A politikai rezignáció motiválta engedelmisségi készséget nem tekintem legitimáció folyamánának. Legitimálnak – ez a **harmadik** ismérv – olyan politikai rendszert tekintek, amelyet polgárai legalább egy lehetséges alternatívával szemben preferálnak. Ez a kritérium is illeszkedik az elsőhöz: az az engedelmisségi készség, amelyet a konszolidált helyzetben az illető helyzet alternatíva nélküli volta motivál. a konszolidálatlan helyzetben megszűnik, hiszen ebben a helyzetben felmerül az alternatív lehetőség. Ez – mint mondtam – nem jelenti a kormányzat ideológiájával való azonosulást, s ennél fogva nem jelenti azt, hogy a rendszert legitimnek elfogadják a létező legjobbnak tartják és minden

lehetséges felmerülő alternatívával szemben igenlik, csupán azt a minimális feltételt, hogy van olyan más alternatíva, amellyel szemben választják, amihez képest jobbnak tartják.

Legitimáció és ideológia azonosnak tekintése esetén annyiféle legitimáció van, ahány ideológia. A fenti kritériumoknak megfelelő legitimációs bázis, amely rendszereket, nem pedig pártokat, mozgalmakat igazol, a polgári korszakban csupán kettő alakult ki: a **nemzeti legitimáció** és a **demokratikus legitimáció**. A kettő nem zárta ki egymást. Az átfogó a nemzeti legitimáció volt; azon a kevés helyen, ahol kialakult a demokratikus legitimáció, a nemzeti legitimáció is jelen volt, sőt ott is a nemzeti volt az erősebb legitimáló tényező. A **nemzeti legitimáció** azt jelentette, hogy az állampolgárok készek voltak engedelmeskedni olyan politikai hatalomnak, amelyet hazafiasnak tekintettek s feltételezték róla, hogy a legfontosabbnak tekintett nemzeti érdekek alapján áll. A nemzeti szempont prioritása olyan kormányzatokat is legitimált, melyekkel egyébként a lakosság egyáltalán nem volt elégedett, melyekkel nem azonosította magát a többi politikai kérdésben. A nemzeti legitimáció alapján volt legitimált a nyomor és elnyomás ellenére a Horthy-rendszer. A nemzeti rendszerrel szembeni alternatíva — amellyel szemben egy Horthy-rendszerrel is azonosul a lakosság — a hazafiatlan, az idegen rendszer. A nemzeti legitimációt nem minden rendszer tudta megvalósítani. Az 1871-ben létrejött Német Birodalom, noha a nemzeti eszme nevében született, a lakosság jelentős része számára nem volt legitim rendszer, a szocialista mozgalom eszmei hatása alatt álló munkásság a demokratikus legitimáció alapjára helyezkedett és elutasította a rendszert, a németység katolikus része pedig poroszosításnak tekintette a bismarcki egyesítést és más nemzeti ideált szegezett szembe vele.

A másik legitimációs bázis, a **demokratikus legitimáció** kevés helyen, az angolszász országokban, a skandináv területen, Hollandiában, Belgiumban vált valósággá. Már az is kétséges, hogy olyan demokratikus hagyományú országban, mint Franciaország, a nemzeti legitimáció mellett volt-e demokratikus legitimáció is. A demokratikus legitimítás ugyanis azt jelenti, hogy az állampolgárok valóságos, nem jelszavakban állított, ideológiákban tételezett, hanem tényleges engedmességi készsége egyrészt azon a meggyőződésükön alapul, hogy a meghozott intézkedésről szavaztak; másrészt elfogadják az általuk esetleg meg nem szavazott kormány hatalmi jogát, mert nincs kizárva annak lehetősége, hogy a jövőben az ő pártjuk kerül kormányra.

A legitimáció ténye nem jelenti természetesen azt, hogy általa az állampolgári engedmesség motívumai közül kikerül a kényszer, a megtorlástól való félelem. A probléma nem mint kényszer vagy önkéntesség merül föl, hanem mint az engedetlenség motívuma. A legitimált rendszerrel szemben is történik állampolgári engedetlenség: ez ilyen esetben **normaszegés**, olyan rendelkezéssel szembeni engedetlenség, amely intézkedés elvi indoklását a megszegő elvileg nem

vonja kétségbe. A tolvaj maga is lopásnak tartja, amit csinál, nem a tulajdon rendjét aláásó emancipatív tevékenységnek. Más eset az az állampolgári engedetlenség, amit a norma elutasítása, más – ellentétes cselekvésre késztető – norma motivál. A demokratikus legitimáció bázisán igazolt rendszerekben a hatalom beleszólást biztosít a hatalmi döntések előkészítésébe és engedi a meghozott intézkedések nyilvános bírálatát. Az előbbi gyakran formális, az utóbbi azonban többnyire valóság. A demokratikusan legitimált hatalom cserében megköveteli, hogy az – elvileg demokratikusan hozott – intézkedés végrehajtásával szemben ne legyen engedetlenség. A meghozott intézkedést szabad bírálni, de tilos végrehajtását megtagadni. Ez utóbbi tekintetben gyakorlatban is fontos különbség lehet a normák megszegőinek és a normák tagadóinak engedetlenségi formája között. A norma megszegője kijátssza az intézkedés végrehajtását, a norma elutasítója viszont, amennyiben politikai tiltakozást kíván tetteivel kifejezni, nyilvánosan szegül ellene az intézkedés végrehajtásának. Parancsuralmak esetében, ahol tilos a meghozott intézkedést bírálni, a két tevékenység egybeeső: az intézkedések végrehajtásának kijátszása kifejezésre juttathatja az intézkedés alapját jelentő norma elvi elutasítását. A döntéselőkészítés demokratizálása és a bírálat szabadsága elejét veheti az intézkedések végrehajtása szabotálásának és a vele szembeni polgári engedetlenségnek. A törvényeknek mindig engedelmeskedő mintapolgárok utópiáját ugyan eddig semmilyen demokrácia nem váltotta valóra, de az valóban elérhető, hogy a szabotázs kiiktatódjék a politikai harc formái közül s a törvény kijátszása megszűnjék „virtus” lenni. „Angliában talán még ma sem polgárerény az adócsalás” – írja visszaemlékezéseiben 1983-ban Schöpflin Gyula. A legitimált demokrácia talán valóban elkerülte Közép-Európa sorsát, ahol az abszolutizmus óta sport a finánc, a végrehajtó, a vámhatóságok kijátszása. A demokratikus legitimáció válságát jelenti, hogy a nyugati világ nagymúltú demokráciáiban tömegjelenséggé váltak a polgári engedetlenségi mozgalmak. Ez a jelenség tette problémává a legitimációt. Arra mutat, hogy a fejlett tőkés országokban vagy **erodál** a legitimációs bázis: csökken legitimáló ereje; vagy **bomlik**: bizonyos legitimáló elvek elvesztették érvényüket, már nem tekintik ezek alapján legitimáltnak a fennálló rendet. A legitimáció mindkét bázisa megrendült: a nemzeti legitimáció egykori kötőereje lényegesen csökkent, noha olyan esemény, mint a Falkland-háború, azt mutatja, hogy tartalékaik nagyobbak, mint olykor gondoljuk. A demokrácia értelmezése pedig módosult; ma a baloldali–újbaloldali–alternatív mozgalmak által animált ifjúság számára nem elégséges a demokratikus legitimációhoz a hagyományos parlamentarizmus. Új típusú demokratizmus-igényüket azzal az értelmetlenséggel fogalmazhatjuk meg, hogy olyan mértékben nyitott demokráciát akarnak, amely a marginalitásnak, a devianciának is helyt ad. Vagyis értelmesen: amely oly mértékben nyitott, hogy nincs benne értelme a marginalitás és a deviancia fogalmának. Azért nem legitimál már a többség, mert az a devianciákat kire-

kesztő normalitással azonos. A normalitás a konformizmussal azonos, ami par excellence antidemokratikus. Az alternatív polgári engedetlenségi megnyilvánulások elvileg nem a demokratikus legitimáció tagadását jelentik, hanem kibővítésére törekcszenek, ki akarják harcolni a polgári engedetlenség törvényes ellenállási formaként való elismerését.

A hatalomnak való engedelmesség készségét nem csupán a legitimáció hozhatja létre. Konzolidált körülmények között nem legitimált rendszerek nagyobb mértékű engedelmességet érnek el, mint a demokratikus legitimáció, legalábbis, ami a hatalmi intézkedésekkel szembeni nyílt ellenállást illeti. Más a helyzet abban az esetben, ha az ellenállás a törvény kijátszásában nyilvánul meg, s szétválaszthatatlanul mosódik egybe bűnözés és ellenállás. Első látásra ugyan könnyebbséget jelent a hatalom számára, hogy bűnözésnek nyilváníthatja az ellenállást is, ez viszont visszájára fordul, ha emiatt a bűnöző is bitorolja az ellenálló nagyobb presztízsét és a bűnözést sújtó retorziók nem kapják meg azt a társadalmi helyeslést, amit egyébként általában élveznek. Ennél is fontosabb, hogy a legitimált rendszerrel szemben válsághelyzetben nagyobb mértékű lehet az engedelmességi készség, mint konzolidált helyzetben. A konzolidált körülmények között megnyilvánuló engedelmességi készség sem legitimált, sem legitimálatlan rendszer esetében nem automatikusan azonos a konzolidálatlan helyzetben megnyilvánuló engedelmességi készséggel. A német imperializmus politikusait mindkét világháborúban meglepte, hogy a parlamenti kretenizmussal, kormányválságokkal, sztrájkokkal sújtott polgári demokráciák, számításaik ellenére politikailag képesek voltak háború viselésére; 1940-ben Franciaországban a katonai összeomlás nem járt együtt politikai összeomlással.

A szocializmus új legitimációs bázist igényel. A forradalom lehet legitimációs alap. Forradalmi helyzetben az a pszichológiai állapot alakul ki, hogy a megdöntendő ancien regime a társadalom döntő többsége számára a lehetséges legrosszabbként jelenik meg, amelynél bármi jön, feltétlenül jobb. Nincs illetékelenebb annál a kérdésnél, hogy „mit akar a forradalom”; igazolásához ugyanis tökéletesen elegendő az, hogy el akarja távolítani azt, ami mindenki szerint a lehetséges legrosszabb. Így a forradalom elfogadott élcsapatává lesz az az erő, amely legradikálisabban tagadja a mindenki által elvetett fennállót és/vagy leginkább képesnek mutatkozik gyakorlatban is az ellene való harcra. Ez a forradalmi legitimáció: nem kell, hogy mindenki egyetértsen a forradalmi főerővel és nem kell, hogy akár a társadalom többsége is azt az új rendet akarja, mint a forradalom vezető ereje. Az új, forradalomból született rendet legitimálja, hogy a legitimációt hordozó közfelfogás mindenképpen jobbnak tartja a megdöntöttnél; és az uralmat birtokló erőt a megdöntés „érdeme” azok előtt is legitimálja, akik nem értenek vele egyet. Így volt legitim a bolsevik rend a polgárháború idején azok számára is, akik az alkotmányozó gyűlési választáson ellene szavaztak. A forradalmi legitimáció és az ideológiai elkötelezettség lehetséges különb-

ségének bizonyos megnyilvánulásából csinált elméletet a Le Bon-i tömegpszichológia, amely, midőn konstátálta, hogy ugyanazon személyek turbulens tömegakciókban olyan dolgokkal azonosulnak, amelyekkel „nyugalomban” nem értenek egyet, azt a — forradalmakban szokásos — helyzetet észlelte, hogy a szereplőket a tömegharcban az elutasítandó motiválja, míg nyugalomban a helyeslendő. A forradalom teremt vagy legalábbis teremthet legitimációt. Ez történt az orosz forradalomban, s a második világháború idején Jugoszláviában. Utóbbi esetben az ellenállás jegyében a forradalmi legitimáció társult a nemzetiivel, amint a Nagy Honvédő Háború is megteremtette a Szovjetunióban a nemzeti legitimációt is.

A forradalmi legitimáció bázisa azonban — érthetően — nagyobb mértékben erodálódik az idő múltával, mint a nemzeti legitimáció. A népi demokráciákban a tradicionális-polgári rendszereket külső erő zúzta szét. Az importált forradalom helyzete az új szocialista rendszerek számára nem tudta biztosítani sem a forradalmi, sem a nemzeti legitimációt. Az ötvenes években e rendszerek legitimációs bázisa az a bázis volt, amelyet az új rend saját ideológiája átfogott. A rendszer azok számára volt legitim, akik maradéktalanul azonosították magukat vele. Ez érthetően nem volt a társadalom egésze, de még — forradalmi változás esetén ez elkerülhetetlen — a többsége sem. A Horthy-rendszer bármennyire „megérdemelte” volna is, hogy forradalmi indulatok forduljanak vele szembe, nem ez volt a helyzet. A Horthy-rendszer élvezte a nemzeti legitimációt, s ez meggátolta, hogy a háború végére forradalmi helyzet alakuljon ki. A magyar tömegek 1948-ban zömükben még távol állottak a szocialista rend maradéktalan igénylésétől. Legitimáció híján azt kell közelebről megnéznünk, hogy a sajátosan szocialista ideológiának melyek voltak azok a rendszerigazoló sugallatai, amelyek a nem azonosuló tömegekben is hivatottak voltak kialakítani az elfogadás készségét.

A rendszer mindenekelőtt proletárdiktatúraként jelent meg, olyan rendszerként, amely — a kizsákmányolás felszámolása érdekében — jobban elnyomja ellenségeit, mint a polgári rendszerek. A rendszernek elsősorban ezt a sajátosságot kellett volna elfogadtatnia a tartózkodó tömegekkel. Ehhez azonban forradalmi eredet lett volna szükséges. Konszolidált viszonyok, a „szocializmusba való viszonylag békés átmenet” nem indokolták a polgárháborúban szokásos elnyomó módszereket. Más forradalmak tapasztalatai sem igazolják egyértelműen az átmeneti forradalmi diktatúrák legitimáció-teremtő hatását. A jakobinus diktatúra nem maradt meg egyértelműen jó emlékként a francia társadalom közfelfogásában. Robespierre-ről egyetlen utca sincsen elnevezve Franciaországban, szobra sem áll sehol sem.

Ha a sztálini vezetés korszakának szocializmusképét a benne foglalt emancipatív tartalmak szempontjából vizsgáljuk, akkor is látnunk kell, hogy a proletárdiktatúra elnyomó funkciójának túlméretezett érvényesülése ezek fogadta-

tását is beárnyékolta. A volt uralkodó osztályok maradványainak elnyomása olyan átfogó elnyomó intézkedéseket igényelt, amelyek a társadalom sokkal szélesebb körét nyomták el, mint a legszélesebb értelemben vett volt uralkodó osztályok.

A szocializmus sajátos emancipatív tartalmainak érvényesülésében is volt ellentmondás. Az új rend egyrészt a munkásság osztályuralma, másrészt a munkások magasabb pozíciókba való felemelkedéséből kialakult uralmi helyzet. Elvontan elgondolva, a két dolog természetesen harmonizál. 1948–1953 között azonban a munkások uralma kizárólag a munkásokból (és más kétkézi dolgozókból) lett vezető réteg uralmaként jelent meg a társadalom előtt. A gyárban, a gép mellett dolgozó munkás uralma nemigen jelentett többet jelszónál. A munkásság uralkodóosztály volta és munkások tömeges értelmiségivé válása akkor harmonizál egymással, ha azt jelenti, hogy az értelmiség középosztályból „fejmunkássá” válik; az értelmiség megszűnik „úri rend” lenni, tehát éppen nem azt jelenti, hogy korábbi munkásokból-parasztokból „urak lesznek”.

Nyilvánvaló, hogy 1948–1953 között az utóbbiról volt szó. Az értelmiség lefelé nyitottá válása nem jelentette privilegizált középosztályi helyzetének megszűnését. A nyelvhasználat árulkodó volt. Az új vezetőket „kiemelték”, az értelmiségivé válás lehetősége a munkásság „felemelkedésének útja” volt. Nem az volt tehát a munkások felemelkedésének útja, hogy a munkásosztály fölül a forradalom vihara lesodort, letépett, minden rajta terpeszkedőt, s ezzel a pozícióváltozással a társadalom legfelső rétegévé vált; ahhoz nyílt meg az út, hogy a gép mellől „fel lehessen emelkedni”. Nem a munkásosztály felemelkedéséről volt tehát szó, hanem az ellenkezőjéről: a munkásosztályból való felemelkedésről. A munkásság uralkodó osztállyá válásának nyilvánvaló jele az lehet, ha csökken a munkás vágya, hogy a gép mellől az íróasztal mellé kerüljön. Az új rend azonban minden szavával, minden gesztusával az értelmiségivé levés értékét, jelentőségét hangoztatta s ezzel — szándékán és akaratán kívül — degradálta a munkapadnál dolgozó munkás társadalmi rangját. Ezt a plakátok munkásdicsérő propagandája nem tudta ellensúlyozni.

Aki végignézte a műszak végén kiözönlő munkásokat, nem fedezhette fel bennük a plakátokról és szobrokról lenéző overallos munkásfigurák monumentális alakját. Senki sem érezte úgy, hogy az acélkék tónusú Max Liebermann-plakátok valóságos tulajdonságokat idealizálnak. A valódi munkásból nem sugárzott az erő öntudata, a sztrájkhoz szokott munkás tudata, hogy „ha én leteszem a kalapácsot, akkor ti mind éhen fordultok fel”. Olyan ember alakja volt, akit „vezetnek”, aki tudatában van annak, hogy minden a „vezetésen” múlik, s nem az ő elementáris erején.

Ha egy forradalmi rend nem a felkelt tömegek forradalmából születik, arra kényszerül, hogy hagyományokra támaszkodjék. Egy hagyományt átmentett az új rend: a legszélesebb tömegek bürokratikus ihletésű meggyőződését, hogy az

ország sorsa a jó vezetésen múlik. Legitimé válása szempontjából létfontosságúvá vált tehát, hogy jó vezetésnek tartják-e a hozzáértő, kompetens vezetés értelmében. Nos, az új rend vezetőinek nem sikerült ezt a tekintélyt megszerezni. (Fontos megjegyezni, jobbára vétenül. Vezetési teljesítményük jóval nagyobb volt, mint amilyenek 1948–1953 között a lakosság döntő többsége minősítette.) Ennek oka elsősorban az új értelmiségiek és új szakmunkások hozzáértésével szembeni bizalmatlanság volt. A régi szakember, a régi értelmiségi és régi szakmunkás tudása rendkívüli módon felértékelődött, míg jelszóvá vált a „gyorstalpaló tanfolyam”. Szinte társadalmi pszichózissá vált annak a feltételezése, hogy a szaktevékenységet néhány hónap alatt kitanult kontárok végzik, hozzáértés nélkül. Az ellátási bajokat nagyrészt ennek a feltételezett inkompetenciának tulajdonították. Hasonló benyomást keltett az újonnan keletkezett nagyipar irányításának szembeszökő rosszul szervezettsége a korábbi (sokkal kisebb volumenű) magániparhoz képest. Visszatetszést keltett, hogy a vezetői kinevezéseknél az új rend fontosabbnak tartotta a politikai megbízhatóságot a szakértelemnél. Megbízhatóság és hozzáértés ellentétes fogalmakká váltak. Fiatal népi származású értelmiségiek társasági reakcióskodással demonstrálták megbízhatatlanságukat, hogy szakemberszámba vegyék őket. Ennek a hangulatnak kevés volt a valóságalapja. Az új szakemberek képzése, objektív mércével mérve kifejezetten eredményes volt. Színvonaluk, az elkerülhetetlen fogyatékokkal együtt is, alapjában kielégítő volt. Lebecsülésük ugyanannyira indokolatlan volt, mint a régi értelmiség – jobbára nem egetverő – színvonalának túlbecsülése. A mezei jogászságból szalasztott volt hivatalnokok, szolgabírók és főjegyzők, akik a közigazgatásból legfeljebb a zsidótörvények végrehajtására voltak képesek, tiszték, akiknek katonai tudása az újoncszekírozásban merült ki – deklasszálásuk után a szakember rangjára emelkedtek. Elfelelték, hogy egykor nem szaktudásukkal, hanem úri mivoltukkal imponáltak. Fontos szót mondtam ki: imponálás. Erről volt szó. Az új rend nem imponált. Okát nem leljük meg az eddig mondottakban. Mert mivel is imponált a Horthy-kori úri világ? Mi az imponáló a dzsentri életvitelben? Külső megjelenései: mulatás, könnyelműség, pazarlása sokszor annak a pénznek, ami nincs is? E nagyvonalúság talmisága jól ismert volt. Leginkább a művész-bohémhez hasonlított, amit lehetett kedves fiatalos dolognak tartani, dehát nem imponált soha senkinek. Az úriság mással imponált: azzal, hogy félni kellett tőle. A patriarchális pökhendiség ellenállást bénító hatása imponált. A kaszt-gög, amely merészséget adott arra, hogy uracsák pofon merjenek ütni valakit akkor is, ha a megütött sokkal nagyobb tudott volna visszaütni, akkor is, amikor nem védte őket csendőr; abban a biztos meggyőződésben, hogy egy urat nem üt meg egy nem úr. A Rákosi-rendszer ugyan félelmet keltett, de ezt a félelmet mindig a szervezett hatalom, az erőszakszervezet apparátusa keltette, a funkcionárius személy szerint nem rendelkezett az úri kaszt megfélemlítő kisugárzásával, nem imponált sem a funkcionárius, sem az apparátus.

A nem-imponálásnak azonban ennél fontosabb oka is volt. Ezzel érünk a legfontosabb rendszerigazoló kisugárzáshoz: az iparosításhoz. Maga a rendszer sem a létező szocializmus emancipatív értékeit állította előtérbe, hanem a hatékonysági értékeket. Az új rend mindenekfelett **modernizációs** rendszernek állította be magát. Alapvető feladata az ezeréves elmaradottság felszámolása, a felzárkózás a fejlett tőkés országok civilizációs szintjére, sőt annak túlszárnyalása. A modernizációs imago kétségkívül kielégítő legitimációs alap lehet. A társadalomban teljes konszenzus keletkezhet a téren, hogy a modernizáció a legfontosabb társadalmi feladat, s nem kell a modernizációs stratégiák tekintetében teljes nézetazonosságnak lennie, ha fő célja a – valami módon végrehajtandó – modernizáció. A szocialista iparosítás, mint modernizációs program, azon a módon, ahogy megvalósították, két fontos okból nem tudott legitimációs bázist teremteni. Az egyik ok az volt, hogy a Horthy-korszak nemzeti legitimációt birtokoló rendszerének is volt bizonyos modernizációs elképzelése. Ez a program ott sem volt egészen ismeretlen. Az alapvető kérdés az, hogy melyek Magyarország természeti kincsei. Elmaradott országok nacionalista modernizációs programjai jobbra a gyarmat-tudatban gyökereznek. Ez fogékonnyá teszi őket a baloldaliszocialista iparosítási ideál befogadására. Több európai népi demokrácia közfelfogásának központjában az a vélekedés állott, hogy az ország ásványi kincsekben gazdag, amennyiben ezeket kitermelik – és ami fontosabb, nem idegen tőkés vállalatok, hanem a honi gazdaság termeli ki –, az országból hamarosan olajország, réz-birodalom – s ezáltal tejjel-mézszel folyó Kánaán lesz. Ezek az országok könnyen befogadhatták a feszített ütemű iparosítás programját. A magyar köztudatban azonban az a kép élt, hogy Magyarországot mezőgazdasági termelési feltételei teszik tejjel-mézszel folyó Kánaánná: a magyar gazdasági felemelkedés alapja: a termőföld, a rajta termő acélos magyar búza, melynek gazdag sikértartalmát minden nebulónak a fejébe verték a Horthy-kori iskolában. A magyar társadalom modernizációt akart, de nem fejlett ipart, hanem fejlett mezőgazdaságot. „Szocialista Dánia”, „szocialista Kertmagyarország”, „Ötéves Öntözési Terv”, Duna–Tisza Csatorna – efféle tervek lelkesíthették volna a magyar társadalom fantáziáját. Ezt vállalták volna feszített ütemben is, itt imponált volna a tervezési bürokratizmus gigantonámiája, ezekért a célokért szívesen hoztak volna áldozatot. A nehézipar-fejlesztés azonban idegen gondolat volt. Az adottságokból kiinduló gondolkodás azonnal fennakadt azon, hogy miért legyen acélipar ott, ahol sem vasérc, sem szén nincsen. A gazdaságról háztartási fogalmakban gondolkozó kisember elképzeléseiben a szállítási költségnek is nagyobb jelentősége volt, mint a gazdaság valóságában. Az iparosítás olyan modernizációs alternatívát kínált, amivel szemben a közfelfogás inkább agrármodernizációt akart volna. Az eredmény, hogy hazánk agrárországból – átmenve az „agrár-ipari” fejlettségfokon, 1953 tájára már „ipari-agrár” országgá vált, nem töltötte el meglepéssel az embereket, akik inkább Dánia vagy Svájc jel-

legű, fejlett agrárországot akartak volna. Ez utóbbi országokról, különösen agrár voltuk vélt kizárolagosságáról illúziók éltek. Ez azonban csak kisebbik jelentőségű oka volt az iparosítási program elutasításának. Az iparosítási program technizálási, civilizálási programként lépett fel. A technikának azt a sokkoló modernség-élményét akarta hozni, amelyet valaha az első vonatok élménye jelentett (dehát Magyarországon ezt az élményt — mint minden kisiskolás megtanulja — Petőfi verselte meg). Ez a szovjet gyakorlat mechanikus másolásából származott. A traktor szimbólummá emelése úgy tett, mintha a magyar faluban a traktor úgy jelent volna meg 1950 táján, ahogyan a harmincas években az orosz faluban valóban megjelent. Dehát azok, akiknek Magyarországon a traktor az első rácsodálkozás élménye volt, 1950-ben már nagyapák voltak. A traktor a harmincas években már jelen van a magyar falu életében, a parasztgazdák jelentős része traktorra szántat, minden paraszt traktorra hajtott cséplőgéppel csépeletet. A traktortulajdonos cséplőgépes már 1935-ben nem kevésbé tényezője a falu életének, mint 1950-ben a gépállomás. Traktort sem a Vörös Csillag Traktorgyár gyárt először Magyarországon, hanem a Hoffer—Schranz, amelyből átkeresztelték. Az új rend nem feltálalta a traktort, még csak nem is meghonosította, hanem szaporította. Ez pedig nem imponált. A statisztika mérlegelő összehasonlításai nem keltették az először megpillantott gép elementáris hatását. S így volt ez az egész iparosítással. A gyár éppúgy nem a szocialista iparosítással jelent meg Magyarországon, mint a traktor. Az iparosítás ötvenes évekbeli szimbólumai voltaképp a múlt, egy régebbi iparosítási korszak jelképei voltak. A nagy szovjet vízierőműépítések nagyjából egybeestek a Tennessee wall-lal, 1950-ben azonban már nem a gyárképmény, a kohó, a duzzasztógát, a fogaskerek jelentette az ipari fejlettség csúcát, hanem az, hogy Amerikában a legfejlettebb technika kilépett a gyárból, átment a termelésből a fogyasztásba, a magánháztartásba. A legmodernebb technikában az volt igazán fontos, hogy már nem csupán esztergapadot és emelődarut, hanem személyautót, televíziót, műanyag-textilt gyártottak vele. A legfejlettebb ipar szimbóluma nem az atombomba volt, hanem a televízió, amely hazahozta a mozit és a nejlonharisnyát, amely minden nő lábára odavarázsolta az úriasszony selyemharisnyáját. Pont ezeket a dolgokat, ezt a fajta jólétet várta volna a szocializmustól az ötvenes évek magyar munkása. Ehhez képest elavult volt az iparosítás jelképrendszere, mely a még csak a termelésben használt technikát fetisizálta. A „vas és acél országa” program, az a terv, amely Magyarországból Vilmos császár korának Ruhr-vidékét akarta csinálni, nem mozgósított tömegeket. Ez az iparosítás nem minőségileg új technikát hozott, hanem olyasfajta gyárakat épített — óriási tömegben —, amilyen gyárak addig is voltak. A mennyiségi szemlélet nem imponált. A statisztika nem mozgatta meg a fantáziát. Az új politikai stílus meghonosította Magyarországon az addig teljesen ismeretlen összehasonlító szemléletet, amely azonban nem hasznára, hanem kárára szolgált, mert a közfelfogás

nem volt hajlandó elfogadni a megkövetelt bázisszemléletű összehasonlítást, hanem a legfejlettebbel hasonlított össze; azaz nem a Horthy-rendszerrel, hanem Amerikával. Nem érdekelte, hogy miből mennyi épült 1939 óta, miből mennyivel nőtt a termelés az 1930-as szinthez képest, csak az érdekelte, hogy mi van Nyugaton. Az összehasonlítás pedig természetesen nem a valódi USA-val történt, hanem egy mítikussá nőtt mese-Amerikával.

A rendszer alkotásai közül a legtöbb társadalmi elismerést a szociális infrastruktúra, elsősorban a nyolc osztályos általános iskola és az ingyenes egészségügyi ellátás aratta. Elsősorban ez a két vívmány felelt meg azoknak az igényeknek, amelyeket a lakosság a régebbi szociális intézkedések ismeretében a szocializmustól várt. Az általános iskola nagyjából mindenkinek biztosítani tudta azt az alapműveltséget, amit a korábbi polgári iskola az akkori kispolgárságnak nyújtott. Az OTI-rendelőben félnapos várakozások alatt sem sírták vissza a magánorvost, akinek honoráriumra a jól szituáltakat is földhözvágta.

A rendszer, mint korábban mondtam, nem rendelkezett más legitimációs bázissal, mint saját ideológiájával. Csak akkor volt legitim rendnek tekinthető, ha az egész nép teljes mértékben, „egy emberként” azonosítja magát ezzel az ideológiával, ezért nem tűrhetett politikai közömbösséget. Minél nagyobb volt az a tömeg, amely nem azonosult a rendszer ideológiájával, annál inkább rákényszerült a vezetés, hogy legitimációjának látszatát az azonosulás külső jeleinek erőltetésével teremtsen meg. Ennek volt fő eszköze a személyi kultusz. A jelképpé emelt vezető iránti rajongás volt a fanatizmusig fokozott azonosulás megfogható megnyilvánulása. A személyi kultusz tehát nem Sztálin vagy Rákosi hiúságának és környezetük szolgalelkűségének spontán terméke volt, hanem politika: fontos funkcióval. Minél népszerűtlenebb volt egy intézkedés, annál jobban kellett tüntetni helyeslésével. A normaemelések alulról kezdeményezett munkaverseny-kampányok voltak, a beszolgáltatásban, békekölcsön jegyzésben versenyezni kellett. Itt mutatkozott meg legvisszábbban a legitimáció hiánya.

1956 után, az új vezetés felismerte a fentiekben vázolt problémákat és gyökeresen új helyzetet tudott teremteni. A korábbiakban csupán a magyar fejlődést ismertettem vázlatosan, annak számításba vételével, hogy ezek a folyamatok másutt is hasonlóak voltak. 1956-tól az egyes országok a legitimáció kérdése tekintetében is egyre inkább különböznek. A magyar fejlődés érthetően sok tekintetben más útra tért, mint a többi hasonló ország. Indokolt rögtön feltenni a kérdést, milyen mértékű ez az eltérés. Mik a magyar fejlődés jellemzői? A többi hasonló rendszerhez képest az azonos vagy az eltérő vonások dominálnak-e? Egyszerűen: van-e sajátos „kádárizmus”? Úgy vélem, az azonos vonások a meghatározó jelentőségűek. A magyar fejlődés hosszú távon azonos úton jár. Az induló időszak szembeszökő különbségeiben elsősorban az nyilvánult meg, hogy a brutális törés, a sok tekintetben nulláról kezdés következtében, gyorsabban és élesebben jelentkeztek olyan tendenciák, melyek másutt később mutat-

koztak. Az ötvenes évek legvégi magyar fejlődés sok mindent anticipált más országok hetvenes évekbeli fejlődéséből.

A Szovjetunió Hruscsov-vezetés alatti legitimációs problémáiról külön kell szólnunk, mert lényegesen különböznek e korszak magyar problémáitól. Ez a vezetés jelentős lépéseket tett, hogy új legitimációs bázist adjon a szovjet rendszernek. Nem a XX. kongresszussal. A sztálini vezetés módszerei fölött gyakorolt kritikát új legitimáció alapjává tenni, a folyamatosság olyan éles megszakítását jelentette volna, amit a forradalmi legitimációhoz lehet csupán hasonlítani. Eme új legitimáció alapja szintén az lett volna, hogy „nem a régi”. A kiinduló feltételezés, hogy a „sztálinizmus”-nál minden csak jobb lehet, legitimálhatta azt az új vezetést, amely szakított ezzel a vélt legrosszabbal. Ez az újrakezdés azt az előnyt is megadhatta az új vezetésnek, hogy „bármit” csinál, elfogadható, ha az nyilvánvalóan nem a sztálinizmus folytatása. Ugyanakkor ez az út mégis járhatatlan volt. Kitette volna az új vezetést annak, hogy parttalan-ná válva és kordában tarthatatlanul, új és új támadások indulnak a rendszer intézményei, szervezeti formái ellen, azon a címen, hogy a megtámadott dolog „sztálinista maradvány”. Emellett az új vezetés minden intézkedése abba a gyanúba kerülhetett, hogy még mindig sztálinista, még mindig a „rég” szellemében cselekszik. Vagyis: forradalmi legitimációt valóban csak forradalom vívhat ki, olyan rendszer tehát, amely az előző elleni felkelésből, az előző megdöntéséből született. Olyan rendszernek, amely sok tekintetben az előző szerves folytatása, kicsi a lehetősége arra, hogy imitálja a teljes szakítást és a diszkontinuitás mímelésével teremtsen legitimációs bázist. A Hruscsov-vezetés tehát az új legitimációs bázist nem a „desztalinizációból” kezdte kiépíteni, hanem az első szputnyik 1957 őszi fellövése és az ezt követő úrsikerek hatásából. Az űrkutatás terén — a laikus szemek előtt egyik percről a másikra, ama bizonyos „derült égből jött villámcsapásként” — bekövetkezett szovjet fölény, új alapot teremtett a modernizációs legitimációnak. Míg az európai népi demokráciákban addig is létezett civilizáció, technika megsokszorozása jelentette a rendszer modernizációs tevékenységét s nem nyújtotta a technika gyökeresen új vívmányainak sokkoló élményét, most az első szputnyik és az úrsikerek meghozták ezt az élményt. A Szovjetunióban ugyan annyiban más volt a helyzet, hogy a szovjet paraszttömegeket az új rend részesítette a technika élményében, azt viszont ezek a tömegek is tudták, hogy ez a legfejlettebb országokból importált technika, nem az új rend innovációs géniuszának szülötte. 1957-ben azonban a Szovjetunió egy kulcsfontosságú területen a műszaki fejlődés élvonalába került. Az első és további szputnyikok hordozó rakétáit a szovjet feltalálói zsenialitás hívta életre. Ez a siker, ez a technikai ugrás imponáló volt. Egyrészt a Szovjetunió a vernei utópia képzeletmozgató világának területén érte utol, sőt előzte meg a Nyugatot, másrészt katonai jelentősége is nagy volt, halálos csapást mért az USA szuperfegyverzetbeli fölényére. A szovjet ipar nem csupán olyat tudott al-

kotni, ami elérte a világszínvonalat, hanem egy fontos területen maga jelölte ki, mi a világszínvonal. A szovjet vezetés e döntő siker alapján új legitimációs lehetőséget teremtett. Az átütő technikai siker újra hitelt adott a szocialista imago tételezésének, amely szerint a szocialista gazdaság a gazdasági eszközök nagyfokú összpontosításával nagyobb gazdasági hatékonyságra, azaz nagyobb ütemű növekedésre, termelékenyebb gazdálkodásra képesebb a tőkés gazdaságnál.

A Sztálin utáni vezetés 1959-ben, az SZKP XXI. kongresszusán meghirdette a 7 Éves Tervet. E szerint a Szovjetunió 7 éven belül utoléri Amerikát a termelés egy főre jutó legfontosabb mutatói tekintetében. A terv ügyelt arra, hogy ne csupán, sőt ne elsősorban az A-szektor viharos lendületű fejlesztését ígérje, a legfontosabb élelmiszerekre vonatkozóan is kilátásba helyezte az utolérést. Elsősorban tehát nagyvonalú életszínvonal-fejlesztési program volt. Ez a modernizációs legitimáció mellé másik legitimáló elvet társított: az ígéretet. A rendszer a gyorsuló idő s így a közeli jövő rendszereként kívánta magát legitimálni. A terv azt sugallta, hogy véget ért az alapozó korszak, amikor minden beruházás a termelést és nem a fogyasztást szolgálta, a jövőben a B-szektor és a mezőgazdaság egy ütemben növekszik a beruházási javak termelésével. A szovjet rendszer önértelmezése ugyan a sztálini időben is azt mondta, hogy a szocializmus – nagyobb fejlődési ütemével – rövid időn belül behozza még meglévő lemaradásait, az ekkori propagandában azonban ennek alárendelt szerepe volt, a hangsúly arra került, hogy a szocializmus nem elsősorban a boldogabb jövő rendje, hanem máris, úgy, ahogy van, jobb a legfejlettebb kapitalizmusnál. Ezt azzal igazolták, hogy a munkanélküliség létét vagy hiányát, mint életszínvonal-mércét abszolutizálták, s annak alapján, hogy a szocializmusban nincs munkanélküliség, egyszerűen azt állították, hogy a szovjet dolgozó magasabb életszínvonalon él, mint a nyugati. Az utolérési program nem állított valótlan, hanem ígért, jövőperspektívát adott. Ez a legitimáció-teremtési kísérlet osztozik mindazon legitimációs kezdeményezések sorsában, melyek legitimációs bázisnak az anyagi jólétet tekintik, s hiányzik belőlük az „ideális”, a csak erkölcsi legitimáló tényező. A legitimáció adott felfogása alapján kérdéses, hogy ez a fajta igazolás legitimáció-e egyáltalán. A technikai siker egyértelműen legitimált, az USA utolérésének ígérete nem ilyen erővel. Az, amit szorosan anyagilag ígért, egyáltalán nem is sorolható a legitimációs bázishoz. Oda sorolható azonban a nyitott jövőt nyújtó, gyors fejlődésre képes rendszer víziója. Az ígéret, a remény legitimáló hatása azonban kockázatos. A csalódás több ellenérzést kelt, mint az eleve el nem hitt hazugság. Az ígéret várokozásokat kelt, amiket be kell váltani. A hét éves váltó létrehozhat provizórikus legitimációt, de a provizórium véglegessé válásának kemény feltétele az ígéret teljesülése.

A szputnyik-siker nyomán támadt új legitimáció-keresés ideális tényezőkben is gondolkodott, szintén a remény, a jövő dimenziójában. 1961-ben az SZKP XXII. kongresszusán jövőperspektívaként már nem elsősorban a Nyugat élet-

színvonalának eléréséről volt szó, hanem a kommunizmus közeli megvalósításáról. A szocialista mozgalom végcéljának elérése elsősorban nem a minden anyagi szükséglet kielégítését lehetővé tevő termékbőség elérését jelentette ezen a kongresszuson s az itt elfogadott pártprogramban — ezt inkább a két évvel korábbi 7 Éves Terv ígérte —, hanem a kommunizmuskép emancipatív tartalmainak megvalósulását. Napirendre, a holnap lehetőségei sorába került az állam elhalása. A kongresszus hangvétele azt sugallta, hogy az össznépi állam azt jelenti: a korábbi proletárdiktatúrától eltérően, történetileg visszafordíthatatlanul múlttá válik az elnyomó funkció prioritása és véglegesen, arra az időre, amíg állam még van, a gazdasági szervező és kulturális nevelő funkciók nyernek elsőbbséget. Az elnyomó funkció háttérbe kerülését ennek elsorvadása követi: ezzel kezdődik az állam elhalásának történeti folyamata. Konkrétan ez abban mutatkozik meg, hogy társadalmi szervezetek állami funkciókat vesznek át. Az állami ellenőrzési minisztérium funkcióját társadalmi-mozgalmi ellenőrzési szervezet veszi át, a hivatásos bíróság mellett megjelennek a társadalmi bíróságok, a hivatásos rendőrség mellett az önkéntes rendőrök társadalmi mozgalma. Ne firtassuk, mennyiben teremtettek valóságos legitimációs bázist, elégedjünk meg annak leszögezésével: ezt célozták. A vezetés a sztálini vezetés fölött gyakorolt bírálat után, a folytonosság megzavarodása, a korábbi legitimációs bázis érvényének kétségessé válása után, új legitimációs bázis megteremtésére törekedett. Ez a legitimációs bázis sugalmazó erőt remélt a folytonos haladás, a legitimáló erejű végcél fokról fokra történő megközelítésének képéből. Már a sztálini vezetés helyzetmeghatározási eljárása is a **szakaszos szemlélet** jegyében fogant. Itt a szocialista rend létrejöttének szakaszairól volt szó: a forradalom befejeződését a forradalom teremtette viszonyok hatalmi megszilárdításának hadikommunizmus-szerű szakasza követte, ezután a szocializmusba való átmenet NEP-jellegű szakasza következett, s ezután jött a szocializmus alapjait lerakó iparosítási szakasz. A végcél ebben a perspektívában a szocializmus volt. Az ezutáni fejlődés nem jelent meg konkrét perspektívaként. A szakaszok meghatározó jellemzőiből mindig két ellentétes következtetés volt levonható: a szocializmusba való átmenet szakaszán még jelen vannak a régi társadalom hordozóerői és a kistulajdon. Ebből levonható az a következtetés is, hogy fokozni kell mindezek erőszakos felszámolását, de az is, hogy teret kell adni ezeknek a még létező erőeknek; gazdaságilag vegyesgazdaság, politikailag pluralista politikai rendszer formájában (munkás—paraszt demokratikus diktatúra, népidemokrácia). A szocializmus alapjai lerakásának befejeződése azt jelenti, hogy végleg felszámolódtak a volt kizsákmányoló osztályok és a kistulajdon — ebből következhet az, hogy nincs helye többé vegyesgazdasági és pluralista formáknak, ezek csökevényei elnyomását most már semmi sem korlátozza, korlátlanul kibontakozhat a proletárdiktatúra elnyomó funkciója (Molotov és csoportja 1955-ös platformja, Mao Ce Tung álláspontja); és következhet az is, hogy a múltat képviselő tényezők dezorganizálása után háttérbe szorul az elnyomó funkció.

A szovjet párt XXII. kongresszusán meghirdetett vonal másféle szakaszosság perspektíváját nyitotta meg. Ez a szocializmust tekintette kiinduló állapotnak, és a szocializmusból a kommunizmusba továbbívelő fejlődés szakaszairól beszélt. Azaz az elnyomó funkciók elsorvadásáról volt szó, a proletárdiktatúra szakaszát a Szovjetunióban az össznépi állam szakasza váltotta fel. Az újfajta, hruscovista szakaszos szemlélet Magyarország és Lengyelország kivételével minden népi demokrácia legitimáció-teremtő aktsaiban megjelent. A hatvanas években kongresszusok sora jelentette be, hogy az illető népi demokráciában befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása, felépült a szocializmus. A kongresszusi bejelentés rendszerint együttjárt a szocialista köztársaság elnevezés felvételével és új alkotmány elfogadásával, amely végleg elhagyja a népi demokratikus alkotmányokban még meglevő polgári parlamentáris formákat és alkotmányba foglalja a sajátos szocialista intézményeket. A szakaszhatár szemléleti alapja a Hruscsov-vezetés Szovjetunióra vonatkozó bejelentése volt, amely szerint a Szovjetunióban a szocializmus visszafordíthatatlan fejlődés eredménye, azaz a szocialista rend immár megdönthetetlen. Ez az elvi tétel implikálta azt a következtetést, hogy a megdöntést elhárítani hivatott elnyomó intézkedések szükségtelenné váltak. A népi demokratikus kongresszusok is ezt az elvet tették — nem mindig kimondva — legitimáló bázissá. A sztálini múlttól való fokozatos távolodás és a növekvő anyagi jólét, az elnyomó intézkedések fokozatos csökkenésével együtt a társadalom minden rétege számára elfogadható perspektíva lehetett, legitimációt alapozhatott meg.

1956 után Magyarországon a politikai újrakezdés egészen más körülmények között ment végbe, mint a fentebb jellemzett folyamatok. 1957-ben a legitimáció problémája a lakosság döntő többsége — ugyan már nem aktív, de egyértelmű és félreérthetetlen — szembenállásának megszüntetését jelentette. Az új vezetés kezdetben talán abban gondolkodott, hogy a legitimáció terén a kontinuitás helyreállítását az jelenti, ha a lakosság döntő többsége vagy egésze elfogadja a rendszer ideológiáját. Szándékosan fogalmaztam rosszul: az egész lakosságnak a rendszer elvi alapjaira helyezkedése egyáltalán nem a folytonosság visszaállítását jelenti, hiszen 1948–1953 között csupán látszat volt, nem pedig valóság, hogy a lakosság elfogadja a rendszer alapjait. A látszat újrateremtése, a valódi véleményt elrejtő képmutatás, hazug lojalitásnyilvánítási gesztusok kikényszerítése 1957-ben már viszonylag könnyen sikerülhetett volna, de a történetek világosan megmutatták a vezetés számára, hogy ez a látszat hova vezethet. A valódi lojalitást kellett megszerezni, nem a lojalitás kikényszerített imitációját. Nyilvánvaló volt, hogy ez nem történhet egyik percről a másikra. Ugyanúgy lehetetlen az is, hogy az ellenséges szembenállók bibliai pálfordulattal ellenfelekből hívekké térjenek meg. A hangulati átalakulás csak fokozatosan, átmeneti formákon keresztül történhetett: a szembenállók előbb **közömbösekké** váltak, majd idővel a közömbösök eljutottak a rendszer ideológiájával való azonosulá-

sig. Fel kellett tehát adni a Rákosi-időszak vonalát, amely nem tűrt közömböséget. Az „aki nincs ellenünk, az velünk van”, a szembenállók **semlegesítésének** jelszava. A konszolidáció fő eszköze a semlegesítés volt, jelentősége még a megnyerésnél is nagyobb.

A megtorlás nem volt következetes és „igazságos”, abban az értelemben, hogy minden érintettet elért volna. Bizonyos számú embert elért, a hasonló dolgokban kompromittáltak nagyobb része „megúsztá” (ez nem vonatkozik a fegyveres felkelés résztvevőire, velük szemben a megtorlás teljességre törekedett). 1957 végére mind azok a szabadlábon lévők, akiket retorzió ért, mind azok, akik azt elkerülték, érezhették, hogy továbbiaktól nem kell tartaniuk. Nagy jelentőségű, hogy a Rákosi-időszakkal szemben, az ügyek lezárása után nem következett hajsza. Az amnesztia után, a vezetés a retorzió által érintettek visszaintegrálására, és nem kirekesztésére törekedett. A semlegesítés gyakorlatához tartozott, hogy azoknak, akikkel szemben a megbékélési politika érvényesült, nem kellett önkritikát gyakorolniuk, lojalitási nyilatkozatokat tenniük, azaz: nem kellett látványosan átállniuk, elég volt, ha feladták a szembenállást, lehetnek semlegeseek. A semlegesség már lojalitásnak számított, s mert annak számított, az is volt, az is lett.

Nem kevésbé fontos része volt a semlegesítésnek a háborítatlan magánélethez való jog. 1957-ben a munkahelyeken véget ért a „közösségi élet” terrorja. Az emberek a szeminárium, Szabad Nép-félóra, üzemi énekkar, MHK, vasgyűjtés megszűnését olyan felszabadulás-élményként élték meg, ahogy valaha a jobbagyság megszűnését élhették meg a parasztok. Munkaidő végén aki akart, mehetett haza, vagy – horribile dictu – a kocsmába, emiatt nem volt kitéve zaklatásnak, sőt még finom pressziónak sem. A magánélet így elnyert szabadságának máig érvényesülő konszolidáló ereje volt. Még erősebb konszolidáló hatása volt annak, hogy a vezetésnek rögtön 1957-ben sikerült a fogyasztási színvonalat javítania, és máig mindenkor biztosítani az ellátás folyamatosságát.

Az ideológia sajátos rendszerigazoló funkcióját nézve, arról már esett szó, hogy az 1957 utáni vezetés nem hivatkozott oly mértékben az ideológia rendszerigazoló hatására, mint az 1953 előtti. Az ideológia alapvető tételei nem változtak. A politikai gyakorlat 1957 utáni gyökeres megváltozásához képest az ideológia nem ment át ilyen mértékű átalakuláson. Nem magában az ideológiában történt változás, hanem az ideológiának az életben elfoglalt helyében, abban, hogy változatlan gondolati tartalma mellett, csökkent a jelentősége. 1957-ben még messze az idő, amikor párthatározat szentesíti, hogy a tudományos és művészeti életben a marxizmus hegemoniája és nem monopóliuma a cél, de a konszolidáció folyamatában már hallgatólagosan e szerint az elv szerint járt el a kultúr irányítás gyakorlata. Az illetékes fórumok diszkréten hallgattak arról, hogy egyes művészeti alkotások szocialista realisták-e, egyes tanulmányok marxisták-e. A megjelenéshez elég volt az, hogy az illető művek politikailag nem

voltak ellenségesek. A művészeti avantgardizmus tartós visszautasításában nagyobb szerepe volt a művészeti közízlés számbavételének és az avantgard művekből kisugárzó rossz közérzetnek, mint ideológiai doktrinárségnek. Az ideológia – kölcsönvéve a közgazdasági szakkifejezést – „puha eszmei korlát” lett. Ezt a jelenséget akkor észlelhatték először a kultúrára figyelő értelmiségiek, amikor 1957-ben a *Népszabadság* hasábjain kampány indult az ellen, hogy színházak repertoárján, könyvkiadásban, megjelentek a régi idők szórakoztató irodalmának nagyjai: Molnár Ferenc-reneszánsz volt, színrehozták Zilahy egy darabját, kiadták a „légiós regény” ponyvaklasszikusát P. Howardot, újra megjelentettek detektívregényeket. A szórakoztató-hullám nem az 56-os értelmiség valamiféle burkolt utóvédharca volt a szocialista realizmus ellen. Ellenkezőleg, az írósztrájk megtörését célozta az, hogy a megjelenéstől tartózkodó kortárs írók helyett régi és külföldi írókat jelentettek meg, hogy fenntartsák a könyvkiadás, a színházi élet folyamatosságát. Elsősorban olyan régi és külföldi írókat, akikről várható volt, hogy különböző világnézetű, szórakozni vágyó emberek szívesen elolvassák, akik nem provokálják azokat a még szembenálló tömegeket, amelyek a szocialista realista művek újra feltűnését a rákosista restauráció kultúrpolitikai jelének tekintenék. A „lektűr-hullám” a semlegesítési politika jellegzetes és adekvát megnyilvánulása volt. Mégis, mint mondtam, a *Népszabadság* kulturális rovata harcot indított ez ellen a kiadói–színházi gyakorlat ellen. Ezeket a cikkeket nem a „táncscsikörösök” vagy Révai és követői írták, hanem – legnagyobb lendülettel és terjedelemben – a vezetési mag álláspontján álló Mesterházi Lajos. Ez a kampány valójában nem a színházaknak és a kiadóknak szólt elsősorban, hanem a hallgató íróknak. Az úri és kispolgári giccs elítélése és a szocialista realizmus változatlan érvényének leszögezése elsősorban nekik jelezte, hogy az irodalmi életbe való visszatérésük, újramegszólalásuk feltételeként szocialista realista művekkel kell újra jelentkezniök, s nem jelenhetnek meg újra lektűrszerzőként. (Ezt később csak félig kérték számon az újra megszólalóktól: lektűrszerzőkké valóban nem „képezhették át” magukat, a realista írásmódot és a közéleti töltést elvárták, de a szocialista elkötelezettség manifesztálását nem.) A kultúrpolitikai kettősség egyrészt azt jelentette, hogy megszűnt a korábbi időszak szörszálhasogatásig merev, vaskövetkezetességgel végigvitt ideológiai konzisztenciája. Az ideológia lazább eszmei kötelékké alakult át, melyben megfér az efféle többrétegű helyzet. Másrészt pedig a kampánynak nem volt olyan következménye – mint korábban hasonló helyzetekben –, hogy a megbírált műveket levették a műsorról és a könyveket bevonták. A hullám ugyan elült, inkább magától – mivel az írók kezdődő megszólalása fölöslegessé tette –, mint a kritikai kampány adminisztratív következményeként, de hasonló művek megjelenése előtt ezután sem volt többé politikai akadály. Az ideológiai szigor, mint a példa mutatja, érezhetően csökkent, noha az ideológia azonos maradt. Ez a körülmény is gátolta, hogy a rendszer ideológiája az

egész társadalmat átfogó legitimációs bázis legyen. Az engedelmisségi készség, a lojalitás, nem kötődött az ideológiával való azonosulás manifestálásához. Az ilyen manifestáció nem volt az engedelmisségi készség indikátora; s fordítva, a manifestáció elmaradása nem deklarált szembenállást.

A konszolidáció sokkal inkább személyes és kisebb csoportbeli érdekei kielégítésével illesztette be a polgárokat a rendszer rendjébe, mint legitimáció teremtetésével. A semlegesítettek beilleszkedését az egyéni érdekek kielégítése harmonikusan elősegítette, s a korábbi szembenállók politikai követeléseinek motiváló ereje fokozatosan csökkent, anélkül, hogy az e követelések elvi alapjául szolgáló politikai értékek melletti eszmei elkötelezettség ezáltal automatikusan megszűnt vagy olyan ütemben elsorvadt volna, amilyen mértékben halványult motiváló erejük. Az ötvenes–hatvanas évek fordulóján egyre növekvő rés támadt számukra a meggyőződés és a meggyőződés melletti elkötelezettség intenzitása között. Az ebben a helyzetben levők engedelmisségi készsége, lojalitása abban a mértékben erősödött, amilyen mértékben nem kényszerítették őket értéktudatuk megváltoztatására.

Itt kell szólni arról a felfogásról, amely szerint 1957 óta a rendszer legitimációs bázisa „ellátás-legitimáció”, tehát azon az alapon legitim, hogy képes a folyamatos és kielégítő ellátás biztosítására. A fentiek értelmében ez fontos motívuma az engedelmisségi készségnek, döntő konszolidációs eszköz, de éppenséggel nem legitimációs bázis, mert a konszolidált helyzetben való engedelmisségre készítet (a konszolidáció alapkövetelményei közé tartozik a folyamatos ellátás) s konszolidálatlan helyzetben nem funkcionál. Magyarán: pontosan akkor legitim a rendszer, ha vele szemben akkor sem csökken az engedelmisségi készség, ha az ellátás felborul, ha a sorban állók ugyanúgy rendületlen hívei, mint a jól ellátottak.

A legitimációt nem lehet egy politikai rendszer értéke alapkritériumának tekinteni. Nem múlik rajta a rendszer „jó” vagy „rossz” volta. Ennek az állításnak az erősítésére jó például szolgál egy olyan sikeres és sok eredménnyel dicsekedhető politikai rendszer, mint a Német Szövetségi Köztársaságé. Az NSZK jellegzetesen legitimációt nélkülöző állam. Az, hogy a megszállásból született, egy másik Németországgal együttélő állam rendszere nem birtokolhat nemzeti legitimációt, nem igényel bővebb indoklást. Az NSZK polgári demokratikus volta kétségen felül áll, mégsem birtokol demokratikus legitimációt, mert 1945-ben egy akkor – döntő többségében – antidemokratikus meggyőződésű társadalomra rákényszerítették a demokráciát. Az NSZK lakosságának az a része, amely 1945-ben már felnőtt korban volt, soha nem érezte legitimált rendnek az új viszonyokat, viszont hamarosan érvényesült körében a „gazdasági csoda” konszolidáló hatása. Az emberek talán nem helyeselték az új viszonyokat és belül nem szakítottak úgy náci múltjukkal, mint azt az NSZK hivatalos közlélete tette, inkább azon az alapon illeszkedtek be az új keretekbe – készségesen! –,

hogy személy szerint nagyon sokan megtalálták a számításukat az új viszonyok között. A volt náciak hatalmas tömege anélkül jutott el az új viszonyok de facto igenléséig, hogy visszamenőleg revidálta volna önmagában a náciizmus egykori igenlését. Ez volt a „Vergangenheitsbewältigung” ismert problémája. Elvileg nem nyert tisztázást az adott jelen elfogadásának és az ellentétes elvi alapon nyugvó múlt visszatekintő igenlésének ellentmondása. Ez tette a helyzetet, a rendszert legitimálatlanná. Az 1945 után születettek új nemzedéke viszont a demokratikus legitimáció eszmei alapján állva nőtt fel, úgy, hogy közben érezte az idősebb társadalom legitimáció-nélküliségét. Ez az oka annak, hogy a demokratikus legitimáció válsága – kis túlzással – sajátosan nyugatnémet problémaként jelentkezett a nyugati ideológiai életben. Ehhez még egy sajátos nyugatnémet probléma járul. Korábban írtam, hogy a polgári világban kitermelődött két legitimáló elv közül a demokratikus legitimáció lényegesen gyengébb volt. A polgári országokban legnagyobb virágzásai idején is, mindenkor a jóval erősebb nemzeti legitimációval együtt létezett, annak árnyékában, mintegy annak védelmében. Az NSZK politikai rendszere az első és egyetlen, amely arra kényszerült, hogy a nemzeti legitimáció támasza nélkül, kizárólag a demokratikus legitimációra építse rendszere válságbiztos elfogadását. A részleges legitimálatlanság és a demokratikus legitimáció kizárólagosságának gyengesége arra indította a fiatal generációt, hogy a demokratikus legitimációt további baloldali-szocialista, vagy legalábbis szociális értékek bevonásával kiszélesítsék, s ezáltal tegyék elég erőssé arra, hogy azt a legitimációs teljesítményt is produkálja, amely korábban vagy másutt, a nemzeti legitimáció feladata. Az új generáció legitimációigénye ezen az alapon szembefordult a „gazdasági csodával”, amely a régi generáció számára, mint konszolidáló készlet, helyettesítette a legitimációt. Ma azok tanúsítanak maximális engedelmisségi készséget az NSZK rendszerével szemben, akik számára ez a rendszer legitimálatlan, akik a saját haszon révén, a gazdasági csoda folytán kapcsolódnak hozzá; ezzel szemben azok, akiknek a rendszer – noha e téren erősen fogyatékosnak tartják – demokratikus legitimációval bír, az engedelmisségi készségnek már-már válságossá válással fenyegető, a kormányozhatatlanná válás rémét idéző minimumát mutatják, s nem utolsósorban azért kezdik ki a konszolidációt a polgári engedetlenséggel, hogy a demokratikus legitimációt – kiszélesítve – hordképesse tegyék. Így bekövetkezhet, hogy a gazdasági csoda esetleges hirtelen összeomlása egyik percről a másikra semmivé teszi mindazok engedelmisségi készségét, akiket csupán ez a gazdasági csoda motiválta, míg azok esetében, akik számára a rendszer bír – tökéletlen – demokratikus legitimációval, az engedelmisségi készség a válsággal növekedni fog.

Két további magyar példa annak bemutatására, hogy a konszolidáló és a legitimáló tényezők nem azonosak. Az egyik a **szociális mobilitás** jelenségköre. Korábban kifejtettem, hogy az intergenerációs mobilitás nagymértékű bővülése, amit az új népi származású értelmiség kinevelése jelentett, 1948–1953 között

nem vált legitimációs bázissá, mivel az értelmiségi pozícióba kerülést a rendszer olyan nagy nyomattal propagálta „felemelkedésként”, hogy ez a „fel nem emelkedett”, gép mellett maradt munkások, kétkezi dolgozók társadalmi lebecsülését sugalmazta, s az új értelmiségnek a régi értelmiség középosztályi helyzetének megfelelő magasabb társadalmi rangot nyújtott. Az új rend nem lehetett egyszerre a középosztályba kerülés kibővült lehetőségének állama (aminek csak akkor van értelme, ha középosztálybelinek jobb lenni, mint alsó osztálybelinek: vagyis az értelmiség privilégizált réteg volta megmarad); és a munkások és parasztok, azaz a kétkezi dolgozók állama (aminek csak akkor van értelme, ha a kétkezi dolgozók társadalmi rangja nem kisebb a szellemi dolgozókéénál). Az új értelmiség Rákosi-kori koncepciója egyszerre kívánt az egalitarizmus és az elitizmus egymást kizáró elveire épülni s így nem válhatott legitimáló elvvé. 1957 után a mobilitás struktúrája fokozatosan átalakult. 1948–1953 között ez a mobilitás azt jelentette, hogy sokak számára lehetőség van a „nagy mobilizációs ugrást” megtenni: négy év tanulással kétkezi dolgozó gyermekéből vagy kétkezi dolgozóból rögtön értelmiségivé lenni, magasabb társadalmi rétegbe kerülni. Ez a lehetőség a hatvanas években már kisebb volt, mivel az iparosítás megkívánta létszámnövekedés, a műszaki értelmiség számbeli többszöröződése megtörtént. Arra nem volt már lehetőség, hogy az új értelmiség gyermekei mind értelmiségiek lehessenek és ezen kívül még legalább ugyanannyi, de inkább több kétkezi dolgozó gyermekéből is értelmiségi legyen. A tarsolyban hordott marsallbot NÉKOSZ-eufóriája véget ért. A szociális mobilitás lehetőségei ebben a tekintetben csökkentek, ezzel szemben viszont bővült a mobilitás lehetősége azzal, hogy a mobilitási mozgás egyre szélesebb társadalmi köröket fogott át, amikor súlypontja egyre inkább áttevődött a „nagy ugrásról” a kis előrelépések láncolatára. A mobilitás modellje egyre inkább nem az volt, hogy bizonyos számú ember leérettségizvén nappali vagy esti, illetve levelező tagozaton elvégzi az egyetemet, hanem olyan folyamattá változott, amelyben a segédmunkás munkaidő utáni továbbképzéssel szakmunkásoklevelet szerez, ezt jobb szakma kitanulásával folytatja, ezt követheti az esti technikum, majd az esti egyetem. A mobilitási mozgás így sokfokozatú előrehaladási lehetőséggé vált, ezek jó része azonos társadalmi rétegen belül történt. A rétegváltás privilégium-növelő hangsúlyossága oldódott azzal, hogy csökkent a rétegváltási fokozatok különleges jelentősége. A technikus nem állt olyan magasan a szakmunkás fölött, mint a diplomás, az üzemmérnök magasabb rangú technikus volt s az egyetemet s nem főiskolát végzett mérnök alig különbözött egymástól. A „nagy ugrás” esély, de a legnagyobb nyitottság mellett sem mindenki számára elérhető cél. Az esedékes mobilitási „kis lépést” azonban mindenki reális lehetőségként tűzheti ki céljául. Az ambíció ilyen lehetősége rendkívüli konszolidáló, integráló és motiváló erőt jelentett, de legitimáció alapjává nem vált, mivel elsősorban személyes érdek határozta meg, nem „ideális” motívumok. Hozzávehetjük a legitimáló ha-

tás akadályaihoz, hogy a soklépcsőzetű előmeneteli pálya lehetősége, amely fokozatosan az osztálytársadalmivá válás felé tendált, nem csupán lehetőség volt, de kényszerre is vált. Kialakult a társadalmi közfelfogás, amely minél több volt az érvényesülési lehetőség, annál inkább elvárta az egyéntől az ambíciót, nem csupán nagyobb megbecsüléssel honorálta a sikert, de büntette is a lemaradást, a megbecsülés megvonásával. Egyre inkább illett feljebb jutni, s ez nem csupán előnyt, hanem terhet is jelentett. A társadalom életének minden területén szaporodtak a bürokratikus vonások, az előmenetel hivatalnoki jelleget öltött. A vezető pozíciók világában is lezajlott ez a modellváltás. Megszűnt a nagy kiemelések és nagy lebukások rendszere s átadta helyét a klasszikus hivatali előmenetel gyakorlatának. Ezzel szélesebb körben jelentek meg a társadalom életében a hivatalnok érvényesülési hadviselésének hírhedt fegyvernemei: a protekció, talponyalás, intrika. A felfűtött diplomaéhség bizonyos területeken diploma-túlermelést eredményezett, ez pedig a bizonyítvánnyal igazolt képzettség és a valószínűségi hozzáértés szétválását. Az érvényesülési készletben túl nehezen volt elválasztható a tiszteletreméltó ambíció a megvetést érdemlő karrierizmustól ahhoz, hogy az érvényesülési készlet, mint rendszerelv legitimáló elvvé válhasson. Konszolidáló ereje viszont igen nagy volt. Leginkább azért, hogy míg a Horthy-rendszer felfűtötte az érvényesülési vágyat, de csekély lehetőséget adott kielégítésére, s míg az 1948–1953 közötti vezetés sem tudott ezen annyit változtatni, mint ezt mutatni igyekezett, az 1957 utáni helyzetben a „kis lépések” érvényesülési gyakorlata egyensúlyt teremtett ambíció és lehetőség között.

Másik nagyhatású konszolidáló tényező volt a **stabilitás**, amelynek meglétét a **folytonosság** érzékeltette a társadalommal. Az 1957-es magyar vezetés gyökeresen különbözött az ekkori szovjet vezetésétől abban, hogy nem a szakaszos haladás képével igyekezett legitimációt teremteni, hanem a folyamatosság képével akart konszolidációs légkört létrehozni. Az SZKP XXII. kongresszusa a kommunizmus történetileg közeli elérésének célját tűzte legitimáló elvként a társadalom elé, a magyar vezetés viszont azt érezte, hogy a viszonyok tartósak, stabilak, hosszú ideig nem fognak gyökeresen változni. Emiatt ragaszkodtak az intézményrendszer hosszú időre szóló stabilitásához. A mezőgazdaság kollektivizálása után a vezetés az intézményi stabilitás konszolidáló légkörét alakította ki, s ettől 1964–1973 között sem tért el, amikor a gazdaságirányítás nagyszabású reformja volt napirenden, inkább hagyatkozott a folytonosság bebizonyosodott konszolidáló erejére, mint a reform-image esetleges legitimáló erejére. Nagy súlyt vetett arra, hogy a társadalom előtt a nagy jelentőségű változások a folyamatosság képében jelenjenek meg. A gazdasági reform, amennyiben kilépett a szaksajtó lapjairól a napisajtó hasábjaira, nem fantáziát megragadó politikai jelszavakban öltött testet, hanem gyakorlatias intézkedések, korrekciós változtatások formájában jelent meg a nyilvánosság előtt, inkább gazdaságpolitikai, sőt szakközgazdasági, mint általános értelemben vett politikai megfogalmazás-

ban. Az intézmények folyamatosságának éreztetése okából vagyunk még mindig népköztársaság s nem lettünk szocialista köztársaság, jöllehet ugyanott tartunk a szocializmus építésében, mint azok, akik ezt az új elnevezést felvették. Megmaradt a régi himnusz, nemigen esik szó arról, hogy politikai rendszerünk proletárdiktatúra-e még vagy már össznépi állam, hogy elértünk-e már a fejlett szocializmusba vagy ha nem, hol tartunk az oda vivő úton. Mindezek a szakaszos szemlélet megnyilvánulásai volnának. A magyar vezetés, amikor nem helyezkedett e szemléletmód alapjára, nem kanyarodott el a többi szocialista ország vonalától, hanem – mint fentebb utaltam rá – a drámai újramezdés szorítása alatt „elébe vágott” a többi szocialista ország fejlődésének. A hruscsovi vezetés szakaszos szemléletének már voltak vonásai, amelyek közeledést jeleztek a folyamatosság-szemlélet felé. A sztálini vezetés felfogása úgy jelölte meg a mindenkori aktuális szakaszt, hogy „ez a harc lesz a végső”, a döntő áttörés stratégiai szakasza, a mindenkori aktuális helyzet mindig a döntő fordulat előtti helyzet. A XXII. kongresszus vonala azonban a döntő fordulat (az úrfölény) utáni szakaszokat vázolta fel, ez pedig a kontinuitás kezdetét is jelenti. A döntő fordulat utáni szakaszok sorozata az az előtti szakaszok egymásutánjához képest, amikor minden új szakasz mindent felforgató váltás (hadikommunizmus-ról NEP-re, koalíciós demokráciáról proletárdiktatúrára); kontinuumként hat. Ez a tendencia a továbbiakban felerősödött, fordulópontszerű váltással 1964-ben, a vezetés változásával. Az 1964 utáni vezetés feladta a szakaszosságot, nem esett többé szó a 7 Éves Terv célkitűzéseiről, Sztálin viszonylagos újrafelértékelése nem a XX. kongresszus revíziója volt, hanem diszkontinuitás-effektus voltának eliminálása, a szovjet történelem folyamatossága érzékelésének visszaállítása. A hetvenes években minden szocialista ország vezetését elsősorban a folyamatosság érejkeltetésének szándéka motiválta.

Az intézményi folyamatosság mellett megmutatkozó, nem kevésbé fontos másik folyamatossági tényező a káderstabilitás, a vezetések személyi összetételének hosszú időn át érvényesülő, nagyfokú stabilitása, mely a hetvenes években több más szocialista ország életére jellemzőbb volt, mint Magyarországera. A „kádárizmus” tehát az általános fejlődési tendencia viszonylag korai érvényesülése volt, az 1957-es tabula rasa helyzetben.

A folytonosság észlelése elsősorban azzal konszolidál, hogy az adott viszonyokat alternatíva nélkülinek érejkelteti, szemben a legitimációval, amely – mint a bevezetőben kifejtettem – az elfogadott rendszer valamely lehetséges alternatívával szembeni igenlését is jelenti.

Az elmondottakból úgy tűnhet, hogy a legitimációnak csupán válságok idején van jelentősége, konszolidált állapotban másféle stabilitás-tényezők egyenértékűek, sőt hatékonyabbak lehetnek. Ez csak részben igaz. Nem csupán arról van szó, hogy a legitimáció válság idején biztosítja a polgárok engedelmségi készségét, míg konszolidált időben más integráló eszközök ezt esetleg jobban is

biztosítják, hanem arról is, hogy a legitimáció kedvező feltételt teremt mind a válságok elkerülésére, mind a kibontakozott válságok levezetésére. A legitimáció **konfliktustűrő képességet** ad a rendszernek, amely birtokolja, s ennek következtében a konfliktusok viszonylag ritkán, csak igen súlyos esetekben fajulnak válsággá. A legitimált rendszert konfliktustűrő képessége **válságra nem fogékony** politikai rendszerre teszi. Ezzel szemben a legitimációt nélkülöző rendszerek a konszolidáló eljárások sokaságának bevetésével nagyfokú rendszerstabilitást biztosítanak. Erre rákényszerülnek, mivel ahogy **presztízsérzékenyek**, nem engedhetnek meg maguknak vereségeket, úgy **válságfogékonyak** is. A folyamatoság szuggesztíója által biztosított rendkívüli mértékű stabilitás, erős konszolidáltság eléri azt, hogy minimálisak a **feszültségek**. Az alternatívátlanságot sugalló helyzetekben igen erős a politikai rezignáció, amely elejét veszi annak, hogy jelentős feszültségpotenciálként számbavehető faktorok feszültséget váltsanak ki. Más tényező is hat ebbe a „fesztelenítő” irányba.

A semlegesítő tolerancia gyakorlata a rendszerrel szembeható impulzusokat képlékeny, „puha” akadályként fogadja, nem ütközteti retorziókkal, ellenakciókkal, ellenpropagandával, de puhaságával éppenséggel nem enged nyomásának, hanem „befulladásással”, kifárasztással állítja azt meg. A feszültség az ütközéstől keletkezik: a „lőkhárító” felfogás ellenimpulzust hatékonyan tud úgy semlegesíteni, hogy nem keletkezik feszültség. Természetesen mindez jellegzetesen tüneti kezelés. Ha a problémák, a tartósan létező potenciális feszültségforrások fennmaradnak, előbb-utóbb feszültséget okoznak. (A feszültség köznapin nyelven azt jelenti, hogy érintettek valamiért „haragszanak”. A feszültség-elhárító képesség azt jelenti, hogy a hiperstabil, hatalmas erősen konszolidált rendszerekben az érintettek „nem haragszanak meg” olyasm miatt, ami más esetekben általában kiváltja a haragot.) Ha azonban mégis feszültség keletkezik, a legitimáció nélküli rendszer hasonló módszerrel akadályozza (sokszor szintén sikerrel), hogy a feszültség konfliktussá fejlődjék. A képlékeny rugalmatlanság sok esetben hatékonyan tudja meggátolni, hogy a feszültség átterjedjen az egész rendszerre, s eredményesen lokalizálja azt. Mindaddig ez a fajta legitimálatlan rendszer hatékonyabb stabilizáló eljárásokkal rendelkezik, mint a legitimált rendszerek. Ha viszont mégis konfliktusra kerül sor, a helyzet megváltozik. A legitimálatlan rendszer a konfliktust nem tudja lokalizálni, ami azt jelenti, hogy a konfliktus kezdetleges formái már válságként nyilvánulnak meg. A legitimált rendszer a feszültségeket kevésbé tudja lokalizálni, a konfliktust viszont jobban. Lokalizál az a körülmény, ha a konfliktus a kormányzat és a szembenállók, illetve a kormányzó erők ideológia által szentesített politikai mozgalma és a szembenállók között fejlődött ki – s nem a rendszer és szembenállók között –, mivel a legitimáció a kormányzatnál és ideológiáknál szélesebb politikai integráló keret. Legitimált rendszerben a vezetési válság nem szükségképpen fejlődik rendszerválsággá, mert rendszer és kormány nem azonos. Kormánybukás nem

csupán nem jelenti a rendszer összeomlását, de a rendszer stabilitását sem érinti szükségszerűen. Ez nagy **rugalmasságot** biztosít a legitimált rendszereknek. Legitimálatlan rendszerben viszont a vezetési válság szükségképpen rendszerválságot jelent, a vezetéssel szembeni ellenállás automatikusan magával a rendszerrel fordul szembe. A nyugati világ legerősebben legitimált rendszerével bíró Franciaország — ahol a legkevésbé kezdte ki erózió a nemzeti legitimációt, s a második világháború után kiterjedt demokratikus legitimáció ma lényegében átfogja az egész társadalmat — rendkívüli krízistoleranciát mutat, 1968 átfogó politikai krízise sem eredményezett rendszerválságot.

A konszolidált, de legitimálatlan, valamint a legitimált rendszerek összehasonlításakor a másik figyelmet érdemlő probléma, hogy a konszolidáció **kormányzati** stabilitást biztosít, míg a legitimáció **rendszerstabilitást**. A nem legitimált rendszerekben a lojalitás, az engedelmisségi készség nagyobb mértékben irányul vezető személyekre, vagy vezetési garnitúrákra: vezető személyek csoportjaira, kormányzatokra. Ezek informális sugallata sokban áthidalja azt, hogy a rendszer ideológiai igazolása nem hatja át a társadalom széles köreit s csak a társadalom kisebb részét motiválja. A Német Szövetségi Köztársaság, mint keletkezése után hosszú ideig legitimáció nélküli rendszer, jól példázza ezt a helyzetet: Adenauer személyével szemben megvolt az engedelmisségi készség olyan tömegekben is, akik a rendszer ideológiájával szembenálltak, akik a rendszert magát elutasították. A személy tekintélye által konszolidált kormányzás olyan feudalizmushoz hasonlítható, ahol az alattvalók csak nagy királyoknak hajlandók engedelmeskedni, gyenge képességű vagy zsarnok uralkodóktól megtagadják az engedelmisséget. Ilyen feudalizmus nem volna legitim rend a dinasztia legitimitása szempontjából, s a királyság, mint rendszer, nem élvezné a legitimáció rendszerfenntartó erejét. Erről az oldalról is megvilágosodik, hogy a kormányzat autoritása által stabilizált rendszerben a kormányzati válság, a kormányzat tekintélyének megrendülése automatikusan rendszerválságként jelentkezik. A legitimált rendszerekben a lojalitás nagyobb mértékben irányul a rendszer intézményeire, mint az azokkal rendelkező vezető személyekre. Franciaországban még De Gaulle személyi rendszere idején is fontosabb volt a parlament és az elnök jogkörének viszonya, mint az elnök személye. A Horthy-Magyarország nemzeti legitimációval bíró rendszerében is döntő jelentőségű volt, hogy az ország királyság vagy köztársaság, parlament van-e vagy katonai diktatúra és a közigazgatást megyék végzik-e vagy felváltja őket valamilyen département vagy igazgatási körzet. Ehhez képest szembeszökő a mai Magyarországon, hogy a politikai kötődés vezető garnitúrához tapad, az alapvető intézményekkel, szervezeti formákkal szemben szinte teljes közömbösség uralkodik. Ma valószínűleg nem váltana ki tömegemóciókat, akár azt jelentenék be, hogy megszüntetik a Hazafias Népfrontot, a SZOT-ot és az Országgyűlést, akár azt, hogy nevezett testületek teljhatalmat kapnak az ország vezetésére — amennyiben nyilvánvaló

lenne, hogy az átcsoportosítás a jelenlegi vezető garnitúrától indult ki és hatalmi pozícióját nem érinti. A járási titkárok személyi változásai valószínűleg nagyobb figyelmet vontak magukra, mint a járások megszüntetése. Az a politikai gyakorlat, amely a lojalitást a kormányzatra összpontosítja s nem a rendszerre, abba a helyzetbe kerül, hogy a kormányzat szilárdsága nem vonja maga után automatikusan a rendszer ugyanolyan mértékű szilárdságát, viszont a kormányzat válása automatikusan maga után vonja a rendszer válságát.

A hetvenes évek a magyar rendszer jelentős további szilárdulását hozták. Az életszínvonal a hatvanas–hetvenes évek fordulóján újabb ugrással emelkedett. Megjelentek a Nyugaton létrejött tömegfogyasztói társadalom jelenségei. A rendszer fogyasztási szintje stabilan az ellátási szint fölé emelkedett, már nem csupán az ellátás fogalomkörébe tartozó alapszükségletek kielégítése volt megfelelő és folyamatos, hanem tömegmértékűvé és rendszeressé vált olyan cikkek fogyasztása, melyek korábban luxusszámba mentek. Ez a fejlődési tendencia, ezek az eredmények a hetvenes évek végére végleg megszabadították a vezetést a Rákosi-időszak két súlyos tehertételétől. A Rákosi-kormányzat **inkompetens** és **rosszindulatú** rendszer hírében állott. Utóbbi azt jelenti, hogy úgy tekintették, mint amely a nép jólétét kíméletlenül alárendeli politikai céljainak. Ezzel szemben a hetvenes évek gazdasági fellendülése igazolta a vezetés rátermettségét és jóindulatát is, mivel újra és újra jelét adta, hogy az életszínvonal növelése elsőbbséget élvez előtte nagyratörő beruházási programokkal szemben. Ez a vélemény megint csak bizonyos diszharmóniát tartalmazott a vezetéshez és a rendszerhez kötődés tekintetében, mivel a közfelfogás úgy érezte, hogy a vezetés olyasmiről – a feszített ütemű iparosításról – mondott le a lakosság javára, amely a rendszer lényegéhez tartozik. Ez utóbbi vélekedést számos szomszédos példa látványosan bizonyítani látszott.

Az életszínvonal emelkedésén kívül egy fontos társadalmi változás is hozzájárult a **társadalmi közérzet** lényeges javulásához. A hatvanas években ugyanis az érvényesülés-készletű, karrier-orientált társadalom kialakulása rendkívüli mértékben konszolidált, de az engedelmisségi készség növekedése nem járt együtt a közérzet javulásával. Nem egyszerűen az érvényesülési versenyben alulmaradtak, a rossz helyezést elérték rossz hangulata mérgezi meg a társadalmi közérzetet. A karrier-orientált társadalomban népbetegség a kisebbségi érzés. Akiket a lemaradók hátulról befutottként irigyelnek, ugyanúgy kisebbségi érzéstől gyötört emberek, mint ők, mert az érvényesülési verseny nagyobb igényeket kelt, mint amelyek kielégíthetők. (A lehetőség a továbbjutásra megvolt, a pályák nem zárultak le – arról volt szó, hogy a realizálódott lehetőség mindig valamivel kevesebb igényt elégített ki, kevesebbet ért lelkileg, mint amire eredetileg számítottak.) A hetvenes években ezen a téren jelentős változást hozott, hogy a magángazdasági tevékenység területének bővülésével, formáinak gazdagodásával lehetőség nyílt arra, hogy a személyi jövedelmeket más módon is nö-

velni lehessen, mint jobban fizetett állásba kerüléssel. A „maszekolás” jövedelemnövelő alternatívaként jelent meg a nagyobb fizetéshez képest. Ennek óriási emancipatív jelentősége volt. A közérzetet nem rontotta az, hogy a magángazdálkodási tevékenységek sokszor igen nagy munkabefektetést igényeltek (a valamikor szinte pogromhangulat céltáblájává vált lángossütő nem kevés munkával kereste meg a sok pénzt) — érzékelhetően fontosabb volt az emancipálódás a visszatartó érvényesülési stratégiák kényszerétől. Nemrégiben azt olvastam egy elaborátumban, hogy a fennálló társadalom egyik legfontosabb jellemzője a társadalom „hierarchia alá rendeződése”, „tulajdonorientált társadalomból pozícióorientált társadalommá válása” s ezzel az értelmiség kivételével minden réteg „jól járt”. Nos, a magántevékenységek iránti nagyon széles érdeklődés igen szemléletesen mutatja, hogy a társadalom széles körei, köztük jelentős kétkezi dolgozó tömegek úgy érezték, hogy „nem jártak jól” a „hierarchia alá rendeződéssel” s tódulnak vissza a „pozícióorientációból” a „tulajdonorientáció” felé. A kétféle jövedelemnövelési lehetőség kétféle önmegvalósítási lehetőséget is jelent. 1945 előttről a magyar társadalom össznépi, mindenki számára átélhető gazdálkodási magatartásként csak a tradicionális és a bürokratikus magatartást örökölte, a polgári csak elkülönült körökre korlátozódott. Ezt a társadalmi lemaradást a hetvenes évek fejlődése során hozta be a magyar társadalom. A polgári gazdálkodási magatartás össztársadalmivá válása (nem abban az értelemben össztársadalmivá, hogy mindenki ezen az alapon tevékenykedik, hanem abban, hogy mindenki számára átélhető) láthatóan nem fenyeget valamiféle mentalitási ellenforradalom veszélyével, nem jelenti a szocialista társadalom elpolgáriasodását, hanem egy olyan elmaradt fejlődési fokozat behozását, amelyet átugorni talán lehet, de nem szerencsés.

A nyolcvanas évek közepére a konszolidáció válságba került. Mint fentebb mondtuk, a konszolidáció fennáll, amíg a rendszer „jól megy”. Működése azonban a hetvenes évek végére már akadozni kezdett. Akadozott, de még ment. A társadalom a rendszer jó működését a **fogyasztási színvonalon** mérte. A még mindig hiánygazdaságban sínylő társadalom számára a legértékesebb jó a fogyasztás volt; ezért hajlandó volt áldozatot hozni. Az áldozat a **túlmunka** volt. A kialakult — más népi demokráciákhoz képest igen jó színvonalú, a társadalom által igen nagyra értékelt — fogyasztási szintet egyre inkább csak a munkaidőn kívül teljesített munkával lehetett biztosítani. A főmunkaidőben végzett munkáért kapott fizetés már a hatvanas évek végén sem tudta egymagában biztosítani azt a fogyasztási szintet, amelyen a társadalom reálisan élt. A hetvenes évek végén a fogyasztás növelése — az egyes foglalkozások számára nagyon különböző mértékű — túlmunkával gyakorlatilag mindenki számára lehetséges volt. Ez fontos pillére volt a konszolidációnak, mely ezért — a már jelentősen emelkedő árak ellenére — még mindig működött. Hiába fenyegette az agyonhajsolt, agyondolgozott embereket negyven-ötven éves koruk táján az infarktus (ko-

moly nyugati felmérések állítják, hogy a statisztikailag számbavehető világban manapság a magyarok dolgoznak legtöbbet), az elérhető fogyasztásért, annak valamilyen mértékű növeléséért a társadalom minden túlmunkára kész volt.

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján azután egyre növekvő számú csoport, réteg túlmunkával – méghozzá egyre növekvő mértékű túlmunkával – sem tudta már fogyasztását növelni, csupán szinten tartani. Ez már jelentősen gyengítette, kikezdte a konszolidáltságot, de még nem juttatta válságba. A nyolcvanas évek közepére azonban egyes rétegek már túlmunkával sem tudták fogyasztásukat szinten tartani, más rétegek pedig az ezt megelőző helyzetbe kerültek: túlmunkájuk már csupán fogyasztásuk szinten tartásához lett elég, növeléséhez nem. A valamilyen mértékben minden túlmunkát végző számára lehetséges fogyasztás-növelés hetvenes évekbeli állapotát a „Máté-effektus” szituációja váltotta fel: „a kevés gazdag gazdagszik, a sok szegény szegényedik”. Már az össztársadalmilag elfogadott életszínvonal – illetve életminőség-prioritás, a fogyasztás alapján sem lehet azt mondani, hogy a „dolgok jól mennek”.

Mindez megrendítette a vezetés iránti konszolidációs bizalmat. Mindenekelőtt azt a két legfontosabb tényezőt, melyekre a bizalom épült. A vezetés a befulladt gazdasági reformok következetes végigvitele, megvalósítása helyett nagy összegű külföldi kölcsönt vett fel azzal a céllal, hogy a belőlük fedezett beruházásokkal exportképes, kemény devizáért exportálható terméket gyártó ipart hozzon létre, s ezzel reformok nélkül megoldja az ország gazdasági bajait. Ennek az iparnak a termékeiből, az akkori feltételezés szerint, az ország az adósságokat is nagyobb gazdasági megerőltetés nélkül vissza tudná fizetni. Hogy ez az exportképes ipar nem jött létre, hogy a kölcsönök eredmény nélkül elfolytak s az ország ma az előtt áll, hogy óriási erőfeszítések árán kell a hitelek visszafizetését kiizzadnia, kétségkívül csapást mért a vezetés kompetens voltának jó hírére. Amikor pedig a vezetés a ki sem mondott szemrehányásra azzal felelt – a „lándzsát visszafordítva” a szemrehányóra –, hogy a bajoknak az az oka, hogy a társadalom nem dolgozott eleget, viszont „többet fogyasztott, mint amennyit megtermelt”, azt kockáztatta, hogy elveszti a „jóindulatú” voltába vetett bizalmat is. Ez fenyegeti a vezetést a szorosan vett jelen pillanatban és a közeli jövőben is, amikor „stabilizációs” programja nyíltan meghirdetve adóemelést, inflációt: összegezve „fogyasztás-korlátozást” jelent. Az fenyegeti, hogy a lakosság a célok nyílt meghirdetésében nem az őszinteséget fogja méltányolni, hanem úgy ítéli, hogy a vezetés számára fontosabb a Világbank kegye, „jó adós” besorolása, nemzetközi tekintélye, mint népe életszínvonala – azaz: nem „jóindulatú” vezetés.

Az új tapasztalatok konzekvenciái visszaháramlanak a vezetés korábbi tevékenységének megítélésére is. Miután a kontinuitás nem bizonyult garanciának minden baj ellen, lelepleződik, mint a bajok megelőzését esetleg lehetővé tevő változtatások kerékkötője. Nyoma sincs már ama húsz évig tartó pszichózis-

nak, amely mindig abból a szempontból ítélte meg minden vezetésen belüli személyi változást, hogy vajon tükrözi-e a vezetés élén álló mag pozíciója folyamatos áthagyományozásának törekvését. A személycseréket figyelő emberek többnyire helyeselték a változást, ha úgy vélték, hogy a vezetési kontinuitást biztosítja, viszont ódzkodtak tőle, ha úgy hírlett, hogy az apparátusnak a vezetési maghoz csak lazán tartozó személyei kerültek magasabb pozíciókba. Ilyen átalakulások mindig a rossz irányú, a „balos”, a „szektás” fordulat vagy átrendeződés rémképét idézték fel. A magyar társadalomnak az a része, amely vezetési változásokra „odafigyel”, ma nem a káderpolitikai kontinuitás, hanem inkább az átcsoportosítás híve. A „régiek” tekintélye megkopott, inkább az „újak” iránt van bizalom. Ez azonban nem a korábbi vezetési maggal szembeni fetisizált bizalom. Az adott helyzetben nem sugárzik belőle olyan mértékű konszolidációs késztetés, mint amilyen a korábbi vezetési mag iránti bizalomból másfél évtizeden át. Velük szemben a bizalom nem már-megszerzett, csupán — úgy, amennyire — előlegezett.

A személyi állományában némileg átrendeződött, de lényegében azért még mindig folyamatos vezetés nehéz pozícióját mutatja, hogy a romló helyzet nem vált ki nosztalgiát az elmúlt jobb idők iránt. Az elmúlt tizenöt évet az átélők inkább akkor, aktuálisan élték meg „belle epoque”-ként, akkor érezték úgy, hogy most régi szép idők vannak, mintsem ilyenként emlékeznének vissza rá. Az elmúlt másfél évtizedben a vezetéssel szembeni lojalitás annyiban nem csupán nem harmonizált, hanem kifejezetten szembekerült a rendszerlojalitással, hogy a társadalom úgy élte meg: a vezetés vele szembeni jóindulatból olyan dolgokat tesz, amelyek a rendszer működési elveivel ellentmondásban vannak, amelyek a rendszer szempontjából diszfunkcionálisak: innen lehet Nyugatra utazni, jóllehet az ilyen rendszerekben ezt nem lehet; ez a vezetés legalizálta a magán-üzleti tevékenységet, noha a rendszer rezonja számára ez „munkanélküli jövedelem” forrása. A helyzet romlása most azt mutatja, hogy a vezetés efféle rendszernonkonform magatartása nem elégséges feltétele és biztosítéka annak, hogy tartósan így, immanens elvei ellenére működjék. A „jóindulat” münchauseni művellet volt, hajánál fogva emelte a rendszert önmaga fölé s ez a helyzet csak átmeneti lehet.

Nem nélkülözhető ezután a rendszer legitimációja. Rendszerként kell különböznünk olyan rendszerektől, ahol a külföldre utazás mint állampolgári jog, vagy az üzleti tevékenység, a rendszer normális működését zavaró diszfunkció. A hazainak olyan rendszerre kell válnia, hol utazás és profitelvű gazdálkodás a rendszer immanens tényezője, ahol hiányuk mutatkozna diszfunkciónak. A közvélemény csak így tekinti ma és a közeljövőben legitimálnak a rendszert. A legitimáció elnyeréséhez itt is „peresztrojka” szükséges.

A konszolidáció fenntartásának, a válság elkerülésének nem bizonyos, hogy feltétele az újonnan elnyerendő legitimáció. Válság elkerüléséhez a rendszer feltehetően rendelkezik még mindig elegendő konszolidáló potenciállal mind a politikai válságot tekintve (az uralmi helyzet 56-os, 68-as, 80–81-es felborulását), mind azt, hogy az alapellátás román vagy lengyel módon felboruljon (a sorban állást és az áramszünetet). Nem biztos azonban, hogy pusztán a konszolidáció minden áron való fenntartásával, a válság minden áron való elkerülésével egyfajta **katasztrófát** is elkerül. Azt a sokak által már emlegetett katasztrófát ugyanis, amelyet a legfejlettebb termeléstől való teljes leszakadás, a harmadik világbeli országgá válás jelenthet. A válságnak csak konszolidációs eszközökkel való elkerülése e katasztrófa elkerülését inkább hátráltatja, mint segíti. A vészhelyzettől való félelem lefékez és megbénít minden olyan változtatást, amely szükséges a gazdasági „leülés” elkerülésére. Ha válság nem kényszerít radikális cselekvésre, sőt a válságtól való félelem visszatart tőle, újra elmaradhat minden „átalakítás”. A helyzet nem válik vészessé: nem lesznek zavargások és nem lesz áramszünet sem, a legszükségesebb cikkekkel folyamatosan működik az ellátás, viszont húsz év múlva a fogyasztás minőségi színvonala már annyival marad el a legfejlettebb országokétól, mint ma Albániáé.

Ha a jelenlegi vezetés átevez a válságon: elkerüli a hitelek átütemezését, ezzel biztosítja az újabb hiteleket s ezeket végre tényleg a fejlettel versenyképes gazdaság felépítésére fordítja; akkor ez egy későbbi jövőben legitimmé fogja tenni a rendszert. Addig azonban számolni kell a gyanúval, hogy ez a folyamat lehetetlen. Azzal, hogy az adott struktúrában az új hitelekből finanszírozott beruházások ugyanúgy nem fognak versenyképes gazdaságot létrehozni, ahogyan ez korábban nem történt meg. Ennek ugyanis előfeltétele a rendszernek nem csupán gazdasági, hanem jelentős mértékű politikai átalakulása is. A legitimációt már most, a válsággal terhes helyzetben is megteremthetné egy átfogó intézkedés-csomag, amelynek egyszeri, átütő jellegű végrehajtását a társadalom politikai fordulatként érzékelhetné s ez a fordulat a **reformrezsim** legitimációját adná a rendszernek.

Mindazok az átalakítási gondolatok, amelyeket a társadalom ilyesmiben gondolkodó része immár körülbelül húsz éve a rendszer korszerűsítését lehetővé tevő elveknek tart, eddig a rendszer vezetési körén kívül artikulálódtak. Első megjelenésükkor „máskéntgondolkodásnak” nyilvánultak s csak fokozatosan lettek — már amelyik — elfogadott reformgondolatokká. A reformot a társadalom csak akkor érzékelheti fordulatnak, ha a vezetés a végrehajtásban támaszkodik azokra a társadalmi tényezőkre, amelyek a reformgondolatok artikulálásában és kiharcolásában szerepet játszottak, illetve mellettük elkötelezték magukat. A rájuk támaszkodás — amennyiben ez az együttműködés új legitimáció

megteremtését szolgálja — olyan szövetség kell, hogy legyen, amelyben a reformgondolatot artikuláló tényezők megtartják önállóságukat, önálló tényezőkként lesznek a vezetés partnerei. Ez lehet első lépése annak, hogy a rendszer a demokratikus legitimáció alapjára helyezkedjen. Ha erre támaszkodva képes a korszerűsítési folyamatot, eme új nemzeti feladatot is végrehajtani, megszerzi hozzá a nemzeti legitimációt is.

A CENTRALIZÁCIÓ CSAPDÁJA ÉS A POLITIKAI RENDSZER REFORMALTERNATÍVÁI

Az alábbi írás azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a politikai rendszer működés módja, illetve általában a hatalommegosztás adott rendszere milyen szerepet játszott és játszik ma is az elmúlt évek szaporodó nehézségeinek, válságjelenségeinek kialakulásában. Az írás célja: a rendszer működésének vizsgálatával fogódzókat keresni az elvileg lehetséges reformalternatívák értékeléséhez.¹ Mindenekelőtt azzal az elsősorban közgazdászok által osztott nézettel van vitám, amely szerint a jelenlegi problémák gyökere **az állam és a gazdaság viszonyában** keresendő, s a reform elsődleges célja az állam piacszimuláló tevékenységének valódi(bb) piaci viszonyokkal való felváltása (akár az első gazdaságban, akár a másodikban, akár mindkettőben). Azt igyekszem ebben az írásban bizonyítani, hogy egy „tartós” gazdasági reformnak, de még akár csupán egyes átfogóbb egyensúlyi szempontok érvényesíthetőségének is előfeltétele **magának az államnak az alapvető megváltozása**. Ahhoz, hogy a gazdaság belső viszonylatai megváltozzanak, mindenekelőtt a hatalommegosztás jelenlegi rendszerének, azaz **az állam és a társadalom viszonyának** kell megváltoznia. Felfogásom szerint a probléma elsődlegesen nem az állam piacszimuláló tevékenységében van, hanem az államnak a társadalom politikai szerepét „pótló”, azt szimuláló működés módjában. Ebből, azaz az állam politikaszimuláló működés módjából érthető meg, miért játszhat a piac csak esetleges és korlátozott szerepet a gazdaságban, miért „rövid lejáratúak” a felülről bevezetett reformintézkedések, illetve általában miért nehézkes, s meghatározott körülmények között miért lehetetlen az átfogóbb szempontok érvényesítése a gazdaság folyamataiban.

Írásom központi kérdése az, hogy miként **vezet a hatalom centralizáltsága a centralizáció csapdájához, a központi hatalom atomizálásához**, a társadalmi, gazdasági folyamatok irányíthatóságának elvesztéséhez s általában a „kormányozási képességnek” a véges elsorvadásához. Ahhoz a helyzethez, amelyben a politikai központ a maga által teremtett viszonyok „fogságában”, általa csak igen csekély mértékben átlátható és kontrollálható érdekeknek és spontán folyamatoknak kiszolgáltatottan cselekszik.

A **gyenge állam** elméletének kifejtésével nem az a célom, hogy az állam, a központi hatalom megerősítésére szólítsak fel. Mondanivalóm éppen az, hogy a központi hatalom csak a hatalom tényleges megosztásával, az etatizmus visszaszorításával erősíthető meg, s a centralizáció csapdájából való kitérés egyszerre

feltételezi az állam szerepének újragondolását, a társadalmi és gazdasági önszervező mechanizmusok térnyerését és a politikai intézményrendszer reformját. Részletesen foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy a centralizáció csapdájából való kitörési kísérletek (a különböző szervezeti változtatásoktól kezdve a részreformokon keresztül az állam működésmódjának szinte teljes átalakulásáig) hogyan maradtak meg egy alapvetően változatlan hatalommegosztási rendszeren belül, végül is szükségszerűen újratermelve azt a jelenséget, melyet jobb híján (a piaci anarchia analógiájára) a centralizáció vagy az etatizmus anarchiájának nevezhetünk.

Az alábbiakban először röviden azzal a kérdéssel foglalkozom, hogy hol helyezhető el a fentiekben vázolt megközelítés az állam integratív teljesítményeivel foglalkozó különböző megközelítések között. Ezt követően foglalkozom a centralizáció kérdéskörével, a centralizációs csapda leírásával, illetve a csapdából való különféle kitörési kísérletekkel, egymást követő fejezetekben tárgyalva az állam politikaszimuláló, illetve piacszimuláló működésmódjának kialakulását, továbbá azt a kérdést, hogy ezek hogyan viszonyulnak egymáshoz. Az írás befejező része visszatér a jelenlegi helyzet értelmezéséhez, illetve a reformalternatívák kérdéséhez.

Az állam varázstalanításától a gyenge állam elméletéig

Az állam szerepe és a politikai rendszer működési sajátosságai nemcsak nálunk, hanem a hetvenes évek nyugat-európai válságelméleteiben is központi helyre kerültek. „Kormányozhatatlanság” – ez volt akkor a kulcsszó azokban a baloldali és konzervatív megközelítésekben, melyek az államnak a társadalomban és a gazdaságban betöltött szerepéből vezették le válságelméleteiket.² Míg azonban az egyik oldal elsősorban azzal magyarázta a nehézségeket, hogy az állam – a piac helyett – „túl sokan sok kérdésbe szól bele (megsértve a gazdaság alapvető belső törvényszerűségeit), a másik oldalon – éppen ellenkezőleg – az állam tehetetlenségéről beszéltek. „Amíg a stratégiai jellegű döntések (mindenkelelőtt a beruházási döntések) a gazdaságban magánkézben vannak, addig nem lehet komolyan beszélni az állam válságkezelő struktúrapolitikájáról” – hangzott az érvelés. Azaz – mondhatnánk –, ha „túl sok az állam”, az is baj (mert megsérti a gazdaság törvényszerűségeit), ha „túl kevés”, az is (mert kiszolgáltatott a gazdaság törvényszerűségeinek). Ebből a természetlen dilemmából a nyolcvanas évek elején kétfelé vezettek az elméletek útjai. Az egyik irányban az állam szerepének általános megkérdőjelezéséhez, a másik irányban pedig az állam „milyenségének” vizsgálatához, azaz ahhoz a kérdéshez, hogy mi teszi többé vagy kevésbé képessé az államokat társadalmi–gazdasági folyamatok – mondjuk így – befolyásolására.

A nyolcvanas évek nagy elméleteiben háttérbe szorult a „vagy állam, vagy piac” alternatívákban való gondolkodás. Míg azonban Nyugat-Európában a nagy rendszerelméletek az „állam varázstalanításával” foglalkoznak, megkérdőjelezve, hogy az etatizmus, illetve általában a hierarchikus koordináció képes-e egyáltalán integrálni fejlett társadalmakat,³ addig az amerikai szociológia felfedezi, hogy „van állama”. Ekkor vetődik fel újra az amerikai neomarxista megközelítésekben az állam relatív autonómiájának kérdése,⁴ s ezzel összefüggésben ekkor dobja be a neoweberiánus megközelítés az „aktív állam” fogalmát.⁵ Ennek lényege az, hogy az állam nem csupán különböző társadalmi erők összecsapásainak színtere, s nem csupán a társadalom viszonyatainak valamilyen „összegződése”, hanem maga is aktív szereplője (lehet) a társadalmi, gazdasági történéseknek. Az állam **institucionális sajátosságaitól** (szervezeti rendszer; belső döntési folyamatok sajátosságai; érdekegyeztetési és konfliktuskezelési mechanizmusok jellemzői; az államapparátusban tevékenykedők különérdekei; az állam rendelkezésre álló erőforrások stb.) is függ, hogy az állam képes-e föléemelkedni a társadalmi viszonyok által szabott korlátoknak, s aktívan is részt venni azok alakításában — így foglalhatnánk össze itthoni nézőpontból ennek a megközelítésnek a mondanivalóját.

Magyarországon a két, első látásra igen távol álló megközelítés (a nyugat-európai rendszerelméleti és az amerikai institucionalista) közül inkább az előbbi váltott ki visszhangot. Az Egyesült Államokkal szemben Kelet-Európában a legutóbbi időkig nem nagyon volt kérdéses, hogy az állam „aktív szereplője-e” a társadalmi változásoknak (itt inkább a társadalom által játszott szerepkör okoz bizonytalanságokat a szociológusoknak), s a relatív autonómia fogalmát is legfeljebb az államon kívüli területekre (például a társadalomra) használtuk. Első hallásra abszurdnak is tűnhet az állam relatív autonómiájának a kérdése a mi régióinkban, ahol az elmúlt évtizedekben éppen az állam volt a változások motorja. Némi felszínességgel még úgy is fogalmazhatnánk, hogy az elmúlt évtizedek reformtörekvései is ebből az „aktív állam” felfogásból — pontosabban a „túlaktív állam” felfogásból — indultak ki, s a rendszer hatékonyabb működésének kulcsát az állam „önvisszafogásában” látták. Ha azonban csak egy kicsit is alaposabban vesszük szemügyre az elmúlt egy-két évtized hazai közgazdasági és szociológiai elemzéseit, nyilvánvalóvá válik, hogy az állam gazdasági szerepével, a gazdaság belső viszonylataival, működésmódjával foglalkozó elemzések hol rejtetten, hol nyíltan az állam relatív autonómiájának, a gyenge állam elméletének kérdéséhez szolgáltattak adalékot.

Az állam relatív autonómiájának kérdése — kissé átfogalmazva — így hangzik: milyen tényezők akadályozzák meg azt, hogy az állam túllépjen a **maga által teremtett viszonylatok** korlátaiban, s részérdekek ellenében is érvényre juttassa a rendszerintegráció átfogóbb szempontjait? Ebben a formában már ismerősebb a kérdés. Hiszen az elmúlt évtized magyarországi közgazdasági és szociológiai iro-

dalma arról szól, hogy az állam éppen azzal, hogy „magára vállalja” a **piac és az önszabályozó társadalmi mechanizmusok**, mindenekelőtt a társadalom politikai megszerveződésének „pótlását”, „szimulálását”, végeredményben maga akadályozza meg a gazdasági folyamatoknak a tényleges kereslettel, s a politikai döntési folyamatoknak a társadalom tényleges érdektagoltságával való találkozását. S folytatva: azok a viszonyok, amelyek összekötik az államot és a gazdaságot, az állami akaratoktól függetlenül eleve behatárolják a gazdaság szereplőinek (egyének, szervezetek) **érdekeit, racionális cselekvési formáit** (lásd: erőforrások elrejtése, korlátozott érdekelttség a kereslet kielégítésében, korlátlan érdekelttség az erőforrások megszerzésében, a kapacitások alulértékelése stb.) a **gazdaság tipikus állapotait és állapotváltozásait** (hiánygazdaság, beruházási feszültségek, egyensúlytalansági állapotok ciklikus megjelenése stb.), s ezzel együtt az **állami irányítás játéktérét, lehetséges prioritásainak körét**.⁶ S ebből a szempontból értékelhetők az elmúlt évtizedek reformelképzelései is. Ezek mögött végig az a gondolat húzódott meg, hogy negatív korreláció áll fenn a hatalom centralizáltsága és integratív teljesítményei között, hogy az állam integratív teljesítményei csak az etatizmus visszaszorításával növelhetők. Ez a mögöttes gondolata a **gazdasági reformelképzeléseknek** (a gazdasági folyamatok akkor válhatnak szabályozhatóbbakká, ha az állam megosztja gazdasági hatalmát; a piac mint alternatív integrációs mechanizmus hatókörét kiszélesítve saját integratív teljesítményeit javíthatja meg), s átfogóbb szinten a **modernizációs elképzeléseknek** (a rendszer integráltsága csak az egyes társadalmi alrendszerek autonómiájának növelésével javulhat). S a nyolcvanas évek reformtörekvései innen nézve így foglalkozhatók össze: az állam saját viszonylatainak foglya, s „kiszabadítása” egyszerre feltételezi a hatalomgyakorlás **demokratizálását** (a politikai rendszer szerkezeti változtatását), s az **állam „varázstalanítását”** „államon kívüli” integratív mechanizmusok – piac, társadalmi szerveződések stb. – szerepének növelését).⁷

Ezek a gondolatok távolról sem maradtak csupán papíron. Az elmúlt évtizedekben az állam – ha a saját logikájának megfelelően is – felülről szervezett változtatások sorozatával valóban kísérletet tett saját maga „kiszabadítására”. Részreformok, szervezeti változtatások sorozatával újra és újra megkísérelt kitörni a játéktérét korlátozó viszonylatokból, s az elmúlt három évtized olyan hatalomdecentralizálási, pontosabban **hatalomátcsoportosítási** kísérletek sorozataként írható le, melyeknek elsődleges célja az állam integratív teljesítményeinek javítása volt.

A hatalom átcsoportosítása mindvégig megmaradt az állam intézményrendszerén belül, illetve az irányítással függőségi viszonyban lévő szervezetek körén belül. A politika szereplői ma is változatlanul egy hierarchikus függőségi rendszer részeként működő **szervezetek** és nem **társadalmi csoportok**. Mégis ezeknek a hatalomátcsoportosításoknak az eredményeként **alapvetően megváltozott az állam intézményrendszerének működésmódja**: egyrészt a gazdaság diszfunk-

cióktól való megszabadulását célzó, felülről szervezett kísérletek nem a piac önálló szerepének kibontakozásához vezettek. Ehelyett elsődlegesen az állam működés módja változott meg, s az **államon belül** jöttek létre a „**piacpótlás, piac-szimulálás**” mechanizmusai. Másrészt a felülről szervezett politikai rendszer diszfunkcióitól való szabadulási kísérletek során az állam nem a társadalom politikai megszerveződése, az új típusú politikacsínálási formák létrehozása irányába nyitott. Ehelyett elsődlegesen az **állami és pártirányítási intézményrendszeren belül** jött létre egy sajátos, a társadalom politikai életét változtatlanul háttérbe szorító „**érdekbeszámítási**”, **probléma-kezelési** szisztéma. Mindkét változás elsődlegesen a változatlan intézményrendszeren belüli **hatalomátcsoportosításokon** alapult: az **első esetben mindenekelőtt a közvetlen irányítók és a funkcionális állami szervezetek közötti hatalomátcsoportosításon**, a **második esetben pedig elsődlegesen a politikai központ és a közvetlen irányító apparátusok közötti hatalomátcsoportosításokon**. (Erről később részletesebben szólunk.)

S bár a „piacpótló” és a „politikapótló” mechanizmusok kiépítése a korábbi helyzethez képest javította az állam működés módját, a centralizáció csapdája érintetlen maradt. A paternalizmus decentralizálásán alapuló „érdekbeszámítási” rendszer révén a korábbinál több részérdek képes hatást gyakorolni a döntési folyamatokra. Ugyanakkor hosszabb távon a közvetítés ezen rendszerének kialakításával az állam „magát cselezte ki”: nem hatalmát osztotta meg intézményesen, hanem saját intézményrendszerét. A befolyásolás képességével rendelkező részérdekek nem a nyilvánosság előtt jelennek meg elkülönült szervezetekben, hanem magán az irányítás intézményrendszerén belül: minisztériumok, főhatóságok, területi igazgatási egységek, különböző szintű pártapparátusok által közvetítve, szelektálva — megosztva és egymással szembe fordítva. Az adminisztratív államapparátus nem a rajta kívül előállított kompromisszumos politikai döntések végrehajtója, hanem egyúttal maga is „piacpótló” és „politikapótló” funkciókat lát el — alulról kontrollálhatatlanul, de felülről is átláthatatlanul.

Az alábbiakban a fentebb vázolt változások részletesebb elemzése következik. Előbb azonban röviden érintenünk kell a centralizáció fogalmát — a változások ellenére megőrzött változatlan elemek csak innen érthetők meg.

A centralizáció és a látens pluralizálódás

A centralizáció gyakorlati modellje, bár működés módjában jelentős változásokon ment át, néhány alapvetően változatlan elemmel írható le.⁸ A centralizáció hatalomelméleti szempontból a hatalomgyakorlás olyan rendszere, melyben a társadalmi és gazdasági folyamatokkal kapcsolatos stratégiai jellegű döntések,⁹ s általában az érdekek definiálásának, a „közérdek” meghatározásának a joga egy vertikális szerveződésű, alulról kontrollálhatatlan politikai rendszerben össz-

pontosul. Tágabb értelemben a centralizáció a társadalmi rendszer felülről szervezettségét jelenti, melyben az állam nem a társadalom politikai életéből nő ki, hanem az állam épül rá a társadalmi újratermelés egyes részterületeire, mindezekelőtt a társadalom gazdasági életére.

A centralizáció legfontosabb jegyei:

– felülről meghatározottak azok a **szervezeti és intézményi keretek**, melyek között az állam által legitimnek nyilvánított társadalmi és gazdasági folyamatok zajlanak;¹⁰

– felülről meghatározottak azok a „játékszabályok”, melyek az állam által definiált „közérdek” (vagy mai kifejezéssel élve: célrendszer) érvényre juttatását szolgálják a központ által meghatározott eszközök alkalmazásával;

– olyan mechanizmusok, amelyek alternatívát jelenthetnek az állam általi koordinációval szemben (piac, politikai részvétel) legfeljebb korrekciós mechanizmusként működhetnek, s csak addig a szintig, ameddig nem kérdőjelezik meg a stratégiai jellegű döntések és a közérdek definiálásának centralizáltságát.

Érdekeszámítás és politikaszimulálás

Az állam működésmódjában bekövetkezett változások sorában a legfontosabb **határkö 1956**. Ekkor válik nyilvánvalóvá, hogy hosszabb időn keresztül nem védhető fel a **politikai intézményrendszer alapvető szerkezeti változtatása**, a **társadalom politikai szerepének intézményesítése**. De ekkor veszi kezdetét az a folyamat is, amely fokozatos változások eredményeként a korábbitól sok szempontból alapvetően eltérő működésmódra állítja át a politikai intézményrendszert. A változások lényege: az alulról felfelé irányuló **érdek és akaratközzvetítés** helyett egy **felülről lefelé irányuló „érdekeszámítási”** szisztéma jött létre.¹¹

A változások több elem módosulásához kapcsolódnak:

Megjelennek a **szakértők** a politikai intézményrendszer különböző szintjein, nő a felülről való **érdefeltárás szerepe**,

fokozatosan módosul a **vezetőkiválasztás** szempontrendszere, a politikai megbízhatóság mellett egyre nagyobb szerephez jutnak a szakmai szempontok, az **apparátusok** korábbi szinte kizárólagos szerepével szemben nő a választott **testületek** szerepe,

ha ingadozóan is, de az igazgatáson belül nő a „**funkcionális**” (a kérdésekhez elvileg átfogóbb gazdasági, társadalmi szempontból – például gazdasági pénzügyi egyensúly-közelítő intézmények szerepe (pl. Pénzügyminisztérium, Árhivatal stb.),

felszólalási, **meghallgatási fórumok** egész rendszere jön létre a munkahelytől, a lakóhelyi igazgatáson keresztül egészen az országos szintig – melyeken az irányító apparátusok privilégiuma az érdekek szelektálása, illetve a „közérdek” definiálása,

érdekszervezetek jelennek meg a politikai rendszerben, s nő a sajtó, s az utóbbi időkben – ha felemásan is – a parlament közvetítő szerepe.

A legfontosabb változás azonban nem ezekből a részelemekből áll össze, hanem a centralizált **államon belüli hatalomátcsoportosításokból**, a „centralizáció decentralizálásából”.

A hatvanas években a korábbihoz képest jelentősen megnőtt az irányított szférákhoz „közelebb lévő”, szakmai ismeretekkel, információkkal jobban ellátott, a „helyi viszonyokat” és az irányítottak érdekeit jobban ismerő **közvetlen irányítók** (államigazgatási apparátusok, alsóbb szintű pártszervezetek) döntési jogköre, s a központi döntésekbe való beleszólási lehetősége.

A közvetlen irányítók „kettős kötésben” tevékenykednek. Érdekük a központ kívánalmainak való megfelelés, de ugyanígy elemi érdekük az alájuk tartozó területek stabilitása, illetve növekedése.¹² E szervezetek játéktérének kiszélesedése az ötvenes évekhez képest alapvetően kibővítette „érdekközvetítő” funkciójukat. Megjelennek a szakértők ezeken a szinteken is, a fontosabb irányított intézményekkel való informális egyeztetések mellett az irányított szervezetekkel való tárgyalási, egyeztetési fórumok sora jön létre egy-egy minisztérium, hatóság, területi irányítóegység mellett, a legfontosabb irányított intézmények (például a vállalatok) képviselői bekerülnek a döntéseket centralizáló politikai testületekbe stb...¹³

Ezek a változások a csökevényes formában már 1956 előtt is létező, a pártvezetőtől a munkapadig tartó vertikális alkurendszer kibontakozásaként, s részbeni intézményesítéseként értelmezhetők.¹⁴ E változások révén jelentős mértékben kiterjedt az irányítás hatékonyabb működtetéséhez szükséges alkukba bevontak köre, s javult az alsóbb szintek alkupozíciója. S ami talán a legfontosabb: a döntési folyamatokban szerepet játszó érdekek és szempontok köre az intézményes változtatások hiányában is jelentősen megnőtt a korábbihoz képest.

Az így kibontakozó közvetítési szisztémán alapul az irányító párt- és állami intézmények közötti informális és formalizált elemeket vegyítő egyeztetési rendszer. A hivatalos érdekegyeztetési szisztéma igen bonyolult, többlépcsős alkufolyamatait részletes előírások szabályozzák. Így például az Ipari Minisztériumnak egy-egy fontosabb döntés meghozatala előtt egyeztetnie kell álláspontját a többi ágazati minisztériummal, a területi államigazgatás és pártirányítás szerveivel, a pártközpont illetékes osztályaival, az érintett társadalmi szervezetekkel, a funkcionális államigazgatási központokkal.

A csoportképződés szintjén vizsgálva e folyamatokat a látens pluralizálódás a politikai elit körének kibővüléseként, részben pedig ez utóbbinak a gazdasági elitrel való részleges és szelektív összefonódásaként értelmezhető. Az intézményi megközelítés mellett azért fontos ezt a szempontot hangsúlyozni, mert a frontvonalak az esetek nagy részében nem intézmények, hanem az intézményeken átnyúló elitcsoportok között húzódnak meg – a külső szemlélő számára át-

láthatatlanul. Az alkufolyamatokban így nem csupán különböző intézményi különérdekekkel rendelkező igazgatási **szervezetek**, hanem különböző területekhez, különböző társadalmi csoportokhoz kötődő, a társadalmi fejlődéshez különböző politikai elkötelezettséggel közelítő **elitcsoportok** játszanak szerepet (például agrárlobby, ipari lobby, reformpártiak és „konzervatívok”).

Az 1956 utáni helyzetben, amikor a társadalom politikai megszerveződésén alapuló politika-formálási keretek létrehozása nem volt lehetséges, az államon belüli hatalomátcsoportosításon alapuló politikapótló, érdekbeszámító mechanizmus kibontakozása – pusztán azzal, hogy (ha szelektív módon is, de valóban megnövelte a politikai akaratok formálásában közreható érdekek és szempontok körét) egyértelműen hozzájárult a politika integratív teljesítményeinek növeléséhez. Igaz: elsődlegesen nem a rendszer egészének a szintjén, hanem az egyes irányítási egységek szintjén valósult meg az érdekbeszámítás, de ez a hetvenes évek közepéig tartó konjunktúra gazdasági környezetében még nem jelentkezett alapvető problémaként. A látens (azaz nem intézményes hatalommegosztáson alapuló, hanem éppen azt helyettesítő) pluralizmus belső ellentmondásai (lásd később) a hetvenes évek végéig a rendszer alapvető logikájának megváltoztatása nélkül „kezelhetőek” voltak.

A látens pluralizmus korlátai

A politikai-adminisztratív szférán **belüli** hatalomátcsoportosításon alapuló érdekegreciációs rendszer egy-egy részterület belső sajátosságainak, fontosabb szempontjainak, a **közvetlen irányítás** szempontjából fontosabb érdekeinek „beszámítását” teszi lehetővé. Ebből származnak e szisztémának az 1956 előtti rendszerrel szemben felmutatott előnyei, de ebből következnek belső korlátai is.

Alulról, a társadalom felől nézve a dolgot, az apparátusokra alapozó érdekbeszámítási és egyeztetési rendszer legfontosabb problémája az **egyoldalú és kontrollálhatatlan szelektivitás**. Vagyis az a tény, hogy egy-egy időszakon belül részérdekeknek és részleges szempontoknak csak egy szűkebb köre befolyásolja a politikai döntési folyamatokat. Ezt az egyoldalúságot részben az magyarázza, hogy a „közvetítés” sajátosságait elsődlegesen a **közvetlen irányítók érdekei, szempontjai** szabják meg, részben pedig az, hogy igen egyenlőtlen az egyes irányított területek, intézmények, társadalmi csoportok lehetősége arra, hogy érdekeik „beszámítását” közvetlen vagy akár közvetett úton elérjék.

Míg az irányítottak egyes csoportjainak tényleges lehetőségük van arra, hogy blokkolják az irányító apparátusok tevékenységét (akár gazdasági monopolhelyzetükre, akár pusztán strukturális súlyukra támaszkodva, akár pedig a döntési struktúrába való beépültségük következtében), más csoportok legfeljebb az irányítás belátásától, „felvilágosultságától” remélhetik érdekeik, szempontjaik fi-

gyelembevételét. (Hogy egy kézenfekvő példát hozzunk: addig, amíg például hozzátvetőleg 50 ezer munkást foglalkoztató kohászati nagyvállalataink hagyományosan minisztereket, miniszterhelyetteseket „adnak” az országnak, s érdekeik képviselését két saját érdekszervezetükön [Kohászati Egyesülés, illetve a Kamara kohászati tagozata] kívül még az ágazati, a területi irányítás, sőt a funkcionális főhatóságok egy része is hatékonyan látja el; addig a több mint kétmillió nyugdíjas vagy éppen a nagycsaládosok tömegei nem rendelkeznek a hatékony képviselő semmilyen formájával, s még csak olyan teljesítményeik sincsenek, amelyeknek megvonása leszűkíthetné a politika játéktérét.)

Esetenként az egyes szférákat közvetlenül irányító szervek „altruisztikus” módon is eljárhatnak, ezt azonban nagyrészt kizárja éppen e szervezeteknek az irányítási hierarchián belül betöltött helye, korlátozott játéktere. Az irányító apparátusoknak elemi érdeke, hogy azokat az igényeket és szempontokat vegyék figyelembe, melyek leginkább meghatározzák az adott terület rövid távú (például egy tervidőszakra terjedő) egyensúlyát, stabilitását. A figyelmen kívül hagyott érdekek csak igen lassan, különutakat bejárva válhatnak politikai döntéseket befolyásolni képes tényezővé, ha egyáltalán sor kerül erre. Leggyakrabban úgy, ha „alulreprezentáltságuk”, kiszelektálásuk olyan egyensúlytalansági állapotokhoz, lepusztulási, dezorganizálódási folyamatokhoz vezet, melyek végül is kikényszerítik a változásokat, a figyelmen kívül hagyott érdekek, szempontok utólagos „beszámítását”. Ilyen folyamatként írható le például a hetvenes évek egyoldalú településfejlesztési politikája, amelynek módosításában az játszott alapvető szerepet, hogy a lakosság egyharmadának otthont adó kistelepülések súlyos lepusztulása már a kiemelt települések „túlintegrált” érdekeit is sértette (a politika által preferált helyekre való elvándorlás túlterheltséggel fenyegetett: nem véletlen, hogy ekkor kezdték hangoztatni azt a gondolatot, hogy növelni kell a kistelepülések „népességmegtartó” szerepét).¹⁵ Ugyanez figyelhető meg a többi, „maradványelv” alapján kezelt szféra (általában a „nem termelőnek” nevezett szférák, illetve a szociálpolitika) esetében is: helyzetük változása vagy a politikai rendszeren belüli átfogóbb irányváltáshoz, vagy egy súlyosabb lepusztulási folyamathoz köthető.¹⁶ Ugyanakkor azt is látni kell: még annak a lehetősége is egyenlőtlenül van elosztva, hogy az egyes társadalmi, szervezeti csoportok, illetve szektorok elérhessék, akár ilyen kerülőúton, érdekeik, szempontjaik „beszámítását”. Ez többek között azzal függ össze, hogy a szélsőségesen túlcentralizált ipar állapotváltozásai rövid időszakon belül is – az irányítók, és az irányítottak szelektív összefonódásától függetlenül is – alapvetően behatárolják a lehetséges döntések körét. Ugyancsak tapasztalhattuk már, hogy a másfél millió mezőgazdasági kistermelő figyelmen kívül hagyott érdekei is képesek viszonylag rövid időn belül „közvetítődni” az ellátási feszültségek, a betervezett exportárualapok kiesése révén. Ugyanakkor az ilyen jellegű „konfliktuspotenciállal”, illetve „dezorganizációs-potenciállal” nem vagy csak korlátozottan rendelkező érdekek szisztematikusan alulintegráltak.

A látens pluralizmus felülről, a politikai vezetés felől nézve is alapvető problémákkal terhes. A „kisebbik” problémát az jelenti, hogy a közvetítés ezen rendszere — mint említettük — nemcsak alulról kontrollálhatatlan, hanem felülről is átláthatatlan. Azaz felülről sem látható át, hogy az egyes szférákat közvetlen módon irányító szervek átfogó gazdasági szempontokra, társadalmi érdekekre hivatkozó, szakmai köntösbe bújtatott javaslatai, előterjesztései mögött ténylegesen milyen érdekek és erőviszonyok rejlenek.

Ennél súlyosabb integrációs probléma az, hogy az apparátusok közötti hatalommegosztáson alapuló érdekintegráció „ára” a **központi hatalom** szétforgácsolódása, alacsony szintű relatív autonómiája. Az érdekek integrálásának fentebb vázolt szisztémájában ugyanis hiányoznak azok a nyilvános politikaformálási szinterek, amelyek folyamatosan ellensúlyozhatnák az érdekközvetítés rendszerébe „beépített” egyoldalú szelektivitást. Így viszont az állam apparátusa szinte „közvetlenül közvetíti” a társadalom és a gazdaság nyers erőviszonyait. Ennek egyik legfontosabb következménye az, hogy az államigazgatás átpolitizált intézményrendszerén keresztül igen kevésbé nyílik lehetőség az átfogóbb érdekek, szempontok, prioritások érvényesítésére, s a politikai vezetés időről időre szembekerül a tőle elszakadó, részérdekekkel azonosuló apparátusaival. Egy-egy időszakon belül az alulról kontrollálhatatlan—felülről átláthatatlan vertikális alkurendszer belső erőviszonyai határozzák meg a történéseket, s a politikai vezetés emiatt állandóan az „események után” fut. A vezetés korrekciós tevékenységét ugyanakkor alapvetően megnehezíti az, hogy ugyanazon apparátus áll rendelkezésre az átfogóbb rendszerintegrációs szempontok érvényesítésére, mint amelyik az integrációs feszültségeket saját működési logikájával előidézte.

Végül is ebből a jelenségből, vagyis az irányítás intézményrendszerén belül megmaradó hatalomátcsoportosítás belső ellentmondásaiból érthetjük meg a politikai vezetés és a saját apparátusai közötti, időről időre visszatérő konfliktusokat, illetve általában a politikai rendszer egészének igen alacsony szintű autonómiáját. A centralizációs csapda új formában való újratermelődésének a lényege: a túlcentralizált központosított hatalom mögött valójában egy több centrumú, sok szereplős, alulról kontrollálhatatlan, de felülről is átláthatatlan és atomizált gazdasági hatalom rejlik.

„Kiszabadulási” kísérletek

Napjainkra már igen változatos repertoárja alakult ki azoknak az eszközöknek, amelyekkel a politikai vezetés küzdeni próbál saját apparátusaival szemben az átfogóbb egyensúlyi, rendszerintegrációs szempontok érvényesítéséért. Az esetek legnagyobb részében ez a küzdelem megmarad a politikai intézményrendszer struktúráján belül, s elsősorban a hatalomnak az irányítási intézmények közötti horizontális vagy vertikális irányú átrendezésében merül ki.

Ilyen hatalomátcsoportosításokra olyan helyzetekben kerül sor, amikor drasztikusan leszűkül a politika játéktere, minimálisra csökken a választható alternatívák, prioritások köre. Ilyenkor kerül újra meg újra előtérbe a „kormányzati hatékonyság alacsony szintjének” kérdése, az általánosabb szempontok érvényesíthetőségének korlátozottsága, vagyis az, hogy a „részérdekekkel azonosuló apparátusok más irányba húznak, mint a felső vezetés”, s szakadék tátong a felső szintű politikai döntések és a végrehajtás között. Az apparátusi pluralizmus diszfunkcióinak kiküszöbölésére alkalmazott megoldási kísérletek repertóriumából az alábbiak tűnnek a legfontosabbaknak:

a) **Irányító apparátusok közötti hatalomátcsoportosítások.** Ilyen jellegű az irányítási szintek átalakítása, a közvetlenül irányító (a részérdekekkel túlságosan azonosuló) szintek kikapcsolása, hatóságok, minisztériumok összevonása, az irányított folyamatokhoz elvben átfogóbb szempontok alapján közelítő funkcionális szervek (Pénzügyminisztérium, Árhivatal stb.) hatáskörének bővítése az ágazati minisztériumok rovására. A hatalom ilyen típusú horizontális átcsoportosításai mellett időről időre sor kerül — gyakran az előbb említett megoldásokkal egyidőben — a hatalom vertikális átcsoportosítására is, a döntési jogosítványoknak minisztériumok feletti kormánybizottságokba való „felemelésére”.

Ezekben az esetekben a mögöttes cél az **irányítók érdekstruktúrájának a módosítása**, vagyis az olyan irányítási szintek szerepének növelése, amelyek a felső vezetés várakozása szerint átfogóbb szempontok, érdekek szerint járnak majd el, illetve amelyek jogkörének bővítésével hatékonyabban érvényesülhet a központ akarata. Ez volt például a célja korábban az iparigazgatóságok kiiktatásának, majd a nyolcvanas évek elején az ipari ágazati minisztériumok megszüntetésének, pontosabban egy funkcionális feladatkörrel ellátott Ipari Minisztériumba való összevonásának.¹⁷ Hasonló elképzelések álltak az elmúlt évtizedben például az Árhivatal, valamint a Pénzügyminisztérium hatáskörének kiszélesítése vagy például a gazdasági minisztériumok bizonyos jogköreinek minisztériumok feletti kormánybizottságokba (mint az Állami Tervbizottság, a Gazdasági Bizottság) való „felemelése” mögött. Ugyancsak ilyen jellegűek azok a vissza-visszatérő elképzelések, amelyek a kormányzaton belüli hatalmi súlyponteltolódásoknak a kormány javára és a minisztériumok rovására történő intézményesítését tartanák fontosnak, ettől várva a kormányzati hatékonyság javulását.

b) Hasonló eredményt várnak az **irányított szférán belüli átalakításoktól**, melyeknek a célja az **irányítottak érdektagságának módosítása**. Ez a szempont játszott jelentős szerepet a hatvanas években a gazdaságban lezajlott vállalatösszevonási kampányban, amelytől azt akkor azt várták, hogy egy-egy funkció, ágazat tevékenységének egy-egy gigantikus vállalatba tömörítésével olyan szervezetek jönnek létre, amelyeknek az érdekei közelebb állnak az összgazdasági szempontokhoz. A nyolcvanas évek elején lezajlott decentralizálási kísérlet pedig már azzal a felismeréssel állt összefüggésben, hogy a centralizált

mamutszervezetek nemhogy nem szolgálják az átfogóbb érdekek érvényesítését, hanem önálló hatalmi centrumokként akár az irányítással szemben is képesek fellépni részérdekeik érvényesítéséért. (Amire egyébként magának a decentralizálási kísérletnek a sorsa is „jó” példa volt.)¹⁸

c) A szervezeti, személyzeti megoldások mellett időről időre visszatérő jelenség az **apparátusok kikerülése**, azaz a fontosabb döntéseknek az apparátusok közötti egyeztetési folyamatokon kívüli, illetve ezek feletti meghozatala. Ilyen **puccsszerűen** végrehajtott intézkedésekre olyan helyzetekben kerül sor, amikor a felső vezetés sürgős döntési kényszerhelyzetben van, ugyanakkor tart saját apparátusainak az obstrukciójától.¹⁹

d) Az apparátusi érdekközvetítés egyoldalú szelektivitásának ellensúlyozására tett kísérletnek tekinthetők azok a törekvések, amelyek „**más érdekek bevonására**”, a politikai intézményrendszerben való megjelenítésére irányultak. Érdekképviselési rendszerünk fejlődésében fontos szerepet játszott az a szándék, hogy intézményesüljön a politikai vezetés által fontosnak ítélt, de korábban alulreprezentált érdekek megjelenítése a politikai szférában. Az érdekszervezetek esetében sem beszélhetünk ugyanakkor arról, hogy valódi kilépés történt volna az irányítás intézményrendszerén belül megmaradó hatalomátcsoportosítások bővös köréből. Továbbra is az állami és pártapparátusok akaratától függ az érdekszervezetek létrejötte, s a vezetők kiválasztásában, a szervezetek belső szervezeti rendjének, működésmódjának kialakításában, politikájuk formálásában, konfliktusos esetekben nemegyszer érdekeik definiálásában is – közvetlenül vagy közvetve – részt vesz az állam. S látni kell azt is, hogy egyes „egyéb érdekek” bevonásában is csak szelektív módon érdekelt az igazgatás. Az állami irányítás szempontjainak elsődlegességére leginkább az a tény utal, hogy míg az exponált, az irányítás szempontjából alapvető fontosságú területeken sorra jöttek létre az elmúlt két évtizedben az érdekszervezetek, addig más területekre a stagnálás volt jellemző.²⁰ Így amíg a **gazdaságpolitika** intézményi rendszerének terén gyakorlatilag minden egyes jelentősebb **termelési forma** legalább egy elkülönült érdekképviselési szervezettel rendelkezik, addig például a szociálpolitika (és az „egyéb nem termelő szférák”) területén az elmúlt évtizedekben nem jöttek létre ilyen jellegű szervezetek.

e) A különböző részreformok (mindenekelőtt a gazdaság 1986-os reformja), azaz az **irányított területek autonómiájának növelése** az apparátusok olyan típusú kikapcsolását jelenti, amelyeknek eredményeként a döntési jogosítványok kisebb-nagyobb része lekerül az irányított területekhez. Az utóbbi két évtizedben részreformok sora célozta meg a társadalmi-gazdasági folyamatok szabályozhatóbbá, integrálhatóbbá tételét, az apparátusok szerepének csökkentését, összekötve ezeket a reformokat az irányított területek döntési jogköreinek bővítésével. A gazdasági reform 1968-ban átlépett az állami irányításon belüli hatalomátcsoportosítások bővös körén, de megállt a munkavállalók szintjén (azaz

csupán az ugyanazon függőségi rendszer részét képező **szervezetek** között csoportosította át a hatalmat). A reform végül is elsődlegesen **nem a piac**, hanem **az államigazgatás piacpótló, piacszimuláló** tevékenységének kibontakozását eredményezte. Az alábbiakban röviden ezt a kérdést vizsgáljuk meg, majd azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy miképpen viszonyul egymáshoz az állam politikapótló és piacszimuláló tevékenysége.

A centralizáció csapdájában

Az 1968-as reform **elvi** modellje a következőképpen írható le sematikus formában:

- megszűnnek a kötelező tervutasítások, a vállalatok szintjére kerülnek a folyó termeléssel kapcsolatos döntések;

- a gazdasági államhatalmon belül az egyes részterületek közvetlen irányítótól (ágazati minisztériumok, területi államigazgatás és pártirányítás) a hatalom, vagyis az erőforrások elosztásával és felhasználásával kapcsolatos stratégiai jellegű döntések jelentős részét **átcsoportosítják** a funkcionális állami szervekhez.

Ebben a leegyszerűsített elvi modellben az államon belüli hatalomátcsoportosításnak és a vállalati szintű döntési kör kiszélesítésének egyaránt fontos elvi jelentősége volt. Ugyanis – eltekintve most a reformhoz eleve kapcsolódó kompromisszumoktól – a vázolt változtatások egyszerre irányultak a piac szerepének bővítésére és az állami irányítás racionalizálására (a gazdaságirányítás weberi értelemben vett bürokratizálására).

Azaz a reformhoz szervesen hozzátartozott az igazgatás működés módjának átalakítása. Az 1968 előtti rendszerben elsődlegesen a közvetlen irányító szerepet játszó szervek és az irányított szervezetek felülről is átláthatatlan vertikális alkukapcsolata, belső erőviszonyai játszottak alapvető szerepet az erőforrások elosztásában.²¹ A vertikális alkurendszer működése elsődlegesen a közvetlen irányítószervek kiterjedt jogkörein, beavatkozási és mérlegelési lehetőségein alapult. A gazdasági államigazgatás racionalizálására, bürokratizálására irányuló kísérlet ugyanakkor azt jelentette – legalábbis elvileg –, hogy megszűnik az igazgatás közvetlen politikai szerepe, s a közvetlen irányítás elsődleges feladata az lesz, hogy a politikai központ által meghatározott célrendszert egységesen, „mérlegelés nélkül” közvetítse a gazdasági szervezetekhez.

Az állam és a vállalatok működés módjának gyökeres változása – amit a reform kidolgozói a fentebb vázolt hatalomátcsoportosításoktól reméltek – nem következett be. Nem is csak a külső körülmények kedvezőtlen alakulása, vagy az 1972-es reformellenes fordulat, illetve a reform „kompromisszumos” jellege miatt. A várt változások elsődlegesen azért nem következhetek be, mert maga az elvi modell is megmaradt a centralizáció alapelemeinek változatlanul hagyása mellett, s a hatalommegosztás részlegessége **elvileg is kizárta a vertikális alkurendszeren alapuló gazdasági irányítás háttérbe szorulását**.

Piac versus piacszimulálás

A reform **gazdasági szempontból** egy eleve ellentmondásos hatalomátcsoportosítást jelent az állam és a gazdasági szervezetek között. A tervutasítások megszüntével a vállalatokhoz kerülnek a folyó termeléssel kapcsolatos döntések, ugyanakkor az alulról kontrollálhatatlan államigazgatás kezében marad az összes, a gazdasági szervezetek biztonsági és növekedési törekvéseit alapvetően meghatározó stratégiai jellegű döntési jogosítvány (beruházások, árak, bérek stb.). Maga a reform eleve csupán **eszköz** szerepet szán a piacnak,²² ami azt jelenti, hogy az állam tudatosan is betölti a piacpótló funkciót, nem hagyva teret annak, hogy makrogazdasági folyamatok alakulását mikrogazdasági döntések határozzák meg. Az állam „**ex ante**” **piacpótló funkciója** gyakorlatilag azt jelenti, hogy az állam (a tervezés) központi döntésekkel és beavatkozásokkal alakítja az alapvető gazdasági folyamatokat, egyszerre kívánva figyelembevenni a jövőbeni társadalmi és gazdasági egyensúly feltételeit, illetve saját politikai prioritásait.

A gazdasági hatalom részleges megosztása miatt azonban az állam rákényszerül az „**ex post piacpótló**” funkció betöltésére is, vagyis arra, hogy a piac által játszott korlátozott szerepkör miatt utólagosan avatkozzon be a gazdasági folyamatokba (szabályozómódosításokkal, operatív beavatkozásokkal, kampányokkal), egyensúlyi helyzet kialakítása céljából. Ennek az az oka, hogy a vállalatok a felemás helyzetben csak korlátozottan érdekeltek a kereslet kielégítésében, a nyereségességben, vagy a hosszabb távú piaci alkalmazkodásban. Számukra a piacra való kizárólagos hagyatkozás egyértelmű kiszolgáltatottságot jelent. Ugyanakkor, függetlenül attól, hogy termelésük gazdaságos-e, illetve hogy tényleges keresletet elégítenek-e ki, feltétlenül érdekeltek az erőforrások tartálékolásában, s az állam feléjük irányuló kívánalmainak, ha nem is kontrollálásában, de legalább befolyásolásában.²³

A gazdasági hatalom felemás megosztásából ugyanakkor csupán azt érthetjük meg, miért lát el az állam piacpótló funkciót, mi ebben a helyzetben a vállalatok racionális magatartása, s miért kényszerül rá az állam emiatt „**ex post**” piacpótló funkció betöltésére is. Ebből az összefüggésből azonban még nem érthető meg az, miért „**válik nyitottá**” az állam a gazdasági szervezetek számára, miért befolyásolhatják, szélsőséges esetekben kontrollálhatják vállalatok az igazgatás döntéseit. Miért áll helyre rövid idő alatt a régi vertikális alkurendszer, melyben „**csupán**” az alku tárgya és a felek alkupozíciója változik, s melyben a piac csak az alkurendszer mindenkori erőviszonyainak függvényében juthat szerephez?

Piac versus politikapótlás

Az állam piacszimuláló tevékenysége a reform elvi modelljének szerves része. Az állam „előzetesen” és egyidejűleg szeretné biztosítani látni azt, hogy a makrogazdasági folyamatokban a gazdasági egyensúly mellett a társadalmi egyensúly feltételei is fennmaradnak, és ugyanakkor saját hosszabb távú prioritásai is érvényesülhetnek majd. Igaz, ennek az az ára, hogy a piac mint szabályozó mechanizmus, mint a növekedés korlátja, inkább jelentkezik az állam, mint a vállalatok szintjén, de ez, legalábbis elvileg, még nem zárja ki egy hatékony piacszimulálás lehetőségét. Ráadásul a centralizált állam **elvileg** jobb helyzetből folytat gazdaságpolitikát, mint a tőkés gazdaság állama, melynek tekintettel kell lennie a tőke feletti döntési jogok nagyobb részének privát jellegére.

Hogyan lehet a gazdasági folyamatokban egyszerre piaci és politikai szempontokat érvényesíteni? E kérdés mögött a terv és a piac dilemmája húzódik meg, mely dilemmára a reform válasza az volt, hogy növelni kell a vállalatok autonómiáját, és ugyanakkor racionalizálni, bürokratizálni kell az állami irányítást. A válasz két oldala kölcsönösen feltételezi egymást:

— a vállalati autonómia növekedése, a piac szerepének növekedése feltételezi **a vállalatoknak az államigazgatástól való elválasztását**, azaz egy olyan, racionalizált, egységes szabályok és normák szerint működő, egyedi beavatkozásoktól és különleges mérlegelési jogköröktől mentes, bürokratizált államigazgatást, melynek játékszabályai és működése a vállalatok számára átlátható, kiszámítható, s előre kalkulálható;

— az államigazgatás bürokratizálása pedig feltételezi **az apparátusoknak a vállalatoktól való elválasztását**, azaz **az igazgatás függetlenítését a gazdaság belső** (monopolhelyzeteken, strukturális súlyon, a politikai döntési szintekbe való beépültségen alapuló) **erőviszonyaitól**.

Mi az, ami ebben a modellben hibádzik? Miért alakult ki végül is az a helyzet, amelyben igazából sem a piaci, sem az átfogóbb politikai prioritások nem érvényesülnek, s amelyben az elsődleges szerepet változatlanul a gazdasági és állami szervezetek összefonódásán alapuló vertikális alkurendszer játssza?

A gazdasági hatalom felemás megosztása mint magyarázat: tautológia. Ebből ugyanis „csupán” annyi következik, hogy az állam tudatosan vállalt piacpótló szerepe, a dolgok logikája folytán, önerősítő folyamat: a piacpótlás a piacpótlás szükségletét erősíti. A magyarázatot tehát csak a másik oldalon kereshetjük: abban, hogy nem sikerült megszüntetni az államigazgatás közvetlen politikai szerepét.

A reform a gazdasági igazgatás bürokratizálását elsődlegesen az **államigazgatáson belüli hatalomátcsoportosítással** próbálta megoldani. Csökkentek a közvetlen irányítók jogkörei, beavatkozási, mérlegelési lehetőségei — sőt 1968-ban még a közvetlen irányító ágazati minisztériumok megszüntetése is szerepelt a

reformtervekben. A hatalom nagyobb része átkerült a gazdaságpolitika célrendszerét kidolgozó, illetve a gazdasági egyensúly átfogóbb területeiért (árak, bérék, foglalkoztatás) felelős államigazgatási egységekre. A megoldás mögöttes logikája az volt, hogy **mentesíteni** kell a gazdaságirányítást a különböző (ágazati, területi, vállalati stb.) **részérdekektől**, s az egyensúly általános feltételeinek megfelelő célrendszert egységes, „normatív” alapon kell közvetíteni a vállalatok felé.

De hogyan lehet egyszerre mentesíteni az államigazgatást a részérdekektől, s egyben sikeresen működtetni az állam politikapótló, élektbeszámítási rendszerét. Terv és piac dilemmája a **politikai centralizáció változatlan körülményei között** feloldhatatlan ellentmondásához vezet, ami abból fakad, hogy nem lehet a gazdaság működtetése során **egyszerre** eltekinteni a részérdekektől, de egyben figyelembe is venni azokat **egyazon intézményrendszer révén**. Az államnak a gazdaság működtetése során ugyanis nem csupán a piacpótló, hanem korábban „felvállalt” politikapótló funkcióját is el kellene látnia. Azaz úgy kellene előállítania a gazdaság célrendszerét és működtetnie a gazdaságot, hogy az a gazdasági egyensúly mellett a társadalmi egyensúly feltételeinek is megfeleljen, összhangba hozva a gazdaság egyensúlyi feltételeit a gazdasági cselekvők érdekeivel.

E két követelmény két, elvileg egymást kizáró működési logika egyidejű jelenlétét feltételezi a változatlanul hagyott politikai intézményrendszerben. Az egyik oldalon áll az igazgatás kiszámíthatósága, átláthatósága, „kalkulálhatósága”, egységes szabályok és normák szerinti működése, s mindenekelőtt az **igazgatáson kívül** meghatározott célok mérlegelés nélküli közvetítésének elsődlegessége. A másikon: az egyediség, a kiterjedt mérlegelési lehetőségek, az irányítottak szempontjainak (esetleges) figyelembevétele, azaz alku, bizonytalanság, kiszámíthatatlanság. Az egyik oldalon áll az elsősorban **végrehajtó** szerepet betöltő, kontrollálható államigazgatás. A másik oldalon viszont nem eleve adott a „célrendszer”, hanem az irányított területekkel szelektív módon összefonódott bürokrácia különböző egységei közötti egyeztetésekből, alkukból áll elő. A kiterjedt döntési, mérlegelési lehetőségekkel rendelkező igazgatási szervek, közvetlen irányítók egyszerre alakítói és végrehajtói is a politikának.

A piac szerepnövekedésének határt szab az, ha a reformok során változatlan marad a hatalmi rendszer. Az államigazgatás közvetlen **politikai szerepének viszszaeszkorítása**, s ezzel az igazgatás racionális bürokráciává való átalakítása ugyanis csak úgy képzelhető el, ha magán az adminisztratív államapparátuson kívül, attól elválasztva jönnek létre az érdekek **politikai koordinálásának mechanizmusai**. Olyan politikai mechanizmusok, melyek

— képesek „mentesíteni” az államigazgatást a gazdaságban, illetve a gazdaság működése által más területeken keletkező problémák, konfliktusok kezelésétől, s egyben

– képesek „megvédeni” az apparátusokat az ismételt átpolitizálódástól, politikai egyensúlyt biztosítva az érdekeiket (monopolhelyzetük strukturális súlya következtében) hatékonyan érvényesíteni képes gazdasági szervezetekkel szemben.²⁴ Magyarán: az igazgatás közvetlen politikai szerepének háttérbe szorításához feltétlenül szükség van arra, hogy az államigazgatás politikapótló szerepét felváltva maga a társadalom vállaljon politikai szerepet.

Piacszimulálás versus „érdekeszámítás”

Az államigazgatáson belül 1968-ban végrehajtott hatalomátcsoportosítás nem az apparátusok új működésmódját eredményezte, hanem az állam korábban is meglévő meghasonlottságát erősítette fel. A változatlan szerkezetű, csupán jogköreiben megbolygatott apparátusokra már közvetlenül a reform bevezetése után igen erős nyomás nehezedett. Beruházások elosztásával kapcsolatos területi feszültségek, nem várt áremelkedések, különböző területeken jelentkező bérfeszültségek, a liberalizált munkaerő-áramlás különböző szervezeti érdekeket sértő alakulása, különböző pontokon fellépő ellátási feszültségek – megannyi részterületen vetődtek fel részleges egyensúlyi problémák, melyek mind megoldásra vártak. Ráadásul a feszültségek akkor jelentkeztek, amikor az egyes részterületekért közvetlenül felelős irányítók elvileg nem rendelkeztek a beavatkozás eszközeivel, sőt a politikai vezetés éppen a közvetlen irányító szerepet játszó minisztériumok felszámolását fontolgatta.²⁵

A régi viszonyok gyors visszarendeződése részben azzal magyarázható, hogy a megoldatlan problémák felgyülemzése rákényszerítette a politikai vezetést arra, hogy fokról fokra visszaadják a közvetlen irányítószerepet játszó hatóságok korábban elvett jogköreit.²⁶ Részben pedig azzal, hogy amikor ismét beindult a közvetlen irányítók megnövelt hatókörén alapuló problémaészlelési és konfliktuskezelési mechanizmus, akkor az állam védtelenül állt a gazdaságnak az igazgatás területéről kizárni kívánt nyers erőviszonyaival szemben.

A reform az erőforrások elosztásának új, piaci játékszabályainak bevezetését ugyanis pusztán az államigazgatáson belüli hatalomátcsoportosítással próbálta megoldani, érintetlenül hagyva a gazdaságon belüli erőviszonyokat. A reform során változatlan maradt a gazdaság szélsőségesen centralizált szerkezete, és sem a munkavállalók, sem általában „a” társadalom nem váltak a gazdaság politikai szereplőjévé. Amikor 1968 után a politikai vezetés ismét az igazgatáson belüli jogkörök átcsoportosításához folyamodott (csak most fordított irányban), akkor csupán ugyanazt a korábban is domináns szerepet játszó, alulról kontrollálhatatlan, felülről átláthatatlan mechanizmust hozta működésbe, amelyben

– a problémák észlelése, definiálása és „megoldása” az irányítók és irányítottak szelektív összefonódásán alapult, s

– amelyben a politikai döntések alulról való befolyásolásának lehetősége elsődlegesen az érdekérvényesítők strukturális súlyán, gazdasági monopolhelyzetén, politikai beépültségén alapult.

A hatalmi szerkezet változatlanul hagyása a magyarázat arra, hogy az állam 1968 után valójában nem új dilemmával találta magát szemben, hanem csak a centralizációs csapda módosult formájával. A reform bevezetése után nem az volt a probléma, hogyan lehet összhangba hozni központi tervezést és piaci mechanizmust, hanem az, hogyan lehet összeegyeztetni az állam piacpótló és politikapótló tevékenységét. Az 1968 utáni helyzet valódi problémája: hogyan képes az állam egyszerre átfogó, egyensúlyi szempontokat érvényesíteni, akár részérdekek ellenében is, fölé emelkedve a társadalom éppen adott erőviszonyainak, és **egyszerre** (az átfogóbb érdekeknek alárendelten) koordinálni a különböző csoportok partikuláris érdekeit. Az államnak ezt a két funkciót két, maga állította korlát között kellett volna betöltenie. Ugyanis:

– a gazdasági hatalom felemás megosztása miatt a keresleti–kínálati egyensúly előállításában igazából nem számíthatott a piaci koordinációra, hanem elsődlegesen saját apparátusai piacszimuláló tevékenységére:

– a valódi hatalommegosztás elmaradása miatt ugyanakkor az érdekek koordinálásában is csak ugyanezre az apparátusra, pontosabban az apparátusok és az irányítottak szelektív összefonódásán alapuló mechanizmusra támaszkodhatott.

Hogyan lehet úgy a társadalom érdekviszonyai fölé emelkedni, hogy ezenközben „be is számítsák” az érdekeket, s mindezt ugyanaz az államapparátus vállalkozzék? A probléma a centralizáció változatlan fennmaradása esetén megoldhatatlan: az állam csupán a problémával való „együttélés” különböző variánsai között választhat. Elvileg három ilyen lehetőség van:

– az állam vagy a részérdekek „beszámítására”, koordinálására helyezi a hangsúlyt (ekkor azonban közvetlenül „hozza be” az államigazgatás területére a gazdaság nyers erőviszonyait), vagy

– az átfogó egyensúlyi szempontokra összpontosítja figyelmét (ezt az opciót azonban csak rövid időre választhatja: hosszabb távon nem „kapcsolható ki” az apparátusok egyedi problémaészlelő, konfliktuskezelő tevékenysége, s ráadásul minél nagyobbak a megoldandó egyensúlytalansági problémák, annál inkább ráutalt az állam az apparátusok érdekkordináló és egyéni problémamegoldó tevékenységére;

– végezetül kísérletet tehet a két, az adott politikai rendszerben egymást kizáró funkció egyidejű betöltésére.

Az 1968 óta eltelt húsz év alatt mindhárom megoldásról gyűjthettünk már tapasztalatokat. Közvetlenül 1968 után az állam politikapótló mechanizmusai kerültek előtérbe. Ennek nem csupán a piacszimuláló működésmód háttérbe szorulása lett a következménye, hanem általában az erőforrások elosztását meghatározó játékszabályok újradefiniálása, sőt a piacszerűbb viszonyok gazdasá-

gon belül létrejött szervezeti és intézményi feltételeinek szinte teljes felszámolása.²⁷ A piaci szempontok helyére az apparátusi pluralizmus szélsőségesen egyoldalú szelektivitása kerül. Az erőforrások elosztásában egyoldalúan hátrányba kerülnek az apparátusoktól „távolabb eső” érdekek: a kisservezetek érdekei a nagyvállalati érdekekkel szemben, a szövetkezetek érdekei az állami vállalatok érdekeivel szemben, a kistelepülések érdekei a „kiemelt” településekkel szemben stb. Újabb centralizációs hullám indul be a gazdaságban, nemegyszer egész vállalatokat, szövetkezeteket olvasztanak be nagyvállalatokba, pusztán azok munkaerőpiaci problémáinak enyhítésére. A piaci, egyensúlyi szempontok háttérbe szorulását jól mutatja az a tény, hogy még a hetvenes évek második felében is olyan ágazatok jutnak jelentős állami beruházásokhoz, melyek nyugat-európai megfelelői akkor már évek óta válságágazatnak számítottak.

A gazdaság súlyos egyensúlyi problémái 1978-ban változást kényszerítettek ki: újból az állam másik funkciójára esett a hangsúly. Ismét az igazgatáson belüli hatalomátcsoportosítás volt a változások lényege, megint az államigazgatás funkcionális szárnya került előtérbe. A közvetlen irányítók ismét háttérbe szorulnak, sőt 1980-ban fel is számolják az ipari ágazati minisztériumokat, s az állam megkísérli a centralizált vállalati szerkezet részleges lebontását is.

Ami változatlan: 1968-hoz hasonlóan az állam most sem tudja magát távol tartani a részérdekektől, s nem mondhat le hosszabb távon az apparátusokra alapozó problémaészlelési és konfliktuskezelési mechanizmusról. A megbomlott gazdasági egyensúlyi helyzetben azonban visszafelé már nem léphet: a nyolcvanas években az állam megkísérli a két funkció együttes gyakorlását — ez azonban pusztán az állam „meghasadtságának” új formában való jelentkezését eredményezi. Ez részben azt jelenti, hogy a nyolcvanas években az állam egyszerre próbálja meg kiterjeszteni a vállalatok autonómiáját, növelni a piac, illetve a „normatív” piacszimulálás hatókörét, s ugyanakkor működtetni az irányítók és irányítottak szelektív összefonódásán alapuló, a piaci viszonyok felfüggesztésével járó egyedi problémakezelési rendszert. S ami ugyanennek az intézményi oldala: a korábban a különböző apparátusi csoportok között jelentkező megosztottságot az államigazgatás egészét átható „meghasadtság” váltja fel. Az államigazgatáson belüli „tradicionális” ellentét, az „érdekeszámító” közvetlen irányítók és az egyensúlyért felelős funkcionális szervek „antagonizmusa” új formákkal egészül ki:

- a megnövelt hatókörű funkcionális szervek önmagukon belül hasadnak meg. Egyszerre viszik tovább az egyensúlyi szempontok képviseletét, de egyben egyre inkább rákényszerülnek az egyedi problémákkal való foglalkozásra, érdekköordinációra;

- az ágazati minisztériumok összevonásából létrejött, funkcionális feladatokkal ellátott Ipari Minisztérium végül is ugyanazt az érdekközvetítő szerepet játssza, mint a korábbi ágazati minisztériumok, csak a korábbiál jóval szelektívebben.²⁸

— 1978 után a minisztériumok jogköreinek jelentős részét a minisztériumok feletti szinten létrehozott bizottságokba „húzzák fel”. A „meghasadtság” azonban ezen a szinten is eleve jelen van. Az állam egyensúlyteremtő törekvéseiben szerephez jutó két legfontosabb kormánybizottság közül az egyik — az Állami Tervbizottság — a piacszimuláló funkció, s az általános egyensúlyi szempontok letéteményese, a másik — a Gazdasági Bizottság — pedig az egyedi adminisztratív beavatkozásoké. S míg az Állami Tervbizottság elsődlegesen a hosszabb távú struktúrapolitikai kérdésekkel, az egységes, normatív szabályozás alapelveinek kidolgozásával, a piaci viszonyok fejlesztésével foglalkozik, ezzel szemben a Gazdasági Bizottság az egyre szaporodó egyedi, operatív beavatkozások koordinálója, a direkt irányítási rendszer hagyományos eszköztárával. S a „meghasadtság” alól még a kormánybizottságok hierarchiájának csúcsán álló Állami Tervbizottság sem kivétel. Ülésein, melyeken a vertikális alkurendszer kulcsszereplői egyeztetnek érdekeket, rendre szerepelnek a legnagyobb vállalatok egyedi problémái, s e bizottság előterjesztéseinek, döntési tervezeteinek kidolgozása — ha a korábbinál mér rejtettebb formában is — lényegében ugyanabban a vertikális alkurendszerben zajlik.

S a gyakorlatban kialakult sajátos helyzet innen érthető meg. Az egyik oldalon az újabb részreformok eredményeként sorra jönnek létre a gazdaság piacszerűbb működésének szervezeti és intézményi feltételei: az új vállalati formák, a második gazdasághoz tartozó termelési formák egy részének intézményesítése, a megreformált bankrendszer, az adórendszer reformja, a csődtörvény, a tőkepiac csíraformáinak megjelenése stb. A másik oldalon a gyakorlatban minimálisra csökken a vállalatok autonóm mozgási lehetősége: az állam a vállalati jövedelmek túlnyomó többségét centralizálja, s egyszerre próbál meg változást elérni az elszaporodó operatív beavatkozásokkal, s a szabályozók egyre gyakoribb változtatásával. Az állam egyszerre próbálja meg a hátrafelé és az előre való menekülést, a következmény azonban a helyben maradás: az elmúlt évtizedben nem változott az erőforrások elosztásának kontraszelektív rendszere (a nyereséges vállalatoktól veszteségesekhez kerülnek a források), s az állam játéktérét egyre szűkebbre vonja a gazdaság változatlan struktúrája.

A nyolcvanas években a centralizáció csapdája bezárult. A hatalommegosztás adott rendszerének változtatása nélkül az állam inkább építhet a külső körülmények kedvező változására, mint saját apparátusaira. Az igazgatás működésében elválaszthatatlanul és kontrollálhatatlanul keverednek a piacszimuláló (egyensúlyi és a szelektív érdekeszámító) működésmód elemei. Ebből az következik, hogy az állam már nem építhet a vállalati önállóság növelésére, illetve a piacszimuláló mechanizmus működtetésére, mert az csupán az egyensúlyi helyzet további romlását eredményezné. (Ezt bizonyította az 1985-ös „kiengedés” is.) De nem építhet a centralizált operatív irányítás és újraelosztás mechanizmusaira sem: az egyre súlyosabb költségvetési helyzet ellenére a mai napig is

a költségvetés mintegy egyharmadát fordítják közvetlenül, vagy közvetve gazdasági szervezetek támogatására. S a csődtörvény sorsa is azt bizonyította: ha szelekcióra kényszerülnek az apparátusok, akkor a már ismert szabályszerűségek szerint járnak el. (A gyakorlatban csupán néhány kisebb vállalatot számoltak fel, s a „nagyok” érintetlenek maradtak.)²⁹

Összefoglalás: a „hiányzó láncszem”

Ennek az írásnak a központi gondolata az volt, hogy az alapelemeiben változatlanul centralizált rendszer „erős” állama alapvetően gyenge: kiszolgáltatott saját viszonylatainak, a hatalommegosztás adott rendszeréből következő szabályszerűségeknek. Részérdekek és részleges szempontok határozzák meg az alapvető társadalmi és gazdasági folyamatok irányát, illetve a társadalmi és gazdasági erőforrások elosztását, s az állam csak közvetett, ideiglenes hatású eszközökkel rendelkezik a centralizáció diszfunkcionális következményeinek ellensúlyozására.

Ezzel az írással az elvileg lehetséges reformalternatívák értékeléséhez igyekeztem fogódzót nyújtani. Azt próbáltam meg bizonyítani, hogy a jelenlegi válság helyzetből való kilábalás, illetve a gazdaság piacszerűbb működésmódra való átállítása elsődlegesen nem a gazdaság reformján múlik.³⁰ Hiábavaló bármilyen kifinomult monetáris politika, hiába alkotják meg a piacszimulálás egyre kifinomultabb kereteit, hiába bővítik ki a szövetkezeti és magánszektor játéktérét, ha a gazdasági folyamatokkal kapcsolatos stratégiai jellegű döntések és a „közérdek” definiálásának joga egy kontrollálhatatlan szférában centralizálódik. A centralizáció csapdájából csak a hatalommegosztás rendszerének megváltoztatása, a társadalom politikai szerepének intézményesítése kínálhat kiutat.

S a gazdasági reformhoz is csak az államigazgatás közvetlen politikai szerepének visszaszorításán, s ezzel az igazgatás racionális bürokráciává való átalakításán át vezet út. Ez csak úgy képzelhető el, ha az adminisztratív államapparátuson kívül, attól elválasztva jönnek létre az érdekek politikai kezelésének mechanizmusai. Ez feltételezi:

- a gazdasági demokrácia intézményrendszerének, s egy tagolt, alulról szerveződő érdekszervezeti rendszernek a kialakulását;

- egy olyan politikaformálási fórumnak – a parlamentnek – a központi szerephez jutását (legalább a gazdaság- és szociálpolitika alapkérdéseiben), mely magán az államon belül, de az adminisztratív apparátusok fölé rendelten állítja elő a gazdaság működtetésének célrendszerét – az egyes gazdasági szervezetek gazdasági helyzetétől, strukturális súlyától függetlenül, azaz pusztán állampolgári joggal biztosítva a lehetőséget a döntések befolyásolására, s a végrehajtás kontrollálására.³¹

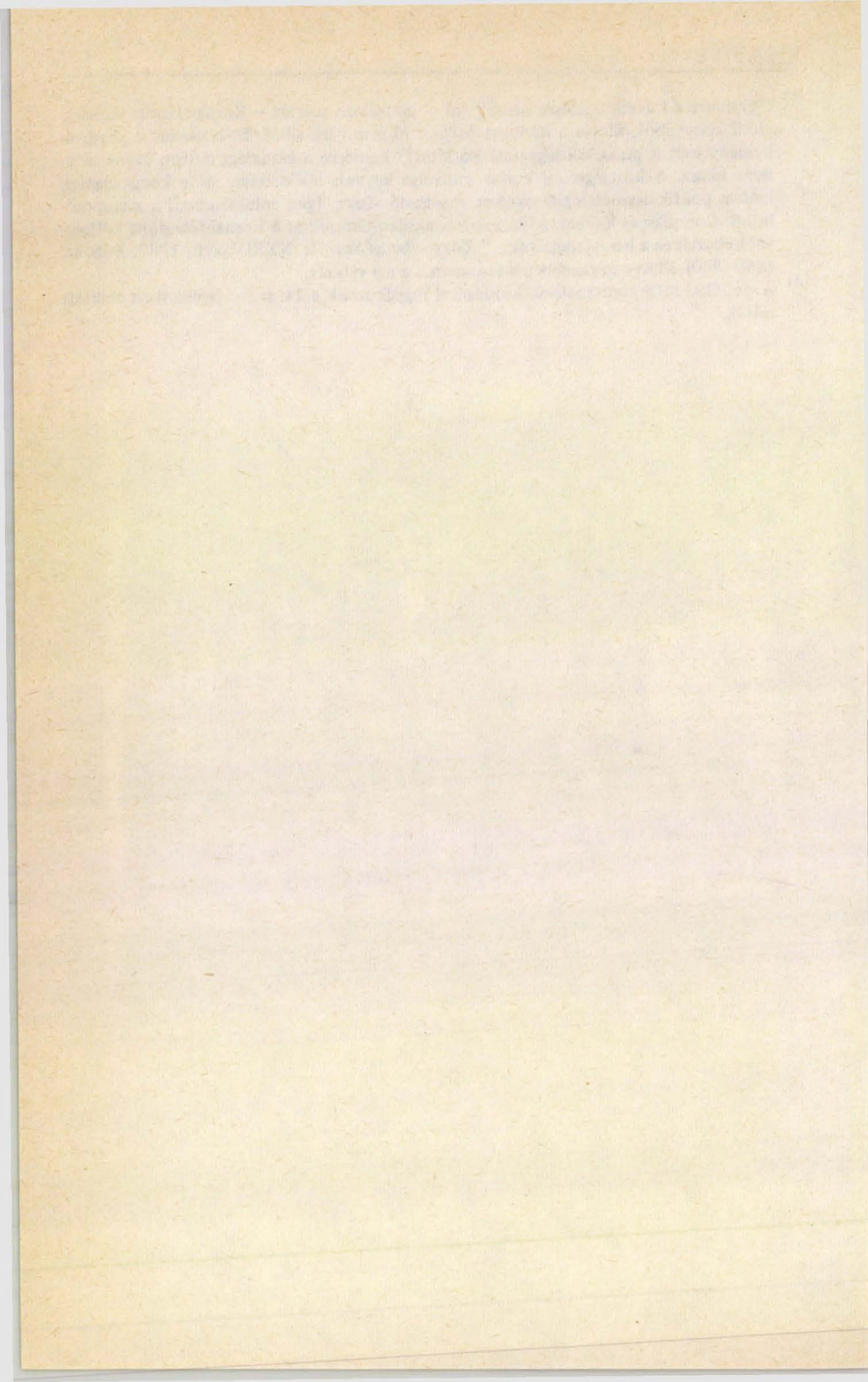
- ¹ Ez az írás egy korábbi tanulmány (*A politikai rendszer reformalternatívái és az érdekvépviseleti szervezetek*) nagyrészt átdolgozott változata. Az eredeti változathoz fűzött hasznos kritikáért köszönettel tartozom Antal Lászlónak, Csanádi Máriának, Hankiss Elemérnek, Lengyel Lászlónak, Szalai Erzsébetnek és Voszka Évának.
- ² Lásd pl. Crosier et al.: *The Crisis of Democracy* – New York University Press; Offe, Claus: *Unregierbarkeit – Zur Renaissance konservativer Krisentheorien* – In: Habermas J. (Hg): *Stichworte zur geistigen Situation*. 1. Band – Frankfurt, 1979.
- ³ Az állam „varázstalanításának” irodalmát Pokol Béla fedezte fel a magyar olvasó számára. Lásd rövidesen megjelenő könyvét: *A Postkeynesianus szociológia* (Magvető). Lásd még: Wilke, Helmuth: *Entzeuberung des Staates – Überlegungen zu einer sozialen Steuerungstheorie*. Atheneum Verlag, 1983.
- ⁴ David A. Gold, Clarence Y. H. Lo, Eric Olin Wright: *Recent Developments in Marxist Theory of Capitalist State*. *Monthly Review* 27. N. 5, 1975 és 27. N. 6, 1975; Theda Skocpol: *Political Response to Capitalist Crisis: Neo-Marxist Theories of the State and the Case of New Deal*. *Politics and Society* 10, No. 2., 1980.
- ⁵ P. B. Evans, D. Rueschmeyer, Theda Skocpol: *Bringing the State back in* – Cambridge University Press, 1985.
- ⁶ Lásd mindenekelőtt Kornai János: *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó (KJK), Budapest, 1980; Bauer Tamás: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. KJK, 1981; Sós Károly Attila: *Terv, Kampány, Pénz*. KJK 1985; Antal László: *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján*. KJK, 1985; Szalai Erzsébet: *Kiemelt vállalat – beruházás – érdek*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- ⁷ Az első ilyen jellegű összefoglaló munka: Antal et al.: *Fordulat és Reform*. Medvetánc, 1987. F. szám melléklete.
- ⁸ Legalábbis utalnunk kell arra, hogy a centralizáció elvi modelljének többféle értelmezése is van. Az egyik véget – az ötvenes évek hivatalos értelmezése – szerint a centralizáció az autonóm társadalmi és gazdasági folyamatok szinte teljes felszámolását és központi kontroll alá helyezését jelenti.
A hatvanas években, az elsődlegesen közgazdászok által kidolgozott másik felfogás szerint ugyanakkor a centralizáció nem jelent többet annál, hogy a szocialista gazdaságban a makropolitikai döntések „bizonyos részének” centralizáltan kell maradnia. Bár arról még ma is folynak viták, hogy az a „bizonyos rész” mit foglal magában, ez a felfogás összehangolhatónak tartja a centralizációt a „szabályozott piac” gondolatával, s a centralizáció, illetve általában az irányítás hatékonysága feltételeként beszél a politikai hatalomgyakorlás demokratizálásáról. W. Brus, a „szabályozott piac” elméletének egyik kidolgozója így fogalmaz: a centralizáció per definitionem a szocializmus (értsd tervgazdaság – B. L.) sajátossága. Majd hozzáteszi: „a centralizált döntéseknek a társadalom preferenciáit kell tükröznie”, illetve ugyanő: „Ha elfogadjuk, hogy bizonyos makrogazdasági döntéseket a politikai központnak kell meghoznia autonóm módon, akkor a gazdaság problémáinak kezelését nem kereshetjük csupán a decentralizációban. A megoldást mindenekelőtt abban az irányban kell keresni, hogy valódi részvételt kell biztosítani a társadalomnak a központi döntéshozatalban – azaz ez nem más, mint az állam hatalomgyakorlásának demokratizálása.” W. Brus: *The economics and Politics of Socialism*. Routledge and Kegan Paul. London/Boston 1973.
- ⁹ Az, hogy az állam mit tart(ott) stratégiai jellegű döntésnek, az az idők során változott. A lényeg azonban itt nem maga a döntés tárgya pl. az, hogy míg korábban a gazdasági szervezetek minden mozgása stratégiai jellegűnek minősült – s volt olyan időszak, ami-

kor a szocializmus elárulásának számított volna a lemondás arról a jogról, hogy a központ határozza meg, hogy K. János portáján hány malacot tartsanak, s mikor vessenek – addig ma már „csak” az árak, a bérek, a foglalkoztatás, a beruházások alakulása, a szervezeti formák meghatározása, a kapcsolatok játékszabályainak definiálását minősítik stratégiai jellegű kérdésnek. Lényegesebb ennél az irányítottak felülről való, meghatározatlanul változó függése. A centralizációnak csupán szélsőséges esete az, amikor a központ közvetlenül és folyamatosan törekszik a cselekvők magatartásának szabályozására is. A centralizáció „normalizált” változata „relatív autonómiát”, játékkeret biztosít az egyes részterületeknek (gazdaság, kultúra, tudomány), illetve irányított csoportoknak, s elsősorban a lehetséges történések keretfeltételeinek kontrollálására törekszik – fenntartva a folyamatokba való tetszőleges beavatkozás, a közvetlen magatartás-szabályozáshoz való visszatérés lehetőségét.

- 10 A centralizált rendszerben az egyes társadalmi részrendszerek legfeljebb relatív autonómiával rendelkeznek (lásd az előző jegyzetet), s ugyanez vonatkozik a különböző szervezettípusokra is. Az állami, a párt, a társadalmi (s nagyrészt: a gazdasági) szervezetek egy egységes, hierarchikus szervezeti rendszer részelemei, függetlenül attól, hogy időben változóak a közöttük lévő függőségi, munkamegosztási viszonyok, a feljebb definiált érdekek, célok „levitelének” eszközei stb.
- 11 Lásd Pokol Béla: A politikai rendszer reformalternatívái. *Valóság*, 1986/12., ill. Bruszt László: A többszólamú politikai rendszer felé (Pokol Béla cikkéhez) – *Valóság*, 1987/5. valamint Pokol Béla: *Az érdekképviselői szervek és a politikai rendszer reformalternatívái*. Budapest, 1983. kézirat; Bruszt László: *Napjaink konfliktusai*. Budapest, 1985. kézirat.
- 12 Azt, hogy mennyire nem lehet alulbecsülni az apparátusok különérdekeit, sok példa közül talán Rév Istvánnak az ötvenes évek beszolgáltatási rendszeréről írt tanulmánya mutatja meg a legérzékletesebben. 1952-ben – amikor egy kiterjedt beszolgáltatási apparátus sok ezer alkalmazottja felügyelte a paraszti gazdaságok termelési és beszolgáltatási tevékenységét – Magyarország egyik legnagyobb megyéjének területével egyenlő nagyságú megművelt terület „tűnt el” a beszolgáltatási listákról pusztán azért, mert a közvetlen irányítók elemi érdeke volt, hogy rendelkezzenek „tartalékkal” a következő évi terv teljesítéséhez.
- 13 Csanádi Mária egy igen alapos empirikus vizsgálat alapján mutatta ki, hogy az állami támozgatások, kedvezmények különböző formáihoz elsődlegesen azok a vállalatok jutnak, amelyeknek képviselői tagjai felsőbb szintű irányítószerveknek. Lásd Csanádi Mária: *Függőség, konszenzus és szelekció*. Pénzügykutató Intézet kiadványai 3/1983.
- 14 Lásd erről Antal László, Bauer Tamás, Sós Károly Attila és Szalai Erzsébet idézett könyveit, valamint Sabel/Stark: „Planning, Politics and Shop-floor Power: Hidden Forms of Bargaining in Soviet-imposed State-Socialist Societies.” *Politics and Society* 1982/11.
- 15 Igen tanulságos adalékokat szolgáltat ehhez a kérdéshez az *Új Forrás*. 1984-es vitája. Lásd Falu és közigazgatás – Vitaindítók és hozzászólások. *Új Forrás* 1984/2.
- 16 A „maradványelv” a szociológiai irodalomban használatos kifejezés e szférák elosztási pozíciójának érzékeltetésére. Lackó Mária volt tudomásom szerint az első, aki igen részletes számítások alapján kimutatta, hogy a nem termelő szférák pozíciója a beruházási eszközök elosztásában – eltérően a többi szektortól – lökészerűen változik: általában egy-egy nagyobb leromlási folyamat vagy/és politikai irányváltás következményeként. Lásd mindennekeelőtt Mária Lackó: Behavioral Rules in the Distribution of Sectoral Investments in Hungary, 1951–1980. in *Journal of Comparative Economics* 8, 290–300 (1984), illetve Lackó Mária: A hiány megőrzése. *Közgazdasági Szemle*, 1984/márc.

- ¹⁷ Lásd erről: Csanádi Mária: *Döntések kényszerpályán*. Pénzügykutató Intézet, 1985. (kézirat)
- ¹⁸ Lásd: Voszka Éva: *Reform és átszervezés a 80-as években*. Pénzügykutató Intézet, 1986. (kézirat), valamint Szalai Erzsébet idézett könyvét.
- ¹⁹ Lásd: Fekete Judit: *A kríziskezelés válsága* (TTI Kiadványok – 1988 – megjelenés alatt)
- ²⁰ Az érdekképviselői szervezetekről lásd Pokol Béla: Az érdekképviselői szervek és a politikai rendszer – In: Schmidt Péter (szerk.): *A politikai intézmények fejlesztési irányai*. TTI kiadványok, 1985; ill. Bruszt László: *Two Logics of interest representation in Hungary* – paper presented at the XI. World Congress of Sociology – 1986. New Delhi
- ²¹ Lásd Antal László, Bauer Tamás, Sós Károly Attila idézett könyveit.
- ²² Lásd Antal László idézett könyvét.
- ²³ Bár már önmagában ez a helyzet is rákényszeríti az államigazgatást kielégítetlen – és politikailag fontosnak tartott – kérések kielégítésére, illetve a korlátlan erőforrás-éhség mesterséges tompítására (azaz kéréslet és kínálat igazgatási eszközökkel való szabályozására), a konkrét helyzetet még súlyosbította a gazdaság változatlanul hagyott túlcentralizált szerkezete. A centralizált vállalati szerkezet, a mesterségesen létrehozott nagyvállalatok túlsúlyos szerepe kettős értelemben is tovább korlátozta a piac szerepehez jutását:
- A piachoz való alkalmazkodásra nem vagy csupán korlátozottan képes gazdasági szervezetek nagy száma strukturális adottságként korlátozta a piac lehetséges szerepét.
 - Emellett a gazdaság stratégiai területeit monopolizáló, az igazgatás gazdasági játképterét közvetlenül is befolyásolni képes nagyvállalatok nagy száma hatalmi szempontból is korlátot jelentett. Lásd erről Szalai Erzsébet idézett könyvét.
- ²⁴ Ezt csak olyan politika-csinálási forma képes biztosítani, mely gazdasági súlytól, gazdasági helyzettől függetlenül, azaz pusztán állampolgári jogon nyújt lehetőséget a politikai döntések befolyásolására, illetve a végrehajtás kontrollálására. Többek között ezért nem jelenthet megoldást önmagában az érdekképviselői szervezetek reformja, s ezért az a politikai reform alapkérdése, hogy milyen kompromisszumos útjai vannak a parlamentarizmus felélesztésének az egypárt-rendszer keretei között. Lásd erről: Bruszt László: A többszólamú politikai rendszer felé. *Valóság*, 1987/5., ill. Pokol Béla: A politikai rendszer reformalternatívái. *Valóság*, 1986/12.
- ²⁵ Lásd erről Csanádi Mária idézett írását (*Függőség, konszenzus...*)
- ²⁶ A folyamatot csak gyorsította a közvetlen irányítók „sérelmi politizálása”, az elvett jogkörök visszakövetelése. Lásd erről Sós Károly Attila: Béralku és sérelmi politika. *Medvetánc*, 1984/2–3.
- ²⁷ Elég ha utalunk arra: még érvényben volt a szövetkezetek önállóságát, önkormányzati jellegét, az állami vállalatokkal való egyenrangúsítását deklaráló reform-törvény, amikor részben a közvetlen irányítók, részben a nagyvállalatok érdekeitől vezérelten már javában zajlott a szövetkezeti önállóság csökkenését, a szövetkezetek erőltetett centralizálását eredményező kampány, s kísérlet történt a szövetkezetek államosítására is.
- ²⁸ Az Ipari Minisztérium létrejöttét és környezetéhez való alkalmazkodási folyamatát Csanádi Mária írta le *Döntések kényszerpályán* című tanulmányában. (Pénzügykutató Intézet, 1985, kézirat)
- ²⁹ Lásd erről: Lamberger Galina, Matolcsy György, Szalai Erzsébet, Voszka Éva: *Vállalatmegszűnés. Hét eset a nyolcvanas évekből: tapasztalatok és következtetések*. Kézirat, Bp. 1986. Pénzügykutató Intézet.

- ³⁰ Ugyanerre a következtetésre lehet jutni – olvasatom szerint – Kornai János: *A hiány* című könyvéből, illetve a könyvet kiegészítő újabb írásaiból. Ezek szerint a „hogyan keményítsük a puha költségvetési korlátot?” kérdésre a gazdasági reform önmagában nem válasz. A költségvetési korlát puhasága ugyanis elsődlegesen nem közgazdasági, hanem politikai-szociológiai okokra vezethető vissza. Igen érdekes ebből a szempontból S. Gomulka és Kornai vitája. Lásd: Stanislaw Gomulka: *A Kornai-féle puha költségvetési korlát és a hiányjelenségek...* *Közgazdasági Szemle*. XXXIV. évf., 1987. 7–8. sz. (868–880), illetve ugyanebben a számban Kornai válasza.
- ³¹ A politikai reformalternatívák kérdésével foglalkoznak a 24. számú jegyzetben említett írások.

ZSÁKUTCÁBAN VAN-E A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG?

A magyar mezőgazdaság messziről tekintve

1985-ben három olyan tanulmány is megjelent angolszász szerzőktől a magyar mezőgazdaságról, amelyik már címében is egy sikersztorira utal (M. Marrese: *Jó úton a magyar mezőgazdaság*, N. Swain: *Szövetkezetek működőben*, K. Hartford: *A magyar mezőgazdaság mint a szocialista világban?*)¹ Bár mindegyik szerző beszél a sajátos magyar fejlődésben benne rejlő megoldatlan problémákról, az eddig követett utat folytathatónak ítélik. Csupán Nigel Swain veti fel, hogy e folytatás a gazdálkodás rendjében olyan intézményes változásokat igényel, ami a jelenlegi politikai struktúra (remélt és lehetséges) átalakítása nélkül nem valósítható meg.²

Az elmúlt negyedszázad eredményei valóban hatásosak. S nem csupán akkor, ha a magyar eredményeket az időszakos vagy részleges élelmiszerhiánnyal küzdő és a falusi vidékek lassú fejlődésétől szenvedő többi szocialista ország gondjaihoz hasonlítjuk, hanem akkor is, ha az összehasonlítás mércéjének azokat az országokat tekintjük, amelyek a mezőgazdasági fejlődés élén járnak. 1960–62-től 1983–85-ig a mezőgazdasági termelés értéke (1981-es árakon számolva) majdnem megduplázódott. Ennek következtében az egy főre jutó gabonatermelésben Magyarország az USA-val áll egy színvonalon, és csupán Kanada és Dánia előzi meg, az egy főre jutó hústermelésben pedig Hollandiához áll közel, és egyértelműen — Hollandia után — a második helyen áll. Emellett jelentős exportra szánt többletet termel olajnövényekből, borból, gyümölcsből és zöldségből s a nehezen exportálható tejből és tejtermékekből biztonságosan fedezi az ország szükségleteit. Sajnos önellátó vagy közel önellátó burgonyából és répacukorból is, amit pedig célszerűbb lenne importálni, de ez északi szomszédaink nem megbízható termelési színvonala miatt nem megoldható. A mérsékelt égövi növények közül csupán szóját importál rendszeresen.

A magyar gabonatermelés technológiai és biológiai színvonalát jelzi, hogy a nyolcvanas évek közepén búzából hektáronként 5 tonna, kukoricából hektáronként 6 tonna körüli átlaghozamokat ért el. Ezek az adatok akkor mondanak különösen sokat, ha figyelembe vesszük azt, hogy búzát a szántóterület 30 százalékán, kukoricát pedig 25 százalékán termelnek — mert a kormány arra ösztönzi (sőt, időnként kényszeríti) a gazdaságokat, hogy a nem igazán megfelelő területeket is felhasználják gabonatermelésre —, és azt is, hogy Európa fejlett

mezőgazdaságú országai közül Magyarországon bánnak a legtakarékosabban a műtrágyával.³

Az 1960 óta bekövetkezett agrárfejlődés — amely az 1967 és 1982 közti tizenöt évben volt a leggyorsabb — együtt járt azzal a folyamattal, melyet a mezőgazdaság iparosodásának nevezünk: a (döntően ipari eredetű) anyagfelhasználás végig gyorsabban nőtt mint a bruttó termelés, és a mezőgazdaságban lekötött állóeszközök reálértéke megnégyszereződött. A mezőgazdaság szervezeti rendszere is megváltozott: az 1959-ig nagyrészt kisparaszti családi üzemekből álló mezőgazdasági üzemrendszert 1961-re kollektivizálták. A magyar mezőgazdaság harmincas évek vége óta stagnáló technikai szintje így egy olyan szélsőségesen koncentrált rendszerben indult újra fejlődésnek, amelyben a földterület több mint 80 százalékát több száz fős, hierarchikus vezetésű vállalatok (mezőgazdasági termelőszövetkezetek és állami gazdaságok) használják, a többi földön pedig általában fél hektáros családi gazdaságok működnek, amelyekben a családtagok csak munkaidő után tudnak dolgozni. Ezért a mezőgazdaság iparosodása a hetvenes évek közepéig szinte kizárólag a sajátos, szocialistának tekintett óriásfarmok infrastruktúrájának kiépítését és korszerű technikával való felszerelését jelentette, s a technikai fejlődés csupán ez után érte el — teljesen szervezetlenül — a törpe családi üzemeket.⁴

A tőkeigényesség gyors növekedése mögött tehát nem csupán a technika és a termelési kapcsolatok rendszerének teljes átalakulása áll, hanem egy új gazdasági és politikai rendszer kiépítésének ára is. Ezért van, hogy a termelési eredmények látványos növekedése ellenére a mezőgazdaság nettó termelése 1960–62-től 1983–85-ig csupán 20 százalékkal nőtt (ugyancsak 1981-es árakon számolva).

Igaz, hogy az 1960-tól 1985-ig eltelt huszonöt év alatt a mezőgazdasági aktív keresők száma harmadára, arányuk az ország keresőin belül 37 százalékról 11–12 százalékra csökkent. Azt mondhatjuk tehát, hogy az egy mezőgazdasági foglalkozású dolgozóra jutó tőke több mint megtízszereződése⁵ nem csupán a mezőgazdasági munka bruttó termelékenységének hatszorosára és a nemzetijövedelem-termelő képességének három és félszeresére növekedését tette lehetővé, hanem feltétele volt annak is, hogy a volt agrárnépesség a termelékenyebb iparba, s kisebb részt a szolgáltató szektorba mehessen át.

Így a mezőgazdasággal főfoglalkozásban foglalkozók munkájának termelékenysége ma alig marad el a nemzetgazdaság átlagától és a jövedelmük a magyar átlagjövedelemtől. (Igaz, ebben annak is szerepe van, hogy az ipari munka termelékenysége csupán megháromszorozódott ez alatt a negyedszázad alatt.)⁶ Mégsem mondhatjuk, hogy a mezőgazdasági munka termelékenysége általában is ilyen jelentősen növekedett Magyarországon. Mert a mezőgazdasági termékek egyharmadát és a mezőgazdasági nettó termék körülbelül 40 százalékát nem a mezőgazdasági szövetkezetek és állami gazdaságok állítják elő, hanem kisterme-

lők, másodfoglalkozásban. S ezekben a háztáji és kisegítő gazdaságokban majdnem négyszer annyi időt fordítottak (legnagyobb részt ipari munkások) mezőgazdasági munkára esténként és a hétvégeken, mint amennyit a szövetkezetekben és az állami gazdaságokban a mezőgazdasági foglalkozású tagok és alkalmazottak hivatalosan ledolgoztak.⁷

A magyar családok 60 százaléka foglalkozik a háza udvarán vagy a falvak és városok körül lévő kertekben mezőgazdasági termeléssel, és ezek kétharmadának termelési szintje meghaladja a hobbykertészet szintjét. Termelésüknek nem csupán az a célja, hogy ellássák háztartásukat, mert termékeik 60 százalékát értékesítik. A lakosság jelentős részének a kiegészítő mezőgazdasági termelés a második gazdaság legkönnyebben elérhető területe. Készségét arra, hogy munkaidő utáni munkával többletjövedelemhez jusson, legkönnyebben itt kamatoztathatja. (Noha — a munka kis termelékenysége miatt — a túlmunkának ez a formája hozza átlagosan a legkisebb jövedelmet.)

Mindennek ellenére, azok is sikerágazatnak tekintik nálunk a mezőgazdaságot, akik tisztában vannak a magyar mezőgazdaság rossz tőkehatékonyságával, ismerik kétarcúságát, tudják, hogy látványos technikai fejlődés valójában csak a gabonatermelésben hozott gazdasági sikereket, és a jó élelmiszerellátás és exportképesség a munkaidő nem hivatalos meghosszabbításának is köszönhető. Egyrészt, mert átalakulása olyan kulturális és politikai változásokkal járt együtt, amelyek elindították a falusi társadalom urbanizálódását, a nemzeti piac és a nemzeti kultúra integrálódását, másrészt, mert a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és nyomukban az állami gazdaságok zöme olyan vállalatná vált, amely a gazdasági mechanizmus reformja után példát mutatott arra, hogyan lehet a piacon boldogulni, és harmadrészt azért, mert a hetvenes évek elejétől a nyolcvanas évek elejéig a magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar duplázni tudta az exportját. Ez az export teszi lehetővé, hogy az anyagban, energiában és technológiai felszerelésekben egyaránt importra szoruló, de — különösen a konvertibilis valutában számoló piacokon — gyenge exportképességű magyar ipar működni tudjon.

A mezőgazdasági vállalatok és az állam

A magyar mezőgazdaság sikereit elemző közgazdák és gazdaságszociológusok — érthetően — a magyar agrárrendszernek azokat a jegyeit szokták kiemelni, amelyek azt megkülönböztetik általában a kelet-európai és különösen a szovjet agrárrendszertől. Pedig azok a kényszerpályák, amelyek a mezőgazdasági vállalatok érzékelési rendszerét, döntéseit és gazdálkodási formáit meghatározzák, még ma is döntően az állami redistribúció szovjet típusú rendszerében létrejött intézményektől származnak. A „gazdasági mechanizmus reform-

ja" óta ugyan sokat változott az igazgatási rendszer és a vállalatok viszonya, gazdagodott a vállalatok „kiegészítő” tevékenységének köre, új metavállalati és közös vállalati formák alakultak ki, sok vonatkozásban egyenjogúvá váltak a szövetkezetek az állami vállalatokkal, a sikerességnek a pénzügyi eredmény vált a legfontosabb mutatójává — mégis, a rendszer sok fontos tényezője változatlan.

Csak olyan nagylétszámú, kétszáz–kétezer embert foglalkoztató mezőgazdasági vállalatok vannak, amilyen méretű bér munkásszervezetek a piacrendszer által integrált gazdaságú országok mezőgazdaságában elképzelhetetlenek.⁸

Ezekben a gazdaságokban foglalkozások szerint tagolódik a munkaszervezet: azaz külön csoportban vannak a nehéz traktoron dolgozók, a vegyszerezők, a szállítók, a takarmánykészítők, az állatgondozók, a gépkezelők, a különböző ipari foglalkozásokat végzők stb., és ezeket a csoportokat három—öt főre tagolódo, taylori elvek szerint kialakított vezetési szervezet irányítja. A szigorú (nem patriarchális) hierarchia és a bér munkásviszonyok jellemzik őket.

A pénzügyi eredményben való érdekeltség és a központi tervcélok hiánya ellenére valódi verseny nincs köztük, mert egy-egy gazdaság vezetése — függetlenül attól, hogy szövetkezet vagy állami gazdaság — a reábízott földterületnek és így az ott fölhalmozott eszköztömegnek is kizárólagos használója: sem egymásnak, sem a családi gazdaságoknak nem adnak el földet. Valójában ők az állam megbízottai, hogy egy-egy területen a mezőgazdasági tevékenységeket szervezzék, és az agrárius érdekeket képviseljék.

Az államigazgatástól kapott monopoli jogaik (valamint földhasznosítási, foglalkoztatottsági és indirekten érvényesülő termelési kötelezettségeik) egyik következménye, hogy sem az utóbbi évtizedben üzleti szellemében megújult, de vállalati jogokkal és érdekképviseléssel nem rendelkező magántevékenység,⁹ sem pedig a szövetkezetek pénzügyi erejében bekövetkezett nagymértékű differenciálódás nem vezetett el sem a gyenge vállalatok földarabolásához, sem pedig új mezőgazdasági vállalat típusok megjelenéséhez. Ha egy mezőgazdasági szövetkezet tartósan és reménytelenül veszteséges — néhány vezetőcsere után — általában egyesítik valamelyik szomszédjával. (De a hatvanas évek elején és a hetvenes évek közepén igen gyakori összevonásoknak nem ez volt az oka. Az államigazgatás és a területi pártirányítás igyekezett nagyobb termelésigazgatási egységeket kialakítani.) 1970 óta csupán három esetben fordult elő, hogy mezőgazdasági szövetkezetet fölszámoltak, és ilyenkor a földjét odaadták annak a szövetkezetnek, amelyik hajlandó volt elfogadni.

A versenytől védett helyzetnek azonban ára van: a területi pártbizottságok döntenek el, hogy kik lehetnek vezetők, a kormány a szövetkezetek belső rendjét részletesen szabályozza, és a szövetkezetekre is éppúgy vonatkozik az állami bérszabályozás, mint az állami gazdaságokra. Mivel a mezőgazdasági szövetkezetek és állami gazdaságok is rá vannak utalva a közigazgatás és az agrárirányítás jóindulatára, beruházási és termelési céljait a kötelező tervmutatók eltörlése ellenére is igyekeznek a központi igényeknek megfelelően alakítani.

A szövetkezeti és az állami gazdaságok döntéseinek közvetlen befolyásolására a vezetőválasztásba való beleszóláson kívül a kormánynak van még egy törvényes eszköze: a mezőgazdasági árak és támogatások rendszere. Az 1968-as magyar mechanizmusreform (amit a mezőgazdaságban már 1966-ban bevezettek) azt az elvet valósította meg, hogy az árak és adók csak annyira tegyék pénzügyileg függetlenné a vállalatokat, amennyire folyamatos működésükhöz az szükséges. Szabad forrásaik azonban olyan szűkösen képződjenek, hogy fejlesztési döntéseik a természetes célokat megfogalmazó állami hitelpolitikától és az állami alapjuttatásoktól függenek.

A gabonaféléknek, a cukorrépának, a húsnak és a tejnek a kormány határozza meg az árát. A gabonafélék és a cukorrépa árát úgy határozzák meg, hogy az átlagos körülmények közt gazdálkodó vállalatok költségei megtérüljenek. Így a jó körülmények közt gazdálkodó szövetkezetek és állami gazdaságok sem juthatnak számottevő profithoz, a gyenge adottságúak pedig támogatás híján működésképtelenek lennének. A zöldségfélék és a gyümölcs ára a piacon alakult ki. A kistermelők versenye ugyanis megakadályozza, hogy a nagyüzemek ezekkel a termékekkel profithoz jussanak. A hús és a tej ára nem fedezi a szükséges tőkeáfordítások jó részét, mert ha a nagyüzemi tőkesszükségletet az árak elismernék, a kisebb tőkesszükséglettel termelő kistermelők kiszorítanák a piacról a szocialistának nevezett (állami és szövetkezeti) vállalatokat. (A gabonatermelésben a nagyüzemek földhasználati monopóliuma miatt nem kell félni a kistermelők versenyétől.)

Ez az árrendszer szükségessé teszi a mezőgazdasági termelők támogatását. A támogatásnak tehát nem az agrárprotekciónizmus a célja, hanem a termelés biztosítása. Az átlagosnál rosszabb földön gazdálkodó nagyüzemek árkiegészítést kapnak. A termelési eszközök egy részét a termelők árkedvezményrel veszik, a nagyüzemek állattenyésztési és talajjavító beruházásai árának 30–70 százalékát az állam fizeti.

Amikor a mezőgazdasági árak és támogatások rendszerét a hatvanas évek második felében kialakították, a kormánynak nem csupán az volt a célja, hogy

1. tervutasítások helyett pénzügyi eszközökkel irányítsa a szövetkezeteket és állami gazdaságokat, a vezetők és a dolgozók anyagi érdekelttségét hozzákapcsolják a vállalati mérleg eredményéhez,
2. biztosítsák az önállóság körülményei közt is, hogy a vállalatok abban az irányban fejlődjenek, amit a népgazdasági terv előír,
3. csak az egyedül szocialistának tekintett nagyüzemek jussanak hozzá felhalmozási és így modernizálási forrásokhoz.

Csupán ezekből a korlátozó célokból nem jött volna létre a magyar mezőgazdaságnak az a föllendülése, amely a hetvenes években bekövetkezett. A kormány arra is elszánta magát, hogy e terület nagy technikai elmaradását igen gyorsan behozza. A költségvetés révén biztosította a mezőgazdaság és az azt szolgáló infrastrukturális területek tartósan magas beruházási színvonalát.

Mivel azonban a minisztérium a mezőgazdasági szövetkezetek hozzáértésében és modernizálódás utáni vágyában nem bízott, a támogatások rendszerét és a hitelezési célok pontos meghatározását arra is használta, hogy

4. a mezőgazdasági nagyüzemeket olyan eszközök vásárlására és olyan telepek építésére készítse, amilyeneket a mezőgazdasági minisztérium célszerűnek tart és
5. pótolja a vállalatok külkereskedelmi kapcsolatainak hiányát azzal, hogy a kormány tereli a nagyüzemeket a célszerű tevékenységi szerkezet kialakítása irányába.

Az inputok, az outputok és az ajánlott beruházások árának piactól független meghatározásával és a hitelcélokat meghatározó hitelpolitikával a reform utáni gazdaságpolitika kifejezte, hogy nem a gazdasági élet központi irányításával akar szakítani, hanem csupán a (továbbra is részletes) termelési és beruházási tervek végrehajtásának eszközeit változtatta meg. A gazdaságoknak adott tervcélok helyett a mesterséges — mert a fogyasztóktól elszigetelt, kötött árakkal dolgozó és jogszabályokkal beszűkített — piac teremtette érdekek ösztönözzék a termelőket arra, hogy azt tegyék, amit az állam akar. A szükségletek, a bel- és különösen a magyar mezőgazdaság szempontjából egyre inkább meghatározóvá vált külföldi kereslet továbbra is csak a központi tervezésen keresztül tudja befolyásolni a gazdaságokat. A rendszer annyiban lett racionálisabb, hogy a tervet így nem félelemből, hanem érdekeik miatt követik a termelők.

E szabályozórendszer eredményének tekinthetjük, hogy hatására a nagyüzemekben az új technika és a biológia eredményeit gyorsan lehetett meghonosítani: a hatvanas évek közepétől a hetvenes évek közepéig a magyar mezőgazdaság a századeleji technika színvonaláról a legkorszerűbbnek tekintett technikai színvonalhoz zárkozott fel. A folyamat együtt járt az agrárértelmiség létszámának és presztízsének emelkedésével. A mezőgazdasági szövetkezetekben pedig lezajlott egy hatalomváltás: a tekintélyes parasztok és a mezőgazdaságba vezényelt pártfunkcionáriusok helyett diplomás szakemberek testületei kezébe került a vezetés.

Ez a fejlesztési rendszer megőrizte a szocialista országokra jellemző „modernizálási kampányok” sok negatívumát. Így egy-egy beruházási típus (például a tehenészetek vagy a takarmányszárítók) iránt egyszerre ugrik meg a kereslet, mert az irányító szervek éppen ezt tartják a fejlődés kritikus láncszemének, és erre adnak jelentős támogatást. A hirtelen ugró kereslet és az állami támogatás megráigítja a beruházásokat, s ráadásul lehetővé teszi az általában monopolhelyzetű szállítók és beruházók visszaéléseit. Ugyanakkor aránytalanságok alakulnak ki a gazdaságok tevékenységi szerkezetében. Például előbb építenek tehenészeti telepet, utána keresnek megfelelő kenyérszállományt s csak mikor már az egész megvan, akkor tudatosodik, hogy nem alakítottak ki megfelelő takarmánygazdálkodást stb.

A hetvenes években a modern technikát képviselő anyagokra és felszerelésekre adott árkedvezmények összezavarták a termelési tényezők árarányait. Így olcsóbb lett az istálló az állatok értékéhez képest, vagy olcsó volt a műtrágya a szerves trágyához képest stb. Ez nem eléggé racionális gazdálkodási módszerekhez, legelsősorban anyag- és eszközpazarláshoz vezetett. A kormány csak a nyolcvanas években – az ország eladósodásából fakadó pénzügyi gondok miatt – érzékelte az ebből fakadó gondokat, és jelentős mértékben csökkentette a ráfordításokra adott támogatásokat. (Párhuzamosan, de a költségemelkedést nem kompenzálva, emelte a mezőgazdasági termékek hivatalos árát is.) A kényszer azután a gazdaságok tevékenységi szerkezetének gyors racionalizálódását váltotta ki.

Mégsem mondhatjuk, hogy a nyolcvanas évek korrekciói feloldották az ár- és támogatási rendszer irracionális hatásait. Bár az árak közelebb kerültek a (belföldi) ráfordítási arányokhoz, a rendszer egésze őrzi mesterséges – piactól elszakított – jellegét.¹⁰

A gazdasági mechanizmus reformja nem az állam és a gazdaságok viszonyában hozta a legfontosabb változásokat, hanem azzal, hogy olyan folyamatokat indított el, amelyek megváltoztatták a mezőgazdasági vállalatok helyzetét a vállalatrendszerben.

A mezőgazdasági szövetkezetek a vállalatok rendszerében

A gazdasági mechanizmus reformja után a mezőgazdasági vállalatok igen dinamikus fejlődésnek indultak. Erre nem csupán a szövetkezetek és az állami gazdaságok megnövekedett autonómiája adott ösztönzést, hanem az is, hogy a gazdaságpolitika a hitelrendszerből és a költségvetésből a szocialista országokban akkor szokásosnál bővebben biztosított a mezőgazdaság számára forrásokat, lehetővé vált a modern technika importja, és – ugyancsak eltérően a szocialista országok gyakorlatától – gyors fejlődésnek indult az ország infrastruktúrája.¹¹ A vállalatrendszer azonban a régi volt: azok a vállalatok kapták meg az önálló gazdálkodás jogát, amelyeket a tervlebontható rendszer alakított ki. Minden gazdasági feladatra volt egy országos vagy egy területileg illetékes vállalat. Ez az új viszonyok közt azt jelentette, hogy minden gazdasági funkciónak megvolt a maga monopolistája. Ám a monopóliumok létrejöttének más a logikája egy piaci gazdaságban és más egy tervgazdaságban: – és így más a hatásuk is. A kétféle monopolizálódás eltérését a baromfigazdaság példáján próbáljuk meg érzékeltetni. Európában a broilercsirke termelése a következő fázisokat foglalja magában: fehérjeimport (szója, halliszt stb.), gabonafelvásárlás, tápkeverőüzemek, fajtaelállít és szaporítás, hizlaló farmok, vágóhidak, demi-gross kereskedelem, export. Ebben a vertikumban a piacgazdaság viszonyai között úgy jelen-

nek meg a monopolizáló tendenciák, hogy általában egy fajtaelőállító és erős kereskedelmi apparátussal rendelkező cég szerződésekkel, tőkerészesedéssel, áruhitelzéssel igyekszik befolyása alá vonni a vertikum minden szereplőjét. Partnereinek vagy előírja, hogy mit, hogyan szerezzenek be, milyen felszereléseket vásároljanak, vagy ő maga adja a szükséges kellékeket. Így tudja biztosítani, hogy a behozott fehérje, a felhasznált táp, a hizlalás ritmusa stb. igazodjék az ő fajtájának sajátosságaihoz és piaci lehetőségeihez. Magyarországon azonban a nyolcféle tevékenység hét különböző óriásvállalat egy-egy – önmagában nem jelentős – részlettevékenysége volt.

A fehérjét importáló külkereskedelmi vállalat léte nem múlt (s ma sem múlik) azon, hogy milyen fehérjét hoz be – a keverőüzemek majd azt fogják fölhasználni, amit kapnak. A tápkeverő üzemek a Gabonatrösz két-három megyét átfogó tagvállalatai keretében működtek. Ez a trösz a gabona kizárólagos felvásárlója volt, és mit számított neki, hogy néhány fős keverőrészlegei milyen sikeresek. Örüljenek a szövetkezetek, hogy kapnak keveréktakarmányt. A naposcsirkéket azok az állami gazdaságok állították elő, akik jogot kaptak arra, hogy nyugati cégekkel kapcsolatot tartsanak. A vágóhidak a Baromfiipari Országos Vállalat tulajdonában voltak, akik a saját központjuktól kapott termelési program függvényében fogadták vagy nem fogadták a vágócsirke-szállítmányokat.

Vagyis: míg a piacgazdaságban lévő monopolizálódási tendenciák – legalábbis egy termelési-kereskedelmi láncban belül – arra irányulnak, hogy áttörjék a vállalati határokat és így biztosítsák a vertikum szereplőinek integrálódását, a tervirányításos rendszer olyan monopóliumokat hozott létre, amelyek a vertikum egy-egy fázisát merev vállalatathatárokkal választják szét. A különböző vállalatokhoz tartozó, de egymással szoros kooperációban álló termelőegységeknek – a szigorú vállalati hierarchia miatt – nincs joguk egymással közvetlenül egyeztetni feladataikat. A hizlalótelep és a keverőüzem képviselői helyett a termelőszövetkezet elnöke és a Gabonaforgalmi Vállalat igazgatója tárgyalhatják meg például a közös problémákat. Ebben a rendszerben a különböző vállalatoknál történő fejlesztéseket csak a minisztériumokban vagy épp tárcaközi bizottságok révén lehet összehangolni.¹²

A mezőgazdaság iparosodásával együtt járt volna a kooperációs rendszerek gyors átalakulása. De a hatvanas évek végének magyar vállalatrendszerében ez a kooperációs rendszer vagy csak túl lassan, vagy csak túl drágán tudott változni. A minisztériumok tele voltak egy-egy új telep ellátási gondjaira orvoslást kereső, egymást följelentő vállalati képviselőkkel, a pártbizottságok a területükhöz tartozó szövetkezetek vagy épp fordítva, az ott lévő élelmiszeripari üzemek miatt kilincseltek stb.

Mivel a monopolhelyzetű ipari és kereskedelmi vállalatok tevékenységét alig tudták megváltoztatni a mezőgazdaság új szükségletei, a mezőgazdasági nagyüzemek vállalatrendszere alakult át.

1. A mezőgazdasági szövetkezetek olyan tevékenységekbe kezdtek, amit addig csak állami vállalatok csináltak (tápkeverés, gépalkatrészgyártás, beruházási vállalkozás stb.).

2. Közös vállalatokat hoztak létre, amelyekkel versenyezni tudtak az ellátó és a kereskedelmi monopóliumokkal (fajtaelőállítás és szaporítás, takarmánygyárak, közös értékesítő vállalatok stb.).

3. Kialakultak a termelési rendszerek.

Mindez nem ment politikai harc nélkül. A jogalkotás — ami Magyarországon elsősorban minisztériumi és kormányrendeleteket jelent — nehezen és gyakran felemás módon nyitott utat az új vállalatformáknak. A termelési rendszerek azonban a felső szintű állami vezetésben is találtak támogatókat. Elvileg ugyanis a termelési rendszer olyan közös vállalat, amelynek vezetése kidolgozza egy-egy termelési ág célszerű technológiáját, szaktanácsokat ad, biztosít eszközöket és anyagokat, és ellenőrzi az új technológia betartását. A politikai vezetés felvilágosító — modernizáló — gyámolító magatartásrendszerébe az ilyen szervezetek illeszkednek (Az azonban már precedensértékű, hogy a modernizálással hivatalosan megbízott szervezetek nem hivatalok, hanem vállalatok lettek.) A termelési rendszereknek valóban nem elhanyagolható funkciója, hogy a maguk termelési ágában — egymással is versenyezve — újító és szaktanácsadó szolgáltatásokat végeznek. A hozzájuk csatlakozó nagyüzemek zömét azonban nem ez készítette a csatlakozásra, hanem az, hogy e rendszerek sikeres beszerzési (és a hetvenes évek vége óta gyakran értékesítési) társulásoknak bizonyultak. A taggazdaságok rendeléseit összesítve egy-egy rendszer ki tudja kerülni az illetékes ellátó vállalatokat és — esetleg a minisztérium segítségével — az ipart és a külkereskedelmet is befolyásolni tudja. (Enélkül szocialista viszonyok közt a gyártást és a behozatalt nemigen tudná befolyásolni a gazdaságok igényének változása.)¹³

A mezőgazdasági szövetkezetek és az állami gazdaságok valódi vállalattá alakulásában a mezőgazdasági tevékenység biztosítására kialakult termelő és szolgáltató tevékenységeknél nagyobb szerepe volt a mezőgazdaságtól független tevékenységek kialakulásának e vállalatok keretein belül. A szövetkezetek a reform első éveiben (1967 és 1971 között), majd a korlátozó — reformellenes — gazdaságpolitika enyhülése után 1979-től gyorsan növelték a magyar statisztikában „kiegészítő tevékenységnek” nevezett vállalkozásaik körét. A nyolcvanas évek közepére elérték, hogy dolgozóik fele ezen a területen dolgozzék (a mezőgazdasági nagyüzemek bevételeinek 50 százaléka és profitjának 65 százaléka ebből származék).

Az agrárlobby el tudta fogadtatni az ország politikai vezetésével — hiszen ideológia nélkül jogot szerezni nem lehet —, hogy 1. a mezőgazdaság modernizálása miatt felszabaduló munkaerő foglalkoztatása miatt és 2. a mezőgazdasági fejlődés tőkeigényessége miatt meg kell engedni a szövetkezeteknek és az állami

gazdaságoknak azt, hogy kis tőkeigényű ipari és szolgáltató részlegeket alakítsanak ki. Szociológiai szempontból háromféle melléküzemet tudunk megkülönböztetni:

1. Asszonyfoglalkoztató üzemek (tésztagyártás, konfekcióüzem, cipőfelsőrész-készítés, műanyagtömegcikk-gyártás, elektromos és elektronikai alkatrészgyártás stb.). Ezeknek valóban az a funkciójuk, hogy a falusi terekben, ahol a mezőgazdaság gépesítése és a közszolgáltatói szféra fejletlensége miatt a hivatalos gazdasági szervezetekben egyébként nem tudnának munkát szerezni, a nők is álláshoz jussanak. (A hivatalos munkahely nemcsak azért szükséges, mert a családok rá vannak utalva a második keresetre, hanem mert a szülési és gyermekgondozási segélynek és a nyugdíjnak is az a feltétele, hogy az asszonyoknak legyen munkahelye.) A melléktevékenységekben dolgozók harmada (100–120 ezer nő) ilyen üzemekben dolgozik.

2. Iparvállalatok háttérüzemei: forgácsoló műhely, öntöde, galvanizáló üzem, alkatrészgyártás, villanymotor-tekerceselés, szerszámkészítés stb. A szintén monopolszervezetek közé szorított városi iparvállalatok is rákényszerültek arra, hogy tevékenységüket vertikálisan kiterjesztve, biztonságossá tegyék termelésüket. Ennek egyik útja az volt, hogy mezőgazdasági szövetkezetekbe helyezték ki eszközöket, és (enélkül ingázásra kényszerülő) falusiakkal végeztetik a munkát. Ezek a melléküzemek, akárcsak az asszonyfoglalkoztató műhelyek nagyobb része is, egy-egy iparvállalatnak kiszolgáltatva működnek.

3. Munkás- vagy mérnök-csoportok önálló vállalkozásai.¹⁴ (Építőipari, tervező, gépipari, műszergyártó, különböző különleges szolgáltató vállalkozások stb.) Ez a vállalkozástípus volt a magyar gazdaságra a leginkább termékenyítő hatással, mert egy szocialista gazdaságban megjelenésük két értelemben is precedensértékű volt: a) nem pontosan ismert és megtervezett szükséglet kielégítésére jöttek létre, hanem a vállalkozók keresik maguknak a piacot: és b) nem egy gazdaságsszervezéssel hivatalosan megbízott vállalat vezetése szervezi a munkacsoportot, hanem a dolgozók csoportja vagy a dolgozói csoport vezetői. Ezek a vállalkozások nemcsak azért kerültek egy-egy mezőgazdasági szövetkezet vagy a hetvenes évek vége óta egy-egy állami gazdaság cégtáblája mögé, mert a bankrendszer fejletlensége miatt másképp nem tudtak hozzájutni a működésükhöz szükséges eszközökhöz, hanem azért is, mert 1982-ig a már létező vállalatoktól független vállalkozások létrejöttének nem volt jogi lehetősége. A vállalkozó csoportok tehát nem csupán az igénybevett eszközökért és a pénzügyi garanciáért fizetnek az őket befogadó mezőgazdasági nagyüzemnek, hanem a cégtáblahasználat, azaz a létezés jogáért is. Ráadásul 1972-től, amikor a reformellenes politikai hullám a vállalkozások befogadása miatt is támatta a szövetkezeteket, korlátozó jogszabályokat alkottak és a mezőgazdasági cégek is kiterjesztették a részletes bérszabályozást, a csoportoknak még az – akkori viszonyok közt tényleges kockázatot jelentő – politikai védelemért is fizetniök kellett, és el

kellett túrniük, hogy a szövetkezet vezetése beavatkozzék a csoportok belső rendjébe.¹⁵

A mezőgazdasági cégek kiegészítő tevékenysége 1983-ig nőtt, azóta elsősorban az önálló ipari-szolgáltató kis-szövetkezetek létrejöttének jogi lehetősége miatt, enyhén csökken. A már kialakult melléküzemek dolgozóinak és vezetőinek zöme azonban nem keresi az önállósulást: biztonságosabbnak tartják, ha megmaradnak a mezőgazdasági vállalatok cégtáblái mögött. A nyolcvanas években az ipari és szolgáltatói vállalkozói csoportok önállósága nőtt a szövetkezeteken belül: a csoportok is és a szövetkezetek vezetői is arra törekcsenek, hogy világos szerződéssekkel szabályozott önálló egységként, gyakran úgynevezett ipari-szolgáltatói szakcsoportként megkülönböztessék őket a mezőgazdasági munkaszervezettől (amelyen belül a szakma szerint elkülönült, egy-egy termelési fázishoz kötött munkacsoportok általában nem tudnak vállalkozóvá válni).

Hogyan tovább?

1985–86-ban a magyar mezőgazdaságot felkészületlenül érte az agrárváltság.¹⁶ Saját sikertudata és az a tény, hogy a hazai és a KGST-piacon védett helyzetben van, elfeledtette azt a másik tény, hogy a gabonatermelés kivételével (amihez nagyon kedvezőek a földrajzi adottságai) minden terméket drágábban állít elő, mint piaci konkurencsei. Monopolhelyzetű, hierarchikusan szervezett vállalatai szükségszerűen pazarolják a munkát és a tőkét is. A munkát azért, mert a nagyüzemek tayloriánus rendjének, azaz a politikai hatalmi viszonyoknak megfelelő belső hatalmi viszonyoknak a védelme útját állja a dolgozók ésszerű együttműködésének, a tőkét pedig azért, mert a nagyüzemi infrastruktúra — telepek, szárítók, utak, irodák, öltözők, étkezdék, javítóműhelyek stb. — a vállalati anarchiát szolgálja: a falu gazdasági terétől különválva, a kistermelők szolgálatára alkalmatlan formában jött létre. És a mezőgazdasági érdekek képviseletére felhatalmazott nagyüzemi vezetés még most is elérte, hogy a költségvetési támogatások továbbra is a hatalma alatt lévő rendszert erősítsék: a nagyüzemi állattartás rekonstrukcióját szolgálják.

Igaz, a kistermelés kiterjedése részben azért következett be, mert azokat a tevékenységeket, melyeket egy tayloriánus munkaszervezetben nem lehet biztosan végezni (zöldségtermelés, egyes gyümölcsök termelése, liba- és nyúltartás, vetőmagvak termelése stb.) a nagyüzem átengedte a családi gazdaságoknak. Ezzel a mezőgazdasági szövetkezetek és állami gazdaságok fordított racionalizálást hajtottak végre: nem szervezetüket igazították a tevékenységek logikájához, hanem a tevékenységi kört szűkítették le azokra a termékekre, melyeket még az ő merev munkaszervezetük is meg tud termelni. S mivel az emberek rá vannak utalva arra, hogy a túlmunka minden lehetőségét megragadják, ezzel a munka-

megosztással (ami egyszerre a hivatalos munkaidő és a túlmunka közti munkamegosztás is) elérték, hogy az önkiszákmányolást is fölhasználják a gazdaság gyenge hatékonyságának javítására. Ugyanez volt a szerepe a mezőgazdasági szövetkezetek ipari vállalkozásainak is: ezek haszná tette lehetővé, hogy fennmaradjanak az alaptevékenységben a tekintélyelvű, bürokratikus irányított munkaszervezetek.¹⁷

Ma azonban már nem az a feladat, hogy a magyar mezőgazdaság minél több terméket állítson elő, hanem, hogy:

1. tömegcikkeket olcsóbban tudjon termelni és
2. különleges minőségű termékekkel, a fejlett országok kereskedelmi igényeihez igazodva tudjon megjelenni. Ehhez azonban át kell rendeződnie a mezőgazdasági munkaszervezeteknek és a vállalati kapcsolatoknak.

Ahhoz, hogy a nagyüzemek átalakítsák belső rendjüket és külső kapcsolataikat, arra van szükség, hogy a belső piacon is valóságos, létüket fenyegető versenyhelyzetbe kerüljenek. Igazi verseny viszont csak akkor tud kialakulni, ha a magyar politikai vezetés és jogalkotás szakít két ideológiai tabuval: visszaállítja a földpiacot, és lehetővé teszi, hogy a családi mezőgazdasági tevékenység bázisán is kialakulhasson – a szocialista nagyüzemek vezetésétől független – vállalatfejlődés.

A jogrend ilyen tartalmú átalakulása ahhoz is szükséges, hogy a második gazdaságba szorított családi farmok közt is fokozódhassanak az ésszerű koncentrációs és specializációs folyamatok, kialakulhassanak az integrációs láncok. Csak megfelelő gazdasági feltételek esetén tudnak kiválni azok a családok, akik képesek adoptálni az új technikai lehetőségeket, növelni tudják termelékenységüket, és azok, akik a modern nyugati fejlődésnek megfelelően valóban csupán kiegészítő tevékenységként foglalkoznak mezőgazdasággal.¹⁸

Irodalom

- Donáth Ferenc: (1980) *Reform and Revolution: Transformation of Hungary's Agriculture 1945–1967*. Budapest, Corvina Kiadó
- Gasson, Ruth: (1986) Part Time Farming: Strategy for Survival? *Sociologia Ruralis* Vol XXIV–3/4. 364–367. o.
- Hartford, Kathleen: (1985) Hungarian Agriculture: A Model for the Socialist World? *World Development* Vol. 13. No. 1. 123–150. o. Pergamon Press Ltd.
- Juhász Pál: (1973) *A mezőgazdaság fejlődésében megnyilvánuló tehetetlenségről*. Budapest, Szövetkezeti Kutató Intézet. Közlemények 93.

- (1975) *A mezőgazdasági szövetkezetek állandó dolgozóinak rétegződése.* Budapest, Szövetkezeti Kutató Intézet. Évkönyv.
- (1979) Adatok és hipotézisek a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak rétegződéséről. Budapest, *Társadalomtudományi Közlemények.*
- Kemény István: (1982) The Unregistered Economy in Hungary. *Soviet Studies*, Vol. XXXIV No. 3, July 1982. 349–366. o.
- Marrese, Michel: (1985) *Hungarian Agriculture in the Right Direction* (előadás kézírata) North-West University, Evanston
- Nove, Alec: (1983) *The Economics of Feasible Socialism.* London, George Allen and Unwin Ltd.
- Oros Iván és Sindele Miklós: (1985) A háztáji és kisegítő gazdaságokban végzett emberi munka. *Statisztikai Szemle* 63. évf. 10. sz. 968–987. o.
- Román Zoltán: (1985) A termelékenységnövekedés lassulása az európai KGST-országok iparában. *Statisztikai Szemle* 63. évf. 10. sz. 949–967. o.
- Rupp Kálmán: (1983) *Entrepreneurs in Red.* Albany, State University of New York Press.
- Swain, Nigel: (1985) *Collective farm which work?* Cambridge University Press.
- Szelényi Iván: (1986) (in collaboration with Robert Manchin, Pál Juhász, Bálint Magyar and Bill Martin) *Socialist Embourgeoisment (The Making of Family Entrepreneurship and Citizenship in Contemporary Hungarian Rural Society)* Kézirat, megjelenőben a Wisconsin University Pressnél (magyar fordításban a Művelődéskutató Intézetnél)
- Zurek, Ernst C.: (1986) Part Time Farming in the Federal Republic of Germany *Sociologia Ruralis* Vol XXIV–3/4. 377–384. o.

- ¹ Michel Maresse: *Hungarian agriculture in the right direction.*
Nigel Swain: *Collective farms which work?* Cambridge University Press, 1985. (235. o.)
Kathleen Hartford: *Hungarian Agriculture: A model for the Socialist World?* In: *World Development*, Vol. 13. No. 1. 123–150. o. Pergamon Press Ltd. 1985.
- ² Nigel Swain: *i. m.* utolsó fejezete, különösen 192–194. o.
- ³ Adatok forrása: *Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv*, 1984. 17., 19–20., 217., 223. és *Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv*, 1985. 17., 19., 22., 286., 287., 298. o. Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat. Hartford említett tanulmánya érzéketlen statisztikai összehasonlításokat közöl a 125–128. oldalon.
- ⁴ A magyar földosztás, majd kollektivizálás és az ennek megfelelő intézményrendszer kiépülésének történetéről, gazdasági és politikai problémáiról: Donáth Ferenc: *Reform and Revolution. Transformation of Hungary's Agriculture 1945–1967.* Budapest, Corvina Kiadó.
- ⁵ A 25 éves adatsorok szerint az egy főre jutó állóalakok (a föld figyelembevétele nélkül) tizenkétszeresükre nőttek. Az adatot mégsem érdemes túl komolyan venni, mert az ilyen hosszú távú idősorok a bennük lévő eszköztípusok kicserélődése miatt nem megbízhatók, és mert a magyar árrendszerben az ipari eszközök és anyagok árai túltértek-

tek a mezőgazdasági árakhoz képest (legalábbis, ha a fejlett országok árviszonyait tekintjük mértékadónak).

- 6 Egy ipari foglalkoztatott 1984-ben (1985-ben is) háromszor akkora nemzeti jövedelmet állított elő, mint 1960-ban.

Dr. Román Zoltán: A termelékenységnövekedés lassulása az európai KGST-országok iparában. *Statisztikai Szemle*, 63. évf. 10. sz. 955. o.

- 7 Oros Iván–Sindele Miklós: A háztáji és kisegítő gazdaságokban végzett emberi munka. *Statisztikai Szemle* 63. évf. 10. sz. 968. o.

A becslés alapja a mezőgazdasági kistermelők körében 1982-ben végzett munkaidőfelvétel. Az arány megértéséhez tudnunk kell, hogy a mezőgazdasági szervezetek és állami gazdaságok (akik az ország keresőinek 17–18 százalékát foglalkoztatják), dolgozóinak csak mintegy fele végez mezőgazdasági munkát. A többiek ipari, építőipari, szolgáltató és irányító tevékenységet végeznek. A mezőgazdasági keresők arányát azért tekintjük 11–12 százalékosnak, mert az úgynevezett szocialista szektor mezőgazdasági keresőjéhez hozzáadtuk a hivatalosan is családi mezőgazdasági tevékenységből élők arányát (2,3 százalék).

- 8 Egy mezőgazdasági szervezetet átlagosan 550 aktív keresőt foglalkoztat, és a közös gazdaság keretében 3 800 hektár földet művel meg. Emellett 270 hektárt átenged dolgozóinak és nyugdíjasainak háztáji gazdálkodás céljára. Egy állami gazdaság dolgozóinak száma átlagosan 1 200 fő, és földterülete 7 700 hektár. 1 300 mezőgazdasági szervezet van (amiből 70 ún. szakszervezet, tehát tagjainak egy része több hold földet is kezel családi gazdaságában), és 130 állami gazdaság.

- 9 Az, hogy magánszemélynek vagy magánszemélyek társulásának a mezőgazdaság területén nincs vállalatalapítási joga, azt jelenti, hogy saját termékeik eladásán túl nem kereskedhetnek, nem juthatnak olyan nagyságú hitelhez, aminek egy mezőgazdasági vállalkozásban már jelentősége lehet, nem vehetnek földet az államtól vagy egy szervezetettől és magánszemélytől is legfeljebb 3 hektárig. Igaz, a jogalkotók most dolgoznak a földtörvény átalakításán. Az új törvénytervezetben úgy próbálják áttörni az állami és a szervezeteti tulajdon elidegenítési tilalmát, hogy a „tartós földbérlet” (max. 99 éves) jogát, amit eddig csak lakásépítés céljából engedtek meg, a mezőgazdasági földekre is kiterjesztik. A 3 hektáros határt azonban nem tervezik megváltoztatni. A jogalkotás a családi mezőgazdaságot úgy tereli, hogy csak a nagyüzemek vezetésének alárendelve tudjon növekedni.

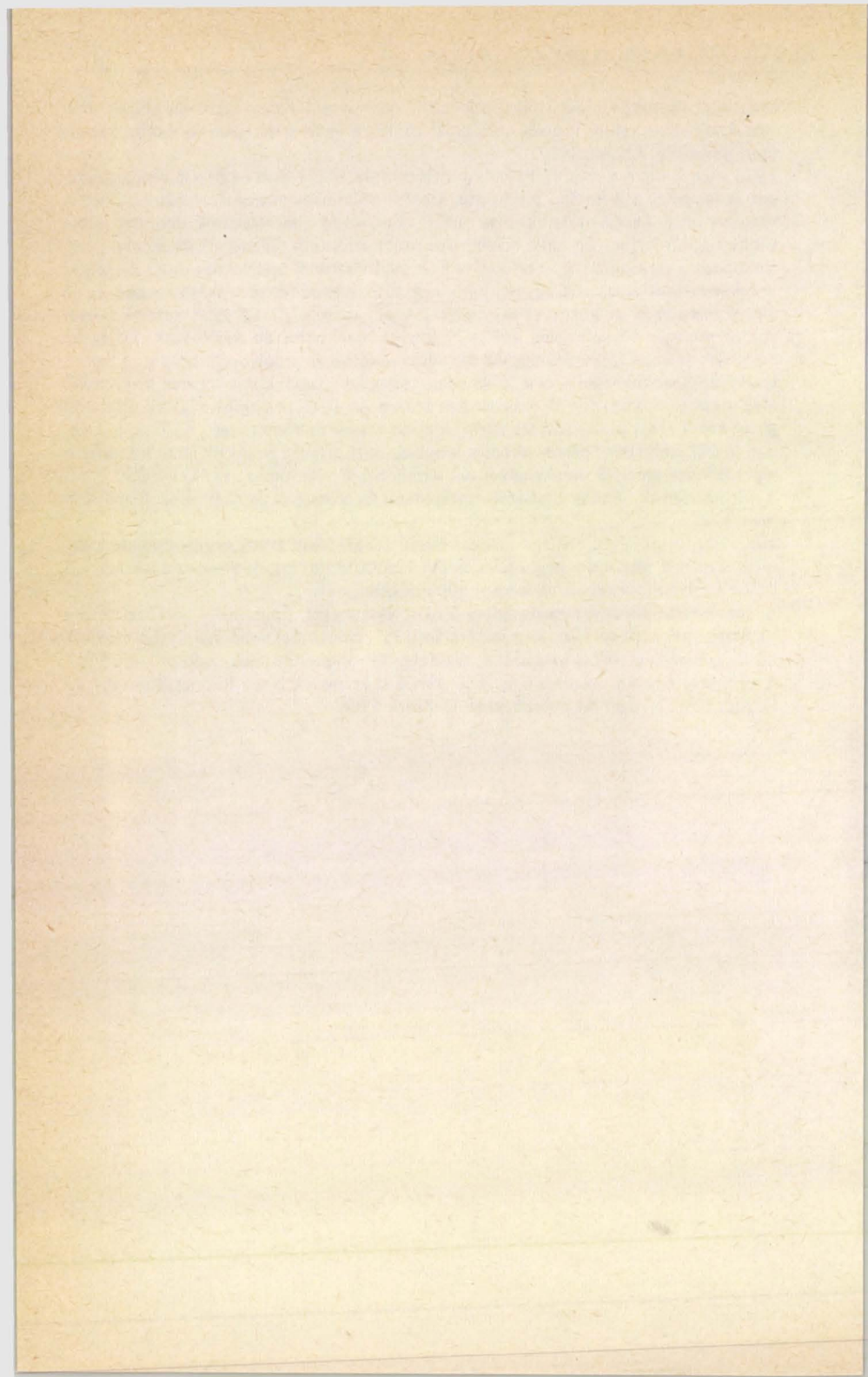
- 10 M. Marrese hangsúlyozza, hogy a nyolcvanas évek árváltozásai és főleg az input jellegű termékek ártámogatásának jelentős csökkentése olyan rendszerhez vezet, amely közelebb van az érvényes árnyékárakhoz (relevant set of shadow prices), mint a régi árrendszert. (Marrese, 1985. 21–24. o.) Ez igaz. De mivel merev, éppúgy akadályozza az ipar és a mezőgazdaság közvetlen kapcsolatainak, mint a régi.

- 11 Adatok a mezőgazdasági beruházások arányáról. A mezőgazdasági beruházások 1966 és 70 között évi 17 százalékkal nőttek és így 1970-re arányuk elérte az összes beruházás 19 százalékát. Azóta is ez az arány 16–18 százalék között van. Az infrastrukturális beruházások arányának gyors növekedése 1975-ig tartott. (Beruházási Statisztikai Évkönyv, 1985. 14–15. o.)

- 12 A „horizontális monopóliumok” rendszere a tervgazdaság vállalatainak viszonyát sajátossá teszi. Még a monopolhelyzetű vállalatok is úgy érzik, hogy monopóliumok közé zárva, azoknak kiszolgáltatva dolgoznak. Az egyes gazdasági alágazatok ráutalódnak arra, hogy az irányító hivatalok segítségével harcoljanak az újraelosztási rendszerben megszerezhető alapokért. Amellett, hogy szükséges az ágazatok bürokratikus koordinációja, kialakul az „ágazati korlátozottság” és az „ágazati paranoia” is. Ez a fejlesztői tevé-

kenységet fázisokra koncentrálja, miközben összehangolatlan a vertikális láncok fázisainak fejlődése: a puha költségvetési korláttól függetlenül is tőkepezarló lesz így a rendszer. Bővebben: Juhász, 1973.

- 13 1973 után, amikor a recentralizációs politikai fordulat a reform mellett a mezőgazdaságot is támadta, a termelési rendszerek szerepe különösen megnőtt. Néhány termelési rendszer olyan kereskedelmi kapuvá tudott válni, amely a tagvállalatok által biztosított többletexport fejében be tudta hozni Nyugatról a szükséges technikai eszközöket.
- 14 Valójában a mezőgazdaság iparosodása és a melléküzemek kialakulása miatt átalakuló munkaszervezet azzal járt együtt, hogy nagyrészt kicserélődtek a szövetkezetek és az állami gazdaságok dolgozói. (1967 és 1972 közt a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak mintegy 40 százaléka, 1972–77 között közel harmada cserélődött ki.) Így az asszonyfoglalkoztató melléküzemek egy része – nem a téeszdolgozók, hanem az ingázó ipari munkások feleségei – és a „vállalkozó csoportok” tagjai szinte teljesen jövevények. Még a mezőgazdasági foglalkozásuk fele sem az adott téesz alapítói vagy korábbi dolgozói közül kerül ki. A szövetkezetek „foglalkoztatási kötelezettsége” tehát nem a tagsági jogból származik, hanem abból a tényből, hogy a falusi terekben nincs más gazdasági szervezet, amelyik munkahelyet tud létrehozni. Erről: Juhász, 1974 és 1979.
- 15 A melléküzemek néhány típusáról, történetéről és szervezeti problémáiról. Rupp Kálmán, 1983.
- 16 Míg a nyolcvanas évek elején a magyar élelmiszer-gazdaság nettó exporttöbblete a kemény devizájú piacokon meghaladta az évi 1 milliárd dollárt, 1986-ra ez a többlet – a dollár árfolyamcsökkenése ellenére – 600 millióra apadt.
- 17 A nem-hivatalos magyar gazdaságban lévő tevékenységek típusairól, összefüggéséről a gazdaság szerkezetével lásd: Kemény István, 1982. Ezen belül a mezőgazdasági második gazdaság szerkezetéről és hatásáról a társadalmi folyamatokra, lásd: Szelényi Iván, 1987.
- 18 A part-time farming szerepéről és ismét növekvő arányáról Nagy-Britanniában lásd: R. Gasson 1986, Nyugat-Németországban E. Zurek 1986.

A TERÜLETI PÁRT- ÉS ÁLLAMI SZERVEK SZEREPE A MAGYAR IPAR CENTRALIZÁLÁSÁBAN

A létező szocializmus folyamatait elemzők rendre felhívják a figyelmet arra, hogy a párt, illetve a pártapparátus a szocialista országok gazdaságában fontos szerepet tölt be. Ennek az intézménynek az empirikus vizsgálata azonban igen nehéz, ezért a közvetett elemzés esélyei kedvezőbbek. Egy ilyen megközelítés szempontjából igen fontos az a tapasztalat, hogy a párt (a pártapparátus) egyidejűleg számos feladatot hajt végre, különböző folyamatokat ellenőriz és szabályoz. Ezek a célok és feladatok gyakran ellentmondóak, egyidejű vagy párhuzamos megvalósításuk gyakorlatilag lehetetlen.

A továbbiakban a magyar ipar vállalati szerkezetének változásainak példáján mutatjuk be, milyen következményekkel jár, hogy az említett célok és feladatok fontossági sorrendje rendre módosul. A vállalati szerkezetet (a vállalatok számának időscrát) tekintjük tehát függő változónak. A független (a struktúrát befolyásoló) változók száma azonban igen nagy, ezek közül csak egy a területi párt- és állami apparátus. Ezért ebben az írásban csak kísérletet tehetünk arra, hogy bemutassuk a pártapparátus tevékenységének egyes formáit és hatásait.

A továbbiakban:

- először röviden összefoglaljuk a hetvenes évek összevonásainak statisztikailag mérhető tendenciáit,
- ezt követően megpróbáljuk feltárni, milyen hatással volt ez a centralizálás a vállalatok hatékonyságára,
- ezután összeállítjuk – más magyar közgazdák kutatásai alapján – a független változók listáját,
- végül az egyik független változónak, a területi párt- és állami apparátusnak a szerepét elemezzük.

A magyar iparban a hetvenes években lezajlott vállalati összevonások statisztikai elemzésének legfontosabb megállapításai

a) A magyar iparvállalatok száma az elmúlt két évtizedben jelentősen csökkent.

b) A vállalat-összevonásokat és -megszüntetéseket ábrázoló görbe fordulópontjai egybeesnek a magyar gazdaságpolitika nagy változásaival (1968, 1972, 1978).

c) A kisebb vállalatok és szövetkezetek száma csökkent a leggyorsabban, eközben a legnagyobbaké valamelyest emelkedett.

d) Az összevonások a gép- és a könnyűiparban az átlagosnál gyakrabban fordultak elő.

e) Az összevonások legnagyobb része azonos termelési profillal rendelkező vállalatok, szövetkezetek között bonyolódott le.

Aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy a felsorolás eddigi megállapításai a nyugati piacgazdaságok eseményeit megfigyelő közgazdász számára sem meglepők. Szakértőnk természetesen találhat eltéréseket is. Talán a folyamatok sebessége vagy a centralizálás állandó túlsúlya a legfeltűnőbb. De folytassuk a felsorolást:

f) Legtöbbször nem a legnagyobb vállalatok kebeleztek be a legkisebbeket, hanem „alig nagyobbak” nyeltek el „valamivel kisebbeket”.

g) Az összevonások (egyesülések) mintegy háromnegyede hasonló tulajdonformájú vállalatok között ment végbe, akik ráadásul ugyanazon hatóságok irányítása alatt álltak.

h) Az összevonások mintegy kétharmada azonos megyén, illetve fővárosi körületen belül zajlott le.

Az utóbbi megállapításokat már csak kevésbé lehet a nyugati országok tapasztalataival összevetni vagy azonosítani. Különösen a g) és a h) pont mutatja, hogy a szabad piacgazdaság modelljétől idegen hatások működnek Magyarországon, és valószínűleg a többi szocialista országban is.

Az összevonások és a vállalati hatékonyság

Hogyan befolyásolta a piaci és a „nem piaci” hatásoknak ez a keveréke az „új”, a továbbélő vállalatok hatékonyságát? Vagy másként: előfeltétele-e a szocialista gazdaságban a centralizálás a hatékonyság növelésének?

Csak a magyar gépipar 1971 és 1980 közötti adatait volt módom elemezni. Először összehasonlítottam a beolvasztó és a beolvasztott vállalatok növekedési jellemzőit. Ezt követően ugyanezeket a vállalatcsoportokat a rentabilitás, valamint az állami támogatások nagysága szempontjából vettem össze. Feltételeztem, hogy egy piacgazdaságban, ahol élénk a verseny, a nyereséges, gyorsan növekvő vállalatok nyelik el a lassabban növekvő, kisebb nyereségrátájú, esetleg az állam által támogatott vállalatokat. Ott ez a jellemző eset, a fordítottja a kivétel.

Növekedés

Az adatok feldolgozása során kiderült, hogy a növekedést tekintve nem volt jelentős különbség a beolvasztott és a beolvasztó vállalatok között. Az érintett

vállalatok túlnyomó részét a termelési érték változása alapján növekedőnek, a foglalkoztatott létszám alakulása szerint pedig stagnálónak minősíthettük. Az összevonás azonban az „új” vállalatok mintegy felénél jelentősen felgyorsította a termelési érték növekedését. Különösen fontos, hogy az esetek mintegy 40 százalékában csak a fúzió után nőtt a foglalkoztatott létszám.

Hatékonyág

A vállalatok hatékonyságát két mutatóval mértem. Az első: az egységnyi eszközre jutó vállalati nyereség (a továbbiakban: nyereségmutató). A másik: az egységnyi eszközre jutó állami támogatás, amit itt valamiféle „nehézségmutatóként” fogunk használni. (A továbbiakban: támogatásmutató.) Két vállalat közül az a hatékonyabb, ahol a nyereségmutató nagyobb, a támogatásmutató pedig kisebb.

Nyerésésmutató

1.

Az egységnyi eszközre jutó nettó eredmény az összevonásban érintett gépipari vállalatoknál (1970–1979)

A nyereségmutató	A fúziót megelőző	
	évben	három év átlagában
A beolvasztónál nagyobb	20	16
A beolvasztottnál nagyobb	30	27
Nem értékelhető	5	12
Összesen	55	55

Forrás: Laki Mihály: *Vállalatok megszűnése és összevonása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 38. o.

A tábla szerint az esetek többségében a beolvasztott vállalatok hatékonyabban dolgoztak, mint a beolvasztók, és ez nemcsak a fúziót megelőző évben, de viszonylag hosszabb időszakban is így volt.

És mi történt az összevonások után?

A fúziót követő időszakban a nyereségmutató az esetek nagyobb részében a beolvasztó vállalatnál nemcsak rosszabb volt, mint a fúzió előtt, de tartósan

ilyen is maradt. Ennek számos, az összevonástól független oka is lehetett. Az azonban valószínű, hogy ha a beolvasztást elhatározó szervek vagy vállalatok vezetői az akciótól a jövedelmezőség növekedését várták, akkor gyakrabban kellett csalódást, mint elégedettséget érezniük.

2.

A nyereségmutató a fúzió után a beolvasztó vállalatnál a gépiparban

A fúzió után	kisebb	nagyobb	nem értékelhető	összesen
1 évvel	34	15	6	55
2 évvel	32	14	9	55
3 évvel	28	12	15	55

Forrás: Laki M.: i. m. 41. o.

Támogatásmutató

Nézzük meg ezek után, hogy az előbbiek szerint definiált támogatásmutató hogyan alakult ezekben a vállalatcsoportokban. Emlékezzünk, hogy az a vállalat jobb, ahol a támogatásmutató kisebb, a hatékonyság ott növekszik, ahol a támogatásmutató csökken.

Az alábbi tábla szintén azt mutatja, hogy a beolvasztók teljesítménye gyakrabban volt gyengébb, mint a beolvasztottaké. A gépipari összevonások mintegy háromnegyedénél a támogatási arány a beolvasztónál nagyobb volt, mint a beolvasztottnál. A fúziót követő időszak fejleményei sem térnek el az eddig tapasztaltaktól. Sok „új” vállalat a korábbinál gyengébb teljesítményt nyújtott.

3.

A támogatásmutató a fúziót megelőző évben

	vállalatok száma
a beolvasztónál nagyobb egyforma	33
a beolvasztottnál nagyobb	2
nem értékelhető	5
összesen	55

Forrás: Laki M.: i. m. 42. o.

4.

A támogatásmutató az összevonás után az „új” vállalatnál

	1	2	3
	évvel később		
nőtt	22	22	24
nincs változás	4	6	2
csökkent	25	20	16
nem mérhető	4	7	13
összesen	55	55	55

Forrás: Laki M.: i. m. 43. o.

5.

*A nyereségmutató a fúzió előtti három év átlagában
a gépiparban (%)*

	a beolvasztó v á l l a l a t o k	a beolvasztott
minisztériumi	12,7	18,9
tanácsi	26,4	28,1
szövetkezetek	51,8	64,7
összesen	25,5	37,3

Forrás: Laki M.: i. m. 41. o.

6.

*A támogatásmutató a fúziót megelőző három év átlagában
a gépiparban (%)*

	a beolvasztó v á l l a l a t o k	a beolvasztott
minisztériumi	4,88	2,32
tanácsi	0,00	4,29
szövetkezetek	0,37	0,11

Forrás: Laki M.: i. m. 44. o.

Annak, hogy számos vállalatnál nőtt a támogatásmutató, természetesen az összevonásoktól független okai is lehettek. Újból csak azt mondhatjuk, hogy azoknak a személyeknek vagy intézményeknek, amelyek az összevonásoktól a támogatások csökkenését várták, gyakran nem teljesültek a várakozásaik.

Összefoglalva: az eddigi elemzés alapján nem állíthatjuk, hogy a hetvenes évek összevonási hulláma a gépipar gazdasági hatékonyságát vagy teljesítményét javította volna.

Úgy vélem, hogy ez a fejlemény szoros kapcsolatban van az előbb említett nem-piaci tényezőkkel. Amint az 5. tábla mutatja, a különböző tulajdonformájú vállalatok nyereség- és támogatásmutatói között nagyobb volt az eltérés, mint az egyes szektoron belül a beolvasztó és a beolvasztott vállalatok között. Azok a mutatók, amelyek például a szövetkezetek világában nagy nehézségeket jeleztek, és kérdéssé tették egy szövetkezet további létét, az állami szektorban eleget voltak ahhoz, hogy egy vállalat más vállalatokat magába olvasson. Nagy különbségek mutatkoztak az egyes megyék (kerületek) között is.¹

Ha a piaci hatásokat tükröző hatékonysági vagy teljesítménytényezők a centralizálási folyamatban másodlagos, elhanyagolható szerepet játszottak, akkor mi magyarázza a vállalatszám csökkenését a magyar iparban? Vagy elvontabban: vannak-e önmagukat újratermelő, erősítő összevonási tényezők, automatizmusok a magyar gazdaságban?

Magyar közgazdák az összevonások okairól (független változók)

Egyes magyar társadalomkutatók úgy vélik, hogy az időről időre felerősödő centralizálási hullámokat – és az ezekben az időszakokban felélénkülő parancsolgatást és voluntarizmust – egy állandóan érvényesülő „összevonási hajlam” váltja ki. Donáth Ferenc például a magyar mezőgazdaság tapasztalatai alapján ezt a hajlamot így magyarázta: „A közép- és alsófokú területi irányítási szervek szempontja az, hogy az egyesítéssel eltüntetik a veszteséges termelőszövetkezeteket, amelyek nemcsak többletfeladatot és gondot okoznak az igazgatásnak, de rontják azt a képet is, amelyet a területi szervek tevékenységéről a felsőbb szervek kialakítanak.”²

A területi párt- és tanácsi vezetés egyesítési hajlama valószínűleg megfelelő magyarázat a mezőgazdasági szövetkezetek esetében. Ezek jelentős része ugyanis – különösen a klasszikus tervutasításos gazdaságirányítási rendszerben – a mezőgazdaságra hátrányos ár- és jövedelemszabályozási rendszer miatt szinte automatikusan veszteséges. Az iparban viszont a vállalatoknak és a szövetkezeteknek csak igen kis hányada került ilyen helyzetbe. 1980-ban például 230 millió forint volt az iparban a veszteségek összege, nem több mint egy kisebb ipari

szövetkezet évi jövedelme.³ Így az iparban az összevonások túlnyomó részét aligha magyarázhatjuk a veszteségek eltüntetésével.

Egyes elképzelések szerint az összevonási hajlam a lakosság totális ellenőrzésének szándékával áll kapcsolatban. Ezek szerint az összevonási hajlam intenzitása állandó. A közbülső időszakokra csak azért van szükség, hogy ezek alatt az összevonási hullámok negatív gazdasági következményeit eltüntethessék. A magyar közgazdák többsége óvatosabban fogalmaz. Úgy vélik, hogy az eddig lezajlott három összevonási hullám nem elég ahhoz, hogy általános törvényszerűségeket fogalmazzanak meg. Inkább megpróbálják összeállítani az összevonásokat magyarázó tényezők minél részletesebb jegyzékét. Inzelt Annamária listáján például a következő okok állnak:

„... a centralizációt eszköznek tekintették:

- a) a világpiacon versenyképes vállalatnagyság kialakítására;
- b) a gazdasági szabályozás és nemzetközi együttműködés megváltozott körülményei között új vonásokkal is »gazdagodott«⁴ elégtelen kooperációs kapcsolatok megoldására, a szűk keresztmetszetek feloldására;
- c) új, bár csírájában az előző időszakban is megtalálható ok: munkaerőgon-dok megoldása. Régebben ennek szakemberellátási oldala, jelenleg létszámszer-zési oldala dominál;
- d) szanálási eszköz a súlyos nehézségekkel... küzdő vállalat működőképessé tételére;
- e) meglévő profiljával perspektívtalanná vált vállalat szanálandóvá válásának elkerülésére;
- f) az irányító funkciók kedvezőbb érvényesítési lehetőségére;
- g) termelési infrastruktúra javítására;
- h) termőterület-nyerésre.”⁴

Más szerzők további elemekkel bővítik a listát. Révész Gábor például felhívja a figyelmet arra, hogy „A gazdaság egész szervezete — ideértve a hitelező bankszervezeteket, az exportáló és importáló vállalatokat, a nagy méretekre »állt rá«. Ennek megfelelően a nagyvállalatok az említett szervekkel való érintkezésben, már csak munkastílusuk miatt is, előnyösebb helyzetben vannak, mint a közép- és kisvállalatok”.⁵ Varga György, a vállalati struktúra egyik legismertebb hazai szakértője pedig a vállalatnagyság politikai és társadalmi következményeit hangsúlyozza: „A vállalatok, a szövetkezetek vezetőinek társadalmi kapcsolatait és az állami szférához való közelség lehetőségeit az általuk vezetett gazdasági egység mérete érzékenyen befolyásolja”.⁶

Az itt összegyűjtött tényezők túlnyomó része állandóan befolyásolja a magyar vállalatok magatartását. A munkaerőhiány például éppúgy érintette a vállalatokat az ötvenes, mint a hetvenes években, hasonló a helyzet a kooperációs nehézségekkel is. Az irányítási rendszer racionalizálásának állandó kényszere is megfigyelhető volt a vállalatok világában.

Ez azt is jelenti, hogy az eddigiek alapján nem tudjuk megmagyarázni, miért vannak összevonási hullámok a magyar iparban, vagy hogy miért követik ezeket viszonylagos szélcsendek. Ha viszont olyan tényezőket is találunk, amelyek az összevonási tevékenység intenzitását befolyásolják, úgy feltétlenül közelebb kerülünk e jelenség magyarázatához.

A hetvenes évek összevonásainak elemzése során többen az összevonási kampány felgyorsulásával, majd kifulladásával (a fordulópontokkal) kapcsolatban is igen érdekes és értékes megállapításokat tettek. Schweitzer Iván például úgy véli, hogy az 1968-as gazdasági reform olyan kompromisszum volt, amely lehetővé tette a régi és az új gazdaságirányítási rendszer egymás mellett élését. A hetvenes évek közepén lezajlott összevonásokat így nála a két egymás mellett élő gazdasági mechanizmus viszonylagos egyensúlyának felbillenése, az ellátási felelősségen alapuló mechanizmus előretörése magyarázza.⁷ Kőhegyi Kálmán gondos szövegelemzéssel kiderítette, hogy 1974-ben egy, az addigi szövetkezetpolitikának ellentmondó párthatározat született a gyenge szövetkezetek helyzetének rendezésére, amely „A kedvezőtlen adottságú szövetkezetek nehézségeinek rendezésére az összevonást is alkalmasnak, illetve kívánatosnak tüntette fel”. Ez a párthatározat csak a mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel foglalkozott, ám — így Kőhegyi — „jeladásnak lehet tekinteni az összevonási kampány megindítására”.⁸ Úgy is mondhatnánk, hogy ez a határozat mindazok helyzetét javította, akik az akkori összevonásokat támogatták vagy erőltették.

Empirikus kutatásaink szerint is szoros kapcsolat volt a gazdaságpolitika fordulatai és az összevonások számának változásai között. Egyes események azonban arra utalnak, hogy a hetvenes évek közepén az összevonások növekvő számát nemcsak a központi gazdaságirányítás döntései magyarázták. A kormány például már 1976-ban az összevonási kampány leállítását szorgalmazta. Lázár György miniszterelnök az OKISZ kongresszusán kijelentette: „A kormány álláspontja szerint... általában kialakultnak vehetjük a szövetkezetek — mai viszonyoknak megfelelő — nagyságát, ezért csak nyomós érdek esetén indokolt tovább növelni a szövetkezetek méreteit vagy újabb összevonásokat elhatározni.”⁹

A statisztikai adatok azonban azt mutatják, hogy a magasszintű várakozások ellenére az ipari szövetkezetek és az iparvállalatok száma 1976–77-ben tovább csökkent.

De milyen erők és miért folytatták a központi intelmek ellenére az összevonásokat?

Állításunk a következő: a helyi (megyei, kerületi és városi) pártbizottságok és a tőlük függő helyi tanácsok döntő szerepet játszottak a vállalatszám-görbe változásában. Másrészt: ezekben az években alapvetően megváltozott az apparátusnak a szükséges és kívánatos vállalati szerkezetről vallott álláspontja. A helyi párt- és állami szervek a hetvenes évek közepéig a vállalatok számának megtartásában, sőt emelésében voltak érdekelték. Ez az érdekeltség később megszűnt,

és éppen ezek a nem piaci intézmények váltak az összevonások motorjává. Ez a változás a hatékonyság szempontjából hátrányos folyamatokat tartott életben és erősített fel.

A területi párt- és állami szervek felépítése és befolyása

A pártapparátus elvileg a demokratikus centralizmus, gyakorlatilag a hierarchikus területi elv alapján épült fel. Ez azt jelenti, hogy a vállalatok, az intézmények vagy az államigazgatás pártszervezetei valamelyik területi (megyei, kerületi, városi) pártbizottság alá tartoznak. A továbbiakban a megyei, a kerületi és a városi párt végrehajtó bizottságok tagjait, valamint a pártbizottságok fizetett munkatársait nevezzük pártapparátusnak. A párhierarchiának ez a szintje áll majd elemzésünk középpontjában. A párt szervezetének a „középsztintje” a Központi Bizottság apparátusának az irányítása alatt áll. A központi irányító szervezet számos osztályra tagolódik, ezek a gazdaság, a kultúra, az agitáció ügyeivel, szervezeti kérdésekkel stb. foglalkoznak. A Központi Bizottság egyik titkára a gazdaság ügyeiért felelős.

A pártön belüli munkamegosztás több és más, mint az állami irányítási és hatalmi szervezet egyszerű megkettőzése. A párt hierarchikus szervezete kiterjedtebb és átfogóbb, mint az állami hierarchia, a párttagok személyes felelőssége is nagyobb itt, mint más testületekben.

A pártapparátus további, számunkra fontos sajátossága, hogy ezt az irányítási hierarchiát a gazdasági reform soha sem érintette, gyöngítette. A reform bevezetése után a minisztériumok és a vállalatok kapcsolata alapvetően megváltozott, a tervutasítás az irányítás kivételes eszköze lett. Ezzel szemben a pártban továbbra is fennmaradtak a tervezés és az ellenőrzés „klasszikus” módszerei. A pártban nincs indirekt irányítás. Egy vállalati igazgató mint párttag nem a nyereségelv, hanem a párt szervezeti szabályzata alapján köteles cselekedni. (Persze kaphatja a párttól azt a feladatot, hogy kövesse a nyereségelvet.)

Milyen gazdaságirányítási és ellenőrzési eszközökkel rendelkeztek ebben az időben a területi pártszervek?

a) Eldönthettek, befolyásolhattak fontos személyi és káderkérdéseket (például igazgatók kinevezése).¹⁰

b) Az időszakos pártvizsgálatok módszerével ellenőrizhették a vállalati vezető tevékenységét.

c) A vállalati pártszervezet a vállalat legfontosabb tervcéljait tartalmazó évi akciótervet állított össze (nyereség, forgalom, beruházások stb.).

d) Nemcsak a vállalati pártszervezetek, hanem a területi végrehajtó bizottságok is rendelkeztek ilyen akcióprogrammal. A pártirányítás e két szintje egyeztetette az akcióprogramokat. A koordináció a klasszikus tervgazdaságból ismert módszerekkel folyt.

e) A területi pártbizottságok munkatársai módosíthatták a piaci folyamatok általuk kedvezőtlennek ítélt következményeit, illetve „elvárhatták” a vállalati vezetőktől egyes piacorientált döntések módosítását. (Például a munkatársak bizonyos, nemzetközi szerződések teljesítéséhez szükséges alkatrészek soron kívüli szállítását kérték „vállalatuktól”.)

A magyar munkaerőpiac korábbi állapotáról

A továbbiakban röviden áttekintjük a hazai munkaerőpiac állapotát a hatvanas és a hetvenes években, mert – mint azt hamarosan látni fogjuk – a munkaerőpiac változásai döntően befolyásolták az említett pártszervek magatartását.

Általános az a vélemény, hogy a szocialista gazdaságokban a munkaerőpiacra állandóan a teljes foglalkoztatottság a jellemző. Egyes szakértők – látva a nők különösen magas foglalkoztatottsági arányát – egyenesen „túlfoglalkoztatásról” beszélnek. Rákosi Mátyás már 1949-ben, néhány hónappal az ipar államosítása után a munkaerőhiány hátrányos következményeit taglalta.¹¹ A kapun belüli munkanélküliség viszont azóta is számos cikk és beszéd rendre visszatérő témája. A teljes foglalkoztatottság kétségtelen jelei ellenére a hetvenes évek közepéig jelentős „kapun kívüli” munkanélküliség is volt Magyarországon.

Igen nehéz meghatározni ennek a méreteit. A Központi Statisztikai Hivatal (az utóbbi egy-két évtől eltekintve) nem foglalkozott a munkanélküliség méréseivel, és arról sincs tudomásunk, hogy mennyi idő alatt kerültek át a munkavállalók a régi munkahelyükről az újra. Ez igen hátrányos számunkra, mi ugyanis azt szeretnénk megfigyelni, hogy a hatvanas évek végén milyen jelenségek veszélyeztették a foglalkoztatás addig elért szintjét. Tudjuk viszont, hogy ebben az időszakban a mezőgazdaságban munkaerő-megtakarító technikákat vezettek be. A szakképzetlen női munkaerőt a növénytermesztés gépesítése, kemizálása igen sok helyen feleslegessé tette. Ugyanebben az időben több rossz hatékonyságú bányauzemet is bezártak, így gondoskodni kellett az állástalan bányászok foglalkoztatásáról is.¹²

A kormány számos intézkedést hozott a foglalkoztatási szint megőrzésére. Azok a vállalatok, amelyek parasztszasszonyokat, bányászokat „vettek át”, vagy új munkahelyeket hoztak létre, kedvezményes hiteleket vagy állami támogatást kaphattak.

Ezek a kormányintézkedések esetenként valóban segítettek a gondok megoldásában, de nem lenne helyes túlbecsülni a hatásukat. Az úgynevezett területfejlesztési alap ezekben az években az összes beruházásoknak csupán 1 százalékát tette ki. Másként fogalmazva: a kormány, illetve az ágazati minisztériumok ebben a folyamatban aligha játszottak meghatározó szerepet. Az sem véletlen, hogy a tanácsok rendelkeztek ezekkel az alapokkal. Az, hogy az alap feletti rendelkezési jogot átadták a tanácsoknak, megerősíti, de még nem bizonyítja

azt a feltevésünket, hogy a területi párt- és állami szervek döntő szerepet játszottak a vállalati struktúra átalakításában.

A területi pártapparátus növekvő szerepe azzal is összefügg, hogy

- az új gazdaságirányítási rendszer első éveiben nem volt világos, hogy az ágazati minisztériumok milyen szerepet fognak játszani,
- fokozódó aktivitásukat az is magyarázza, hogy a vállalatok pártellenőrzése során, a lakosság „jelzéseinek” elemzésekor éppen ezek a szervek kerültek szembe a leghamarabb és a leggyakrabban a munkaerőpiac kihívásaival,
- az is fokozta aktivitásukat, hogy – mint általában – a „saját” területükön folyó események minél teljesebb ellenőrzésére törekedtek.

Az itt következő 7. tábla, amely az iparilag viszonylag fejletlen Tolna megye adatait tartalmazza, jól mutatja milyen jelentős lehetett a területi szervek munkahelyteremtő tevékenysége a hatvanas években.

7.

Az ipari tevékenység néhány jellemzője Tolna megyében

Év	A megyei székhelyű vállalatok száma		Más megyei székhelyű vállalatok telepei	Az iparban foglalkoztatottak száma	
	tanácsi	összes		fő	az előző év %-ában
1962	13	39	48		
1963	13	40	51	17 188	
1964	13	39	48	18 755	109,1
1965	13	38	47	19 186	102,3
1966	13	38	45	20 069	104,6
1967	13	38	48	22 166	110,4
1968	13	39	46	25 459	114,9
1969	13	40	46	28 598	112,3
1970	13	40	48	29 426	102,9
1971	13	43	49	30 132	102,3
1972	13	42	50	30 753	102,0
1973	13	42	54	31 614	102,8
1974	12	42	60	32 639	103,2
1975	12	40	57	32 634	100,0
1976	9	38	64	32 639	100,0
1977	6	33	69	32 122	98,4
1978	6	32	71	32 738	101,9
1979	6	32	70	32 453	99,1

Tolnában 1964 és 1974 között közel kétszeresére nőtt az iparban foglalkoztatottak száma. A megyék többségében hasonló folyamatokat figyelhettünk meg. A Budapesten kívüli iparban foglalkoztatottak száma 1964 és 1974 között mintegy 66 százalékkal nőtt. A budapesti iparban ezzel szemben a foglalkoztatottak száma már a hatvanas évek közepén stagnálni kezdett, majd a hetvenes évek második felében jelentősen csökkent. (Számuk 1975-ben 504 ezer, 1979-ben már csak 436 ezer fő volt.)¹³ Ebből a csökkenésből azonban nem következik az, hogy a budapesti iparvállalatok, szövetkezetek feladták vagy módosították volna bővítési terveiket. A hatvanas és a hetvenes években vidéken létesítettek új üzemeket, bővítették kapacitásukat.

Milyen előnyöket, kedvezményeket nyújtottak a munkahelyteremtésben érdekelt területi szervek ezeknek kapacitásukat tovább bővíteni szándékozó, főként budapesti iparvállalatoknak?

- a) Elsősorban olcsó és bőségesen rendelkezésre álló munkaerőt.
- b) Egyes megyék, települések „versenyhelyzetét” javította, hogy a munkaerő mellett felkínálhattak elhagyott (például bánya) üzemépületeket,
- c) vagy lakást a vezetőknek, szakembereknek,
- d) esetleg fejlett ipari infrastruktúrát is ajánlhattak a hozzájuk települőknek.

A helyi párt- és tanácsi szervek „kínálata” ugyan meghaladta a „keresletet”, a vidékre település mégis gyakran kockázatosnak bizonyult. Egyes esetekben csak későn derült ki, hogy a helyi szervezeteknek a potenciális munkaerő-kínálatra vonatkozó becslései és mérlegei túlzottan optimisták, sőt manipuláltak voltak. Jelentős kockázati tényezőnek bizonyulhatott a rendelkezésre álló munkaerő alacsony képzettségi színvonala is. A felajánlott épületek gyakran nem tették lehetővé a korszerű üzemszervezési megoldások alkalmazását, ezért a termelési költségek meghaladták a tervezettet.

Ilyen körülmények között mindkét fél kockázatát csökkentette, ha a helyi tanácsi irányítás alatt álló vállalatok úttörő szerepet vállaltak ebben a folyamatban: „A létrehozott üzem egy ideig tanácsi kezelésben működött. A tanács — a nagyüzem segítségével — vállalta a munkaerő összegyűjtésének és kiképzésének, az üzem megszervezésének nehézségeit. Amikor az üzem tevékenysége már nagyobb méretűvé vált, és a termelés műszaki igényessége megnőtt, a tanács, a nagyüzem részére átadta a telepet.”¹⁴ Fontos megjegyezni, hogy legtöbbször csak üzemeket és telepeket adtak át, a vállalatot magát nem. Ez azzal a következménnyel járt, hogy megnőtt a nem tanácsi tulajdonban lévő üzemek, telepek száma, miközben ebben az időszakban általában nem csökkent, sőt egyes megyékben nőtt az iparvállalatok, szövetkezetek száma. Másként: a területi párt- és tanácsi szervek ezekben az években egyidejűleg:

- növelték a megyén kívüli (nem helybeli) vállalatokhoz tartozó telepek, üzemek számát,

- nem csökkentették, esetenként növelték a megyei székhelyű (helybeli) vállalatok számát,
- eközben minden vállalatnál növelték a foglalkoztatott létszámot

Ez azt jelenti, hogy a területi párt- és tanácsi szervek számára lényegében mindegy volt, hogy az új munkahelyek milyen szervezeti formában jöttek létre. Csak teljesíteni akarták a feladatot, hogy a mezőgazdaságban és a bányászatban munkanélkülivé váltak valahol a szocialista iparban munkahelyhez jussanak.

8.

A megyei székhelyű iparvállalatok és ipari szövetkezetek száma

Megye	1964	1971	1974	Növekedés 1964-hez képest*	
				1971-ig	1974-ig
Baranya	41	46	48	+	+
Bács-Kiskun	95	79	77		
Békés	59	62	64	+	+
Borsod-Abaúj	88	81	75		
Csongrád	92	90	85		
Fejér	39	32	33		
Győr-Sopron	76	78	79	+	+
Hajdú-Bihar	54	59	56	+	
Heves	39	43	40	+	
Komárom	45	42	41		
Nógrád	28	28	26	0	
Pest	106	97	99		
Somogy	40	35	35		
Szabolcs-Szatmár	52	53	45	+	
Szolnok	79	74	73		
Tolna	39	43	42	+	+
Vas	56	61	58	+	+
Veszprém	54	56	54	+	0
Zala	41	40	42		+
Összesen	1123	1049	1072		
Növekedés				9	6
Stagnálás				1	1

Forrás: megyei statisztikai évkönyvek

* + = növekedés 0 = stagnálás

9.

A más megyei székhelyű vállalatok ipartelepei megyénként

Megye	1964	1971	1974	Növekedés 1964-hez képest*	
				1971-ig	1974-ig
Baranya	40	46	54	+	+
Bács-Kiskun	86	106	120	+	+
Békés	56	63	74	+	+
Borsod-Abaúj	105	110	122	+	+
Csongrád	58	64	71	+	+
Fejér	52	81	95	+	+
Győr-Sopron	51	43	50		
Hajdú-Bihar	54	59	56	+	+
Heves	81	81	90	0	+
Komárom	62	77	83	+	+
Nógrád	39	70	83	+	+
Pest	113	223	246	+	+
Somogy	44	64	74	+	+
Szabolcs-Szatmár	68	46	61		
Szolnok	57	81	86	+	+
Tolna	48	49	60	+	+
Vas	67	81	89	+	+
Veszprém	64	74	80	+	+
Zala	42	61	61	+	0
Összesen	1187	1480	1665		
Növekedés				16	16
Stagnálás				1	1

Forrás: Laki M.: *i. m.* 118. o.

Az akciók legfontosabb eredménye, hogy a munkát keresők száma – megyénként más és más évben – visszaesett. A hetvenes évek közepén egyre több helyi munkaerőpiac mutatta a túlkereslet jegyeit.

Fordulat a területi szervek iparpolitikájában

A statisztikai adatok jól tükrözik ezeket a változásokat. A korábban példaként említett Tolna megyében az iparban foglalkoztatottak száma a hatvanas években gyorsan nőtt. Ez a tendencia a hetvenes évek első felében is folytatódott. 1975–76-ban azonban a növekedés megállt, sőt az iparban foglalkoztatottak száma időnként csökkent. Ez a stagnálás a helyi munkaerőpiac állapotváltozásának fontos mutatója. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a vállalatok fejlesztési terveikben mind kisebb mértékben támaszkodhattak a helyi munkaerőforrásokra. Visszatérve Tolnába: amint a foglalkoztatottak száma nem nőtt tovább, a megyei székhelyű vállalatok száma (amely addig nőtt) rövid idő – egy-két év – múlva jelentősen csökkent. A megyék többségében hasonló összefüggést, együttmozgást figyelhettünk meg. Miután az ipari foglalkoztatottak száma nem nőtt tovább, a vállalatok számát mutató görbe egy-két év késéssel csökkenni kezdett.

A területi pártszervek úgy értelmezheték ezeket a változásokat – és sok helyen így is tekintették –, hogy ezzel megoldódtak a terület foglalkoztatási gondjai, és ezért ezt a feladatot a korábbinál kevésbé fontosnak minősíthették. Ez azt is jelentette, hogy a megye addigi iparpolitikáját módosíthatták, sőt módosítani kényszerültek. Gyakran az is változásra készítette őket, hogy

- az új vagy nagyobb üzemek és telepek rossz hatékonysággal működtek,
- hogy az állami támogatási alapok csökkentek,
- valamint az, hogy az iparosítás új feszültségekkel járt, elsősorban az infrastruktúra területén, amit előbb-utóbb meg kellett oldani.

Ezek a tényezők talán magyarázzák, hogy miért nem folytatták, folytathatták a területi pártbizottságok a korábbi iparfejlesztési politikát. De miért járt együtt ez a változás az ipar jelentős centralizálásával? És miért a területi párt- és tanácsi apparátus volt ennek a legfőbb mozgatója? Ne feledjük: az összevonás csak egy lehetséges megoldása a hatékonysági vagy támogatási gondoknak. Elképzelhető, hogy decentralizálási hullámmal vagy vállalati belső átszervezésekkel növelik a hatékonyságot. Ezeket a módszereket azonban szinte sehol sem alkalmazták. Kőhegyi Kálmán említi viszont, hogy „Az ötödik ötéves tervre... minden megyében fúziós, koncentrációs terveket készített a KISZÖV, amelyeket több szakaszban egyeztetett a megyei pártbizottság gazdaságpolitikai osztályával és a tanácsokkal”.¹⁵ Ezekben a tervekben nemcsak összeállították a szükséges és lehetséges összevonások listáját, de ajánlották is a lebonyolításukat.

Nézzük meg újból Tolna megyének a 7. táblában szereplő adatait. Megfigyelhetjük, hogy a megyén kívüli irányítás alatt álló üzemek és telepek száma akkor nőtt jelentős mértékben (1975–77), amikor a helyi tanácsok irányítása alatt álló vállalatok és ezek telepeinek száma gyorsan csökkent. Hasonló folyamatok zajlottak a legtöbb megyében. A (főként budapesti) nagyvállalatok változatlanul élénk terjeszkedési terveit ekkor elsősorban már nem új telepek, üzemek létesítésével, hanem kisebb vállalatok bekebelezésével elégítették ki.

A területi párt- és tanácsi szervek ebben a folyamatban is részt vettek, de most már nem a munkahelyteremtést, hanem a kapacitások iránti igények sorolását, a meglevő munkaerő és állótőke újraelosztását tekintették fő feladatuknak. Ebben az igénysorolásban, kapacitás-újraelosztásban már csak azért is fontos szerepet játszottak a megyei szervek, mert „A fővárosi és a megyei tanácsok felhatalmazást kaptak arra, hogy területükön a szakminisztériumokkal együttműködve fontossági sorrendet állapítsanak meg a vállalatok, szövetkezetek között a munkaerő iránti igényekben, hogy legyen, ami alapul szolgáljon a [munkaerő-*L. M.*] közvetítésnek”.¹⁶

Aligha volt véletlen, hogy a területi hatalmi szervek váltak a munkaerő újraelosztásának gazdájává. Nem előadásunk tárgya, de megemlítjük, hogy a gazdasági reform ellenzői 1972–74-ben a korábbi gazdaságirányítási rendszer visszaállítására törekedtek. A reform ellenzői és támogatói végül az MSZMP 1975-ös XI. kongresszusán kompromisszumot kötöttek. A reform alapelvei – így a nyereségelv – változatlanok maradtak, de az „elvárások” és az utasítások egyre nagyobb szerepet játszottak a gazdaság mindennapi életében. A területi pártapparátus, amelynek belső felépítése 1968 után alig változott, az információk és a tervek áramlásának legfontosabb csatornájává vált. Az apparátusnak ezt a szerepét tovább erősítette, hogy ekkor a magyar iparpolitika fő jelszava a „szelektivitás” lett. A szelektív iparpolitika legfőbb eszközei a központi fejlesztési programok, legfontosabb támogatói pedig az érdekelt nagyvállalatok voltak. A területi pártszervek legfontosabb feladata ekkor már ezeknek a vállalatoknak a támogatása volt. A központi programok teljesülése éppoly fontos sikermutató volt e szervek számára, mint korábban a foglalkoztatási problémák megoldása.

Így azután aligha véletlen az is, hogy ezek a szervek, kihasználva az előbb említett sorolási lehetőségeket, számos közepes méretű vállalatnál és ipari szövetkezetnél létszámstopot rendeltek el. A létszámnövelésben így gátolt vállalatok, szövetkezetek jelentős része képtelen volt továbbfejlődni. Hamarosan más vállalatok kebelezték be őket. Ha ezek a módszerek nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy az úgynevezett bázisvállalatok vagy kiemelt szövetkezetek munkaerő- és tőkeigényét kielégítsék, akkor a területi párt- és tanácsi szervek egyéb hatalmi eszközöket is igénybe vettek. (Például utasították a párttag szövetkezeti tagokat, hogy az egyesülés mellett szavazzanak.)

Összefoglalás

A hetvenes évek összevonási hullámának negatív következményeit az első részben már összefoglaltuk: az összevonás után az esetek többségében a hatékonyság a korábinál alacsonyabb lett. A legfontosabb tanulság talán az, hogy a magyar ipar vállalati szerkezetének meghatározásában nem a hatékonysági

elv alapján működő intézmények játszottak kulcsszerepet. A területi pártszervek mint a társadalmi érdek képviselői, egyszerre próbáltak számos különböző, egymásnak ellentmondó célt megvalósítani. Nem volt más választásuk, rangsorolniuk kellett ezeket a célokat. A foglalkoztatottság elért színvonalának biztosítása sokáig előkelő helyet foglalt el ezen a listán. Tíz évvel később ugyanilyen előkelő helyre került a központi fejlesztési programok támogatása. A területi apparátus mindkét fontos feladatát végrehajtotta. Ezzel azonban – akarva-akaratlan – maradandó hatást gyakorolt az ipar vállalati szerkezetére. A politikai szempontok alapján összeállított fontossági sorrendet követve számos, a hatékonyság szempontjából kedvezőtlen akciót támogatott, hajtott végre. A vállalati szerkezet mint függő változó jól példázza, hogy egy radikális gazdasági reform sem elegendő a piaci hatások kibontakozásához, ha a nem piaci intézmények, köztük a területi párt- és tanácsi szervek továbbra is nagy szerepet játszanak a gazdaságban.

A cikk a giesseni Justus-Liebig Universitát (NSZK) közgazdasági karán, 1983 áprilisában tartott előadás némileg rövidített, magyar nyelvű változata. Az előadás alapjául szolgáló kutatás fő eredményeinek összefoglalását lásd: Laki Mihály: *Vállalatok megszűnése és összevonása*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.

- 1 Az egyes megyékre, fővárosi kerületekre igen kevés számú összevonás jut, ezért a számokat értelmetlen lenne itt táblázatokba foglalni.
- 2 Donáth Ferenc: *Reform és forradalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. 247–248. o.
- 3 Urbán Jánosné: Veszteség, alaphiány és okai. *Figyelő*, 1981. május 15.
- 4 Inzelt Annamária: A vállalati centralizációról. *Gazdaság*, 1978. 2. sz. 60. o.
- 5 Révész Gábor: Iparunk vállalat- és üzemnagyság szerinti szerkezete. *Gazdaság*, 1978. 3. sz. 71. o.
- 6 Varga György: Vállalati méretstruktúra a magyar iparban. *Gazdaság*, 1979. 1. sz. 29. o.
- 7 Schweitzer Iván: A vállalati szervezet és a gazdasági mechanizmus néhány összefüggése. *Közgazdasági Szemle*, 1981. 7–8. sz.
- 8 Kőhegyi Kálmán: *Az ipari szövetkezetek összevonásai a 70-es években*. Kézirat, Szövetkezeti Kutató Intézet, 1980. 20–21. o.
- 9 Lázár György: A jövőben is számíthatnak a párt és kormány bizalmára. *Szövetkezeti Hírlap*, 1976. november 6.
- 10 Ez a jog nincs törvénybe foglalva, a párt ez irányú tevékenysége szokásjogon alapul.
- 11 Rákosi Mátyás: A magyar népgazdaság időszerű kérdései. *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle*, 1949. 12. sz.
- 12 A bányászok száma 1965-ben 156 ezer, 1972-ben 134 ezer volt. Forrás: KSH Statisztikai Évkönyv 1965, 1972.
- 13 Forrás: *Budapesti Statisztikai Évkönyve* 1964, 1974. A folyamat okaival és következményeivel itt nem foglalkozunk.
- 14 Tatai Zoltán: Az iparilag elmaradott területek iparosításának módszerei. *Ipargazdaság*, 1972. 11. sz. 38. o.
- 15 Kőhegyi Kálmán: *Az ipari szövetkezetek összevonásai a 70-es években*. Kézirat, Szövetkezeti Kutató Intézet, 1980. 71. o.
- 16 Palló Sándor: A tanácsi munkaerő-közvetítés. *Népszabadság*, 1976. június 7.

B. Molnár Béla

VÁLLALATI SZAKITÓPRÓBA Demokratizálás és önállósodási törekvések

Bevezetés

Az MSZMP KB 1984. áprilisi határozata elindított egy folyamatot, amely a gazdasági élet szereplőiben, pontosabban a vállalati vezetőkben meglehetősen ambivalens érzéseket váltott ki. A közvéleményt felkészületlenül érték az áprilisi híradások. A bizonytalanságot csak fokozta, hogy késő őszig – az új jogszabályok megjelenéséig – az új, a kollektív vezetési formákról, az átállás mikéntjéről a kormány Tájékoztatási Hivatala szigorú hírzárlata következtében a napi sajtóban semmi nem jelent meg.¹ Az állampolgár semmilyen információt nem kapott arról, hogy a lényegesnek tűnő döntést – melyet végeredményben róla hoztak – milyen szakmai és politikai viták előzték meg, léteztek-e egyáltalán eltérő koncepciók, pro és kontra érvek. Nem tartozott rá.

Egy szűk vezető csoport döntött. Az a vezető csoport határozott a demokratizálási folyamat igen fontosnak mondott újabb állomásáról, amelyik eddig is *maga* hozta meg a legfontosabb döntéseket.

* * *

Ez a tanulmány egy vállalat példáján, az önállósulási törekvések és azok kezelési módjának leírása révén, arra kísérel meg választ adni, hogy az MSZMP 1984. áprilisi határozata által elindított változás mennyire hordozza a tényleges demokratikus átalakítás lehetőségét a gazdasági szervezetrendszerben, mennyire lehet része az uralkodó paradigmának², vagy egy defenzívába szorult vezetés kényszerlépése csupán: a horizontális vagy inkább kvázi-horizontális szerveződések intézményesüléséről van-e szó úgy, hogy ez kiáltatik ki a demokratizálódási folyamat hatalmas lépésének.

Egy kis előtörténet

A tanulmányunkban szereplő vállalat korábban a Mezőgéptárszt tagvállalata volt, és annak megszüntetése, 1985. január 1. óta működik önálló vállalként. A foglalkoztatottak létszáma háromezer fő, nettó árbevétele 2,4 milliárd forint, a vállalati eredmény (adózatlan nyereség) 270–280 millió forint körül mozog. A vállalat több telephelyen működik: a vállalati központ törzsgyárával együtt

egyik megyeszékhelyünkön, a hozzá tartozó gyárak a környező településeken. Mint kevés kivétellel az összes, a volt Mezőgéptörzsből önállósult vállalat, ez is a korábbi gépállomásokból szerveződött, fejlődött vállalattá.

A gépállomások szervezete – ahogy vezetői még később, a Mezőgéptörzst időszakában is nem kis büszkeséggel őrizték elnevezését: a hálózat – 1948-ban – jött létre. Létrehozásának két alapvető motivációja volt. **Az egyik:** állami felügyelet alá vonni, és így központilag biztosítani a mezőgazdaság számára a mezőgazdasági gépeket. **A másik:** az államhatalom olyan természetes sejtákat akart az ipart – így a szervezett vagy szervezhető ipari munkásokat – nélkülöző, társadalomszervező elképzeléseihez képest konzervatív, vagy legalábbis „az érdekeiket nehezen felismerő” környezetbe ültetni, melyekre politikája megvalósításában támaszkodhatott, melyek segítették a központi hatalom akaratának érvényesítését. Ez a kettős funkciójuk aztán újból megerősítést nyert 1957-ben. Direkt politikai szerepük 1962 táján szűnt meg a mezőgazdaság átszervezésének, a mezőgazdasági nagyüzemek létrehozásának befejezése után. Ezzel együtt a gépállomások tevékenysége is megváltozott: a gépeket fokozatosan átadták a mezőgazdasági üzemeknek és előbb gépjavítással foglalkoztak, később a mezőgazdaság belföldi gépgyártó bázisává váltak.³

A vállalat gazdasági „közel múltjának” bemutatása

A vállalat mai gyártási profilja a hetvenes évek második felében alakult ki, nem kis viharok után. Az iparszervezés, a központi profilrendezés ezt a vállalatot is megtépázta. Egyik – már viszonylag jól bevezett – gyártmánycsoportját kényszerűségből átadta egy nagyvállalatnak, és a hagyományos mezőgép és tárolástechnológiai profil mellé egy új gyártmánycsoportot **kapott**. A nagy sorozatú, szerkezeti munkához szokott gárdának kis sorozatnagyságú, egyes gyártmányok esetében az egyedi gyártás körülményei között előállítandó, lényegesen magasabb szakmai kultúrát és bonyolultabb technológiát igénylő termékek bevezetését kellett megoldania. „A profil befogadása létkérdés volt, hiszen a kieső termelést pótolni kellett, másrészt a fejlesztő beruházás szükségessége az új profil kapcsán vitathatatlanra vált” – olvasható egy belső vállalati értékelésben. Végre beruházási lehetőséghez lehet jutni! Nemcsak a profilrendezés, de a beruházás- és hitelpolitika is elosztás elvű volt.

A vállalat életében nagy jelentőségű volt a közel ötszáz millió forint értékű beruházás. Ekkor jelentek meg a numerikus vezérlésű szerszámgépek, új csarnokok épültek, a gyártás feltételei az egész vállalatnál javultak. Kivétel maradt a K. gyáregység, ahol az egyik nagyvállalatunk számára végzett háttér ipari tevékenység vált az üzem főtevékenységévé. Erről később még szó lesz.

Az új termékcsoport meghonosodása növelte a gyártási kultúra színvonalat, a vállalatot bonyolultabb termékek és jobb minőség előállítására készítette.

A termelés értéke 1976 és 1978 között 1 milliárd forintról 1,4 milliárd forintra nőtt, és 1985-ben 2,4 milliárd forinttal ért el a mai szintet. A vállalat árbevételének ma valamivel több, mint a fele exportból, ennek közel fele nem rubel elszámolású exportból származik.

A jogszabályok és azok (félre)értelmezése

1984 őszén, 1985 elején jelentek meg az új vállalatirányítási formáról, az átállás módjáról szóló jogszabályok. A **kezdeménnyezési jog** – miszerint a vállalatok elkülönült, belső egységei önállóságukat kezdeményezhetik – megmaradt, sőt az eljárási formát is szabályozták. A kezdeményezési jog gyakorlásának lehetősége az átállás kezdeti szakaszának végéig (1985. január 1. – április 30.) maradt nyitva.

A különböző jogszabályok összehasonlítását, elemzését mások már elvégezték. A kezdeményezési jog értelmezésével kapcsolatban viszont szólni kell két momentumról.

Az egyik: a legtöbben úgy értelmezték, hogy az előző évek felülről indított és nem túl sikeres decentralizációs akciói után a jogszabályalkotók célja a nagyvállalatok általános decentralizálása – alulról.

A másik: A gyáregységi munkásgyűléseken az önállóságról megszavaztatott emberek úgy tudták, szavazásuk: döntés.

A megjelent jogszabályok sorában az egyes vállalatlétesítési kedvezményekről szóló 5/1985. (II. 9.) PM sz. rendelet és a vállalaton belüli szervezeti egységek önállósulása esetén alkalmazható eljárásról szóló 7001/1985. (PK 1.) PM sz. irányleve volt az utolsó. A jogszabályokat egymás után olvasva, úgy tűnik, minden egy irányba mutat: „önállósodjatok, sokasodjatok, még pénzügyi kedvezményt is kaptok!” Az említett iránylev I. 5. pontja rögzíti ugyan, hogy az érdekelt szervek bevonásával az **alapító szerv dönt**, efelett valahogy elsiklottak. Ebből következhetett az a vélemény, amit az egyik érdekelt igazgató utólag így fogalmazott meg: „Ez az egész egy beugratós játék volt! Az embereket megszavaztatják, aztán le vannak...”!

Ezt akkor nem is feltételezték, mert demokratizmusról, a demokratizmus kiszélesedéséről azidőtájt sokat lehetett hallani.

A PM iránylev I. 1. pontja is úgy fogalmaz: „Munkahelyi demokratikus fórum megtárgyalja, hogy indokolt-e önálló vállalati működésük.”

Az elmondottak talán magyarázhatják, miért nem érezték át, hogy csak a **kezdeményezés jogát deklarálták, a döntését nem.**

Az elsőnek említett momentumból adódhatott, hogy nem mindenütt hívták fel az indítványozó vezetők a dolgozók figyelmét arra, hogy tulajdonképpen mire szavaznak. Nem feltételezhető tehát, hogy félrevezetés volt a céljuk.

A két momentum egymást erősítette, és ehhez az is hozzátartozik, hogy akik ott, a gyűlésen a betonon állva szavaztak, délelőtti óráikat nem a legújabb jogszabályok olvasásával és értelmezésével szokták tölteni. Ők természetes logikájukra hallgatva – ami lám, félrevezette őket – arról voltak meggyőződve, szavazásuk: döntés.

A leválási kísérletek

1985 tavaszán a vállalat több egysége önállósulási kérelmet adott be az Ipari Minisztériumhoz. Önállósulni kívánt a már említett K. gyáregység háromszáznegyven fővel, a mezőgazdasági gépeket előállító M. és S. gyáregység négyszáznyolcvan, illetve kétszázhusz fővel, továbbá az élelmiszeripari gépgyártási profillal együtt örökölt, annak gyártmányfejlesztésével és kereskedelmével foglalkozó ötven fős, a fővárosban működő iroda.

A leválni kívánó gyáregységek a vállalati létszám 30 százalékát jelentették, az előző évi vállalati nettó árbevétel 33 százalékát, a vállalati eredmény 37 százalékát termelték meg.

Az iroda tevékenysége nélkülözhetetlen, de egyszerűen nem számszerűsíthető. Az élelmiszeripari gépgyártás adta ekkorra a vállalati nettó árbevétel 28 százalékát, és a vállalati eredmény nem kis részét. A központi gyár és az egyik, (kiválni nem szándékozó) gyáregység gyártott élelmiszeripari gépeket, de jelentős volt az iroda által szervezett alvállalkozói beszállítás is, sőt a profilhoz kötődő eredmény nagyobbik része ennek révén realizálódott. Az iroda a vállalati munkamegosztásban fontos szerepet játszott, de a profil eredményei természetesen nem tekinthetők kizárólag az iroda munkája eredményének.

A vállalat termelési szempontból horizontális felépítésű volt: az egyes gyáregységek termelő tevékenysége nem épült egymásra, saját termékcsoportjuk gyártásában szinte a teljes technológiai folyamatot kerítésen belül tartották. A termelésszervezésről és a vállalati belső elszámolási és érdekeltségi rendszerről ez már nem volt elmondható.

A vállalat vezetői elmondták; számítottak az önállósulási törekvésekre. Nem feltétlenül ott, ahol ez bekövetkezett. A K. gyáregységről, mivel tevékenysége szinte egyáltalán nem kötődött a vállalat egészéhez, már évek óta úgy tartották — és nemcsak a vezetők —, hogy le fog válni. Mégsem lehetett semmi nyomát fellelni, hogy a vállalatvezetés valamilyen taktikát kidolgozott volna az önállósulási akciók fékezésére vagy megakadályozására.

A vállalatnál 1985. április elsején a bizalmi testület megválasztotta a szak szervezeti előkészítő bizottságot az új vállalatirányítási formára átállás megszervezésére. Vezetője a VSzB (Vállalati Szakszervezeti Bizottság) titkára lett, aki a későbbi munkagyűléseken a vállalatvezetéssel egyeztetett tartalmú, előre megírt — és stencilezett formában is közreadott — *Tájékoztatót* olvasott fel az előkészítő bizottság nevében. Az anyag nagyobbik része a vállalati tanácsok működésének ismertetése volt, majd a vállalat eredményeinek, kitüntetéseinek felsorolása következett. A K. gyáregységről az szerepelt, hogy leányvállalattá kívánják átalakítani, de egyéb szervezeti kérdésekről csak az általánosság szintjén beszélt.

A gyáregységekben már korábban megindult a mozgolódás. Az előkészítő bizottság tagjainak szondázása, az egyéb szervek agitációja felszította a kedé-

lyeket. Erről a vállalat vezetésének, különböző informátorok révén, tudomása volt.

* * *

A K. gyáregység vezetője még márciusban megkereste az MNB megyei igazgatóságának két szakértőjét, és a MTESZ keretében megbízta őket egy, a leválás lehetőségét elemző szakvélemény elkészítésével. A szakvélemény április 5-én készült el.

A gyáregység vezetése a művezetőkön és a szakszervezeti bizalmikon keresztül tájékoztatta a dolgozókat elképzeléseiről. Április 11-én a **vállalati vezetők meghívását mellőzve** munkágyűlést tartottak. A puccsszerű megoldás ötlete, többek szerint, a nagyközségi pártbizottságtól származott. A gyűlésen a gyáregység dolgozóin kívül a nagyközségi tanács elnöke és a pártbizottság titkára is megjelent.

A gondosan betartott formaságok után a gyáregység vezetője beszélt: „1984-ben megjelent az MT-SZOT együttes rendelete⁴, mely tartalmazza az új vállalatvezetési formákat”. „Az utasítás és a később megjelent pénzügyminiszteri irányelv azt is lehetővé teszi, hogy a vállalatok egyes elkülönült egységei, üzemei kezdeményezhetik önállósulásukat...” „Az irányelvekben rögzítve van, hogy az új szervezeti formákra való áttérés igénye esetén a belső szervezeti egység dolgozói nyílt szavazással nyilvánítsanak véleményt, hogy milyen szervezeti formában kívánnak az elkövetkezendő időszakban dolgozni.”

A gyáregység vezetője ismertette a már említett szakértői anyagot is. Ebből származnak az alábbi részletek:

„A gyáregység tevékenysége nem kapcsolódik a vállalat termelési vertikumához.” „A gyáregység a vállalati nettó állóeszközállomány mindössze 5 százalékkal rendelkezett, holott a nyereség 24,4 százalékát adta olyan negatív előjelű ellenszolgáltatás kíséretében, hogy a gyáregység bérszínvonala 11,8 százalékkal mégis elmarad a vállalati átlagtól.” A gyáregység vezetője végül megkérdezte a „dolgozó kollektívát, hogy az új szervezeti formában akar-e dolgozni, vagy maradjon-e a jelenlegi szervezeti keretek között?” A munkágyűlés egyhangúan megszavazta az önállósodást.

A gyáregység vezetése IV. 19-én továbbította előterjesztését az Ipari Minisztériumba. A beadvány a gyáregységi előterjesztésből, — ez a szakvélemény kiegészítése — a szakvéleményből és a munkágyűlés jegyzőkönyvéből állt. Mint a szakvélemény írta, a nagyközségi pártbizottság február 1-i ülése a gyáregység helyzetével foglalkozott. Az előterjesztés megállapította: „.... a községből eljáró dolgozók (670 fő) egy része a (vállalat) törzsgyárába jár be dolgozni, a jelentős többletjövedelem érdekében. A bejárók többsége kvalifikált dolgozó, akikre a gyáregységnek is nagy szüksége volna”.

A szakvélemény megállapította, hogy a vállalati központ műszaki fejlesztési apparátusa a gyáregység részére semmiféle tevékenységet nem fejtett ki, arra

pedig, hogy a gyáregység saját apparátust, kapacitást hozzon létre, a vállalat nem biztosította a feltételeket. A szakértői anyag számításai az önállósulás létjogosultságát, és annak révén egy sokkal dinamikusabb fejlődés lehetőségét bizonyították.

A gyáregység vezetése IV. 25-én kiegészítő anyagot juttatott el a minisztériumba. A kiegészítő anyag egyik dokumentuma a IV. 24-en tartott munkasgyűlés jegyzőkönyve. „A Vállalati Szakszervezeti Előkészítő Bizottság elrendelte, hogy munkasgyűlést tartsunk 1985. IV. 24-én, függetlenül attól, hogy 1985. IV. 11-én tartottunk” – írta a gyáregység vezetője a kísérőlevélben.

Ezen a gyűlésen már részt vett a vállalat igazgatója, a szakszervezeti előkészítő bizottság vezetője és egyik tagja, – aki minden munkasgyűlésen megjelent: a jelek szerint a vállalati igazgató fontos embere, jobbkeze volt – a városi pártbizottság egy tagja, a Vasas Szakszervezet képviselője a nagyközségi pártbizottság titkárával együtt.

A *Tájékoztató* ismertetése után az előkészítő bizottság előbb említett tagja azt kiegészítette, és kiemelte, **a gyáregység további működését leányvállalati formában tervezi a vállalatvezetés.** Korrekt tájékoztatást adott a leányvállalati formáról.

A hozzászólások indulattól fűtöttek voltak: „A gyáregység jövője érdekében folytattunk egy munkasgyűlést, 1985. április 11-én. **Eldöntöttük, hogy önállóak leszünk** – (Kiemelés tőlem – B. M. B.), sorsunkat magunk kívánjuk irányítani. Amennyiben önállóak leszünk, érthetetlen, hogy a mai napon miért kell dönteni, hogy milyen vezetési forma fog uralkodni a ... megmaradó vállalatnál! Semmiféle szavazást nem javaslok!” – mondta az egyik hozzászóló. „(A vállalatnál) a mi pénzünkől gazdálkodnak. (A törzsgyári) dolgozók kérdezik, hogy mennyi a bérünk, kinevetnek bennünket.” Hasonló és még élesebb hangú hozzászólások hangzottak el a fejlesztés elmaradásáról és a nyomott bérekről. A gyáregységvezető szófűzéséből nyilvánvaló, hogy ő is félreértette a helyzetet: „A felszólalások után **dönteni kell.** Szavazni kell, hogy a gyáregység **önálló vállalatként** vagy leányvállalatként működjön tovább.” (Kiemelés tőlem – B. M. B.) A szavazás ismét egyhangú volt. A gyáregység vezetője megígérte, hogy július 15-ig tájékoztatja a dolgozókat a döntésről. Láthatóan a döntést már pusztán formalitásnak tekintette, és akaratlanul ezt sugallta dolgozóinak is.

A gyáregység vezetője – ma a leányvállalat igazgatója – nem adott lehetőséget részletes beszélgetésre, de az elbeszélések alapján úgy tűnik, nem ő akarta a leválást. Közvetlen munkatársai és a nagyközségi vezetők bíztatták, és a dolgozók részéről is erős volt a nyomás. Lojális volt, ő volt az egyedüli, aki közölte a vállalati vezetőkkel, mi várható – aztán teljes mellszélességgel az ügy mellé állt. Amikor később valóban szüksége lett volna a segítségre, a községi vezetők a háttérből figyelték az eseményeket. Igaz, ők akkor már mondták: „az erősebb kutyá ...”

Az M. gyáregység vezetése a K. gyáregységétől eltérő taktikát választott. A K. gyáregység vezetése nyíltan az önállósulás mellett foglalt állást, M-en – bár itt is jelentős volt a területi szervek önállósulását szorgalmazó befolyás – a gyáregységvezető úgy tett, mintha a vállalati elképzeléseket támogatná.

Ez derül ki a munkásgyűlés jegyzőkönyvéből is. Az Ipari Minisztériumnak küldött önállósulási előterjesztés mellett viszont ott egy dokumentum, az önálló működésre vonatkozó szervezetfejlesztési elképzelésekről, melynek dátuma 1984. december, és rajta van a gyáregységvezető aláírása.

Az M. gyáregységben IV. 17-én volt a munkásgyűlés. A vállalatvezetés stábjában mellett **nem képviseltette magát a helyi tanács és pártbizottság.** (Ennek okairól később lesz szó). Meghallgatták a *Tájékoztatót*, majd a vállalat igazgatója adott szóbeli kiegészítést. A lényeg: a vállalat addigi fejlődése töretlen, ez a kollektíva egysége és a jól megválasztott vállalati célok eredménye. Ebből az M.-i kollektíva is kivette a részét. A vállalati beruházási sorban most M. következik. Ha sikerül a Világbank pályázatán nyerni, ez lehetőséget ad a gyáregység rekonstrukciójára. Az önállóság fokozása és a belső érdekeltségi rendszer továbbfejlesztése a cél, de az adott szervezet keretében. „Elgondolásunkat mind a megyei pártbizottsággal, mind az M.-i pártbizottsággal egyeztetjük, és abban maradtunk, hogy a **javasolt vállalati vezetési forma megfelel az egész kollektíva érdekeinek**” (Kiemelés tőlem – B. M. B.) fejezte be.

A gyáregység vezetője elég semmitmondó hozzászólásában „csatlakozik a vállalati igazgató tájékoztatójához ... az előterjesztett tájékoztatót a kiegészítéssel együtt elfogadásra javasolja.”

Az egyik műhely dolgozója – volt VSzB tag – hiányolta, hogy az előterjesztett anyagban nem szerepelt, milyen előnyökkel és hátrányokkal jár az önállósodás. Ettől függetlenül javasolta a kiválást. „(Taps)” – rögzítette a jegyzőkönyv. A bérollóról, az elmaradt fejlesztésekről beszélt. Ezután elszabadultak az indulatok. Egymás után következtek az éles hangú felszólalások.

A jegyzőkönyvből nem derült ki, de az elmondások alapján ez volt a legviharosabb munkásgyűlés. „Micsoda közbeszólásokat, kultúrátlan bekiabálásokat kellett lenyelni! Egyszerűen megalázó volt!” – emlékezett vissza az egyik vezető.

Fontos, és a helyzetre nagyon jellemző volt a gyáregység párttitkárának felszólalása. Elmondta, miután megkapták a *Tájékoztatót*, a pártvezetőség megtárgyalta, és úgy döntött: ha nem tudnak a vállalatvezetésnél változtatást elérni, külön kell válni. Ezután kérték ki a helyi, városi pártbizottság véleményét, ahol – mint mondta – **nem kaptak őszinte állásfoglalást.** (Korábban ők buzdították a gyáregység vezetését az önállósulásra!)

„A megyei PB nem járul hozzá a kiváláshoz, ez az előzetes állásfoglalásuk”. Végül a gyáregységi pártvezetőség úgy döntött: „... kompromisszumot kell kötni a vállalat vezetőivel ... Egyedül nem tudjuk megoldani, a **megyei felső utasításokat végre kell hajtani.**” (Kiemelés tőlem – B. M. B.) Javasolta: „15–

20 millió forint beruházást azonnal biztosítani kellene. ... különben négy év múlva már nem 20 millió forint kell, hanem kb. 200 millió". O felhívta a figyelmet: „.. az Önök kézfeltartása a kiváláshoz nem elég, ennek sok feltétele van”.

Kérte a vállalat vezetőit, fogadják el a kompromisszumot. A vállalati igazgató elmondta, a vállalat tevékenységének három fő területe van. A világbanki program akkor áll, ha a három profil együtt van. A fejlesztést a terveknek megfelelően „legyezőszerűen” hajtják végre. Most a többi profil után az M-i mezőgépgyártás következik.

A szavazás eredménye végül mégis elsőpró volt. A gyáregység vezetése elkészítette beadványát. A műszaki fejlesztés megoldatlanságát, a beruházások elmaradását emelték ki és azt, hogy annak ellenére, hogy jelentős nyereségtömeget hoztak létre, alig kaptak bérfejlesztési lehetőséget.

A gyáregység szintén kért szakértői anyagot a MTESZ szervezetén keresztül az MNB megyei igazgatóságának munkatársaitól, és azt csatolta a beadványhoz. A szakértői elemzés csak két variánszt dolgozott ki az önálló működés prognosztizálására. Az egyik stagnáló állapotot feltételezett és évente negyven millió forint körüli eredményt valószínűsített. A másik variáció pedig a termés évi 10 százalékos bővülését feltételezve, 1990-re 80,5 millió forintos eredményt tartott elérhetőnek.

A szakvélemény azzal zárta – az önálló vállalati működést szorgalmazó – érvei sorát, hogy a szervezeti változás a gyáregységet és a maradó részt is tevékenysége hatékonyságának, a létszám- és költséggazdálkodásának felülvizsgálatára, a tartalékok feltárására, a kötelezettségek teljesítéséhez szükséges eredmény elérésére kényszeríti. A népgazdaság szempontjából pedig ez az elérendő cél, – fejezték be meggyőződéssel. A gyáregység vezetését egyébként – mint elmondták – a városi pártbizottság már régen buzdította az önállósulásra. Ebben területi szempontok, presztizsok is szerepet játszottak. A dolgozók is elégedetlenek voltak. Tudták, hogy a gyáregység bérszínvonala sokkal alacsonyabb a vállalati átlagnál, és azt is – mert elmondták nekik –, hogy a gyáregységvezető és a szakszervezet évek óta hiába törekszik a különbség csökkentését elérni.

A már említett gyáregységi vezető ezt tartotta a dolgozók – még a vezetést is meglepő – egységes fellépése okának, cáfolván a vádat, hogy előre megdolgozták volna az embereket. „A bérkülönbözetnél a központban arra hivatkoznak, hogy azért magasabb a bér, mert ott magasabb szintű munkát végeznek. Amikor a törőhenger gyártása M-re került, a gyártásért kevesebb bért kaptunk, mint a törzsgyárban.” „Ha mi megkapjuk a jogot a kiválásra, magunknak dolgozunk.” – mondták a dolgozók. De nem így történt. Nyár végén a gyáregység dolgozóit a vállalatvezetés munkágyűlésen tájékoztatta: marad az eredeti szervezeti felállás. A gyáregység vezetőjét júniusban kerkedvezménnyel nyugdíjaz-

ták. Az új gyáregységvezetőt pályázat meghirdetése után a vállalati központból küldték. A párttitkárt az év végén lemondatták.

* * *

A vállalaton belül 1985-ben az M. gyáregység mellett az S. gyáregység művelte a mezőgép profilt. Eszközállománya igen alacsony volt, a vállalati nettó eszközállomány alig több mint 4 százalékaival rendelkezett. Igaz, árbevétele sem érte el a 7 százalékos részarányt. Ennek ellenére a gyáregység a maga kétszázhusz fő körüli létszámával, 150–200 millió forintos évi árbevételével ma is jelentős tényező környezetében. A hét és félezer fős község legnagyobb ipari és egyetlen gépipari termelőüzeme.

A gyáregység profilja, gyártmányköre igazából soha nem tudott stabilizálódni. Feltételezhetően ezzel függött össze, hogy 1979-ben a gyáregység vezetését leváltották, a gyáregységet pedig az M. gyáregységhez akarták csatolni. A területi politikai szerveknek ezt, némelyek szerint úgy indokolták, hogy káderproblémák miatt nem oldható meg a gyáregység vezetése. A területi pártbizottság látva, hogy egy tudatos visszafejlesztési elgondolás van a háttérben, magára vállalta a káderprobléma megoldását, ha a vállalat hajlandó a visszafejlesztésről lemondani. A kompromisszum létrejött, a gyáregység jelenlegi vezetését viszont egyes vállalati vezetők ma úgy tekintik, hogy a területi pártvezetés erőltette rájuk. A gyáregység helyzete 1987 elején ismét nehéz.

Az S. gyáregységben 1985. április 18-án tartották az új vállalatirányítási formára történő átalálást előkészítő munkagyűlést. A gyűlésen a megszokott vállalati stáb mellett a területi és a községi pártbizottság is képviseltette magát. A formaságok után az előkészítő bizottság vezetője itt is felolvasta a *Tájékoztatót*, a vállalat igazgatója itt is igen részletes kiegészítést adott: A vállalat dinamikusan fejlődik, ebben az S. gyáregység kollektívájának munkája is benne van. „Sajnos ez a kollektíva ennek ellenére háttérbe szorult a fejlesztések területén. A fejlesztési alapokat más egységekbe összpontosították.” Részletesen és korrekt módon ismertette a vállalati fejlesztési elképzeléseket, és azt is, hogy a **mezőgép profilt a gyáregységből M.-re kívánják telepíteni**. Új profilt kell keresni, és azután lehet kitűzni a gyáregységi fejlesztési irányokat. Ezt három év múlva tervezi a vállalat vezetése, mert addig semmilyen fejlesztésre nem ad módot a korábbi hitelek törlesztési kötelezettsége. „Az elmúlt években előfordult, hogy többleteredmény elérésével, többlet fejlesztési alapot tudtunk képezni. Mielőtt azt felhasználtuk volna, a bank előtörlesztés címén elvonta.” Itt is előadta, hogy az érdekeltségi rendszer továbbfejlesztését, a gyáregységek nagyobb önállóságát tervezik. Ezután a gyáregységi szakszervezeti titkár terjesztette elő a gyáregység vezetésének javaslatát az önállósulásról. A hozzászólók között egy sem volt, aki a vállalati előterjesztést támogatta volna.

Egy feltett kérdésre a vállalat igazgatója egyenesen válaszolt: „A vállalat vezetése ... a kialakítandó profil vonatkozásában konkrét elképzelést nem tud

adni.” A hozzászólók kivétel nélkül az eszközök, a fejlesztés hiányát rótták fel. Az egyik esztergályos elmondta például, hogy tizenöt évvel ezelőtt ipari tanulóként ugyanazokon a gépeken kezdett, amelyeken ma is dolgozik.

A területi pártbizottság munkatársa kötelezettségszerű és semmitmondó hozzászólása után a gyáregység vezetője külön felhívta a figyelmet, „a döntés még az elkövetkezendő időszakban várható”. Igaz, hozzátette, az Ipari Minisztérium úgy hozza meg döntését, hogy a kollektíva véleményét nem hagyják figyelmen kívül. Azonban az előkészítő bizottság április 26-án azt közölte az Ipari Minisztériummal, hogy a vállalat dolgozóinak többsége a vállalatvezetés álláspontjával értett egyet.

Az S. gyáregység is elkészítettetett – az előzőekkel azonos módon – egy szakvéleményt. A szakvélemény megállapította, hogy a gyáregység termékszerkezetéből adódóan magas az anyagigény, lassú a készletek forgási ideje, de a készletek még nagyobb növekedését eredményezte az a vállalati intézkedés, hogy a gyáregység az igényeit meghaladó, más gyáregységek részére beszerzett anyagokat is kénytelen tárolni. A beruházások visszafogása miatt a gyáregység profiljába tartozó gépek iránti kereslet visszaesett. A vállalat nem tudta megoldani a kapacitás kitöltését, ez 1984-ben eredményromláshoz is vezetett. A vállalat központja nem volt érdekelt közvetlenül a kisebb piacok felkutatásában. Tárgylási korlátok miatt a gyáregység sem tudott kellő hatékonysággal kezdeni.

A szakvélemény három változatban dolgozta ki az önálló működés várható eredményét, s még a pesszimista variációk is azt mutatták ki, hogy öt év alatt a képezhető érdekeltségi alap a gyáregység nettó eszközállomány-értékének többszöröse. A szakvélemény egyértelműen az önállósodás mellett foglalt állást.

A szakvélemény két gondolatát idézzük a későbbi események értelmezésére: „... Törvényszerűnek tartjuk, hogy a ... vállalat keretein belül maradván, az S. gyáregységtől a vállalat más egységekbe koncentrálja a stagnáló mezőgazdasági gépgyártást, s ezt követően a profil nélkül maradó, úgy értékben, mint műszaki színvonalban csökkenő eszközellátottságú egység részére a vállalat engedélyezné az önállósulást, vagy más vállalatnak értékesítené.” ... (így) egy visszafejlesztésre ítélt gazdasági egység lehetőséget kap az önálló működésre ...” Hát nem kapott. 1987. január 1-jétől, a profilja egy részét átadva az M. gyáregységnek, leányvállalatosították.

* * *

Az iroda a vállalat speciális helyzetű és adottságú egysége, melyet a hetvenes évek második felében örökölt, mint az élelmiszeripari gépgyártási profil „tartozékát”. Létszáma az elmúlt években harminc és hatvan fő között mozgott, főleg mérnökökből tevődött össze. Az iroda vezetése megalakulásától előnyének tartotta, hogy szervezetiileg sikerült megvalósítania a kereskedelem és a gyárt-

mányfejlesztés szoros összekapcsolását, mert így gyorsan alkalmazkodhatott a piac igényeihez. Tevékenységéhez jelentős export tartozott, ennek nagyobbik részét a komplett élelmiszeripari feldolgozó gépsorok szállítása alkotta.

Az élelmiszeripari gépgyártási tevékenység 1984-ig növekvő részarányt képviselt a vállalat éves árbevételében, és valahol az itt elért 28,3 százalékos arány körül várható a stabilizálódása. Ez az árbevétel az iroda kereskedelmi tevékenységén keresztül valósult meg. Ehhez hozzátartozik, hogy az árbevétel közel 47 százaléka alvállalkozói beszállítás után realizálódott, és ennek jelentős nyereségtartalma volt (1984-ben 70 millió forint körül).

Az, hogy az árbevétel és a nyereség több mint egynegyede az iroda tevékenységén keresztül folyt be, feszültségeket okozott. Ezt a feszültséget csak fokozta, hogy a profillal kapcsolatos gyártmányfejlesztés rövid megszakítással az irodán folyt, így a vállalatvezetés feltehetően úgy érezte: tevékenységének egy jelentős hányadával kapcsolatos döntések kikerülhetnek a kezéből. Részen ebből is eredhettek azok a törekvések, melyek az iroda megosztását célozták.

A vállalatközpontban szinte a kezdetektől kísérleteztek az élelmiszeripari gyártmányfejlesztő kapacitás kialakításával, de sikertelenül. 1982 végén egy átszervezéssel az iroda gyártmányfejlesztő részlegét szervezetileg a vállalati központ gyártmányfejlesztéséhez csatolták, az iroda ezután gyakorlatilag csak kereskedelmi tevékenység folytatott. Ez ugyan csak szervezeti húzás volt, mert a részleg Budapesten maradt, eredménye mégis volt. Míg az új fejlesztésű berendezések száma ezt megelőzően évente húsz és harminc között mozgott, 1983-ban kilenc, 1984-ben hét új fejlesztésű berendezés jelent meg.

A távolság okozta gondok és az irányításhoz szükséges, a gyártmánycsoport fejlesztésével kapcsolatos szakmai tapasztalat hiánya látványosan bosszulta meg magát.

A feszültség másik oka a vállalat és az iroda vezetése közötti gyakori szakmai vita volt. Az iroda új meg új ötletekkel, javaslatokkal állt elő a fővállalkozási tevékenység továbbfejlesztését, bővítését illetően. Különféle új kereskedelmi technikák, pénzügyi akciók alkalmazására akarta rávenni a vállalatot. A vállalat vezetése szinte minden ilyen javaslatot elvetett, a szükséges források hiányára hivatkozva. Az ellenállást csak fokozta, hogy az iroda a tevékenység bővítését az alvállalkozók fokozottabb bevonásával, az azoknak nyújtott fejlesztési hozzájárulással kívánta elérni. Ez ugyan a vállalati árbevételt és a nyereségtömeget növelte volna, — sőt a nyereséget az alvállalkozóknak a vállalaténál alacsonyabb árszintje révén a volumennövekedésnél jobban —, de így a vállalati árbevételnek még nagyobb részaránya folyt volna be az irodán keresztül.

A fentiek után valószínűnek látszik, hogy az ellenállás okai között nem elhanyagolható a vállalatvezetés egyensúlyt megőrizni kívánó törekvése: nem tartották egészségesnek, ha ez a profil a vállalat tevékenységében még nagyobb

hányadot töltene ki, mert ez az iroda jelentőségének – és szükségszerűen önálló cselekvési, döntési törekvéseinek – növekedéséhez vezetett volna.

Az iroda többször javasolta a szervezet korszerűsítését. Kérte már önálló gyáregységi szervezetként, leányvállalatként való átszervezését, majd az önállósulási szándék kinyilvánítása előtt egy bankkal betéti társulás megalakítását javasolta, nyilván a további tőkebevonás lehetőségét is mérlegelve. (Ezzel kívánta a „forráshiány” érveket kiütni.) „A vállalat minden javaslatunkat elutasította, sőt az esetenkénti átszervezésekkel önálló tevékenységünk lehetőségét is csökkentette... Az iroda által nagy nehézségek árán nyolc év alatt újraszervezett szakembergárda ismételt szétesés előtt áll.” – írja az iroda önállósulási szándékát bejelentő előterjesztésében. Az iroda vezetése 1985. IV. 22-én ismertette az iroda dolgozóival elképzeléseit és a lehetőségeket. Ezen a gyűlésen csak az iroda dolgozói vettek részt, a vezetés támogatásukról kívánt meggyőződni. (A vállalati vezetés még aznap értesült az eseményekről.) Azért volt ez a sietség, mert eredetileg úgy tudták, hogy mint a vállalati központ része, másnap részt vesznek a központ dolgozói részére meghirdetett munkásgyűlésen. Ezt a vállalat vezetése az utolsó pillanatban lefújta, vélhetően az új hírek után veszélyeztetve látta a gyűlés várható sima lefutását, és az iroda részére IV. 24-re külön gyűlést hívott össze Budapesten.

Ezen egy megerősített vállalati stáb jelent meg. A formaságok után az iroda igazgatója „felhívta a figyelmet a **döntés fontosságára ..., mivel ez határozza meg, milyen formában fogunk tovább dolgozni.**” (Kiemelés tőlem – B. M. B.) Itt is elhangzott később, hogy beadvánnyal kell az Ipari Minisztériumhoz fordulni stb., de érezhető a „döntés” félreértése.

A *Tájékoztatót* felolvasták, ezután az iroda igazgatója válaszolt az iroda dolgozóival két nappal korábban már megvitatott elképzeléseit, és a „megalakuló kisvállalat nevében” felajánlotta a vállalat vezetőinek, hogy továbbra is elvégeznek minden olyan tevékenységet, amit korábban végeztek, a fővállalkozási tevékenység során és az új kereskedelmi és fejlesztési eredményekből származó gyártási lehetőségek terén a vállalatot részesítik előnyben stb.

A vállalat igazgatója és vezetőtársai válaszként igen alaposan és részletesen fejtették ki a vállalatvezetés álláspontját: a vállalat 300 millió forintos hitelt vett fel az élelmiszeripari gépek gyártóbázisának megeremtésére, ebből még 150 millió forint törlesztésre vár. A profillal a vállalatnál nyolcszáz ember foglalkozik. Az ő foglalkoztatásukhoz, a hitel visszafizetéséhez a vállalatnak nem elég garancia a korrekt üzleti kapcsolat. A fővállalkozási tevékenység nyereségtömegével is kalkuláltak a hitelfelvételnél a beruházás megtérülésének kiszámításakor, arról nem mondhat le a vállalat. **A profillal kapcsolatos tevékenység nem bontható szét gyártásra és kereskedelemre.** A kereskedelmi tevékenység eredménye az egész tevékenység eredménye kell legyen. A profil a vállalaté, ha az iroda kiválik, a vállalat újra kiépíti a fővállalkozói szervezetet,

vagy megbíz egy **másik** fővállalkozót. A vállalatvezetés nagy eredménynek tartja a termelés diverzifikálását, a három stratégiai fontosságú termékcsoport egyikéről sem mond le. Ha valamelyik profil átmenetileg vagy akár tartósan is konjunkturális nehézséggel küzd, a többi fenn tudja tartani a vállalatot. Tudják, hogy a vállalat szervezetét korszerűsíteni kell. A fő probléma mégis az érdekeltségi rendszer fejlesztése, a bajok gyökere itt van.

A hozzászólások itt is igen szenvedélyesek voltak, és csak részben érintették a bér kérdését. Általában a **nagyvállalati működés nehézségeit**, a vállalkozási, döntési mechanizmus vállalati keretekben szükségszerűnek ítélt rugalmatlanságát tartották a továbblépés gátjának.

Az elsőprő többség itt is az önállósulás mellett szavazott. Az iroda vezetése szakértők látható bevonása nélkül készítette el az előterjesztését, és április 30-án adta be az Ipari Minisztériumba. Az önálló működés előnyeit indokló részében igen meggyőző szakmai érvekkel rajzolták fel, hogy a piaci konjunktúrát a vállalati korlátok miatt nem tudják kihasználni. Ilyenek: a gyártmány-fejlesztés és az alvállalkozói kapcsolatok továbbépítésének visszafogottsága, a kockázatvállalás hiánya, a nagyvállalat rugalmatlansága termékstruktúrájának változtatására. Jelentősnek ítélték meg a vállalati szervezetből adódó, a foglalkoztatási és munkaellátási megfontolásokból következő gondjaikat: „A vállalat helyzeténél fogva még olyan esetekben is ragaszkodik a saját szállításhoz, amikor az az alvállalkozóknál több hónappal hosszabb szállítási határidőt tud csak vállalni, és ezzel a fővállalkozás versenyképességét rontja.” Ez és a vállalat az alvállalkozóknál magasabb árszintje magyarázza, hogy fővállalkozásaik jövedelmezősége a lehetségesnél alacsonyabb.

A vállalat által ellenérvként hangoztatott diverzifikáció – úgy látszik – inkább valamiféle egyensúlyra törekvést jelent, mintsem a konjunkturális lehetőségek kihasználását. Ez viszont a helyi gondokon, a szervezeti kérdéseken is jóval túlmutató problémakörhöz vezet. A vagyonerdekeltség megoldatlanságához, a vállalat funkciója újragondolásának hiányához vezet ma Magyarországon. Három hét múlva az iroda igazgatója, pártcsoportbizalmija és szakszervezeti bizalmija közös levélben kérte a minisztérium illetékeseinek segítségét. Mint írták, a vállalat igazgatója azonnali hatállyal megvonta kereskedelmi kérdésekben az irodaigazgató aláírási jogát, ezzel tulajdonképpen az iroda tárgyalási és cégszerű aláírási jogát.

Az iroda nemhogy segítséget, vagy tanácsot, de még választ sem kapott levélére. Az iroda ma is a vállalati központ részeként, a kereskedelmi vezérigazgató-helyettes szervezetéhez csatolva dolgozik, szervezetileg visszakapta gyártmány-fejlesztő részlegét, igazgatója a vezérigazgató delegáltjaként tagja a vállalati tanácsnak.

Az előkészítő bizottság összegzett véleménye

Az előkészítő bizottság vezetője összegzett véleményt készített az ipari miniszter részére a munkásgyűlésekről. A vállalat dolgozóinak véleményéről, a szavazások eredményéről kellene beszámolnia, de pontos adatok nincsenek az anyagban, ahol vannak számok, azok pontatlanok. (Egy helyen például százegy fővel kevesebb ellenszavazót ad meg.) Az összesítésből nem derül ki, hogy a vállalatnak hány dolgozója van, hányan vettek részt a szavazáson, hányan szavaztak az előkészítő bizottság javaslata mellett, hányan tartózkodtak, hányan vetették azt el. Annyi olvasható, hogy a szavazások eredménye „mintegy három-ezer fő állásfoglalását tükrözi”. „.... A kollektíva kétharmada ... egyetértett ...” Az ellenszavazatok száma valóban nem érte el a vállalati létszám egyharmadát sem, a szándékosság lehetőségét tehát el lehet vetni.

A leválni szándékozó gyáregységekről ilyen kitételek olvashatók:

M. gyáregység: „A (kollektíva) nem a gyáregység vezetése által előterjesztett alapos, körültekintő, elemző anyag alapján hozta meg (a döntést), hanem érzelmi, hangulati alapon”.

S. gyáregység: „A kollektíva állásfoglalásában fő okként az dominált, hogy **véleményük szerint** (Kiemelés tőlem – B. M. B.) a vállalat nem tud megfelelő perspektívát adni a gyáregységnek, melyet önálló vállalatként működve elképzelhetőnek tartanak”.

Most – 1987. január 1-től – aztán kapott!

Egy intermezzo: a szakvélemények zsűrizése, az MNB-ben. Mint már szó volt róla, a vidéki gyáregységek szakértői anyagot készítettek az MNB megyei igazgatóságának munkatársaival. Mindhárom szakvéleményt zsűrizte az MNB megyei igazgatósága. A K.-i szakvélemény zsűrizése IV. 10-én, az M.-i IV. 29-én és az S.-i V. 7-én történt. A dátumok fontosak, mert úgy tűnik, április közepén megváltozott, vagy akkorra alakult ki a pártbizottság végleges álláspontja e kérdésben. Ez lehet az oka, hogy az IV. 10-i – K.-i – zsűrijegyzőkönyv az önállósulást támogató alaphangjától eltér a két másik zsűrianyag, sőt az S. gyáregységériadót fúj, és tanácsot ad a vállalatnak, merre kell az ellentámadást indítania.

Az S.-i szakvélemény zsűrijegyzőkönyve megtalálható volt az egyik minisztérium iratai között, az M.-i némi utánjárással előkerült. A legelső, a K.-i szakvélemény zsűrijegyzőkönyve viszont sehol sem volt fellelhető. Végül egy teljesen érdektelen, olyan iratgyűjtőből sikerült előbányászni, amelyekre senki nem gondolt.

A vállalatvezetés lépései

A vállalat gazdasági és társadalmi szerveinek vezetői elmondták, hogy számítottak a leválási akciókra, de nem feltétlenül ezeknél az egységeknél.

Igy volt-e, vagy sem, egyértelműen nem deríthető fel. Az nagyon valószínű,

nő, hogy az első – puccsszerű – K. gyáregységi akció után lendült mozgásba a vállalatvezetés. Ez a munkásgyűlés április 11-én volt. Az M. gyáregység április 15-én kapta meg az előkészítő bizottság *Tájékoztatóját*, a pártvezetőség még aznap kikérte a városi pártbizottság véleményét a további teendőkről. A városi pártbizottság első titkára – azé a pártszervé, amelyik a gyáregységnél kezdeményező szerepet játszott – világosan megmondta, a megyei pártbizottság nem támogatja az önállósulást. Április 11-e előtt még nem lehetett tudni a megyei politikai vezetés ilyen döntéséről. Ha már akkor lett volna megyei döntés, K.-n nem úgy alakultak volna az események. Április 11-e és 15-e között fontos megbeszélések történhetek, erről azonban közvetlen információt nem sikerült kapni. Arról viszont igen, hogy **április 15-én** a megyei pártbizottság már említett vezető funkcionáriusa és egyik illetékes munkatársa az M.-i Városi Pártbizottságon egyeztetette a pártszervek feladatát a kérdésben. Ezek után úgy gondolom, a vállalatvezetés megnyertnek látta az első menetet, amelyik a vidéki gyáregységek sorsát eldöntötte. Megnyertnek látta, mert elfogadta a megyei politikai testület javaslatát, hogy leányvállalatosítsa a K. gyáregységet, ennek árán megmenthető a többi egység (is). (Többen a megyei pártbizottságtól származónak tudják ezt a megoldást.)

Ez magyarázatot adhat arra a momentumra, hogy a K. gyáregység második, a vállalatvezetés részvételével „hivatalossá” tett munkásgyűlésén a vállalat igazgatója miért nem szólalt meg, és a többi vállalati vezető is az ügy fontosságához mérten miért volt olyan passzív.

A K. gyáregység kérdése túl húsbavágó volt a vállalatnak ahhoz, hogy önmagában a fáradtság – az iroda gyűléséről mentek K.-ra – ezt indololta volna. Az irodán még nyíltak voltak az esélyek, ott kellett érvelni, vitázni. A K. gyáregységben már nem.

A mozaikokból így állt össze a kép. A teljesség kedvéért el kell mondani, a megyei pártbizottság munkatársai cáfolták azt a feltételezést, hogy a pártbizottság először passzív volt, nem foglalkozott tevőlegesen az önállósulási törekvésekkel, majd április közepén határozott fordulattal a status quo fenntartása mellett állt ki.

„Az önállósulás mellett voltunk, az ésszerűség határáig támogattuk azt. A .. megyére jellemző a gyári-gyáregységi tagozódás. Sok fővárosi nagyvállalat gyára, gyáregysége van a megyében ... Csak néhány vállalat volt önálló valójában. Igenis támogattuk az önállósulást. Az (egyik fővárosi vállalat gyáregységénél) mi kezdeményeztünk például. Az önállósulási törekvésekről az volt a véleményünk, nem szabad globálisan nézni, hanem konkrétan, a helyi gazdasági körülményeket mérlegelve. Egy adott település értékét nem az adja, hány önálló vállalata van, hanem hogy hány **jövedelmező** egység dolgozik ott. Számítottunk arra, hogy a helyi érdekek esetenként nélkülözni fogják a gazdasági megalapozottságot. Ráadásul itt bezavart a községszervezési adó kérdése.” –

mondta a megyei pártbizottságon a kérdéskör egyik alapos ismerője. A Vállalat igazgatója (ma vezérigazgatója) az április–július közötti időszakról: „Amikor láttam, milyen módszerekkel megy, én is ehhez folyamodtam. Ha ők, akkor én is. Megírtuk rendesen az előterjesztéseket, véleményeket, azok elindultak a maguk útján, én meg elmentem a megfelelő helyekre.”

A vállalat vezetése is kidolgozta a gyáregységi előterjesztésekre saját ellenanyagát. Megvizsgálva saját helyzetüket, azt állapították meg, nem a szervezeti keretekben van a hiba, hanem az érdekeltségi rendszert kell korszerűsíteni. Ezzel a vállalat fennálló szervezete – a nagyvállalati előnyök megtartásával – hosszú távon meg tudja oldani e problémáit.

A dokumentum szerint ilyen előnyök:

- A különböző tendereken a vállalat nagyságrendje szükséges volt ahhoz, hogy jelentős kockázatvállalással elnyerje az üzletet és teljesítsen is.
- A gyáregységeket a vállalat tudatosan úgy fejlesztette, hogy zárt, önálló profiljuk legyen, így azt teljes vertikumában jól megismerjék. Így a gyáregységek egyprofilúakká váltak ugyan, de a vállalat tevékenysége diverzifikált lett.
- Ha valamelyik profil a piaci változás miatt gondot okoz, a vállalat más profiljának konjunktúrájával azt ki tudja egyenlíteni.
- A gyáregységek onallo vállalati működéséhez az adott környezetben a személyi feltételek biztosítása lehetetlen, a vállalat központjában viszont ez a személyi állomány rendelkezésre áll.

Az elemzés szerint a három gyáregység leválásával a maradék rész termelése 800 millió forinttal, nyeresége 150 millió forinttal csökken, a vállalat stabilitása felborul, fizetőképessége megszűnik. Emellett a külső kapcsolatok is sérülést szenvednek. A nemzetközi kapcsolatokban is zavar támad – jelenik meg a rejtett fenyegetés az exporttal kapcsolatban.

Az anyag a gyáregységi előterjesztéseket és a szakvéleményeket is értékelte. A dokumentum szerint azok elfogultak, a vállalati gazdálkodásnak csak a hátrányait emelik ki, tagadják a vállalat pozitív szerepét a piac, a kereskedelem, műszaki fejlesztés, beruházás tekintetében, a gyáregységi eredményeket viszont szinte kizárólag saját tevékenységüknek tulajdonították. A népgazdaságban megjelenő negatív jelenségeket vállalati kategóriaként kezelnek stb.

Az egyik gyáregységről az anyag sértődötten írta: „A vállalat azzal is elősegítette a gyáregység fejlődését, hogy az eszközállomány nagyságához viszonyítottan jelentősen magas fenntartási költségterveket fogadott el.” Magyarul: elősegítette a gyáregység fekete beruházásait. És most ki akar válni!

Súlyos fenyegetés is megjelenik a gyáregységi előterjesztések bírálatába burkolva: a gyáregységek változatlan termékkörrel és profillal számolnak, pedig a „vállalat kénytelen a gyáregységeknél (licenc és szabadalom alapján) gyártott géptípusok egy részének gyártását visszatelepíteni megmaradó szervezetébe.”

Végül az összefoglalás: „A vállalat eddigi és további fejlődése nem indokolja a szervezeti keretek jelentős változtatását. A K. gyáregység leányvállalatként történő működtetésén kívül más szervezeti átalakulást indokolatlannak, illetve

S. és M. esetében károsnak, az iroda esetében lehetetlennek tartjuk.” Nem sokkal később a vállalat kiegészítő anyagot juttatott el az Ipari Minisztériumhoz, amelyben valamiféle kompromisszumkészség jelzése, hogy a vállalatvezetés azt ígéri, **1986. január 1-től a K. gyáregységet leányvállalatosítja, az ott nyert tapasztalatok lehetőséget teremtenek, hogy megvizsgálja S., M. és egy további gyáregység 1988-tól történő leányvállalattá szervezésének kérdését.**

A megyei pártbizottság első titkára is levelet írt az ügyben az ipari miniszternek. „A megyei mezőgépipar dinamikus fejlődése, a világbanki tendereken való sikeres fellépés, a várható **tender-nyerések**, az ezekhez kapcsolódó készletezési és egyéb kockázatvállalás azt indokolja — és egyben elemi érdek is — hogy a mezőgépgyártás ne aprózódjon szét. Az együttmaradást igényli a vállalatra háruló **nemzetközi** kapcsolatok és kötelezettségvállalások teljesítése is.” (Kiemelés tőlem — B. M. B.)

A levél a vállalatával egybehangzóan írta le a pártbizottság véleményét az önállósulásokkal kapcsolatban, vagyis, hogy az egyedüli szervezeti változtatás a K. gyáregység leányvállalattá szervezése kell legyen. „A vállalat fentiekben javasolt **szervezetkorszerűsítése** (Kiemelés tőlem — B. M. B.) mellett szól az is, hogy a vállalat (jelentős) ... hiteltartozással rendelkezik.” — írta a megyei pártbizottság. (Felmerül a kérdés: tulajdonképpen ki is javasolja a szervezet korszerűsítését?)

A megyei tanács hivatalos álláspontja is egybevágott az előbbiekkal. Igen érdekes egy másik megyei vállalat vezérigazgatójának az ipari miniszterhez írt levele. Szerinte: „Az önállósulási szándék mozgatórugói nem a hatékonyabb termelésre törekvés, hanem a korábbi jogos vagy vélt sérelmek” „... (M., K., S. és) az iroda külön-külön önálló vállalatként történő működését semmi sem indokolja.” Belső korszerűsítés persze kell. „A minisztérium vezetése két év múlva ellenőrizze a vállalati intézkedések hatását, s azon vállalatoknál, ahol az eredményes működést illetően érdemi változás nem történt, bátorítsa az egységek önálló vállalatként történő működését.

Az összkörülményt mérlegelve korrekt megoldásnak ezt tartom.” — írta. Ez a vélemény mindenesetre nem tartható korrektnek, nagyon is látszik a sanda szándék. Nem feltételezhető ugyanis, hogy egy vezérigazgató, országgyűlési képviselő a vonatkozó jogszabályokat nem ismeri.⁵ Sőt!

Az ipari miniszter 1985. július 1-jén, a vállalat igazgatójához írt levelében javasolta, hogy 1986. július 1-től az **összes** kezdeményező egység **leányvállalati** formában működjön. Tájékoztatta, hogy végleges döntését később hozza meg.

* * *

Július 11-én az illetékes ipari miniszterhelyettes egyeztetésre hívta be a minisztériumba az ágazat **összes** leválni szándékozó egységének vezetőjét, a vállalati vezetőket, és más, az ügyben érdekelt szervek képviselőit. Mint szer-

vezési ötletek, nagyszerű. Az érdekeltek elmondták, hogy a terembe belépve rögtön tisztában voltak azzal, milyen egyeztetésre számíthatnak. A miniszterhelyettes energikus tájékoztatója után csak néhány bátortalan hozzászólás volt.

Az „egyeztető megbeszélés” megkezdése előtt néhány renitenskedőt a miniszterhelyettes keményen eligazított – emlékeztek vissza néhányan. Az egyik gyáregység vezetője elmondta, hogy felkészülten ment, tudta, mit akar felajánlani a kompromisszum érdekében. A minisztériumba érve hatott a pszichológiai előkészítés, látta, ide nem alkudni, hallgatni hívták őket.

Az Ipari Minisztérium összeállította az *Iparvállalatok új vezetési formába sorolása és a vállalati szervezeti rendszer korszerűsítése* c. előterjesztését a KOB⁶ részére. Az itt tárgyalt vállalat leválni szándékozó egységeiről kifejtette, hogy törekvéseik „jogosak”. De: „A vállalat stratégiai profilköre csaknem minden leválni szándékozó egység együttműködését igényli.” „Kivétel a K. gyáregység, amely tevékenységével nem kötődik ennyire szorosan a vállalathoz.”

A minisztérium egyetértett a vállalatvezetés véleményével, de javasolta, hogy az irodát is szervezzék leányvállalattá, és az egész folyamatot gyorsítsák fel.

„A vállalat elképzeléseivel előzetesen egyetért a ... megyei PB is.” – olvasható az anyagban.

Az előterjesztés tervezetében még nem szerepelt, de várható volt a KOB ülésén a „leányvállalatosítás” kritikája, ezért a végleges anyagot a K. gyáregységgel kapcsolatban még kiegészítették: „A leányvállalattá szervezést indokolja a műszaki kultúra együtttartásának szükségessége és az is, hogy a külpiaci pozíciók erősítése és a belföldi kereslet visszaesése a vállalati erőforrások koncentrálását igényli.”

„A műszaki kultúra együttartása” – ez aztán csattanós válasz a versenyhelyzetet kialakítani kívánó, egész más irányultságú érvekkel szemben!

A KOB titkársága az Ipari Minisztérium előterjesztéséhez *Észrevételt* készített. az általunk tárgyalt vállalattal kapcsolatban a vidéki gyáregységek önállósítását, az iroda leányvállalattá szervezését javasolta. Ez utóbbit azért, mert a teljes önállósulása a „nyereségtermelés és felhasználás természetes csatornáit bontaná meg.” „Azt a gazdasági követelményt természetesnek tekintjük, hogy a maradó vállalat – a kötelezettségek teljesítéséhez – aktívabb magatartásra kényszerül, hiszen ez a kezdeményezési lehetőség egyik célja.” – írta az *Észrevétel*.

A KOB 1985. július 19-én ült össze. *Emlékeztetőjéből* az olvasható ki, hogy korántsem foglalkozott olyan részletesen az egyes vállalatokkal, mint a KOB titkárság anyaga. Inkább általános elveket rögzítettek.

Az, hogy ez így történt egy kompromisszum és visszavonulás eredménye. Az önállósulási kezdeményezések elbírálásának elveit az *Emlékeztető* így rögzítette: „A kezdeményezések önálló vállalatkénti működésre irányultak, ezért az alapító IpM-nek kétféle döntése lehetséges: a kezdeményezés elfogadása (önállósítás) vagy a kezdeményezés elutasítása.” „Az önállósulásra irányuló

kezdeményezés elutasítását jelenti az, ha a tárca a belső egységeknek leányvállalati működést javasol." „... Amikor a ... kedvező elbírálásra ... a kezdeményező egység és az anyavállalat közötti vita miatt nem került sor, a Bizottság szerint abból kell kiindulni, hogy az önállósítást kell előtérbe helyezni...

A Bizottság abból indul ki, hogy az önállóság a nagyobb gazdasági mozgáster mellett nagyobb kockázatot jelent, amit a kezdeményezők vállaltak. Az önállósítás nemcsak a kezdeményezőt, de az anyavállalatot is magasabb követelmények elé állítja, ami gazdaságpolitikai céljainkkal összhangban van. ... Az 1984. áprilisi KB állásfoglalás célkitűzésének – az anyavállalatok pillanatnyi érdekével szemben – a gazdaságilag megalapozott önállósítások elfogadása felel meg."

Ennyit a deklarált elvekről ... Végül esetünkben egy konkrétum: „Az önálló működés feltételeinek hiánya miatt a Bizottság tudomásul vette a kezdeményezés elutasítást ... az ... irodanál."

Ezek után így tájékoztatta az ipari miniszter a vállalat igazgatóját: „Az illetékes államigazgatási, politikai és társadalmi szervekkel lefolytatott egyeztetések eredményét figyelembevéve tudomásul veszem, hogy a vállalat **K., S., M. gyáregysége külön-külön leányvállalattá alakul**. Az iroda esetében nem tartom indokoltnak a teljes önállóságot."

Felhívta még a figyelmet a belső érdekeltiségi rendszer korszerűsítésére és a fokozott önállóság biztosítására. Saját előterjesztéséhez képest is visszalépett, a KOB ülésről nem is beszélve. Ugy tűnik, más erők voltak a döntőek.

A levél tehát a vállalat igazgatójának íródott, a kezdeményezők beadványukra választ sem kaptak. Ezek után talán az sem meglepő, hogy még ez a felemás program sem egészen így valósult meg.

1986. január 1-jétől a K. gyáregység leányvállalat lett. Az S. gyáregységet – miután profilja jó részétől megszabadították – 1987. január 1-jétől szervezték leányvállalattá. Egy világbanki termelési struktúrafejlesztési pályázat kapcsán folytatott vizsgálat feltételül szabta ugyanis a talajművelőgép-gyártás egy egységben – az M. gyárban – történő megvalósítását. Ráadásul S-en óriási az infrastrukturális lemaradás. Eladni nem lehet, a helyi gazdaságpolitikai vezetés nem is venné jó néven, és különben sincs rá vevő.

„Maradt valami profilja hajtson rá, ha van vér a pucájában! Ha tud önállóan dolgozni, néhány év múlva kitermelődik annyi fejlesztési alapja, hogy hitelképes legyen." – mondta az egyik vállalati vezető.

* * *

A vállalatvezetés a korábban leírtakon, és a hiavatalos csatornán elindított ellenakción kívül más irányból is igyekezett magát biztosítani. Támogatásra talált a Kereskedelmi Kamaránál és a Területi Iparpolitikai Tanács vezetőjénél is, aki egyébként az egyik, a megyében működő nagyvállalat vezérigazgatója

és a megyei pártbizottság VB-jének is tagja, akivel a vállalat igazgatójának igen jó személyes kapcsolata volt.

Az eseményekből, a korábban leírtakból arra lehet következtetni. — és ezt a megkérdezettek is egybehangzóan így látták — az igazán döntő és első lépés, a megyei pártbizottság megnyerése volt.

Itt kell leírni, hogy a leválási szándékok meghíúsulása után a vállalatvezetés semmilyen személyes retorzióval nem élt, az M. gyáregység igazgatójának nyugdíjazása az egyedüli kivétel. (A párttitkár leváltása későbbi következmény.) A vállalatvezetés a mielőbbi konszolidációra törekedett, és — mint az elszakadni szándékozó egységeknél is megerősítették — ebben a vállalatvezetés, a pártszervezet és a szakszervezet teljesen egységes volt.

Az önállósulások meghíúsulásának okai

A vállalat a megye iparvállalatai közül volumenjében a legnagyobb, hatékonyságát tekintve is a legjobb. Kétmilliárd forint feletti termelési értékével jelentős gazdasági és politikai tényező. Ezt a pozícióját természetesen igyekezett megőrizni. Egyrészt továbbfejlődésének biztosítása érdekében, másrészt a gazdaságpolitikai széljárás kiszámíthatatlan változásai közepette a nagyság csak előny lehet. Súlya megakadályozza — mint ez most is bebizonyosodott —, hogy egy hirtelen légmozgás felkapja, elsodorja.

A megyei politikai vezetés félt egy kétségekívül dinamikus vállalat megbontásához asszisztálni, semmi biztosítékát nem látván a dinamika megőrizhetőségének. A megyei nagyvállalat mint olyan, nyilván megszűnt volna, a dinamika feltételezett csökkenése, a nyereségtömeg szétaprózódása a megyeszékhelyet hátrányosan érintette volna, ha a tanácsi szabályozás az elterjedt hírek szerinti irányba változik. Lehet, hogy ellentmondásnak tűnik a **megyei** vezetés szemlélete, de például a megyei PB is a megyeszékhelyen székel.

A vállalat gyáregységeinek leválasztása egy idő után felvetette volna a vállalati központ létszámának kérdését. Az így kialakuló feszültség, az emberek elhelyezésének gondja részben szintén a megyei vezetést terhelte volna. A megyei PB a fő csapás irányát a fővárosi vállalatok megyei egységeinek leválasztására tűzte ki. Ez a községfejlesztési befizetés már többször említett problematikájával függ össze. Sokkal több érv szólt tehát a meglevő helyzet konzerválása mellett ahhoz, hogy egy a szemükben bizonytalannak tűnő változást támogattak volna. Lám, minden a könnyebb ellenállás irányába terelte az ügyet.

Az okok legfontosabbikát az egyik egység igazgatója így fogalmazta meg: „A felső vezetés impotens, elindít egy folyamatot, de nem tudja végigvinni, nem tudja levezényelni.” Nem helyes a megfogalmazás, az állami és pártveze-

tés igenis következetes volt. Ugyanolyan módon hajtotta végre, hajtatta végre és ellenőrizte a folyamatot, ahogy meghirdette.

Az MSZMP KB áprilisi ülése után sok minden felemás, megoldatlan maradt. „A határozat azt is jelezte, hogy a politika tisztában van a reform — ezen belül a vállalatirányítás korszerűsítésének — kényszerével, de **nem vállalja az ebből adódó teljes körű konfliktusokat és következményeket ...**”⁷ Az új vállalatirányítási formára átállás első, előkészítő szakaszában az állami- és pártvezetés szilárdan és következetesen kitartott emellett.

Felemás — **magyar modell** szerinti — megoldás született. Nem jó a vállalatnak, mert nem élvezheti az egyenletes napi árbevétel langyosan stabilizáló hatását; a gyáregység viszonylagos önállóságot kapott ugyan, **csak** érdekeltségi alapját csapolja meg a vállalat, és az a bizonyos kard pedig a hajszára függesztve, ott lóg a feje fölött; a nagy gazdasági élénkülés pedig elmaradt. A különböző érvrendszerek mögött egy eldöntetlen kérdés lapul: Amíg ez a kérdés nem dől el, mi a vállalat, mint gazdasági egység, mi a funkciója, addig valóban konzekvens szervezeti **megoldás** nem képzelhető el. Ha pedig eldől, a szervezeti problematika nem a felülről megoldandó kérdések csokrába fog tartozni.

Az áprilisi határozat felemásságától az irányelvek, rendeletek a döntést hierarchikus csatornába terelésén keresztül szükségszerűen vezetett az út a végrehajtás elmismásolásához. Ugy látszik, a decentralizált, nemcsak deklaráltan, de valóban önálló és **csak** gazdasági befolyás alatt álló vállalatokból összetevődő gazdasági szerkezet idegen az egész más módon szerveződő, és a gazdasági szférát is magábafoglaló struktúrától.

A kezdeményezési jog megerősítése implicite azt feltételezte, hogy e gazdaság nagy egységei bomlásnak indulnak, a kis egységek létrejötte a piacépítésen és a gazdasági élet serkentésén túl a hierarchikus merevség lazulását is eredményezi.

Ezzel szemben már a jogszabályok —, főleg azok alkalmazási módja és az azt elősegítő információk — megteremtették a lehetőségét a döntési folyamat egy hierarchikus lánc mentén haladó csatornába terelésére.

A monolit struktúra természetéből következik, hogy az adott hierarchikus láncon kívülről érkező információkat is alakítani tudta úgy, hogy az azonos struktúra részeként, azonos irányultságú és azonos rendező elvek szerint felépülő részelemet saját hierarchikus láncához csatolta.

A vállalatot igen zavarta saját hierarchiába ágyazottsága. Szervezete megőrzése érdekében mégis kihasználta, és **miközben alkalmazkodott hozzá, a fennálló struktúra konzerválásához is hozzájárult.**

* Ez az írás egy nagyobb terjedelmű tanulmány rövidített változata. Önállósulási törekvések, azok meghiusulása és az új vállalatirányítási forma létrejötte a .. vállalatnál (Kézirat, Pénzügykutató Intézet, 1987.)

- ¹ Bossányi Katalin: *Érdeklődések. Áttérés az új vezetési formára. I. szakasz.* (Kézirat, 1986.)
- ² Hankiss Elemér: *Diagnózisok 2.* 228. o. (Budapest, Magvető Könyvkiadó, Gyorsuló idő, 1986).
- ³ Kialakulásukat – beleértve a gépállomási időszakot is – részletesebben tárgyalja egy korábbi munkám: *A Mezőgéptörzst kialakulása, működése és decentralizálása.* Kézirat, OVK., 1985)
- ⁴ Valójában az MT–SZOT irányelvről van szó
- ⁵ A jogszabályok szerint 1985. január és április 30. között volt lehetőség élni az önállóságra vonatkozó kezdeményezési joggal az átállásra kijelölt vállalatnál. Ezután már csak a létrejövő új irányító testület (pl. vállalati tanács) dönthet a szétválásról.
- ⁶ A KOB, a Koordináló Bizottság tárcaközi szervezet volt, és 1979 után hozták létre a felülről indított decentralizálási akciók szervezésére, koordinálására. Operatív szerve, a KOB Titkársága, a PM keretén belül működött.
- ⁷ Bossányi Katalin: *i. m.*

FALUDY GYÖRGY A MEDVETÁNC OLVASÓIHOZ

Illyéssel mindig töprengtünk azon, hogy 1849-ben, Világosnál eltörött a magyar nép gerince és Ady a kifejezője annak a gondolatnak, hogy minden reménytelen, mi mindig mindenről lekésünk. S bár 56-ban megszűnt, majd újra megvolt ez az érzésem, félelmem, most, hogy hazajöttem, látom, hogy erről nincs szó.

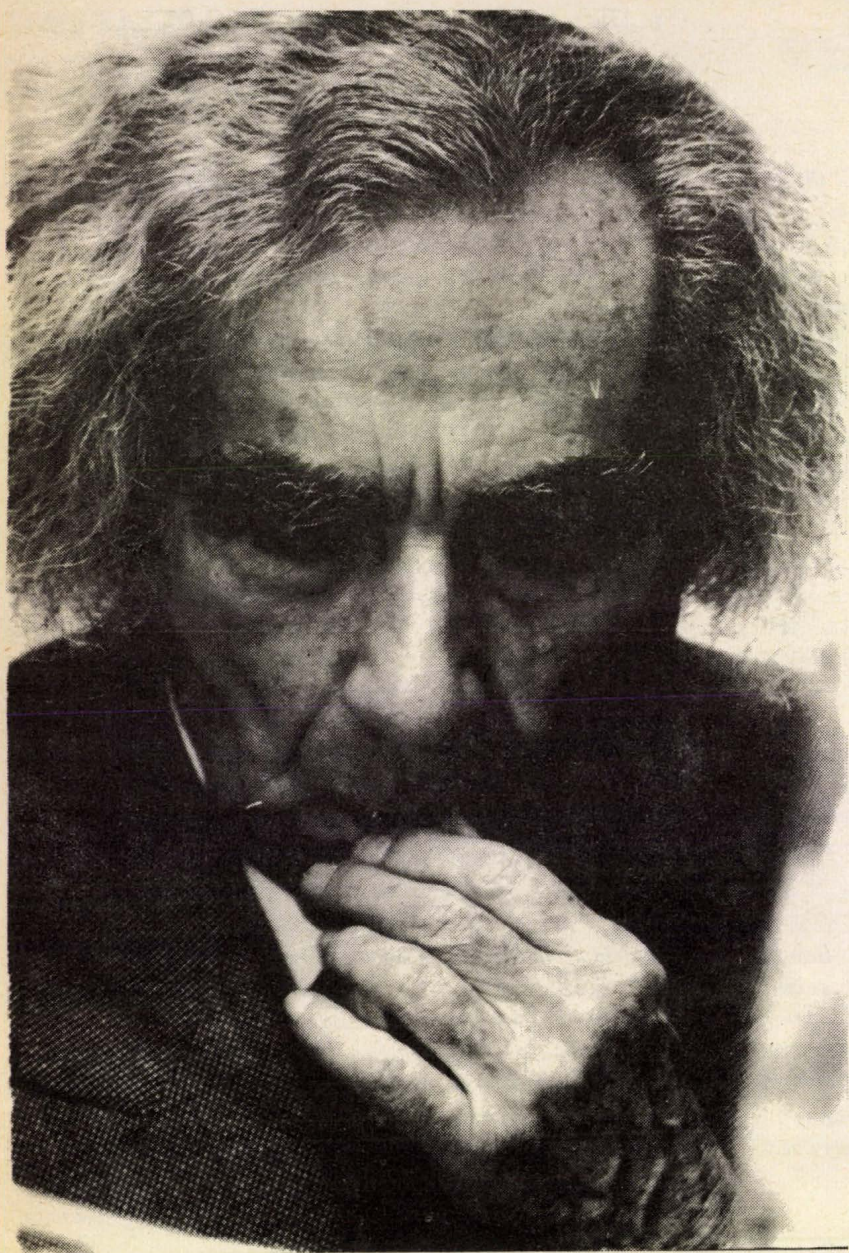
Már az utolsó két évben, Torontóban vagy New York-ban, magyar fiatalok jöttek hozzám, egyik a másik után és hívtak, hogy jöjjenek haza látogatóba. Én mindig azt hittem, hogy talán az öregek, akik még emlékeznek, szívesen fognak fogadni, de azon túl nincs tovább. De ezekkel a fiatalokkal gyönyörűség volt beszélni és külön öröm, hogy műveltek voltak, sokkal különbek a kanadai vagy pl. az angliai egyetemi ifjúságnál. Ennek leírhatatlanul örültem. S olyan dolgokról tudtam velük beszélgetni – hazai dolgokról, de a nagyvilágról is –, amiről fiatalokkal korábban sohase lehetett Magyarországon, mert túl szűk volt a látókör, talán még az írók egy részéé is. A magyar glóbusz Záhonytól és Csapnától kezdődött és befejeződött a Lajtánál. Az volt a világ. Nagy írók, zenészek híre még eljutott az országba, de hogy ennyire érdeklődjenek például politikai vagy esztétikai kérdések iránt – ez új ebben az országban.

Én itt most a szabadság levegőjét éreztem, például a Jurta Színházbeli költői esten, ahol a vad, vidám atmoszférában a horthysta idők régimódi félelmével attól tartottam, hogy majd egy rendőrhadnagy a kardját a földre dőfi és azt mondja: uraim, az összejövétel be van tiltva – de minden nyugodtan ment és természetesen, szóval boldog voltam, hogy nem hiába éltem.

*

Böszörményi és Livia filmje egy nap alatt lett készen, egyszerűen hagytak beszélni. Talán az is használt, hogy azt hittem, archívumnak készül, tehát nem kell tekintettel lenni semmire. Ahogyan elmondtam amit gondoltam, talán kicsit helytelenül, Recsk került a középpontba – holott nem Recsk az életem központja. Recsk egy kínos emlék. De mégsem volt egészen helytelen erről beszélni, mert az, hogyha szólnak Recskről, ha fölébresztik a lelkiismeretet az emberekben, az azt hiszem, erkölcsileg nagy hasznára van az országnak.

(Az interjút Murányi Gábor készítette)

BESZÉLGETÉS FALUDY GYÖRGGYEL*

V: Faludy Györgynek hívnak. Magyar író és költő vagyok. 1910-ben Pesten születtem. A berlini, a grazi, a bécsi és a párizsi egyetemekre jártam. Egyetemek után hazakerültem, meglehetősen ismert író lettem. 1938-ban emigráltam Párizsba, onnét Marokkón át az Egyesült Államokba kerültem, annak a hadseregében szolgáltam a második világháború alatt. 46-ban hazajöttem Magyarországra. 50-ben hamis vádak alapján letartóztattak. A hírhedt recski táborba kerültem. 53-ban szabadultam, aztán 56-ban másodszor emigráltam, és azóta Angliában, Máltában, Firenzében, az Egyesült Államokban és Kanadában élek. Egyetemi tanár voltam és vagyok most is. Előadásokat tartok, könyveimből, írásaimból élek.

K: Részletesebben beszélj önmagadról.

V: Önmagamról, életemről... Nézd, olyan komplikált az egész... Két emigrációval, avval, hogy hat országnak voltam eddig az állampolgára..., hogy inkább elmondok egy történetet az egész helyett. Flammarionnak, Camille Flammarionnak megjelent egy *Népszerű csillagászat* című könyve 1900-ban. 16 éves koromban olvastam. Abban volt egy nagy tábla a teljes nap- és holdfogyatkozásról a XX. században, 1900-tól 2000-ig. Az egyik teljes napfogyatkozás az Új-Kaledóniában volt 1944-ben, a másik a holdfogyatkozás Boston és Maryland között, 1968-ban. Na, gondoltam, ezeket ügyse élem meg. Mind a kettőt láttam. Az egyiket mint amerikai katona, a másikat pedig amikor Amerikába érkeztem, a Columbián tanítani.

Szóval a kép az volt, hogy ugyanakkor, 16 éves koromban fönn a Rózsadombon sétáltam, ahol egy nagy kert volt, csókákkal, ház nélkül. Gondoltam, magyar költő leszek, megveszem ezt a kertet, az még akkor nem volt nagy dolog, csinálok egy kis házat benne, ott fogok írni-olvasni, nyitott házat tartani, verseket írni, lemenni háromszor vagy négyszer egy héten az egyetemre tanítani.

Na mostan végigtanítottam majdnem minden egyetemem Uppsalától Vancouverig, és Reykjavíktól Los Angelesig, csak éppen a budapesti egyetemre nem tettem be soha a lábamat, és soha nem volt házam Budapesten. Londonban volt.

S ez bizonyos mértékig melankolikus is, de azért nemcsak melankóliát jelent, hanem bizonyos boldogságot is, hogy tulajdonképpen azt, amit igazán akartam, elértem. Legföljebb az bánt, amit én versben is megírtam, hogy nem fekszem majd Karinthy és Kosztolányi oldalán, urnámat is fejemben hordom, ugyan hol másutt hordanám.

K: Hol gyerekeskedtél? Kik voltak a szüleid?

V: Budapesten. Apám technológiai főiskolai tanár volt, aki azt akarta, hogy én is ugyanaz legyek, mint ő, vegyészmérnök, ezért a Fasorba jártam, a híres gimnáziumba. A nagybátyám, Szilárd Leó, Einstein asszisztense volt akkor nyolcadikos, amikor én elsős voltam. Furcsa, hogy abból az iskolából, ami humanista volt, tudósok kerültek ki, Nobel-díjas tudósok, Szent-Györgyi és mások, Wiegner is, azt hiszem, oda járt... No, aztán öt év egyetem, különböző egyetemek; Párizs, Berlin, Bécs.

Az apám, mondom, azt akarta, hogy vegyész legyek. Én beiratkoztam, törvényszéki orvostant hallgattam, művészetettörténetet és történelmet, és amikor már nagyon nagy volt a baj a szüleim és köztem, akkor behívtak katonának. Horthy-hadsereg, 15 hónap, amikor kijöttem belőle, akkor mondjuk bizonyos mértékig ismert költő voltam. Vasárnaponként a *Népszavában*, a *Magyar Hírlapban*, aztán később az erdélyi *Korunkban*, *Szép Szóban* jöttek a verseim. A Villon-verseknek nagy sikere volt. Túl nagy sikere, ha szabad így mondanom, mert ezeket a Villon-verseket azért írtam, mert akkoriban a saját nevem alatt ezek nem jelenhettek volna meg a cenzúra miatt, betiltották volna a lapot, úgyhogy Villont tulajdonképpen malaclopó köpenynek választottam, ha szabad így mondanom; a Villon-versek nagy részét én írtam. A *Testamentum* 384 sorából 381 az enyém és 3 a Villoné. De aztán jött a baj. Tudniillik az, hogy mindenki azt mondta: na, a Faludy a Villontól lopja a saját verseit, holott én a saját verseimet ajándékoztam oda Villonnak. Tehát mindig az volt, évtizedekig, hogy mint a színpadon. „Villon, te akarsz engem!”, tudod, hogy elélm lépett, amikor pedig a Villon is én voltam. Aztán súlyosabb idők jöttek, azt tudjátok, a harmincas évek vége felé. Egy csomó sajtóper volt ellenem. Ma, ha elmondanám a sajtópereket, már hihetetlenek lennének. A *Haláltánc balladának*, a Villonnak mondott versnek, amit egészen magam írtam, az utolsó versszak a nagyon jóindulattal beszél a parasztról; míg a többieket mind elviszi a halál, itt egy megegyezés van a Halál és öközte. A debreceni Táblán parasztlázadásra való uszításért vádoltak emiatt. De ez véges-végig így ment, nevetséges volt a cenzúra abban az időben, nevetséges, ki lehetett játszani. Egyszer egy Heine-verset fordítottam, ami azzal végződik, hogy „Ha a németek nagy öröme végre / Én, Heinrich Heine följutok az égbe / S ha igaz az, hogy olykor rosszat tettem / Úgy majd az Isten törvényt ül felettem / És megbocsát, mert az a mestersége”. Ezt odaadtam Feleki Gézának, szerkesztőnek. Azt mondta: „Gyurka, ezt nem lehet lehozni, istenkáromlásért az ügyészség betiltja a lapot, ami azt jelenti, hogy 16 nyomdász és újságíró elveszti a kenyerét.” Mondom: „akkor add vissza nekem”. Azt mondja: „azt nem, majd még megpróbálok valamit”. Vasárnap kinyitom a lapot, benn van a vers, ez a szöveg így szól: „S ha a németek nagy öröme végre / Én, Heinrich Heine följutok az égbe / S ha igaz az, hogy néha rosszat tettem / Úgy majd Jehova törvényt ül felettem / És megbocsát, mert az a mestersége” – mert a zsidó istent nem védi az ügyészség.

Legtöbbször a *Korunkba* írtam, a kolozsvári *Korunkba*, ahol szabadabb levegő volt, csak a román cenzor belekötöyögött, például a vörös színt nem lehetett használni. „Szép piros hajnal hasadt” – ebbe a versbe beleírta, hogy „szép sárga hajnal hasadt”, mert piros szín nem volt, és amikor egy német zsoldosverset lefordítottam a XVI. századból, ahol az állt, hogy „Károly császár” – V. Károly, német-római császárról van szó – „Károly császár gonosz pófáját bíborra festi Tizian”, akkor az állt benne, hogy Henrik császár, mert a Károly szót nem lehetett használni, nehogy Carol, román királyra gondoljanak. Na de ezek még tűrhetőek voltak, összesen 12 év volt már kiszabva rám, de még a Kúriához nem ment föl egyik ítélet se, amikor engemet Antal István magához hívott. Antal István igazságügyi államtitkár volt. Én azt hittem, hogy halálos ellenségem. A legszívélyesebben fogadott. Megmutatta a letartóztatási végzést a fiókjában, és azt mondta, hogy „hova akarsz menni, Gyurka?” Mondom: „Párizsba, és nagyon köszönöm, hát akkor megyek gyorsan.” Azt mondja: „miért gyorsan? Ez a letartóztatási végzés itt van a fiókomban. Ha én kapok tőled egy hónap múlva, két hét múlva, négy hónap múlva, hat hónap múlva egy képes levelezőlapot a párizsi Operával, akkor a letartóztatási végzést átadom a rendőrségnek.” Szóval több, mint másfél év Párizsban, aztán menekülés. Jelentkeztem a francia hadseregbe, nem hívtak be, menekülés...

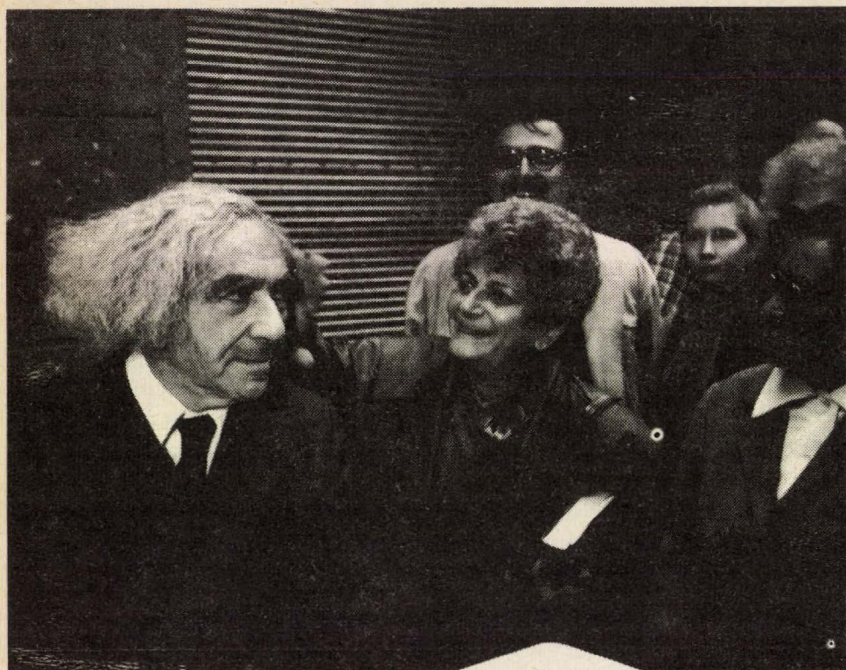
K: Miért kellett Párizsból elmenekülnöd?

V: Ennek két oka is volt. Az egyik oka az volt, hogy azok, akik elhagyták Magyarországot, Magyarországon hirtelen katonaszökevényeknek számítottak, és mi attól tartottunk, hogyha a németek elfoglalják Párizst, akkor minket kiadnak Magyarországnak – magyar állampolgárok voltunk, és odahaza, mint katonaszökevényeket, fölakasztanak. Mert az járt érte.

A másik, hogy jelentkeztünk, fiatalok, mind a francia hadseregbe. Jöttek a németek, behívni nem hívtak be bennünket, de nem tudtuk, hogy mi lesz a státusunk ilyen esetben, egyelőre hirtelen, annak ellenére, hogy civilek vagyunk, hadifogolynak visznek a németek. Ez volt a másik oka. Politikai oka is volt természetesen.

Én részben azért emigráltam, mert ezek a vádak voltak ellenem, de részben azért is, hogy ne a németek oldalán kelljen átélnem a második világháborút.

Amikor leszálltunk a teherhajóról a casablancai kikötőben, Marokkóban, öt napi éhezés után, akkor megkérdeztek minket, jelentkeztünk-e a francia hadseregbe, francia katonák voltunk-e, vagy sem. Amire büszkén mondtam, hogy igen, jelentkeztem a francia hadseregbe. Akik nem jelentkeztek, azokat szabadon engedték. Akik jelentkeztek a francia hadseregbe, azokat a franciák koncentrációs táborba vitték. Ezt nehéz manapság már megérteni, hogy az ember az életét hajlandó adni egy országért, és az az ország elveszti a háborút, és akkor lecsukják azért, hogy az ember az életét... Ez Vichy Franciaországnak a szelleme volt. A táborban azonban a magyarok megtudták, hogy ott vagyunk; a

táborból éjjel ki lehetett menni hátul a falon keresztül, szóval az egy francia tábor volt. Ha előlről közeledtél a krétával jelzett félkörhöz, akkor lelőttek. Hátul ezzel szemben a falon át lehetett ugrani, és ott volt egy arab autóbusz, ami bevitt Casablancába. Bementünk Casablancába éjjel, megnéztük a telefonkönyvben a Kovácsokat, Szabókat, Vargákat, és fölhívtuk őket telefonon, elmondtuk, hogy itt vagyunk a táborban, amire két nap múlva bejött az őrmester és minden magyart kivitt onnét, mert ezek megfizettek érte.

Így kerültünk szabadlábra. Marokkóban aztán nagy harcok voltak, nagyon komplikált helyzet, mert megérkezett a Gestapo, és minket akkor a De Gaulle-isták védtek, a Gestapo keresett, szóval... arab ruhában sétáltam hosszú ideig ottan, nem ismert meg senki, a saját feleségem se, amikor találkoztam vele. És akkor ott kaptuk meg Roosevelt meghívását Amerikába, mert a barátaink, Jászi, Vámbéry, Dorothy Thomson és mások elintézték azt. Kaptunk egy elegáns, szép meghívó levelet feleségem és én, megérkeztünk egy hajón, amelyik hat hétig ment, úgy, mint a Kolumbusz Kristóf Santa Maria-ja, és ott mindjárt börtönbe csuktak megint azért, mert csak egy meghívó levelem volt Roosevelttől, hogy „Én, Franklin Delano Roosevelt, az Egyesült Államok elnöke meghívom

önt”, és nem értesítette erről a bevándorló hatóságokat, úgyhogy azok egymással veszekedtek, amíg a *New York Post*-ban Dorothy Thomsonnak meg nem jelent egy cikke: „Roosevelt vendége Ellis Island-on”. Arra kibocsátottak, de még később, a háborúban is kaptam leveleket... a Fülöp-szigeten kaptam egyet, hogy jelentkeznem kell Ellis Islandon. Képzeld, micsoda levelezőlapot írtam vissza nekik...

A hadseregbe életrajzi okokból jelentkeztem. Ha valaki a demokráciáért ír és beszél, szabadságról ír, és aztán az áll az életrajzában, hogy a második világháború alatt, miután sokat beszélt a szabadságról, New York-i lakásán tartózkodott és két jó verset írt — ez teljesen tűrhetetlen.

Szóval az ember, ha valamiért beszél, akkor ki kell állni érte, annak ellenére, hogy tudtam, hogy az én erőim csekélyek ahhoz képest, amit a tizenegymillió amerikai ad, és se motort hajtani nem tudok, se... Tankot ugyan hajtottam, de repülőgépet nem hajtottam, csak hátul lövöldöztem a nehéz-géppuskával... A másik ok az volt, hogy a barátaim, a Szabad Magyar Mozgalom vezetői, Jászi Oszkár, Vámbéry, Károlyi Mihály Angliában harminc évvel idősebbek voltak nálam, ami azt jelenti, hogy ki kellett tennem értük. Így múlt el, külön hőstettek nélkül a háború, persze azt reméltem, hogy az európai frontra küldenek, de tekintve, hogy beszéltem angolul, franciául, németül és magyarul, ennek következtében a másik oldalra kerültem, Új-Guineába, aztán Saipanból bombáztuk Japánt, amíg a béke ki nem tört. Az utolsó pillanat az atombomba — mi már készen álltunk Japán Honsu szigetének megtámadására, ez volt az utolsó ugrás... Az amerikai hadsereg szigetről szigetre ugrott, amikor Okinában megvolt a Riu-Kiuk, a következő az lett volna, hogy ugrunk Tokio ellen... Ötmillió ember védte a szigetet. A chance ötven az ötvenhez volt, hogy az ember élve maradjon, tehát ha szabad ezt a ma átoknak hangzó kifejezést használni, az atombomba mentette meg az életemet.

Az amerikai hadseregben az ember három hónapon belül amerikai állampolgár lett, de ezt én visszautasítottam, mert a Szabad Magyar Mozgalomnak voltam a titkára, Magyarországra kívántam hazamenni a háború után, tehát nem volt értelme. Úgyhogy amikor a vezénylő tábornok odaadta nekem a papírt, írom alá, hogy amerikai állampolgár lettem, mondtam, hogy nem írom alá, és elmagyaráztam neki, hogy nincs értelme. És azonkívül nem is illik, hogy a Szabad Magyar Mozgalom egyik vezetője ne legyen magyar állampolgár, amire két katonai rendőrrel elvitetett abba a barakkba, ahol a bolondház volt, és megvizsgáltatott. Én voltam az egyetlen, akinek egy freudista hülyével való ötórás tárgyalás után egy flepnim volt, hogy nem vagyok őrült. 1946 márciusában értem haza Magyarországra. Az első dolgom — hát persze a nagy öröm volt, amit az ember érzett. Azért mentem haza, mert nem tudtam másképp az életemet elképzelni, magyar költő vagyok, mit kezdjek Amerikában?

1931-től vagyok a Magyar Szociáldemokrata Párt tagja, végigmentem az

összes pártokon tiszteletemet tenni náluk, és aztán fölmentem Kéthly Annushoz, régi ismerős és barát, és elmentem a *Népszavához*, ahol az egyik irodalmi szerkesztője lettem a lapnak. Az emigrációban írt verseim egy része megjelent 1947 könyvnapján, az volt talán az utolsó szabad lélegzésű idő, és aztán kezdett elszorulni a lélegzetem.

Miért kezdett elszorulni a lélegzetem? — Pontosan azért, mert hirtelen az állam — értvén alatta mindenekelőtt Rákosit és Révait, kezdett beleszólni az irodalomba, és beleszólni olyan dolgokba, amelyeket ők nem értettek, napi-parancsot adni kvázi az íróknak. Mondjuk egy híres eset, ami a szegény Szép Ernővel történt. Szép Ernő költő volt, jeles költő, akinek a fő témája a Margitszigeten hulló lombok voltak, az ősz leírása, ott is lakott a Margitszigeten. Tudjátok, a Margitszigeten akkor mindig szerelmespárok ültek padokon, és mögöttük, a bokrokban, egész csodálatos módon, mintha a természet így rendezte volna, feketerigók énekeltek, és a szerelmespárok, miközben csókolóztak, nagy gyönyörűséggel hallgatták a feketerigókat. Na most a második világháború alatt valahogy a feketerigók kipusztultak a Margitszigetről, a szerelmespárok ott ültek, és az legenda volt, hogy ilyenkor énekel a rigó nekik, úgyhogy a Szép Ernő azt csinálta, hogy stikában bebújt a bokrok mögé, és nagyszerűen tudta a feketerigókat utánozni, énekelte a szerelmespároknak. No, ez ellen a költő ellen megjelent a támadás, hogy egy burzsoá moslék, azért, mert a természetről, a hulló levelek szomorúságáról ír, ahelyett, hogy az új életünket, az új, szép életünket dicsérné.

Ez az egész lassan leereszkedett az emberre valahogy, például Rákosinak az a beszéde, ahol a szerelmes versek ellen szólt, hogy szerelmes verseket nem szabad többé írni, vagy legalábbis azokat, akik írnak, ne adják ki. Ez ment egyre tovább, amíg végül tulajdonképpen csak frázisokat, politikai szövegeket lehetett megírni versben, úgyhogy senki nem olvasta őket többé.

Rákosi 60. születésnapjára, amikor hiányoztam, mert Recsken voltam, megjelent egy könyv, amelyben az egekig magasztalják ezt az embert, de olyan módon, hogy ilyenek vannak benne mondjuk, hogy költőnek is ő a legnagyobb, Rákosi. Vagy a karjából erőművek fakadnak, a vállizmából erőművek fakadnak... Szóval olyan dolgok, amik nevetségesek, és amik, ha én Rákosi lettem volna, én az illetőket lecsukattam volna, hiszen teljesen világos volt, hogy hazudnak. Szóval befelé egyre súlyosabban érte az embert, nézzétek, miért.

Hát mit írjal? Hát ezeket a szövegeket leírni, annak nincsen semmi értelme. Mindenki tudta, nem használ senkinek, engem tönkretesz, beteggé tesz... és egyre szűkült a dolog. Tehát az embert írt Rákosi ellen verset, és akkor most arra gondolt, mit csináljak ezzel a verssel? Hát arról, hogy ezt kiadják egy folyóiratban vagy akár a *Népszavában*, arról szó sem lehet természetesen. Föl nem olvashatom a barátaimnak, mert félek, rengeteg ávós ügynök volt az emberek körül, akik följelentették az embert, — ezt se lehet csinálni...

K: Költők között is voltak ügynökök?

V: Jobb, ha nem említem, hogy kik, feledjünk, fátylat rá, de voltak, bőven voltak. Hát az volt az ijesztő. Tehát mit csináljak? Ha fölolvassom a feleségemnek, vagy az édesanyámnak, azok sírva fakadnak, mert ugyan megegyeznek velem, ők sem szeretik Rákosit, de mi lesz azzal az emberrel, aki ilyeneket ír? Tehát próbálom a lelkiállapotomat leírni. Vagyis a költő ír az íróasztalfiókba, a feleségének se tudja fölolvasni a verset, és a barátainak, szóval a talajt, amin áll az ember, azt húzzák ki a lába alól, és aztán nem merek az íróasztalfióknak sem írni, mert talán házkutatás lesz, megtalálják ezt, és lecsuknak húsz évre miatt. Tehát fogom magamat, bemegyek a Nemzeti Múzeum könyvtárába, és a *Martius 15-e* („t”-vel írva, régi módon) című 48–49-es lap, Kossuth lapjának a be-
 kötött példányaiba írom le ezt a verset úgy, hogy a betűket hátrafelé húzom alá, ceruzával, és aztán a kéziratot, amikor hazamegyek, összetépem, és gombócokban a csatornába dobom, egy-egy gombócot egy-egy csatornába, és éjjel azt álmodom, hogy Péter Gábornál... hogy egy ávos ül minden ilyen csatornában egy szoros halászhálóval, és a Péter Gábor asztalán összeállítják a versemet. Szóval ezzel próbálom valahogyan az ember lelkiállapotát jellemezni – és nemcsak az enyémet persze, sokan voltunk így. Persze kívülről is látszott a változás, mert a lapokban támadások és denúciációk jelentek meg, a *Szabad Népből* például, mégpedig olyan cikkek, hogy a rendőrség figyelmébe ajánlják az illetőt. Engem mint anarchistát támadtak például, ahogy régebben, mint kommunistát támadtak. Volt egy rémálmom, kezdődött azzal, hogy az ember éjjel megy az...

Andrássy út — Sztalin út — Néphadsereg útján és akkor hirtelen a házak összeborulnak, egyre szűkebb lesz az utca, amíg csak a vállammal nem érintem a falakat, és aztán kezdik a vállamat is nyomni, míg az Andrássy út 60. előtt egy ember a hajamnál fogva fölemel, és behúz az ablakon.

Szóval ez a rémálom, ez is követte az embert éjszakáról éjszakára, és ha kinézt az ablakon, ott állt az ávós autó az ember előtt. Emlékszem, éjjel nem tudtam aludni ettől, és sétálok valahol a Belvárosban, mögöttem két detektív persze, és jön velem szembe Pálóczy-Horváth Gyurka, és mögötte is két detektív. És akkor megállunk egymással szemben, és a négy detektív tisztes távolságra áll mögöttünk, és azt mondja nekem a Pálóczy Gyurka, „te meg vagy bolondulva, hogy éjjel nem tudsz aludni, hát mi bajod történhetik, te szociáldemokrata vagy, életfogytiglant kapsz. Én kommunista vagyok” — azt mondja — „engem fölakasztanak”.

Szóval a letartóztatás előtt az ember érezte, hogy le fogják tartóztatni. Leментünk egyszer Szuszkával, feleségemmel a Balatonra, Balatonszárszóra. Szárszó vonzott engemet mindig, Attila temetése, és így tovább... és a szántódi révénél aztán megálltunk abban a pillanatban, hogy a komp elindult át, mögöttünk megérkezett az ávós kocsí. Április vége lehetett, és én nagyon szeretek fürdeni.

K: *Melyik évben?*

V: Ötvenben.

Nagyon szeretek fürdeni, és mindig fürdőnadrág van rajtam, úgyhogy az autóban levettem a többi, és beugrottam a vízbe. Amire láttam, hogy a két ávós keserves pofát vág, és levetkőzik gatyára, és utánam úszik, hátha elúszom a Fekete-tengerig, vagy hova. Szóval úgy látszik, kötelességük volt, hogy az embert a saját közelükben tartsák.

No, szóval csak az történt, hogy a *Népszava* elküldött a Karlovy Vary-i Filmfesztiválra, hogy írjak kritikákat az internacionális filmfesztiválról, és a határon letartóztattak, és bevittek az ávóra. Egy nyolc pontot képező vádiratot adtak olvasni. Az egyik az volt, hogy disszidálni akartam Csehszlovákián keresztül, mikor engem hivatalosan küldtek, de nem ez volt az egyetlen eset. A második vádpont az volt, hogy fegyveres felkelést szerveztem a Népköztársaság megdöntésére, és amikor ezt elolvastam, behunytam a szememet, és láttam, hogy a könyvtáram eltűnik, szóval hogy házkutatást tartanak, és elviszik a könyvtárat. Amikor aztán évek múlva hazakerülök, az ajtóban megállok, és ott a könyvtár. Mondom a Zsuzskának, hogy hogy maradtak ezek a könyvek itt? Azt mondja, miért ne maradtak volna itt? Mondom, hát nem volt házkutatás? Nem. Szóval valakit fegyveres felkelés szervezésével vádolnak, és nincs nála házkutatás. Ez volt az első bizonyíték számomra — akkor nem tudtan biztosan még, utólagosan tudom biztosan —, hogy azok, akik a vádat koholták, azok pontosan tudták, hogy nem igaz a vád. Aztán az volt benne, hogy titoista vagyok, hogy

trockista vagyok, aztán hogy kleriko-fasiszta körökkel érintkezem, ez mind így együtt.

És az utolsó az volt, hogy a magyar népet mindennél jobban gyűlölöm. Hát ez teljesen idiotikus, hogy úgy mondjam, ez a vádpont, amire én odamondtam az illetőnek, aki magával szembe ültetett, és néha gumibotot rázott az orrom előtt, hogy hát ebből egy szó se igaz. Amire azt mondja, most nem arról van szó, hogy igaz-e, vagy nem, hanem az, hogy aláírja-e vagy sem.

Mondom neki... szóval... ha... és, ha nem írom alá?

Azt mondja, akkor szemétládában fogják magát innét kivinni.

Amire azt mondom, hogy adja ide hamar. Ez odajött hozzám, láttam, remegett a keze, mert teljesen váratlan volt, hogy valaki ezek ellen a vádak ellen nem védekezik. És aláírtam. Tizenegy kópiát kellett aláírni, és akkor jött az, amitől nevezhetnékem támadt, tudniillik attól fogva két hétig az illető nem tudott mit csinálni velem. Engem két hétre adtak oda néki, hogy ezt aláírassa velem, és én aláírtam mindjárt, öt perc alatt. Na most mit csináljon velem két hétig?

K: Miért írtad alá azonnal?

V: Mert tudtam, hogy úgyis azt csinálnak velem, amit akarnak. Szóval nem volt semmi értelme, hogy félig agyonverjenek, és akkor írom alá. Fő témájuk az volt, hogy próbáljanak vallomásokat kihúzni belőlem emberek ellen. Hát én boldogan vallottam mindenki ellen, aki külföldön volt, aki meghalt, stb., aztán játszottam azt, hogy összetévesztem az embereket. Különböző jellemek voltak, volt, aki álszent módon sajnálkozott, volt, aki ütött mindjárt, és így tovább – ez nem nagyon érdekes –, amíg végül egyre találtam, aki mindenáron azt akarta kihúzni, hogy amerikai kém vagyok. Úgyhogy először is mondtam neki, hogy ennek semmi értelme, amit mond, satöbbi, próbáltam cáfolni. Hát mondja; kérdeztem; érintkeztem én valaha valamely amerikai diplomatával vagy egyébbel? – Azt mondja, nem, hát éppen ezért vagyunk most biztosak abban, hogy maga amerikai kém. – Érdeklődtem: és hogyha érintkeztem volna? – Azt mondja, akkor az lett volna a bizonyíték rá. Szóval ezekkel nem lehetett nagyon vitatkozni, úgyhogy amikor mindenáron ki akarta húzni, hogy amerikai kém vagyok és ez már napokig ment, akkor gondoltam, egyszerűsítsem a dolgot – tekintve, hogy látszott, nyilvános főtárgyalás lesz valami nagy perben, ahogy nem lett aztán –, elmondtam neki azt, hogy 1941. április elsején New Yorkban, a 72-es utca és a Broadway sarkán lévő drugstore-ban... Azt mondja, mi az, hogy drugstore? Mondom neki: kocsma. Azt mondja, jó.

Ott találkoztam az OSS – Office of Strategic Service, amerikai kémiroda – két ügynökével, Edgar Allan Poeval, és leírtam Poe-t, a költőt, alkoholikus, magas homlokú, konya bajszú, rokonszenves képű... – A rokonszenvest hagyja ki! – ordítja az írógépelő kisasszonynak az ávós –... és a Walt Whitmannel, egy fehér szakállú emberrel...

Azt mondja, na és más nem volt? Mondom, más? Ez addig nyúzott engem, amíg kitaláltam az ebédszünetben, ami közbe orral a falnak álltam, az ördögöt. Hogy az volt a harmadik. Úgy mondtam el neki, hogy a harmadikat, azt Z. E. Zebulon Edward Bubelnek Belzebubnak hívták, az ismertetőjelei azok voltak, hogy két dudor van a homlokán, hogy löcslábú, sántítva jár, és hogy Rasolszaga van, amit ortodox izraeliták használnak a borotválkozásnál, hogy kést ne használjanak... Azt mondja, az hol lakik? Mondom neki, Babilon, Ninive utca 42. Azt mondja, velem akar izé... maga állat, én tudom jól, hogy a Babilon csak a Bibliában van. Mondom, nem, Babilon Long Island-on van, New York államban, hívja föl a telefonközpontot. Ordított, átment a szomszéd szobába, és megnyugtatta visszajött, mert én tudtam, hogy van Babilon Long Islandon, persze. Na most, erről a háromról, szóval az ördögről, Edgar Allan Poe-ról és Walt Whitmanról aztán lenn a földszinten este kemény papírra személyleírást kellett adnom, amit lemásoltak, és kiküldtek az ávó posztokra a határra, hogy ha az ördög jön kémkedni, akkor lefogják. Később állandóan jöttek avval, hogy maga az, aki a Poeval esküdött össze. Mondtam, hogy oe-val kell írni, de „Pó”-nak

kell ejteni. Ez inkább az én mulatságomra volt, ha szabad így mondanom, hogy valami kis szórakozásom legyen ezen a rettenetes helyen.

K: Végül is az Államvédelmi Hatóságon hogy záródott le az ügyed?

V: Az ügyem úgy záródott le, hogy fölvittek végül a Péter Gáborhoz – ezt nem szívesen mondom el, mert harminc év múlva senki nem hiszi már el, mert az a kor, ez az időszak lezárult, és mindaz, ami benne történt, az hihetetlennek tűnik, úgyhogy én nem szoktam elmondani, és most is csak inkább a kortársaknak mondom el, akik tudják, hogy igaz.

Szóval fölvittek a Péter Gáborhoz, aki a nagy íróasztala mögött ült bőrfoteljében. Kínált nekem helyet, cigarettát, alkoholt, minden fenét följajánlott. Előtte egy dosszié feküdt a nevemmel, jó nagy dosszié, amire megkérdeztem, miután engem is tegezett, természetyszerűen vissztegeztem, és megkérdeztem, hogy olvastad-e. Azt mondja, nem olvastam, de belenéztem. Mondom, és van benne valami értelmes, kézzelfogható vád ellenem? Azt mondja, nincs. Mondom, nagyszerű, ez azt jelenti, hogy kikerülök innét. Azt mondja, nem. Behoztak, és itt is fogsz megdögleni. Kérdezem erre, hogy miért? Azt mondja, mert rád nincs szükség. Mondom, költőkre nincs szükség? Azt mondja, hülyékre nincs szükség. Mondom, miért hülye? Amire ő átnyúl az íróasztalon, már ingben ültem ottan, csupa vér... föl volt szaggatva az ing, megráz engem, és azt mondja: Te nem volnál hülye, aki Amerikából jöttél haza ebbe a szarba?! Szóval ez annyi volt, mint a halál-ítélet, úgy hangzott. Mondom, ez az, amit a jövőkor nem hisz el, én nem is írtam meg soha. Pálóczy Bubinak egyszer elmondtam, ő írta meg a *Sunday Times*ban, lehet, hogy egyesek... innét tudják ezt. Utána, pár nappal később, egy gépelt papírlapot nyújtott át nekem az egyik ávos a kihallgatáson, amelyen az állt, hogy állambiztonsági okból – pontok – évre internáltak. Mondom, hány évre? Azt mondja, hogy számoljam meg a pontokat. 25 pont – 25 év. Ez volt az úgynevezett ítélet. Ezzel végződött, és aztán Kistarcsára vittek, és két héttel később Recskre.

K: Amikor megérkeztél Recskre, milyen állapotokat találtál?

V: Kérlek, az még az eleje volt Recsknek, szóval az úgynevezett vad, nem organizált állapot, ami azt jelenti, hogy a fák tetején, mint őskori fészkeken, ahol emberek laktak, ott ültek az ávosok fönn géppisztollyal; az emberek a tábort építették – „Tiéd a börtön, magadnak építed!” jelszóval.

Aztán lassanként bizonyos mértékig nem rendeződtek, de tisztázódtak a dolgok. Tulajdonképpen Recskben tanultam a legtöbbet életemben emberekről, a világról. Ebben a bezárt 1600 vagy 16 000 négyszögölben többet tanultam, mint kinn. Mindenekelőtt az volt a nagyszerű benne, hogy aki gonosz volt, az még gonoszabb, és aki jóindulatú volt, az még derekabb lett. Úgyhogy az emberek szétváltak hirtelen. Jóкаи Mór fekete–fehér világa volt az ember előtt, tudta, hogy kiben lehet teljesen megbízni, hogy az életünket adjuk egymásért, és ki az, aki egy szelet kenyérért az embert beárulja és tönkreteszi.

Ez volt az egyik tanulsága a dolognak, de hát rengeteg tanulsága volt, s inkább csak a tanulságokról akarnék beszélni, mint bármi másról. A másik váratlan tanulság abból fakadt, hogy a nevelés következtében, és a múlt század végi – század eleji pseudomaterialista elgondolások miatt az embernek bizonyos elképzelése volt testről és a lélekről, ami, azt hiszem, nagyon messze fekszik a valóságtól. Tehát mi csodálkoztunk azon, hogy a testünk mindenekelőtt milyen nagy segítséget nyújt nekünk, hogy a léleknek, vagy annak, ami szellemi, micso-da hasznára van rögtön, hogy milyen automatikusan tudja, hogy a szakállnak lassabban kell nőnie, s a körmeink lassabban nőttek. Testünk igyekezett, hogy többet fogyasszon, de kevésbé éhezzen, az ember bőre pedig megkeményedett. Úgyhogy ha az eső végigcsorgott a hátunkon – az első három hónapig folyton, folyton és folyton esett az eső, ősszel – első nap a köpenyünk ázott át, második nap a zubbonyunk, harmadnap az ingünk, negyednap a patak az ember gerincén folyt, az ember úgy érezte mégis, mint hogyha egy másik valakinek a gerincén folyna, nem a magáén. A bőrünk mögé behúzódtunk egy pár milliméternyire. Nem fájó olyan nagyon az ág, amelyik belénk kapaszkodott, a pofon vagy a rúgás, amit az ávóstól kaptunk. A test védekezett. De védekezett min-

den más irányban is. Volt, ami kifinomult, volt, ami eltompult. A szaglásunk az kifinomult. Ha az ember dolgozott, akkor éhenhalt — ha igazán dolgozott, ahogy azt megkívánták. Tehát az egyetlen mentségünk a szabotázs volt. A szabotázs jelentette az életet, a munka a halált. Mint a német táborokban. A német munkatáborokban mondjuk a negatívum az volt, ami Recsken nem volt, hogy az embert helyben vitték a gázkamrába, avagy helyben agyonlőtték vagy beledobták a tűzbe. Ez nem volt. Nem volt legalább ilyen mértékig. Egyszer a Jahnkét lőtte agyon valaki a telegráfnál, de általában ez nem volt.

A másik azonban az volt, hogy a német táborokban, mint ahogy mondták nekem azok, akik ott voltak — a Dálnoky, a Gábory, szóval volt, aki mind a kettőben volt —, hogy a nagy reményük az volt, hogy vége lesz a háborúnak, míg mi Recsken a végét nem láhattuk előre, tehát nem tudtuk, hogy ez tart még öt évig, tíz évig vagy harminc évig. Ugyanakkor azonban, ha szabad így mondanom, volt egy bizonyos óriási optimizmus, tekintve, hogy nem lőttek bele az emberbe, szóval a kegyetlenségnek az a fajtája, ami a náci táborokban napirenden volt — kivéve Dachauban — az hiányzott. Egy ideig vártuk, hogy éhenhalunk mind és ez lassan, lassú lépésekkel jött, az egy borzalmas rész volt. Erről nem is akarok beszélni, olyan rettenetes volt. De általában a szellemi élet egy bizonyos optimizmust tartott fenn bennünk, mindenekelőtt az, hogy este összejöttünk. Eleinte az első pár héten tizenkét vagy tizennégy órát dolgoztunk, és holtfáradtan bekergettek bennünket a barakkba, úgyhogy a csizmánk odadagadt a lábunkhoz, nem tudtuk lehúzni, és úgy feküdtünk sáros csizmával a törek szalmán, és aludtunk, azután reggel kikergettek minket újra dolgozni, és ez így ment 364 napig egy évben, kivéve május elsején, és kezdtünk elállatiasodni, amikor aztán lassan rájöttünk arra — és ez nagyon szép, erre Dachaut kivéve a német táborokban nem volt lehetőség —, hogy holtfáradtan ugyan, munka után, azután, hogy a barakkban leoltották a villanyt, kis csoportokat alakítottunk. Ezeket eleinte lehurrogták a többiek, de aztán mindenki irigyelte és csatlakozott hozzájuk. Különböző csoportok voltak. Voltak magányosok, mint Czebe Valér. Czebe Valér operákat tudott fütyülni. Szóval a *Don Giovannit* elfütyülte. S az emberek hallgatták. A Reinprecht Tóni, volt demokrata veszprémi főispán, egész Shakespeare-darabokat tudott kívülről szórul-szóra, magyar fordításban, úgyhogy volt olyan este, ez már a vége felé volt, hogy színlelőadást rendezett, szünetekkel közben, és az egész szöveget játszotta. Az én szalmazsákomon, cuccomon tizenketten szoktunk összeülni. Ez nem azt jelenti, hogy előadásokat tartottam, hanem azt, hogy beszélgettünk. Mindenki hozzáadta a magáét.

K: Kikre emlékszel?

V: Ó, mindekire. Egry, Gábory, Garamvölgyi, Berzsenyi — ez négy, azok feküdtek közvetlenül mellettem, aztán a... a Domokos, a... mindjárt megmondom, hogy milyen Domokos, a vágóhídi mészáros gyerek, szóval... próbálom így ösz-

szeállítani néktek, hogy minden osztályból, minden társadalmi rétegből, szegényparaszt, vagyonosabb paraszt, munkás, rossz proli, jó proletár, rossz úr, jó úr, rossz dzsentrí, jó dzsentrí, jó polgár, rossz polgár... szóval ez mind együtt volt, a jó több volt, mint a rossz, de a rossz is volt.

K: Tudományról, technikáról, ilyesmiről is volt szó?

V: Volt. Nálam kevésbé. Nálam inkább filozófia és vers volt. Nyeste Zoli a relativitás elméletét adta elő; volt, aki geográfiát, volt, aki a népvándorlásról beszélt... volt, aki terveket szőtt a jövőre – nem politikai terveket –, hogy Budapestet hogy kéne újjáépíteni. Ilyen beszélgetéseket tartottunk, holtfáradtan ugyan, azután amikor a nagy éhség ideje jött, amikor nehéz testi munkához 1200 kalóriát kaptunk, szóval kötörshez 1200 kalóriát egy nap, amit nehéz elképzelni, hogy bírni lehessen, de lehetett – ebben az atmoszférában kezdtek az emberek éhenhalni. Az éhenhalás az azt jelentette – télen volt –, hogy előzőleg látni lehetett, hogy ki fog holnap éhenhalni. A szemébe kellett nézni, és lehetett tudni 24 órával előre. Segíteni ezen nem lehetett természetesen. Persze meg voltunk esküdve a Domivel és az Egry Gyurkával, hogy megmondjuk egymásnak azt, hogy most te vagy soron, de azért hazudtak, mert én emlékszem, egy reggelen, amikor mondták mind a ketten – a biztonság kedvéért min-

dig mind a kettőt megkérdeztem, mert kíváncsi voltam, és már az ember nem félt nagyon, van egy bizonyos stádium, amikor az éhhalálhoz ez a része nem a test éhsége, nem a gyomoré, szóval nem a gyomor fáj többé vagy az üres, hanem az egész test éhezik, gyengül el, az embernek a szem-sarkai fájnak – és mondták, hogy teljesen rendben vagy, és akkor kimegyek a vécére, és látom, hogy ott bőgnék mind a ketten, hogy én aznap meg fogok halni. Mondom nekik siratóasszonyok, korai még!

Hát persze, a siratóasszonyok azt csinálták, hogy amikor a kabátomat föl húztam, az tele volt kenyérral, amit összeadtak.

Dolgoztunk kinn, és hirtelen az az ember, aki az éhhalálhoz közeledett, a hóban elkezdett rohanni, mert bizonyos mértékig az eszét vesztette, és roppant gyorsasággal rohant hús vagy harminc métert, amire utána kiáltott az ávós vagy a kápó, hogy álljon meg, de az nem állt meg, hanem futott tovább, és aztán összeesett a hóban, akkor bevitték a gyengélkedőre, öntudathoz nem ébredt többé, két-három nap múlva meghalt.

Szóval ebben a rettenetes atmoszférában, ahol minden nap egy ember, két ember, néha három ember halt éhen, egyszer bejövök a... bejövünk, behajtanak minket a hóban a barakkhoz, este, és én kiálltam a barakk elé a hóba mosakodni, amikor odajött hozzám Borostoby Jóska. Borostoby Jóska nyíregyházi városi tisztviselő volt, nagyon derék, magas ember – a magas embereknek nehezebb dolguk volt, mert hiszen ugyanannyi kosztot kaptak, mint a kicsinyek – odajött hozzám, és azt mondja: Gyurka, megbocsátasz ugye nékem, de én a ma esti előadásodra, tudom, Platónról fogsz beszélni, nem jövök el. Én próbálom a növények életét élni. Egy órával több alvást adok magamnak, talán... talán így könnyebben túlélem. Amikor ezt mondta, én olyan gyenge voltam, hogy becsuktam a szememet, nem feleltem rá neki mindjárt. Becsuktam a szememet, ebben az éhínség-éhhalál állapotban az idő megszűnik hosszúnak lenni, megrövidül rettenetesen, és az embernek folytonos hallucinációi és fantáziái vannak; a nagyanyámnak a verandáját láttam a virágokkal, januárban, és éreztem a virágoknak a szagát, a jácintoknak a szagát, és megfellelkeztem a Borostobyról. Amikor kinyitottam a szememet, a Borostoby már nem volt ott. És visszamentem a barakkba, és arra gondoltam, most illenék odamennem a Borostobyhoz, és meggyőzőnöm arról, hogy ne adja föl magát, ne próbáljon az alvásba menekülni, mert az nem menekülés, jöjjön el az előadásra, de olyan fáradt voltam, hogy nem mentem el. Bizonyos mértékig ezért felelősséget is érzek magamban a halála miatt. A Borostoby Jóska nem jött el az előadásra, és öt vagy négy nap múlva, nem emlékszem pontosan, elkezdett szaladni a hóban, összeesett és meghalt.

Akkor lett világos először előttem az, hogy a szellemi élet, ha kalóriát nem is ad, de lelki kalóriát ad nekünk, valahogyan a magatartásunkat az étellel szemben megerősíti, szóval éltet. Azok közül, akik ilyen előadásokra jártak,

senki meg nem halt. Senki meg nem halt, és ezek közt voltak erős emberek, gyenge emberek, és aki ezt otthagya, az egy pár nap múlva elpusztult. Ez az, amit soha nem tudtam, és itt tanultam meg először, hogy a szellemi élet folytonosságának fenntartó és erősítő ereje van. Én azt nem állítom, hogyha valaki szellemi életet él, és négy hétig nem kap semmi ennivalót, az nem hal meg, nehogy félreértsetek engem. De mégis roppant segítség, mert van egy olyan lelkielő, amelyik az embert segíti és támogatja messze túl azon a mértéken, ahogy azt tanították vagy el akarták volna hitetni velünk.

Szóval ez is maradandó recski élményem.

K: Mit éreztél, volt valami tendencia az éheztetésben, mi volt a tábor célja?

V: Ők nem tudták pontosan az én nézetem szerint, hogy mit akarnak velünk. Hol úgy volt, hogy éhen akarnak halatni valamennyiünket, hiszen a dolog például erre ment ki 51 telén teljesen világosan, aztán hirtelen úgy tűnt, mint hogyha parancs jött volna a Péter Gábortól vagy honnét, hogy ne halasszanak bennünket éhen. Szerintem akármit is csináltak volna, ha ezt folytatják, akkor 54 végére, 55 elejére nem marad csak tíz–tizenöt ember élve. A tábor föloszlata, a vége éppen a lehető legutolsó és a legjobb pillanatban volt, ha szabad így mondanom. Akkor, amikor a végkimerülés kezdett mutatkozni majdnem mindenkin.

K: Véleményed szerint mi volt annak az oka, hogy a többivel ellentétben teljesen sterilen, elszigetelve tartották ezt a tábort?

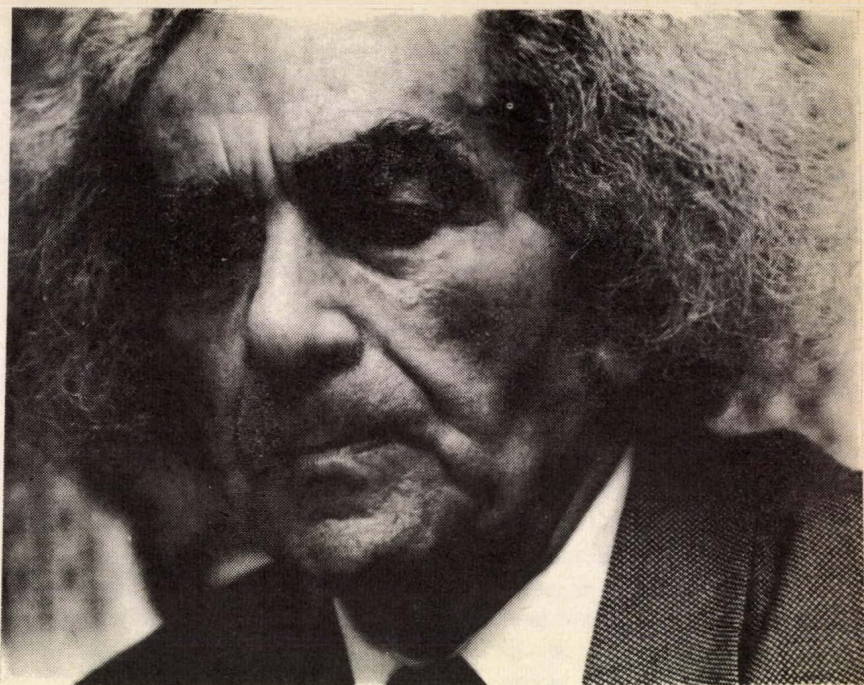
V: Hát ebben az államrendőrségi, az Államvédelmi Hatóság rendkívül szégyenlős volt, szóval, hogy ezt meg ne tudják külföldön, annak a kedvéért minden lehetőt megcsináltak.

K: Milyen érzést váltott ki belőled, amikor Michnai megszökött?

V: Roppant öröm, persze. Egy kis diadal. Az állandó... hogy mondjam... egyik veszteség a másik után, és akkor hirtelen valakinek sikerül, ami teljesen lehetetlennek tűnt előttünk, megszöknie, és hírül adja majd a világnak, vagy az országnak, megtudják, hogy mi van, és talán segítenek rajtunk, vagy bizonyos mértékig megváltozik a helyzet, azt gondoltuk.

Megszökött, és aztán a rádióban, a Szabad Európában bement a 800 embernek a nevét, hát a feleségem abból tudta meg, hogy élek, és mások is, azt hiszem. Ugyanúgy volt nálad is.

Az amerikaiak nem tudták azt, hogy a recski tábor, egy ilyen nagy tábor él – kivilágítva, Magyarország két legmagasabb hegycsúcsáról, a Kékesről és a Galyáról szabad szemmel lehetetlen meg nem látni – és nem hitték el a Michnai-nak, akinek a szeméből látni, hogy ő tisztességes ember, hogy az igazat mondja. Hanem azt hitték, hogy egy kém, akit kiküldtek. Hát szóval ez valami olyan rettenetes, annyira elképesztő volt, hogy én el sem tudtam hinni, amíg aztán Michnaival persze nem beszéltem, és nem tudtam meg a dolgot.

K: Milyenek voltak a táborparancsnokok, és milyenek az örök?

V: A táborparancsnokokról persze nem tudok sokat. Az örökről már többet tudok. Hát szóval ezeknek a nagy része olyan ember volt, akiket besoroztak, aztán bevitték oda valahova, amiről nem tudták pontosan, hogy micsoda. Elmondták nekik rólunk, hogy mi vagyunk a földbirtokosok, a fő fasízták vagy nem tudom én, mi mindent mondtak rólunk, és ezt elhitték, mert hiszen nem volt módjuk megcáfolni. De ezt elhitte esetleg más is, már akkoriban az országra is roppant nyomás nehezedett. Amikor engem egyszer elvittek szent lapátolni a recski állomásra éjjel, akkor egy parasztember közeledik felém, és amikor meglát, fölemeli az öklét, és azt mondja: Ugye, most szenvedsz, rohadt kulák! Szóval ilyen szempontból az ország félre volt vezetve, a közvélemény félre volt vezetve, mindent hamisan tudtak.

K: Milyen volt a kötőő munka?

V: A kötőő munka kellemetlen volt. Talán a legnehezebb munka, amit életemben csináltam, mondjuk versíráson kívül. Az nehezebb, még annál is.

K: Tudta valaki az örök közül, hogy te költő vagy?

V: Igen. Maga a Kisfaludy Sándor, mondta nekem az egyik, és bejött azzal, hogy a recski leány szeretőjének az emlékkönyvébe egy verset írjak neki.

K: És mit írtál?

V: Nem írtam, megtagadtam. Azt mondtam, hogy verset nem írok neki, de mondok szívesen verset este. Ez egy trükk volt a részemről, mert este összeverték mindig minket. Kiállítottak a folyosóra, és végig véresre vertek; és mondtam este nekik a verseket, és a Maupassant és Csehov novellákat, és mindent, ami eszembe jutott – soknak nagy sikere volt, az *Ezeregyéjszaka*nak különösen.

K: Írtál verset Recskén?

V: Nagyon sokat. Sokat mindenekelőtt azért, mert hiszen az ember azt hitte, hogy meghal. Arra volt 95 százalék lehetőség, tehát az ember megpróbálta azt, amit addig nem írt meg, és magát Recskét is, és azt egészet, amit az ember érzett, megírni – hát persze ez nem volt könnyű, tekintve, hogy papírunk, ceruzánk nem volt, és azon kívül az ember sose lehetett egyedül. Persze én írtam verset az amerikai hadseregben is, amikor nem voltam egyedül.

Na mostan az igazi, helyes dolog, ahol jól éreztem magamat, az a fogda volt, ahol ugyan enni alig kaptam, még kevesebbet, mint kinn, de nyugton hagytak, akár a sötétzárkában, akár egy magáncellában és ahol tudtam verset csinálni. Ez azt jelentette, hogy elhatároztam, hogy mit írok meg – az ember vizuális fantáziája óriási módon működik, mielőtt az írást kitalálták is volt vers, állítólag a homéroszi himnuszok, az *Iliász* és az *Odüsszeia* is vagy pl. a *Kalevala* is olyan korban keletkezett, amikor nem tudtak írni, hát szóval nincs semmi akadálya, hogy az ember a fejében csinálja, a baj legfeljebb az, hogy én vagyok a kézirat. Tehát ha én nem élem túl, akkor a kézirat sem éli túl.

Szóval, föl-alá jártam mindig a cellában, két és fél lépés így, két és fél lépés vissza, két és fél – két és fél, negyven kilométert általában egy nap, ami jól esett, dehát katasztrófa volt kaloriter. Hanem, amikor később nagyon éhes voltam, akkor megtöltöttem a csizmámat homokkal, utászcsizma, rohadt régi utászcsizma volt, úgyhogy állni tudtam, nem kellett így szétnyújtanom a könykömet, hogy állva tartsam magamat, a köpenyt a fejemre, és így állva – pfú, én vagyok a nagy költő, írom a verset!

Na most 40 sort körülbelül minden nap, ami azt jelentette, hogy a nap, amelyik a fogdában 12 órát – 20 órát – 40 órát látszott tartani, 3 órát tartott. Már megint este van. Szóval rettenetes gyorsan múlt az idő, ami egy gyönyörűség volt. Minden sort, amit írtam, megismételtem negyvenszer-ötvenszer is, este elmondtam az egészet, amit aznap írtam, és másnap reggel mindazt, amit eddig írtam. Na most jött a nagy rémület, hogy kikerülök a fogdáról... A barátaim megtanulták. Volt olyan, aki ezer sort, volt, aki ezeröttszáz sort tanult meg. Van egy versem, amit a Zsuzskához írtam, a feleségemnek még az ávón, és amikor kiszabadultunk, én az utolsó csoporttal szabadultam, a többiek előbb szabadultak, az egyik fölment – Egy Gyurka volt – a feleségemhez, és elmondta azt a verset, amit neki írtam, az első három versszakot, és azt mondta, tovább nem tudom, de holnap jön föl hozzád a Gábor Gyurka, aki az utolsó négy verssza-

kot tanulta meg, és az elmondja majd neked az utolsó négy versszakot. Így kerültek ki. Azt gondoltuk, hogyha mindnyájan meghalunk, leggéppuskáznak minket, tömegsírba vetnek, akkor is ketten talán kimásznak a tömegsírból, és azok között talán lesz olyan, aki ezt a verset tudja. Ez boldogság volt. Azt hiszem, hogy a kényszerítő körülmények, a halál közelsége használ a költőnek, és talán jobb verseket ír, hogyha fél a haláltól, mint hogyha a halállal nincs szemben.

Azért ilyen fontos, hogy beszéljünk az egészről, és beszéljek, mert kell, hogy Recsknek tisztas emléke maradjon – mindenekelőtt azért, mert 30 év múlva ezt már nem lehet elhinni, és kell, hogy a derék, tisztas tanulságot ebből levonják, és a másik oka talán az, hogy már az élők se nagyon hiszik el. Én magam is néha, hogyha próbálok rá visszaemlékezni – rendszeren próbálok nem visszaemlékezni rá –, én sem tudom elhinni teljesen többé, realitásnak fölfogni, olyan lehetetlen volt – olyan lehetetlen volt, hogy Voltaire után és a felvilágosodás után, a XIX. század után, ez jöjjön Európa középebe.

K: Harminc vagy negyven év távlatából él-e gyűlölet a szívében Recskkel szemben?

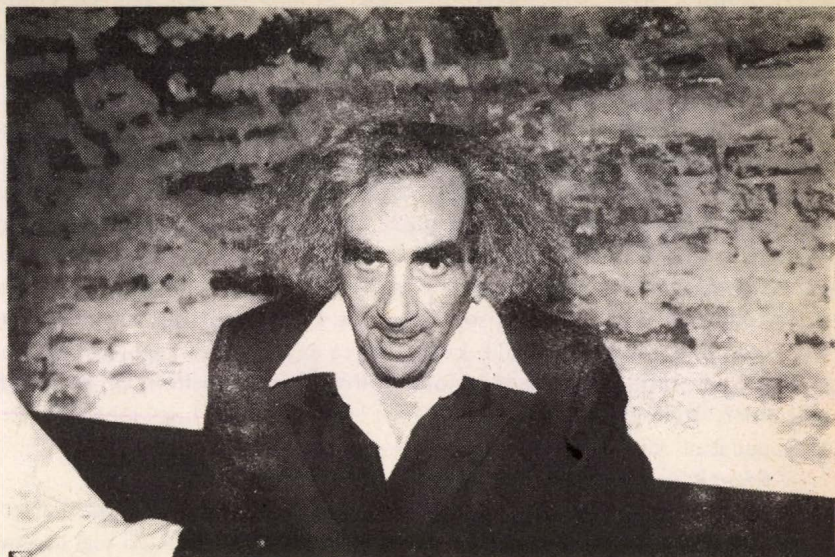
V: Nem. Túl sokat tanultam ahhoz, túl sok jó barátal találkoztam, az ország keresztmetszetét, amit sose ismerhettem volna meg, azt ott megismertem, és rengeteget tanultam pszichológiailag, egyéb szempontból is. És nem Recsk szerint ítélem meg az embereket, szóval nem úgy gondolom, hogy ez mit csinált volna, ha Recskre kerül, ez tisztességes ember lett volna vagy nem. Örültem mindenkinek, aki nem került Recskre.

K: Mikor és hogyan szabadultál?

V: Recskről szeptember 17-én, 1953-ban, a dátumot nehéz elfelejteni. Az utolsó csoporttal jöttem ki, úgyhogy a feleségem már azt hitte, hogy nem szabadulok, hanem elvittek valahova másik intézetbe. Szabadultam – hát eleinte rettenetes boldogság volt, hogy nem jár valaki mögöttünk, hogy ablakot lehet megint látni, hogy széken lehet ülni, hogy gyufát lehet zsebben tartani, és így tovább, hát szóval a szabadságnak azok a természetes és primitív dolgai, amiket itt kinn mindenki megszokott, és nem tud többé elképzelni, hogy anélkül éljen, és ami örök örömet ad az embernek. Én 33 vagy 34 esztendeje vagyok boldog ezért, hogy egy szék van alattam, vagy hogy sétálni tudok, vagy... szóval a szabadságot most tudom csak igazán értékelni, életem második felében. Én addig természetesnek tartottam.

K: Hogy alakult a sorsod később?

V: Az első három esztendőben otthon nem dolgoztam, nem vettem részt az irodalomban, csak fordításban, tekintve, hogy dolgozni nem tudtam, megtiltotta a Hajnal professzor nekem, mert olyan rossz állapotban voltam. Lapnál dolgozni nem akartam, ugyanakkor az a nehézség volt, hogy senki nem merte az állást megtagadni tőlem, és senki nem mert adni állást nekem, egyiket se. Szóval nem tudták, hogy velem mit csináljanak, úgyhogy Illyés a következőt találta ki. Fordítani hajlandó vagy – kérdezte. Mondtam, igen. Na, jó. De az úgynevezett nagy kutyák kapták a francia, az angol és a német fordításokat, azt a három nyelvet, amit elég jól tudtam. Tehát mi legyen velem, mert én abból aztán nem eszem, egészen 56-ig, vagy 55-ig. Úgyhogy végül Illyés kitalálta azt, hogy én kitűnően beszélek svédül, norvégul, dánul, hollandul, és izlandiul. Egyik nyelvet sem beszélem, de ő tudta azt, hogy ezekből a nyelvekből nincs nagy kutya a fordításra, tehát megkapom, és azt, hogy mindezeknek a jelentősebb írásai le vannak németre fordítva úgy, hogy egy der, die, das abból ki nem maradt, úgyhogy ezeket a német fordításokat tudom használni, és hogy a kontrollszerkesztő egyáltalán nem tud svédül, dánul és norvégul, tehát félni fog tőlem, amikor meghallja, hogy én tudom azokat a nyelveket. Kontrollszerkesztettem Andersen Nexőt, fordítottam a hollandból, és így tovább, egy egész csomó könyvet, egészen addig, 55-ig, amíg minden megváltozott, amikor aztán elhatároztuk, hogy lefordítjuk Shakespeare-t. Na mostan, azt mondták akkoriban a párthatóságok, amikor ezzel az ötlettel előálltunk Vas Pistával, Szász Bélával és másokkal együtt, hogy mi haszna van a pártnak, az akkori pártnak Shakespeare-ből. Hát erre hirtelen nehéz volt felelni, amíg Lukács György egyik tanítványa nem írta meg az esszét, amiben elmagyarázta, hogy a Shakespeare volt a középkori feudalizmus legnagyobb gúnyolója, lásd a *III. Richardot*, a *II. Richardot*, és így tovább, és erre megkaptuk az engedélyt, és jött Shakespeare harmadik kiadása magyarul, én fordítottam Gáspár Bandival együtt. Ez volt körülbelül a története annak a három esztendőnek.

K: Miért emigráltál újból?

V: Miért emigráltam újra? Hát ez egy nagy vita volt a feleségem és köztem. A feleségem 56-ban a *Népszavában* három cikket írt az ávóról. Ez azt jelentette volna, hogy ha maradunk, akkor őt becsukják, nem lehetett tudni, mennyi időre. Nem akasztják föl, de becsukják mindenképpen, és én ezt nem akartam, és én magam is abban a helyzetben voltam, hogy nem voltam biztos abban, hogy velem mi történik, hogyha maradok. És Recsk után még egy börtönt az ember nem tud élve kibírni, ezt is tudtam, és ezen kívül sok mondani- és írnivalóm volt még. Ha nem lett volna, akkor maradtam volna, de sok minden volt, amit csak külföldön lehetett elmondani. Úgyhogy a lelkiismeretem vitt oda. A lelkiismeret, és azon kívül rendkívül keserűen mentem ki, mert hiszen magyar költő vagyok.

K: Hogy alakult a sorsod kint?

V: Kérlek szépen, magyar költőnek nem könnyű kinn lenni, és még sokkal nehezebb volt régebben, amikor arról szó nem lehetett, hogy az embert angolra vagy franciára lefordítsák. Ez bizonyos mértékig megváltozott. Mi mindig feladatunknak tartottuk – a mi alatt értve a kinn lévő írókat, Cs. Lacit, Szabó Zoltánt, Pálóczy Horváth Györgyöt, és így tovább –, hogy ha lehet, ne magunkat propagáljuk csak, hanem a magyar irodalmat. Ezen dolgoztunk és dolgozunk Gara Laci nagy segítségével, aki az első olyan magyar antológiát produkálta franciául, ami olvasható, és szép, amely a magyar költészetet franciául is

megszilárdította, mert a hivatalos fordítások, és mindaz, ami, akár külföldön azelőtt megjelent, akár pedig a Corvinától most jön, kevésbé használható. Derék munka, ha szabad így mondanom, de nincs köze a költészethez.

K: Hova utaztál?

V: 1956 után először Londonba mentem, ott az *Irodalmi Újság*ot szerkesztettem több évig, utána, feleségem amikor meghalt, elmentem egy évre – másfél évre Firenzébe, és Málta szigetére, aztán meghívtak Kanadába a barátaim, ott tanítottam a Columbia egyetemen, és azóta mindenféle egyetemen, úgy értem azt, hogy a University of Californian, az University of Toronton és más egyetemeken tanítok most is. Egyike vagyok a legöregebbeknek, akik mindenüvé utaznak és tanítanak minden évben sok helyen, sokszor, ami nagy öröm nekem. Most jelent meg a huszonkettedik könyvem, ez egy magyar–angol könyv, van egy nagyszerű fordítóm, Kanada legjobb költője. Robin Scallton, aki lefordítja a verseimet, úgyhogy bizonyos mértékig azt lehet mondani, hogy jobban ismernek Kanadában, mint Magyarországon, ami szomorú.

K: Mit jelent egy magyar költőnek emigrációban leélni az életét?

V: Jót is, rosszat is egyformán. Nehéz a kettő közt választani. A rossz persze mindenekelőtt az, hogy az ember nem él a saját hazájában, nem a régi barátai közt nő föl, nincs hazai közönsége és idegen földön fog meghalni. Az ember azt érzi, hogy a kerepesi temetőben kevésbé hal meg, mint másutt, már Petőfi is mondta, ha jól emlékszem, mikor Jókaival sétáltak arra, azt mondta, Móric, ha Isten éltet, akkor itt temetnek el.

Az emigrációban talán ez a legfontosabb negatívum, és az, hogy a közönség hiányzik. Sok hűséges barát van kinn, de hát az ember esténként nem ülhet le egy kávéházban Budapesten, vagy mehet az országba vándorolni, hogy megtudja igazán a dolgait.

Ez az egyik oldal, és az is, hogy persze engem kísér a rémálom harminc, negyven, negyvenkilenc éve, az, hogy túl korán megyek haza az apám házába, ott egy kakastollas vár rám, aztán a kakastollas lassan átváltozik ávóssá, és én verejtékben fürödve ébredek, és akkor körülnézek, és körülöttem a park fái vannak, vagy az afrikai sivatag, vagy a Koral tenger, és előttem egy nehéz-géppuska, tehát védeni tudom magamat a japánok ellen – és megvizsgálódom. Szóval ez a jó, és a rossz.

A félelem a magyar nyelv tudásának az elvesztésétől tulajdonképpen az egyik motívum, amiért én hazajöttem, azonkívül, hogy magyar költő Magyarországon akar élni. 1946-ban Kodiákon, Alaszkán, éjjel, mint ahogy a bajtársaim mondták, a légi bázison álmomban angolul kezdtem beszélni – gondoltam, legfőbb idő hazamenni Magyarországra, mert elfelejték magyarul. Most a második emigrációban ettől az ember nem fél már.

Talán a másik oldalról az ember kívülről lát, esetleg objektívebb, és vigasztalódik azzal, hogy Dante vagy Petrarca vagy Thomas Mann vagy Heine is ha-

sonló sorban éltek, és ez nem akadályozta meg őket abban, hogy olaszok, németek vagy magyarok legyenek, mint Mikes Kelemen. Szóval van jó oldala is a kint élésnek. azonkívül a szabadság, amelyik az embert kíséri, és amelyik mindig bizonyos mértékig vigyáz rá, és egyúttal kényszerít arra, hogy a lelkiismeretét jobban használja, mert nincs más parancsoló itten, semmiféle felsőbbség nincsen, csak az ember lelkiismerete, tehát az, amit Attila mondott, hogy az embernek a lelkiismerete az ura, és az nemcsak szabadon engedi, hanem korlátozza is. És az valami, ami szép. Persze tudom azt, hogy az emigráció kihalt, és az, akihez visszatérek, az Magyarország. Szóval keverednek a dolgok, de a cél Magyarország volt mindig, és az is maradt. Én mindig magyar költőnek vallottam magamat, soha másnak. Szóval ez körülbelül a kép. Nehéz ítélni. Jó volt így is, és rossz is. Az embernek az egyik szeme nevet, és a másik könnyezik. Köszönöm néktek.

Monológ életre halálra

Recsken, 1952-ben, sötétzárkán írtam ezt a verset, írtam — értve alatta azt, hogy írtam fejben. Azért olyan sok a szín benne.

Úgy, mint az örült szerető szeret...
vizes fejjel bomló ég alatt
taposni őszi faszor avarán:
e földön úgy szerettem járni én.
Vagy mint utas idegen városokban,
ki első este sétaútra megy,
ide-oda fut, néz, nem tud betelni,
megizzad és boldog révületben érzi
hogy álmának városába ért,
hol minden új: a kirakatok fénye,
a kávéházi italok színe,
a sok sétáló — mintha ünnep volna —
s a szabadság vad kakukkfű-szaga
s vágyik maradni már mindörökké
mint ő, úgy voltam e világgal én.

Én tudtam: itt minden új, meg nem térő,
páratlan, ritka s múltó fenomén.
Ha lepke szállt, azt mondtam: „Jól megnézzed,
először és utólszor látod ezt.”

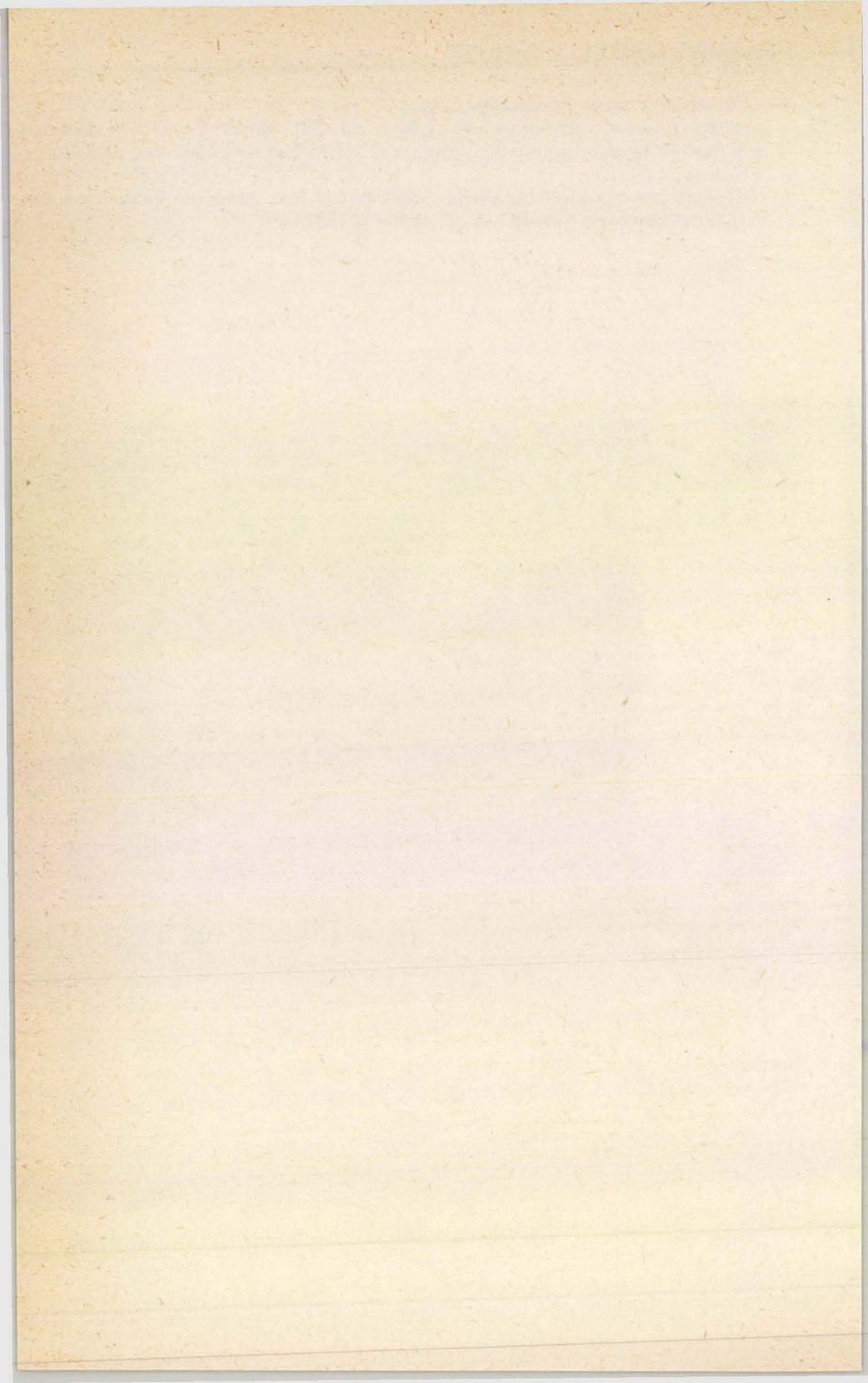
Ha jóbaráttal boroztam, oly szívvel
és szóval láttam, mintha reggelig
meg kéne halnom – és mindezt azért,
mert folyton féltem a hajnaltól, melyen
nem lesz barát, se bor, se ébredés.

Érez így más is, de agyába gyűri.
Ám én a homlokomban hordtam ezt.
Súgólyukából tudatöm csak egyre
fenyegetődzött: „Minden elmúlik”.
S e szikra itt a nemlét vasfogói
között, a lét csodája, hogy vagyok,
a pusztulás fogatlan állat-ínyén
még villanó szentjánosbogár,
az ellentétek izzó sistergése
s az elmúlás örökös, csontig vájó
tudata: ezek adtak életemnek
ízt, színt, gyönyört, varázst és glóriát,
ezek tettek bolonddát, mámorossá
s ezek bűvöltek kacsalábon forgó
kastélyt a puszta létből énelém.

Ittasan a föld egyszeri borától,
reáfonódva úgy öleltem át
minden fogalmat, tárgyat és személyt,
mint részegek a lámpaoszlopot.
Így lett világom szép. A csillagég
gobelinekkel tapétás múzeum,
a tér három dimenziója körben
élmény-bálakkal telt raktár, ahol
órám számlapja a tizenkét személyes
terített asztal a másodperceim
nehéz mézcseppek csöppenései.
Így lettem én a föld szerelmese,
a nagy rajongó, felhők Rómeója,
holt városok alatt a trubadúr,
gót csipkedíszek faragója rímbe
s éjféli fürdés pogány ünnepének
mezítelen papja, míg időm lejárt
s eltüntem én, a múltó fenomén
a fenomének örök tengerén.

* Az itt olvasható szöveg Böszörményi Géza és Gyarmathy Livia *Történelmi portrék. Faludy György* c. dokumentumfilmjének teljes szövege, valamint a filmhez készített, de abban fel nem használt beszélgetésrészletek alapján, az előbeszéd fordulatain lehetőleg nem változtatva készült. (M. T.)

(Az eredeti film operatőre Pap Ferenc, készítette a Magyar Filmgyártó Vállalat és a Magyar Filmlaboratórium Vállalat. Eng. sz.: M009697/1987.)

HARC A HÁBORÚ ELLEN ÉS AZ ÚJ MAGYARORSZÁGÉRT

Szemelvények egy New York-i magyar hetilap cikkeiből

„Európa leigázott népei abban a reményben, hogy a demokratikus front győzelme véget vet majd a náci uralomnak, mozgalmakat szerveznek emigrációban élő polgáraik segítségével **szabad állami létük biztosításáért.**” E sorokkal kezdődik az a nyilatkozat, amit az 1941. szeptember 21-én Clevelandban alakult **Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetsége** bocsátott ki. A manifestumot a húszas évek emigránsai, Jászi Oszkár, a neves történész—újságíró Lengyel Emil, a clevelandi ügyvéd Rác Samu és a tortontoi lelkész Czakó Ambró mellett az újabban érkezett menekültek, ugyancsak Károlyi és az októberi forradalom hívei írták alá: Vámbéry Rusztem, Fényes László, Halász Miklós, Kéri Pál, Halasi Béla, Schultz Ignác, Terebessy János New York-ból, Moholy-Nagy László, Rony Hugo, Vince Sándor Chicagoból és Lugosi Béla Hollywoodból. „Mi is kötelességünknek tartjuk — írják —, hogy a **Demokráciák oldalára álljunk a fasiszta hatalmakkal vívott küzdelmükben.** Erre az állásfoglalásra annál is inkább szükség van a mi részünkről, mert jelei mutatkoznak annak, hogy a **„Szabad Magyarországért**’ jelszóval indított mozgalommal reakciós elemek élnek vissza a háború előtti régi állapot fenntartására.”¹

Ez utóbbi mondat Eckhardt Tibor bontakozó amerikai tevékenységére utal. A volt fajvédő, ébredő vezér, az ellenzéki kiscgazdapárt feje titkos küldetéssel 1941 márciusában hagyta el Magyarországot s augusztus elején az Egyesült Államokba érkezett. Gyors előkészítéssel, néhány nappal a baloldali Szövetség zászlóbontása után, szeptember 27-én **Független Magyarországért** elnevezéssel indította meg mozgalmát. Eckhardt látványos náciellenes politikája ideig-óráig az amerikai külügyminisztérium bizalmát is élvezte, igaz, kapcsolatait propagandájában a valóságosnál jelentősebbnek tüntette fel. A Független Magyarországért mozgalom támogatására Eckhardt szerette volna az amerikai magyarság többségét felsorakoztatni, így a kommunistákon kívül a baloldali emigráció főbb csoportjait is. Kezdetben Göndör Ferenc és — főként — szociáldemokrata hívei hajlottak a szövetségre, Eckhardt pálfordulásának egyik manifestumát *Az Ember*-ben, Göndör lapjában tette közzé: „A hitlerizmust ki kell irtani” címmel (október 4-én). A Jászi—Vámbéry csoport, noha igazán nem hitt egy esetleges együttműködésben, nem zárkózott el eleve Eckhardttól, különösképp,

hogy ezt a külügyminisztérium is kívánatosnak tartotta. Az egyeztető megbeszélésen Vámbéry olyan minimális programot képviselt, amelynek fő elemei a földosztás, a szomszédnépekkel való jó viszony, Horthy elítélése, demokratikus szabadságjogok és a dunai konföderáció voltak. Kompromisszum azonban nem született, „minthogy – írja Faludy György – egyetlen ponton sem egyezett véleményük és nem biztos, hogy megnyerte volna őt, ha egész programunkat feladjuk. Eckhardt meg volt győződve, hogy a szövetségesek győzelme után Magyarországon Horthy, vagy Horthy dinasztíája alatt nagyjából a magyar feudalizmus folytatódik, talán kissé demokratikusabb formában.”²

Eckhardt látványos eredményeket ért viszont el az **Amerikai Magyar Szövetség** vezetőinek körében. A szövetség formailag az „öregamerikások”, az amerikai magyar tömegek egyházainak, egyleteinek csúcsszervezete volt. Az ő támogatásukra hivatkozva Eckhardt azt a látszatot próbálta kelteni, hogy ő az amerikai magyarság elfogadott s egyetlen képviselője. Mozgalmának szócsöve az egyik napilap, az *Amerikai Magyar Népszava* volt, amelyet – mint az AMSZ vezetőit – a magyar kormányhoz, főleg az 1938-ban megalakított Magyarok Világszövetségén keresztül szoros szálak fűztek. A lap és az AMF a Horthy-rendszer irredenta politikájával messzemenően azonosult. A Független Magyarorszáért mozgalom leginkább arra törekedett, hogy Magyarország háborús szerepét kedvezőbb színben tüntesse föl. Propagandájuk igyekezett elfogadtatni Magyarországi háborúba való sodródásának koncepcióját, mondván, hogy a magyar kormány megfosztva szabad akaratától, „náci kényszer alatt” cselekedett. 1941 decemberében, amikor a Bárdossy-kormány hadat üzent az Egyesült Államoknak, az amerikai magyarok, a magyar állampolgárok kényes helyzetbe kerültek. A Horthy-rendszerrel többé-kevésbé nyílt kapcsolatban álló vallásos, nacionalista egyesületek vezetői kénytelenek voltak szakítani az ellenséges kormánnyal és Eckhardthoz pártoltak. A baloldali emigráció az új helyzetben az ellentétes álláspontok nyílt tisztázásában, az amerikai magyarokra, az emigrációra háruló feladatok következetes képviselésében látta a legfontosabb feladatot. Ennek érdekében a hadüzenetet követő napokban, 1941 karácsonyán a Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetsége New York-ban lapot indított. „Harc a nevünk, harc a célunk. Harc a demokráciáért, az emberiségért. Amikor a föld egyik fele harcban áll a másikkal, ennek a világegésnek pusztító tüzénél senki se süsse a maga politikai pecsenyéjét. Kötelesség küld bennünket e harcba, kötelesség, amely a magyar kultúra minden becsületes munkásának szíve vágyából fakadt” – hangoztatta Vámbéry a lap beköszöntőjében.

A politikai programot a *Harc* nyitó számában Jászi vázolta fel. „Minden törekvésünket – írja – arra kell irányítani, hogy az Egyesült Államok, valamint Szövetségeseink felelős vezetőit ténybeli bizonyítékokkal és azoknak tárgyilagos elemzésével a jövőbeli békének főbb kívánalmairól meggyőzzük.” Az Egyesült Államok és a magyar nép alapvető érdekei azonosak, feltéve, ha a követke-

ző öt alapelvet elismerjük: 1. Magyarország feudális-fasiszta politikai szerkezete maga is felelős a háborús katasztrófáért s a Horthy-kormány „kezdetől fogva szorgalmazta a szövetséget a fasisztákkal és nácikkal, hogy Magyarország régi határait helyreállítsa”. 2. Az ország berendezkedése az elavult nagybirtokrendszernek és a polgári jogok hiányának következménye. 3. A jelenlegi rendszert a Szent István-i birodalom határainak helyreállítása érdekli. 4. „Ennélfogva semmiféle új európai rend nem képzelhető el, amíg Magyarország mai politikai és társadalmi szerkezete fennáll. Csak a feudális nagybirtok kisajátítása, Magyarország és a szomszédos államok törvényhozási és közigazgatási rendszereinek teljes demokratizálódása után fejlődhetnek ki olyan feltételek, amelyek szabadságot és jólétet biztosítanak e nemzeteknek és így alkalmassá teszik őket, hogy Svájc mintájára Dunai Szövetséget teremtsenek.” 5. Egy ilyen átalakítást senki, aki „nyílt vagy titkos kapcsolatban áll a mai feudális-fasiszta rendszerrel” nem hajthatja végre, mert bármilyen „új Horthy, más Quislingek vagy akár a Habsburg restauráció” a régi rend átmentését jelenti, ami még új világháborúhoz is vezethet.³

A jövő szempontjából a földosztás és a demokratikus átalakulás mellett e program sarkköve, mint látjuk, a szomszéd népekhez való viszony. A lap első száma szinte példaként tudósított egy chicagói tömeggyűlésről, ahol „először esett meg a történelemben – szól nem kis büszkeséggel a beszámoló –, hogy együtt tanácskoztak hazájuk sorsa felől a csehszlovákok, jugoszlávok, románok, lengyelek és osztrákok képviselői a magyarokkal”. A Moholy-Nagy László által vezetett gyűlésen a szomszéd népek menekült politikusai, újságírói, intellektuálisai előtt Fényes László fejtette ki a magyar álláspontot: „A magyar népnek nem elavult ezeréves történelmi jogán kell helyét betöltenie a Duna völgyében. El tehát a Szent István-i koncepciótól, el a német orientációtól, a jövő demokratikus Magyarországnak a dunai konföderációban van a helye. Aki ma is a „Szent Korona Országainak” integritását akarja helyreállítani, az Magyarország sírját ássa meg.”⁴

A *Harc* megindításával a DMASZ két irányban kívánt utat törni. Egyrészt a magyar kormány s amerikai magyar képviselőinek horthysta propagandáját szertették volna ellensúlyozni, másrészt az angol, amerikai közönséggel egy demokratikus Magyarország szükségességét akarták megértetni.⁵ E célok elérése érdekében legfontosabb cikkeik közül többet angolul is közzétettek, s voltak csak angolul író szerzőik is (pl. az orvos Max A. Goldzieher).

A lap első évfolyama az Eckhardt-féle mozgalommal folytatott éles polémikát mutatja. Nyoma sincs a kezdeti, esetleges taktikai kompromisszum lehetőségének, hanem az idézett elvi tételek alapján élesen elhatárolták magukat Eckhardt-tól és helyi, amerikai magyar szövetségeseitől. Akcióik, nyilatkozataik bírálata mellett nagy teret szenteltek Eckhardt fajvédő múltjának, a fehérterorban játszott szerepének leleplezésére. Eckhardt amerikai híveinek a Horthy-

rendszerhez fűződő kapcsolatait rendszeresen pellengerre állították. A legelősebben elítélték azt a kétszínű játékot, ami a szövetségesek megnyerésével próbálta megmenteni „a Hitler segítségével szerzett zsákmányt”.⁶

Ha nem is szívesen, de szembeszálltak az ellenük indított személyeskedő támadásokkal. „Miután – írta Faludy – mindenütt, hetilapban, gyűléseken és összejöveteleken állandóan támadtak bennünket és a legalálalóbb vádakkal illettek (felforgatók, hazaárulók, bolsivarjak, siserahad, csehbérencek stb.), képzelenségnek éreztük, hogy ne feleljünk, ne tegyük nevetségessé ellenfeleink tudatlanságát, hitvány magyarságát és ostobaságát.” Az Amerikai Magyar Szövetség vezetőinek egyik leggyakoribb vádja az volt, hogy a baloldali emigrációnak nincs joga az amerikai magyarokat a „demokrácia és a szabadság eszméire oktatótni”, miután ők csak rövid ideje vannak amerikai talajon. Fényes László szellemes cikkben válaszolt: „Az urak – írja – már megint az ülepükkel szeretnének érvelni. Úgy látszik ebben bíznak a legjobban. Most nem az a kérdés, hogy ki van régen Amerikában, ki nincsen, hanem hogy kik segítették Magyarországon a náci uralmat, kik falaztak ennek itt Amerikában és változott körülmények közt burkolt módszerekkel kik próbálják az amerikai magyarságot most is hatástalan, csak szájjal csámcsogóan harcos, de lényegében passzív magatartáshoz odakötni... Ezekre a kérdésekre pedig az Európából most jött magyarok a régebbi idő óta Amerikában élő magyarokkal együttesen lehetnek ténytanúk.” Fényes cikkét azzal zárja, hogy mindazok, akik a hadüzenetig a magyar királyi követséget támogatták, s annak bezárása után hirtelen az amerikai érdekek katonáinak tűnnek fel, nem lehetnek az amerikai magyarok igazi képviselői. Tömegek nem állnak mögöttük, hanem ők álltak a tömegek elé.⁷ (Itt csak utalunk arra, hogy a gazdasági okok miatt kivándorolt, főként paraszti eredetű munkástömegeket és leszármazottaikat a politikai emigrációnak ezek a csatározásai alig érintették, noha mindkét oldalról gyakran hivatkoztak rájuk, az ő képviselőikre. A világháború alatti helyzetük, a háborúban való részvételük és az óhazához fűződő ekkori viszonyuk önálló tanulmányt igényelne.)

Eckhardtnak nem sikerült a magyar emigráció vezéri szerepét megszerezni. Ebben valószínű, hogy valamelyest a baloldali emigráció – nem csupán a DMASZ-ra gondolunk – hangos tiltakozása is szerepet játszott, azonban Eckhardt 1942. július 25-i lemondását elsősorban a külügyminisztérium megváltozott álláspontja váltotta ki, amely nyilatkozatban vont meg tőle támogatását.⁸ „A vakmerő kártyás távozása után” (Fényes) az újabb tiltakozó akciót Habsburg Ottó Amerikába érkezése, Roosevelttel folytatott tárgyalásának híre, illetve az ő elnöklete alatt toborzott osztrák légióról kiszivárgott értesülések váltották ki. Az esetleges Habsburg restauráció ellen többek között Jászi emelte föl a szavát. Mint megállapította, egy „ilyen restauráció teljesen lerontaná azt a halvány reményt, hogy a dunai medencében a nemzetiségi és faji gyűlöletet a különböző nemzeti elemek megfelelő formában való federalizálása útján ki lehet

küszöbölni”.⁹ Ottónak az amerikai magyarok között nem volt jelentős tábora, így a *Harc* viszonylag keveset foglalkozott a Sigray gróf vezette periférikus legitimista csoporttal. A lap hasábjain az amerikai magyar csatározások egyre inkább háttérbe szorultak, néhány cikk erejéig ismét csak 1945-ben jelentek meg. Ekkor az amerikai magyarság egységének kérdése a háború pusztította Magyarország segélyezése kapcsán újult ki.¹⁰

A közéleti, politikai viták mellett a *Harc* ízig-veéig háborús lap volt, az előfizetőket mindeneke előtt a hírek és a háborús kommentárok érdekelték. Kiváltképp magyarországi értesülései segítették az emigráció tájékozódását. „A *Nép-szava*, a *Magyar Nemzet* mellett, mely odahaza, sokkal fontosabb pozícióban tudta megírni az igazság egy részét – emlékezik vissza Faludy György –, mi annak örültünk, hogy az egyetlen kis magyar hetilapot írjuk, mely a háborúra vonatkozóan az egész igazságot meg tudja írni. Így pl. sok fontos dologról adtunk hírt, amit az ember nemhogy az amerikai magyar sajtóban, de a világlapokban sem tud megtalálni. Így például hírt adtunk arról, még 1942 vége előtt, hogy a magyar hadsereget a Don kanyarulatában pusztulás várja, hogy a magyar katonák egy része nyári egyenruhában van, majd hírt adtunk a hadsereg pusztulásáról; Kéri Pál beszámolt a kragujeváci mészárlásról, majd írtunk az Újvidéken és Bácskopolyán elkövetett szörnyűségekről; megírtuk azt, még 1943-ban, igaz, hogy csak pár rövid sorban, hogy washingtoni értesülésünk szerint Amerika a háború után Keletközépeurópát odaajándékozza a Szovjetuniónak (ami akkoriban teljesen hihetetlennek tűnt); mi írtunk a magyar zsidóság elpusztításáról, arról is, hogy a vidéki zsidókat magyar segítség nélkül a németek nem lettek volna képesek elszállítani; és én említettem meg..., hogy Bárdossyék azt a mintegy 10 000 zsidót..., akiket beengedtek Lengyelország lerohanása idején Magyarországra és akiknek letelepedési engedélyt adtak – azokat Bárdossy alatt kiadták a németeknek, akik őket azonnal (azt hiszem Ruszinszko és Szlovákia határán) lemészárolták.”¹¹ A lap kitűnő információi Vámbéryék jó kapcsolataiból származtak. Vámbéry rendszeresen kapott megbízható értesítéseket William J. Donovan ezredestől, az Office of Strategic Services (később CIA) vezetőjétől, akivel személyes jó barátságban volt. Tőle tudtak többek között a hitleri haláltáborokról, Auschwitzról, Treblinkáról stb. Mellette Vámbéry liberális, demokrata politikusok, értelmiségiek sokaságával tartott fenn jó kapcsolatokat. Schultz Ignác emigrációja előtt a csehszlovák nemzetgyűlés szociáldemokrata képviselője volt, ő a New York-i csehszlovák konzulátusról kapott rendszeresen híreket, ahova egyébként a magyar újságok is jártak. Kéri Pál jugoszláv miniszterekkel, majd Tito egy képviselőjével állt jó kapcsolatban. A volt *Sarlós*, Terebessy János az amerikai rádió magyar adásához került s onnan szerzett értesítéseket. Faludy pedig amerikai katonai szolgálatának utolsó időszakában jórészt a hadsereg olyan információs osztályán dolgozott, ahol a magyar újságok és a magyar rádiók lehallgatott adásai álltak rendelkezésére. További példák nélkül is

igazat lehet adni Faludy véleményének: „ha a jólinformáltság elég lett volna a sikerhez, úgy bizonynyal többet értünk volna el”.

A mai olvasó számára a lap legérdekesebb írásai nagyjából a háború utolsó két évében s azt követően jelentek meg. Ekkor a polemikus cikkekkel szemben és a háborús kommentárokon túl általánosabb elemzések, politikai fejtegetések kerültek előtérbe. Lépésről lépésre követték a szövetségesek jelentősebb győzelmeit, szóltak az atombomba bevetésének háborús és erkölcsi hatásáról, rendszeresen foglalkoztak a náci kapituláció következményeivel, az új világpolitikai rend kialakulásával, Európa háború utáni talpraállásával, az európai kultúra sorásával stb. Többen is hozzászóltak a háborús felelősség, a háborús bűnösök elítélésének kérdéséhez. De mindenekelőtt a Magyarország felszabadulásáról érkező híreket, a bontakozó új korszak eseményeit elemezték. A háború befejezése után az Új Demokratikus Magyarorszáért mozgalom s a lap azt a feladatot tűzte maga elé, hogy a megszülető magyar demokrácia amerikai szószólója legyen. Az új korszak jelentős problémáit, így a földosztást, a nemzetgyűlési választásokat, a magyar–orosz viszonyt, a háborús bűnösök bíróság elé állítását, a szomszédos országokkal való viszony alakulását (a számukra nem várt romló cseh–szlovák–magyar viszonyt is), valamint a többi jelentős belpolitikai változást a *Harc* nagy rokonszenvvel, illetve aggodalommal kísérte figyelemmel. Miután az USA elismerte a demokratikus magyar kormányt s annak leendő követe elindult Washingtonba, a *Harc* 1945. december 15-i számával beszüntette működését, megállapítva, hogy ezzel a mozgalom elérte azt, amiért küzdött, s a magyar demokráciának ezután már a hivatalos képviselte veszi át az ő szerepüket Amerikában. A jelen válogatás a *Harcnak* erről a második korszakáról próbál képet nyújtani. A kiválasztott tanulmányok a háború végének, Magyarország újjáépítésének, a demokratikus kibontakozásnak néhány problémáját taglalják. Sajnos az adott terjedelmi lehetőségek mellett még e témakörön belül sem lehetett a *Harc* egész publicisztikai gazdagságát érzékeltetni, noha törekedtünk a különféle témák mellett a legjelentősebb szerzők felvonultatására.¹²

A *Harc* az előfizetők és magyar értelmiségiek, intellektüellek, pl. New York-i orvosok, mérnökök anyagi támogatásának köszönhetően jelenhetett meg. A lap költségeihez hozzájárult a The Jewish Labor Committee is. A *Harc* kezdetben egyszerű technikai kivitelben, mimeografáltan készült, majd egy emigráns orosz család nyomdájában nyomták. A számokat Schultz Ignác szedte, aki eredetileg nyomdász volt. A lapot az amerikai hadseregbe való bevonulásáig Faludy György szerkesztette, majd Schultz és Terebessy állították össze az egyes számokat. 1944 októberétől Vámbéry vette át a szerkesztést, amikortól a lap az Új Demokratikus Magyarorszáért Mozgalom amerikai bizottságának hivatalos hetilapja lett. A szerkesztőségi adminisztrációt Faludy György felesége intézte és ők foglalkoztak a postázással. A *Harc* Faludy emlékei szerint először ezer példányban, majd később kétezerben jelent meg. A példányok fele az USA-ba és

Kanadába ment egyéni címekre, a többi a világ szinte minden pontjára eljutott, Angliától, Dél-Amerikától Ausztráliáig. „Sok helyre ment a *Harc* – írja Faludy György. Afrikai angol gyarmatokra, a Fokföldre, Palesztinába, Konstantinápolyba és Ankarába, Portugáliába és Spanyolországba (Ligeti Vilma testvérének Lizabonba, a „szalmaszakállú” Benedeknek Kordovába), Stockholmba Böhм Vilmosnak, magyaroknak Aucklandba, Új Delhibe, a Kossuth rádiónak Beyruthba, Tangerbe és Egyiptomba, Rónai Pálnak és másoknak Rióba meg Saõ Paulóba, Santiagóba, Venezuelába, Mexico Citybe, a VIII. angol hadsereg néhány magyar katonájának tábori postacímen, Fabinyi Andrásnak (azt hiszem, már akkor az ausztrál parlament könyvtárosa volt) Camberrába; még egy előfizetőnkre is emlékszem, de nem a nevére, Págo-Págóból, akivel utóbb, mikor már a hadsereg tagja voltam, találkoztam is Számoán. Azután, hogy a szövetségesek partraszálltak Marokkóban, a címtár kiegészült casablancai és marrakechi ismerőseimmel, kereskedőkkel, idegenlégiós tisztekkel (Polya György, György György), majd, amikor a Dzsulfában internált spanyol köztársaságiak szabadultak, Cseresznyés Sándornak küldtük a *Harcot*... Később kaptunk előfizetőket Tuniszból, Algériából, majd küldtünk a legvégén Franciaországba.” Faludy úgy tudja, hogy Vámbéry a mozgalomról Rákosit is informálta, a lapot pedig Gábor Andor moszkvai címére küldték, e küldemények azonban nem érték el címzetteiket.

A DMASZ és az Új Demokratikus Magyarországért mozgalom körül nem jött létre az amerikai emigráció antifasiszta egységfrontja, noha az Eckhardt feletti győzelem megerősítette a baloldal pozícióját. A csoport mögött jelentős tömegek nem álltak, befolyásuk főleg értelmiségiekre terjedt ki, s miután nem sikerült elérni, hogy Károlyi Londonból Amerikába jöhessen, lényegében megfelelő politikai vezetőjük sem volt.¹³ A *Harc* azonban feltétlenül a szabad mozgalmak információs és szellemi központja lett. A világban szétszóródott kisebb nagyobb csoportok a lapon keresztül nemcsak a mozgalom feje, Károlyi programjának alakulását követhették nyomon, Jászi és társai elmélyült elemzéseit olvashatták, hanem egymással is kapcsolatot tarthattak. A *Harc* cikkeit, híreit más emigrációs lapok is átvették, vitatták s a lappal nem rendelkezők e helyütt tették közzé felhívásaikat, közleményeiket. A *Harc* nem volt az egyetlen baloldali, antifasiszta lap még az Egyesült Államokban sem, hiszen a Göndör-féle *Az Ember*, a chicagói *Magyar Tribune*, a szindikalista (IWW-ista) *Bérmunkás* és az Eckhardt elleni kampányban igen aktív kommunista napilap a *Magyar Jövő*¹⁴ szintén fontos szerepet játszottak, azonban olyan tekintélyes szerzői gárda, mint amilyen a *Harc* cikkeit írta, egyik mögött sem állt. A mozgalom vezetői, a háborús években egymáshoz ismét közeledő Károlyi és Jászi mellett, a progresszív erők elismert kiválóságai lettek a lap meghatározó szerzői: a New School professzora Vámbéry, Fényes, Faludy, Ignótus, Kéri, Halász Miklós, vagy a ritkábban jelentkező Lorsy Ernő, Schultz Ignác, Halasi Béla, Czakó Ambró. Raj-

tuk kívül a *Harc* a baloldali emigráció egész sor olyan jeles alakjának biztosított megjelenési lehetőséget, mint Böhm Vilmos, Révai András, Vince Sándor, Hatvany Lajos, Bíró János, Hollós József, Hajnal Ernő, Berend Pál, Havas Endre, Ignotus Pál, Mikes György, Práger Jenő, Vér Andor stb. A *Harc* a szomszéd népek emigráns képviselőinek, politikusainak is teret biztosított, amivel meglehetősen magára vonta ellenfelei haragját. Noha nem túl jelentős terjedelemben, a *Harc* szépirodalmat is közölt, elsősorban a szerkesztő, Faludy György verseit, műfordításait és észak-afrikai naplóját.¹⁵ Mellette Szélpál Árpád, Lesznai Anna, Szenes Piroska, Reményi József, s a már említettek közül Ignotus, Mikes György, Havas Endre szépirói működése gazdagította a lap anyagát.

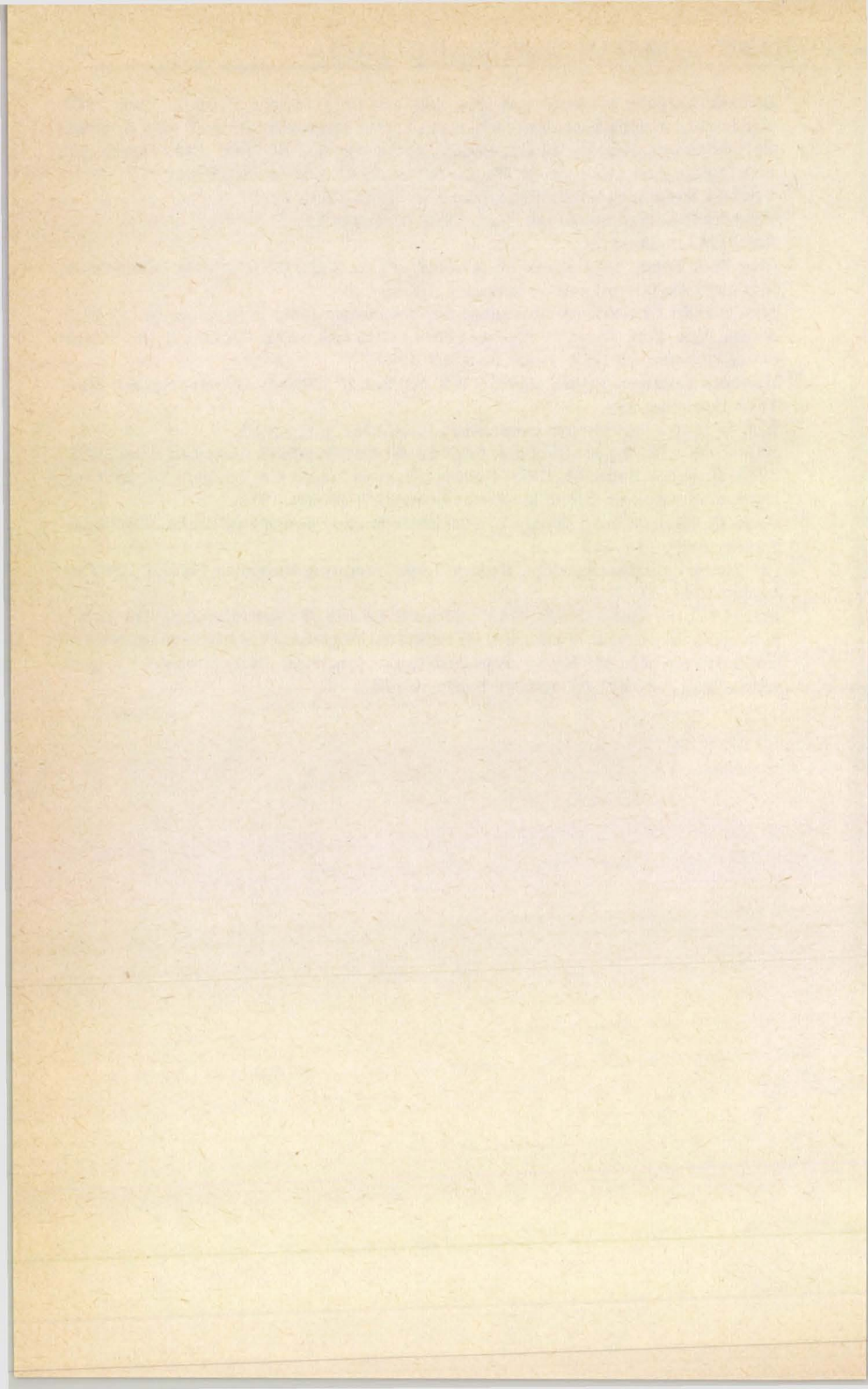
A *Harc* nem vált ismertté Magyarországon. Jó lenne tudni, hogy a háború alatt egyáltalán bejutottak-e számai az országba. Egyedi esetektől eltekintve, ez aligha valószínű, hiszen sokkal „szelídebb” kiadványokat is kitiltásra ítélték. Az utolsó évfolyamból már bizonyára jutott a mozgalom hazai barátainak kezébe. Így a Központi Szabó Ervin Könyvtárban az 1944. szeptemberétől megjelent számok megtalálhatóak, de ez a Supka Gézától, a *Világ* szerkesztőségéből származó gyűjtemény a hiányos katalógizálás miatt egészen a közelmúltig lappangó anyag volt. Nemzeti könyvtárunk a *Harc*nak mindössze pár, utólag hagyatékból bekerült számát őrzi. Jelentős, de hiányos gyűjteménye a Károlyi-hagyték révén jutott a 70-es évek végén a Párttörténeti Intézet könyvtárába. A *Harc* szerencsés és különös véletlen folytán csak most „érkezett haza” maradéktalanul, miután a stanfordi Hoover Intézet könyvtárából a kiselejtezett példányokat egy épp ott járt magyar kutató mentette meg a megsemmisüléstől. Az anyag várhatóan a Széchényi Könyvtárba kerül.

¹ A manifestum megjelent Czákó Ambró torontói lapjában, a *Tárogató*-ban (1941. dec. 6. sz.). A szövetség a következő évben szervezetenként átalakult: a DMASZ az amerikai állampolgárságú tagokat tömörítette Jászi elnöksége alatt, a magyar állampolgárságú csoport pedig, nevével is Károlyi mozgalmához csatlakozva Új Demokratikus Magyarországi elnevezéssel alakult meg, amelynek elnöke Vámbéry, alelnöke Fényes, titkára Faludy lett. L. *Harc*, 1942. október 3. 30. sz.

² Faludy György levele a szerzőhöz, 1987. június–július. Ezúton is hálásan köszönöm, hogy kérésemre a mozgalommal kapcsolatos emlékeit összefoglalta. Minden további idézet betűhíven e levélből származik. Az Eckhardt-kérdéshez l. Párttörténeti Intézet Archívuma 238 f. 12/97 öe. 98–113. o., továbbá Hajdú Tibor: A két világháború közötti történelem amerikai forrásaiból. *Valóság*, 1973. 10. sz. 74–87. o., Kellner György: *Magyar antifasiszták Angliában 1940–1945*. Budapest, 1983. 138–147. o.

³ *Harc*, 1941. december 25. E program minden lényeges ponton egyezik Károlyi kiáltványával, amiben Károlyi egyébként felhívja az amerikai magyarokat, hogy „sorakozzanak Jászi Oszkár köré”, mozgalmának támogatására. L. Nyílt levél Jászi Oszkárhoz! London, 1941. október, a *Harc* közölte 1943. április 24-i számában.

- ⁴ Hasonló, nagyobb találkozó volt New York-ban 1943. március 21-én. L. *Harc*, 1943. március 27., az elhangzott beszédek az ezt követő számokban jelentek meg. A föderáció kérdéséhez: Károlyi Mihály: Föderáció: Az egyetlen út. *Harc*, 1942. április 10., Jászi Oszkár: Föderációs tervek. *Magyar Fórum*, 1942. I. augusztus (4. sz.)
- ⁵ Vámbéry levele Lugosi Ernőhöz, közli a *Harc*, 1943. július 17.
- ⁶ Vámbéry Ruzstem: Búcsúzunk. *Harc*, 1945. december 15.
- ⁷ *Harc*, 1942. március 10.
- ⁸ *New York Times*, 1942. április 10. A döntésben Jan Masaryk csehszlovák külügyminiszter tiltakozása játszott döntő szerepet. L. Hajdú, *i. m.*
- ⁹ Jászi Oszkár: Új Habsburg-birodalom: reakciós utópia! *Harc*, 1942. december 12. (Ere-detileg: *New York Times*, 1942. december 4.) Ottó működését l. Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest, 1988.
- ¹⁰ Vámbéry Ruzstem: Egység. *Harc*, 1945. március 17., Faludy György: Egység? *Harc*, 1945. november 15.
- ¹¹ L. az Új fény – régi sötétség című cikkét, *Harc*, 1942. március 10.
- ¹² Károlyinak a *Harc*-ba írt cikkei már megjelentek: Károlyi Mihály válogatott írásai 1920–1946. II. kötet. Budapest, 1964. Néhány más szerző írását újra közölte a *Hazatért szövegek* című antológia (Szerk. Markovits Györgyi). Budapest, 1975.
- ¹³ Varga F. János: Károlyi Mihály és az antifasiszta emigráció egységfrontja. *Történelmi Szemle*, 1975. 231–243.
- ¹⁴ Ezt összegzi a lap szerkesztője, Roman, John: Importing Hungarian fascism. *The Protestant*, 1944. 32–36.
- ¹⁵ *Harc*, 1942. november 21. és 1943. március 6. között 12 folytatásban. Egyébként Faludy memoárkötetében is kitér a szabad magyar mozgalomban és a lap szerkesztésében betöltött szerepére: *My Happy Days in Hell*. London, 1962., részletesebben a magyar változatban: *Pokolbeli víg napjaim*. Budapest, 1987.

VÁLOGATÁS A „HARC” 1944–45-ÖS CIKKEIBŐL

Jászi Oszkár rádióüzenete Magyarország népéhez

I.

Most, hogy e váratlan és megtisztelő felhívás folytán¹ egy negyed évszázad után újra szólhatok a magyar néphez, a magyar szellemi és fizikai munkásokhoz, ezt mint amerikai állampolgár teszem, akinek hűsége az Egyesült Államokhoz végleges és feltétlen. Épp ez az aktív és bensőséges részvételem a nagy amerikai kultúrában ad nekem erőt elmondani azt, ami a szívemen fekszik az október hatodiki sötét évforduló alkalmából, tudva, hogy újra végzetes események előtt áll a magyar föld.

Kilencvennégy év előtt vérben állt Magyarország. Kegyetlenül dühöngött a Habsburg abszolutizmus azok ellen, akik fegyvert fogtak az ország alkotmányáért és a magyar nép felszabadításáért. A cár seregei újra nyeregbe segítették az ország elnyomóit: az osztrák szoldateszkát és a magyar feudalizmust. De ami bekövetkezett, az oly szörnyű volt, hogy magát az orosz autokratát is megdöbentette. Via victis²: a legyőzött, kimerült országnak nem voltak szövetségesei. Kossuth és társai hiába kísérelték meg élesztetni a külföldön a nemzeti ellenállás szent tüzét.

Mégis a letiport országnak megmaradt egy nagy vígasza és egy kimeríthetetlen erőforrása a jövő számára. Az aradi tizenhárom, Batthyányi és a többiek glóriás alakjai nem haltak meg hiába. Az ország érezte, hogy egy nagy és igaz ügyért harcolt és bukott el, mely újra fel fog támadni, ha jog és igazság nem pusztul el végleg a földről. Ez adott erőt Deáknak s társainak, hogy megmentsek 1848 örökségéből, ami még megmenthető volt. És az 1918-iki vereség után, amely megdöntötte a Habsburgok uralmát, a magyar nép folytatni akarta Kossuth örökségét és követte Károlyit és társait, hogy megvalósítani igyekezzenek a papíron maradt jobbágyfelszabadítást és az álomnak maradt Dunai Konföderációt. Ámde az új demokrácia tapasztalatlansága, a feudális ármány és a nemzetközi cselvetés újra megfojtották a magyar nép reménységét.

Magyarország ma ismét a teljes leveretés küszöbén áll. Minden értelmes ember tudja ezt, aki nem dőlt be a názi propaganda hazugságainak. Az Egyesült Nemzetek diadalmas hadseregei feltartóztathatatlanul vonulnak Németország és szatelles államai elfoglalására. Nincs az a hatalom a földön, mely ezt megakadályozhatná!

De a magyar nép helyzete ma sokkal keservesebb, mint 1849 októberében volt. Mert egy olyan küzdelemben bukik el, melybe kalandorok ugratták vagy kényszerítették bele, akik osztályuralmuk fentartására meg akarták akasztani a világtörténelem kerekét. A nagy nyugati demokráciák ellen szövetkeztek előbb az olasz, majd a német zsarnokkal. Idegen érdekekért és a honi oligarchia érdekeiért vérzik és pusztul a magyar nép!

Ez a háború a magyar nép, a dolgozó nép és értelmiség szempontjából nemcsak értelmetlen, de erkölcstelen is. Amikor Magyarország a közel jövőben elbukik ebben a küzdelemben, melyet mai urai a szabadságjogok és a nemzetek önrendelkezési joga ellen folytatnak, a magyar népnek nem marad meg az a vigasza, ami 1849-ben volt, hogy az európai demokrácia előcsapataként vérezett el. És mi hiába mondogatjuk a demokrata közvéleménynek, hogy ez a háború csak a magyar uralkodó osztályok háborúja, melybe a magyar népnek nincs semmi beleszólása az ország elavult alkotmányánál és szociális szerkezeténél fogva. Az ellenvetés mindig ugyanaz marad: miért nem mozdul meg a magyar nép, amikor még letiporabb népek is, mint a magyar, semmi áldozattól vissza nem riadva küzdenek szabadságukért? Pedig a közeledő tragédia, egy nagy tisztulási és újraalkotási folyamatnak lehetne a kezdete a magyar nép felszabadítására. Ugyanis legyőzői nem az osztrák szoldateszka többé és az orosz önkényuralom, hanem a világnak legelőrehaladottabb nemzetei, első sorban a nagy angol-amerikai demokráciák és a gazdasági egyenlőség fanatikus előharcosai, az orosz szovjetek. Ezekben a nemzetekben nincs harag vagy rosszakarát a magyar nép ellen. Az Egyesült Nemzeteknek nincs egyetlen gondolata vagy szándéka sem, mely ellentétben volna a magyar nép jogos és jól felfogott érdekeivel. A demokráciák és a szovjetek minden felelős államférfia egyet akar: jogot, kenyeret és biztonságot adni minden népnek.

De hogy ez a remény valósággá válhassék, a magyar népnek tettekkel kell kimutatnia, hogy nem akar továbbra is az egyesült fasiszta és nácista zsarnokság engedelmes eszköze maradni. Itt az utolsó óra, amikor cselekedni lehet és kell! Le kell ráznotok a názi igát és össze kell törnötök a véretek szipolyozó uralom katonai és gazdasági csápjait! Egyesülnötök kell, mint az olasz nép tette, a világdemokráciával közös ellenségeink ellen!

A magyar dolgozó értelmiség és első sorban a szocialisták és a falukutatók feladata új utakat mutatni a magyar népnek és megértetni vele, hogy az eljövendő új világban vállvetve kell együtt dolgoznia a szomszédos népekkel a Dunamedence újraépítésében és nem szabad túrnie, hogy mint a magyar oligarchia janiacsár csapatát használják fel a vajudó és új utakat kereső nagy és hősi Oroszország ellen.

A magyar nép aktív és vidám kooperációja nélkül nem építhető fel egy igazi, alkotó és békés dunai élet. Viszont egy ilyen dunai együttműködés nélkül csak

újabb szenvedés, csak újabb nyomor és egy harmadik világháború következhetik. Itt az utolsó óra: válasszatok!

(Harc, 1943. november 13.)

II.

Két közeledő évforduló készítet arra, hogy újra volt magyar munkatársaimhoz és barátaimhoz forduljak,³ mivel úgy érzem, hogy ennek a két évfordulónak nagy tanulsága és szimbólikus jelentősége van a magyarságnak mai szörnyű krízisében. Most február első napjaiban lesz 73, illetőleg 68 esztendeje annak, hogy Eötvös József és Deák Ferenc földi pályája bezárult.

Mindkettő annak a nagy magyar nemzedéknek volt vezéralakja, amely átlátta, hogy Magyarország fennmaradása attól függ, hogy ki tudja-e küszöbölni a hűbéri intézményeket és helyet biztosítani magának a nyugati liberalizmus vérkeringésében. Ezzel akkor minden progresszív magyar egyetértett és a történelmi nemesség egy elit frakciója megkezdte a harcot a saját maga privilégiumai ellen, melyeknek átkos nemzetrontó hatását senkisé érezte elevenebben, mint a *Falu jegyzője és Magyarország 1514-ben* ihletett költője, valamint a jogi igazságosság és az emberi méltányosság nagy táblabírája, Eötvös és Deák.

Ámde a magyar szabadságharc eme közös meggyőződése mellett Deákban és Eötvösben élt egy olyan hit is, mely éppen nem volt általános sem 1848-ban, sem 1867-ben. Ez a hit az volt, hogy az alkotmányos és szociális probléma megoldása egymaga nem fogja biztosítani Magyarország fennmaradását, ha ugyanakkor nem fog sikerülni megoldani a nemzetiségi problémát, az egyre kiélezettebb ellentétet Magyarország magyar és nem magyar népei között, mely utóbbiak abban az időben az ország nagyobb felét alkották. Szemere Bertalan nyíltan megírta, hogy a magyar szabadságharc végeredményben ezen az ellentéten bukkott meg, melyet Bécs ravaszul kihasznált a divide et impera politikája szellemében.

A forradalom bukása után és a Bach-korszak abszolutizmusa alatt emigráns magyaroknak és otthoni magyaroknak elég idejük volt, hogy a múltat higgadtan értelmezzék és a jövő útjait keressék. A múltat illetőleg nem volt különbség a gondolkozó magyarok között (ez sajnos már akkor is törpe kisebbség voltak). Ellenben a jövőt illetőleg két iskola alakult ki közöttük. Az egyik a Kossuth Lajos lendületes víziója volt, a Dunai Konföderációról, a dunai államok egyesüléséről egy demokratikus szövetségi rendszerben, mely védelmet adott volna neki úgy a pánszlávizmus, mint a pángermanizmus ellen, s mely lehetővé tette volna, hogy minden állam a maga területén kiépítse a nemzeti autonómiák rendszerét. Kossuthnak ez a terve zseniális látomány maradt, mivel úgy a nemzetközi erők,

mint a dunai államok gazdasági és kulturális elmaradottsága lehetetlenné tették ilyen akciónak még csak a megindítását is.

Ép ez tette szükségessé, hogy az otthoni realpolitikuskok egy más, kevésbé fényes, de biztatóbbnak ígérkező utat keressenek az emigránsok utópiájával szemben. Ez volt az **Eötvös-Deák iskola**, mely az 1868-as nemzetiségi törvényben nyert kodifikációt. Ez a bölcs törvény, melynél liberálisabb és humánusabb soha azelőtt nem volt Európában, arra törekedett, hogy a nemzetiségek összes jogos igényeit kielégítse, úgy emberi jogaikban, mint az iskola, közigazgatás és a bírászkodás terén, a magyar állam egységének megóvása mellett. A nemzetiségi kérdés minden komoly európai kutatója egyetért eme törvényhozás bölcsességének elismerésében. Legalább is valószínű, hogy ennek a törvénynek okos s emberséges végrehajtása a nemzetiségi ellentéteket lényegesen enyhítette volna és utat vert volna egy teljesebb megoldás felé.

Ámde ez a törvény is, a dolog természete szerint, utópia volt, mert a magyar alkotmányos és közigazgatási szervezet a feudális oligarchia és szolgaszemélyzetének az eszköze volt. És ez volt az oka, hogy a törvény a papíroson maradt és az Eötvös és Deák nemes idealizmusát a Tiszák megyei és plutokrata klikkjeinek mohó nekiiramodása váltotta fel a húsos fazekak felé, tekintet nélkül a nemzetiségi tömegek alapvető életigényeire. A dzsentrí és bankos reakció teljes diadalt aratott, mikor az élesesű és tiszta jellemű Mocsáry Lajosba belefojtották a szót a magyar osztályparlamentben.

Innen kezdve a magyar tragédia meg volt pecsételve, mivel a nemzetiségi energiák a föld alá szorultak és irredentista titkos kapcsolatokban nyertek kielégítést. De ezt a veszélyt a dualizmus által felvirágoztatott osztályok vakságukban észre sem vették. Jóllakott optimizmusukban azt képzelték, hogy a porosz militarizmussal szövetkezett Habsburg-uralom megakaszthatja a történelem szekerét. Azt a pár embert, aki továbbra is ragaszkodott az Eötvös-Deák útmutatáshoz (a Kossuth tanait nem is említve), hazaárulónak bélyegezték.

Így jutottunk el a történelmi erők kérlelhetetlen logikájánál fogva az első világháborúhoz és a trianoni katasztrófához, mely a világosi folytatása volt. A magyar oligarchia, amely ezt a katasztrófát okozta, a trianoni szerződést aláírta, csak hogy hatalmon maradhasson (azt a szerződést, melynek első jelére, a hírhedt Vyx-féle jegyzékre, a Károlyi-kormány elkeseredésében lemondott). Ez a reakció később a köztársasági kormány megrágalmazásával és egy fehér terrorisztikus rendszer kiépítésével igyekezett hatalmát fentartani. Ez fasiszta és náci támogatással sikerült is mindaddig, míg a kalandorpolitika másodszor is ezúttal még nagyobb veszélybe nem döntötte az országot.

De ebben a rövid üzenetben nincs értelme a rekriminációnak. Most csak a jövő lehetőségeire szeretném a jóhiszemű embereket figyelmeztetni. A közelgő teljes csatavesztés után csak két út lesz lehetséges Magyarország számára. Az első, a régi alattomos játék folytatása, az új helyzet alázatos elfogadása és egyben

felkészülés újabb irredenták szítására és a harmadik világháborúra. A második út a becsületes és igazságos megegyezés a szomszédállamokkal és törekvés Oroszországot meggyőzni arról, hogy az új Magyarország nem lesz hajlandó egy Szovjetellenes titkos szövetség cordon sanitaire-je lenni. Ennélfogva meg kell kísérelnünk a gazdasági és kulturális összeköttetéseket a szomszédállamokkal kimélyíteni és megvalósítani az igazi közeledés előfeltételét, vagyis azt, hogy a feudális rendszer romjain felépítsük a szabad parasztok, a szervezett munkások és a dolgos értelmiség demokratikus köztársaságát.

Itt az idő, hogy végleg tisztába jöjjünk azzal, hogy az integritásos Magyarország szentistváni álmát az oligarchia bűnei végleg lehetetlenné tették. Ennek folytán a Deák-Eötvös útja sem járható többé. Ellenben a Kossuth víziója ma az egyedüli tartós reálpolitika egy okosan megszervezett európai egységen belül, mondjuk a Winston Churchill által javasolt európai tanács okos és igazságos vezetése alatt. Az integritásos Magyarország helyett most már csakis a szomszédállamokkal békés és alkotó munkában magasabb egységben integrált Magyarországra törekedhetünk. Oly Magyarországra, mely ebben a kapcsolatban teljes mértékben megőrizheti, mint egyenrangú fél, politikai szabadságát és kulturális egyéniségét.

És a magyarságban van annyi erő és alkotó lendület, hogy ettől a kooperációtól nem kell félnie. Ellenkezőleg, az csak önmagának, a dunai és európai egységnek nagy javára lehet. A választás csakis egy ilyen békés és alkotó integráció és egy harmadik világháború előkészítése között lehet. A magyarság vagy a Deák, az Eötvös és a Kossuth vonalán fog előrehaladni, vagy újra eljövendő fasizmusok, diktatúrák és katonai zsarnokságok martaléka lesz. Ezt a választást nem lehet sem a múlt bűnöseire, sem elgyötört és perspektívát veszített emigránsokra bízni. Ebben a sorsdöntő kérdésben egyesegyedül a magyar nép dönthet az Egyesült Nemzetek égisze alatt és támogatása mellett.

(Harc, 1944. február 19.)

¹ Az Office of War Information (a CIA elődje) 1943. október 6-án közvetítette Jászi beszédét Magyarországra.

² Jaj a legyőzötteknek!

³ Elhangzott 1944. január 30-án

Lorsy Ernő

Bartók Béla szerb melódiákat hallgat

Azon a napon, amikor Bácsstopolyán a Fehér Terror magyar hadseregének számos fiatal tisztje és legénye hajolt szerb gyermekek fölé, hogy bennük az életet kioltsa, Bácsstopolyától többezer mérföldre New Yorkban egy őszhajú magyar hajolt szerb viaszlemezek fölé, hogy bennük az életet felébressze. A tisztek nevét nem tudjuk, de parancsadó gazdájuk neve Horthy és gazdájuk gazdájának nevével gyermekeket ijesztenek. Az őszhajú magyar neve Bartók Béla és gazdájának neve Magyar Géniusz és gazdája gazdájának neve az Emberiség Jó Szelleme. Azon a napon, amikor a silány Horthy nyomorult tisztjei gyermekeket öldöstek Bácsstopolyán. Irtózatossá cselekedetükkel irtózatossá bosszú biztos veszedelmét idézve fel a szegény magyar nép ártatlan fejére, Bartók Béla, lámpásfejú és választott magyar, a mi drága zeneköltőnk, a magyar zenének a nép ősi dallamaiból fölépítője, a New York-i Columbia egyetem egy klasszikusan dísztelen termében figyelő lélekkel a szerb nép halhatatlan lelkébe hallgatózott.

Miért él Bartók Béla New York-ban? Azért, mert, ha otthon marad, a lelkét ölik meg. Azért, mert ez a csendes ember, akinek csak a zenéje szól hatalmasan és tisztán mint a természet szava, jelenlétével sem akarja fedezni a természetelenedést, a rútát és gonoszságot, amit otthon követnek. Bartók aláírásával tiltakozott az első zsidótörvény ellen. Bartók eltávozásával tiltakozott minden ellen, ami azóta történt. Bartók csendes ember. De nagyhangú emberek nem írták alá azt a tiltakozást. Bartók nem harcos. De sok harcos otthon maradt. Miért tiltakozott Bartók, miért jött el? Fülét sértette, ami otthon történt? Lehet. Eljött tisztaságból és eljött becsületből.

Bartók a *New York Times* június 28-iki számába cikket írt New York-i tartózkodásának céljáról. Azt a hatalmas monumentumot tanulmányozza itt, amit Parry,¹ egy amerikai tudós lelkes szorgalma, amerikai mecénások bőkezűsége és egy kitűnő amerikai fonográf segítségével, a szerb népköltészetnek és a szerb népzeneének állított. Ennek a klasszika filológusnak az a zseniális ötlete támadt, hogy ő Homéroszt csak úgy tudja igazán megérteni, ha maga elmegy oda, ahol a nép fiai még emlékezetből igazi hőskölteményeket énekelnek, úgy, ahogy az Iliászt és az Odüsszeiát énekelték.

Elment tehát Ószerbiába. 1933-ban ment le először. Mindjárt megérezte, hogy szinte az utolsó percben érkezett. Ki tudja, hányan élnek ma még a dalnokok közül, akik elénekelték az amerikai tudósnak a szerbek hőskölteményeit, amelyek közül az egyik több mint 12 000 sor, olyan hosszú, mint az Odüsszeia. Lehet, hogy az egyik vagy másik nótafa éjjelente pihenő csetnikeknek énekel a hegyek között, lehet, hogy „guzlicája”² hangja mellett viselt dolgaikat már bele is szövi a Márkó királyfiról, Dusán királyról és Szibinyáni Jankról szóló ősi

énekbe. Ám az is lehet, hogy az utolsó rapszodoszt már megölték a németek, talán azért, mert nem akart nekik énekelni.

De a szerbek nagy éposza itt van már biztonságban New York-ban. És a magyarok nagy zenésze olvassa a gondosan átírt szöveget és hallgatja a megmentett ősi zenét. Szakadatlanul szól a gramofón, Bartók hallgatja és elemzi. Vajon mit érez az az ember, akinél mélyebben senkisé is érezheti a balkáni népek zenéjét, azt, amelyet fiatal kora óta faluról-falura járva, vállán Parryénál primitívebb fonográf-fal, megmenteni, megérteni igyekezett? Csak a ritmust, csak az intervallumokat érzi? Vagy érzi a balkáni népzene (és a balkáni népköltészetek) eredendő rokonságát? Emlékszik-e fiatal korára, amikor bámulva fedezte fel, magának és egész nemzedékének e rokonságot, ama román népdalokat gyűjtögetve Erdélyben, amelyeket a magyar Tudományos Akadémia nem akart kiadni, de kiadott a bukaresti? Ady Endre ismerte ezeket a dalokat. Nem rájuk gondolt-e Jászi tanítványa amikor leírta egyik legprófétaiabb sorát: „Dunának, Olt-nak egy a hangja...?”

Dunának, Olt-nak, Drinának és Moldvának egy a hangja! Ez a hang ma azt mondja nekünk: a népek, amelyek egyformán örülnek és sírnak, — főleg sírnak — pörölgék ki a sorstól közös jövőjüket!

A Német háború idején a nagy magyar zenész, nemzetünknek legreprezentatívabb magyar nevét viselő, csendes, de méltóságos tanúságot tesz az igaz magyarságról és az igaz kultúráról. Ezt érezzük mi, amikor Bartók Béla az utolsó homeridák dalai fölél hajol abban az Új Világban, amely a mai Homérosszal kezdődő régi világunk értékeit segít nekünk az új barbároktól megmenteni. Maga Goethe, aki világégés idején Kelet költészetéhez menekült, aki az utolsó homerida palástját felöltötte és megsimogatta, akinek öreg szívében a szerb népköltészet hozzáérkező első hangjára egy húr rezdült meg. Goethe, aki, gyűlölvén a barbárokat és ami népében barbár maradt, ma eltakarja fejét, ő megérezné a finom rezgéseket a szürke magyar muzikusfej és a New York-i szerb viaszlemezek között.

Mi, akik harcot hirdetünk, tisztelgünk a Művészeknek, aki csendes s tiszta gesztusával harcunk elvének adta meg a tiszteletet, de nem hívjuk őt csatasorba. Maradjon Bartók tanú, maradjon szimbólum. Maradjon, aki volt, a tiszta ember egyike, akikért talán egy napon a magyar Sodomának meg fognak kegyelmezni. Addig a mi harcunk folyik az éjszakában, de egy-két csillag még ragyog és mi nem esünk kétségbe.³

(Harc, 1942. július 11.)

¹ Béla Bartók: Parry collection of Yugoslav folk music. *New York Times*, 1942. June 28. Magyarul: *Bartók Béla válogatott írásai*. (Szerk.: Szöllősy András) Budapest, 1956. 357–362. o.

² Délszláv népi hangszer, amivel a guszlárok hősi eposzaikat, balladáikat kísérték.

³ Bartók Béla halálakor Ignóus írt nekrológot a *Harc* 1945. október 1-jei számába.

Faludy György

Patriotizmus vagy nacionalizmus?

A kérdés, melyhez szólni kívánok – Erdély elcsatolásával kapcsolatban juttatták eszembe – bonyolult és könnyen félreérthető, különösen azok számára, kik félreértésekből élnek. A nacionalizmus, mint ahogy erre Hitler Németországa mutat éppen példát, érvek helyett érzelmekből táplálkozik és elannyira sarokba szorította a gondolatot, betűt és szót, hogy vitázni vele nehéz, majdnem lehetetlen. Egyszerűség kedvéért tehát, ellenfeleim munkájának megnehezítésére, ezúttal elrablom fegyvereiket és tulajdon ágyúikból löve reájuk, én is megcáfolhatatlan érzelmeimre hivatkozom és csak később térek az érvelésre. Legfeljebb addig is igyekszem a szokott hazaffyas limonádé és mindig használható demagógikus sallang helyett érzelmeimben is az igazat adni.

Magyaromra **nem** vagyok büszke, ahogy nem szégyenkezem miatta. Természetesnek tekintem, mint szemem színét és tudom, ha lázadoznék is ellene, hasztalanul tenném. Tele vagyok magyar dolgokkal, mint fűvel a rét vagy szűnyoggal a füzes, boldogíthat és bánthat, de nem változtathatok rajta. Ha azt a szót hallom: „erdő”, agyamban kép jelenik meg és ez a kép nem Missouri cserjével, buktató-bozóttal gazdag, majdnem trópusi erdeje, sem az Alpek kékeszöld szálfenyőit, sem az afrikai pálmaliget, hanem a magyar törpefajú akácos, a porosföldű és szikkadt, illatos és nyomorult. Ha azt a szót hallom: „ősz”, nem a Bois de Boulogne vagy Athén színeire gondolok, nem az aranylombú Rivierára vagy Marokkó lassú és fülledten erotikus hervadására, hanem egy bizonyos pesti utcára, a sápadtkék őszi égre felette, és a lombra, mely átnyúlik a kerítésen és csak dohánybarna, nem fényes, mint Afrikában és nem színpompás, mint a Sierra Nevada nyugati lejtőjén, de olyan, amilyennek gyermekkoromban újra és újra láttam, amilyennek kiolthatatlanul emlékembe vésődött és ahogy az „ősz” szó hallatára asszociálni fogom akkor is, ha még hatvan évet élnek is ideát és sohasem látnék magyar mezőt és magyar őszt.

Ám túl mindezen is minden magyar bennem, ami megtölti képzeletemet, fogalmat ad szavaimhoz, benépesíti tudatomat és azt, ami a tudat alatt van. Más nyelveken is beszélek, de idegen szavaim és gondolataim közt szakadék van, időben és értelemben is. Hazudni sok nyelven lehet, de egészen igazat mondani az ember csak anyanyelvén tud. Végeredményben pedig nem azért vagyok magyar, mert szeretem Petőfit vagy utálom Horthyt, lemondok Zágrábról és nem mondok le Nagyváradról, mert tagja vagyok ama titkos társaságnak, összeküvők szövetségének, mely magyarul beszélve, hiánytalanul megérti egymást. Lehet más életet kezdeni, új útlevelet kapni és nevet változtatni, de megszökni a magyarságtól nem lehet és az ember haldokolva is anyanyelvén fog suttozni. Ennek a ténynek felismerése és elfogadása tesz magyarrá, nem pedig az, hogy a

magyarokat a legkülönbeknek tartom, mert ha nevezetesen egy más népet is tartok a legkülönbeknek, még se tudok mást, mint magyar lenni.

Végül pedig magyar vagyok, mert annak az országnak problémáit értem és ismerem. Lehet, hogy húsz esztendő elég idő lenne egy más világrész helyzetének felfogására, de attól félek, hogy a munka nagy, napjaim rövidek. Az igazi internacionalizmus nem ott kezdődik, hogy az ember a világ problémáiról szószónokol: a Világ sohasem jön az emberhez kérges tenyérrel alamizsnát kérni. Ezzel szemben tudok egynehány gyógyírt a magyar paraszt sebeire, ahogy viszont az arkansasi farmereket még alig ismerem. Hogy most itt ért a háború és az amerikai hadsereg tagja vagyok, csak azt jelenti, hogy mindenütt igyekszem megtenni kötelességemet: de a háború után ugyanez a kötelesség hív haza, ahol jobban értek a dolgokhoz. Mindebben nem játszik szerepet, hogy itt vagy Párizsban szeretek élni és otthon fekete nyomor, butaság, gyűlölet és nyomorúság vár; mindez teljesen irreveláns számomra, mert magyarságom sokkal lényegesebb és mélyebb, semhogy bárminek függvénye lehessen. Még azt is hozzá kell tennem, hogy a magyar népet nem jótulajdonságaiért szeretem, sem azért, mert meggyötört, nyomorult és elhagyatottságában gonosz és szánandó, hanem azért, mert irgalmatlan racionalizmussal vallom és tudom a tényt, hogy egy bizonyos földdel nyelvem, születésem, nevelésem, hivatásom, kötelességem és sorsom mindörökre összefűzött még akkor is, ha sírva kapálódznék ellene.

Ebből talán érthető lesz ama hidegen kegyetlen ellenségeskedés, melyet a magyar uralkodó kaszttal szemben, nem érzek, hanem logikus meggondolással vallok. A köztünk levő szakadék semmivel sem hidalható át: ők a nacionalizmust üzletszerűen űzik, elcsatolt birtokaikat kívánva vagy nagyobb vadászterületet lopásra; nekem a patriotizmus bőrom, májam, epém, testem, lelkem és öntudatom mélye. Ők szeretik a magyar erdőt és a magyar búzát, mert az egyikből ostort lehet vágni és a másikat el lehet adni; én szeretek minden magyar fát és minden búzakaralászt, mert a magyar népnek szüksége van rá, hogy ne fázzon és éhezzen. Ők szeretik a magyar történelmet, mert számukra ezeréves és valóban nem megvetendő mulatság és jóélet emléke; és én szeretem, mert a nép tíz és félévszázados nyomorúságából és az urak politikájából lassanként meglátom azokat a vezérfonalakat, amelyekből hurkot tudunk csavarni az urak nyaka köré.

Patriotizmusom nem érzelmi, hanem logikus és megcáfолhatatlan. Ezért nincs szükségem szentimentális motívumokra és ezért állok ellentétben egyes emigráns társaimmal, akik nagyon is érthetően, a száműzetés hosszú ideje alatt és hazafele vágyakozásukban érzelmi momentumok áldozatai lettek. Sajnos, Magyarországon ma nem lehet más érzelmekkel segíteni. Az utolsó negyedszázad sok mindenre megtanított, mindenekelőtt pedig higgadtságra és politikus magatartásra. Ahogy annak idején nem örvendtem, mikor Félerdélyt megkaptuk, most sem voltam hajlandó nyilvánosan siránkozni, hogy elvesztettük, nem-

csak azért, mert még nem veszítettük el, hanem azért, mert könnyű román hullarablásról beszélniök amazoknak, akik itt maradnak Amerikában, de nekünk haza kell mennünk s jószomszédságban kell élnünk tizenötmillió románnal, akár tetszik ez nekünk, akár nem. Hasonlóképpen mindig nyílt ellensége voltam a revizionizmusnak, tudván, hogy az ország elcsatolt darabjainak megszerzése kedvéért föl fogják áldozni az egészséget és most, amikor talán már boldogan lemondanának róla, nem tudnak felszámolni 25 év mákonyával és politikai históriájával és a Ruszinszko kedvéért azt is elvesztik, ami az Alföldön még megmaradt. Két esztendővel ezelőtt tisztességes emberek is még a magyar kormányt dicsérték, amely gyarapította az országot és kinn maradt a háborúból; ma nyilvánvaló lett az elmaradhatatlan konzekvencia, amit akkor és már sokkal régebben hirdettünk, hogy mindez nyílegyenesen vezet a katasztrófába és csak egy előnye lesz, hogy tudniillik a magyar urak akkor sem tudnak majd fékezni, ha szeretnének fékezni és ha a kocsi majd felborul, leesnek a bakról s összetörik magukat.

De, túllépve mindezen, néhány falukutató és szocialista barátommal együtt, ennél is radikálisabb nézeteket vallottunk. Mikszáth novellájára gondoltunk, hol a nagyapa elkártyáz háromezer holdjából kétezret és a fiú elissza a többi. Aztán egy szegényes lakásba költöznek, ahol már egy virágcserepük van az ősi földből, míg a játszó unoka ezt is leveri, „mert neki is jutott még pazarolni való.” Pontosan ilyennek tekintettük a magyar uralkodó osztályt és csak azon csodálkoztunk, hogy tatárok és besenyők, labancok és négy évszázados németvész után a magyar paraszt szívóssága miatt még nekik is jutott az ősi földből valami pazarolni való. Akármilyen fájdalmas is volt az öröm, de szinte örültünk, hogy a habsburgi idők bizonyos mértékig mégis művelt, diplomatikus és formákra adó arisztokráciáját 1919-ben, illetve Gömbössel és még jobban ezév márciusa óta egy olyan réteg váltotta fel, melynek morális elvetemültségénél és hitványságánál csak tehetetlensége és butasága volt nagyobb. Mikor a tökéletesen érdemtelen, gyilkos és semmirekellő kormányzó mellett egy hivatalos kém lett a miniszterelnök, egy félhülye a belügyminiszter, egy sikkasztó a sajtófőnök és egy selyemfiú az ország „első” publicistája, tudtuk, hogy ez a társaság nem lesz elég ravasz idejekorán leugrani a sülyedő hajóról és az ezernyvennyolc esztendősi úri Magyarország minden szenvedése után, ezúttal végre és véglegesen megszabadulunk tőlük.

Patriotizmusunk mély volt, de hideg és számító, mert tudtuk, hogy érzelmekkel nem mentünk semmire és mártirjaink Dózsa György óta temetetlenül és jeltelenül hevernek a magyar történelem dülőútja mellett. Megtanultuk, mint az előttünk levő nemzedék, hogy a Nemzetnél (értsd: magyar uralkodóosztály) nem állhatunk meg, mint Kossuth 48-ban, mert az uralkodóosztály kereteinek szét kell hullnia, hogy megmaradjon az Ország. De még ennél is tovább mentünk Károlyi 18-as és a Magyar Kommün 19-es politikájánál és tudjuk, hogy az

Országnál százszorosán, sőt ezerszeresen fontosabb a Nép. Láttuk, hogyha az ország nem lesz demokratikus, maga a nép széled szerte Amerikába és mindenüvé, ahová menekülni tud és felismertük, hogy nem Rosztovért és Brassóért, de Komáromért és Sepsiszentgyörgyért sem szabad meghalni küldeni a magyart. Az igazság tudniillik az, hogy nincs ország nép nélkül és inkább választjuk hazánkul a demokratikusan élő Csepel szigetét, mint Nagymagyarországot Horthy Miklós alatt, mert az első a jövőendő magvait hordja vagy hordhatja magában, de a másik az egész nép betegségét, pusztulását és halálát jelenti. Az országot darabokra szegedelhetik, de mindig feltámad, míg van nép, mert a nép a magyarság és nem a határpózna.

Lehet, hogy sokan, ferde nacionalizmusok és érzelmek gőzétől kótyagosan, meg fognak botránkozni ezen. Mindez nem segít rajtuk; le nem mondvá egy talpalatnyi földről, de az új ország építését elkezdve akár Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyével, most rajtunk lesz a sor, – ha lehet, velük és ha kell, ellenük.

(Harc. 1944. október 7.)

Faludy György

Horthy Miklós fejfájára

Nincs hitványabb kormány, mint a megvert tábornokok kormánya – mondta Ernest Renan és mi huszonöt esztendeje, váltakozó sikerrel, de mindig jogosan soroltuk MacMahon,¹ Hindenburg, Petain és Darlan mellé tulajdon gyalázataunkat, a siófoki úszómestert, az orgoványi erdő haramiáját, a berchtesgadeni boszorkányszombat kisegítő lakáját, Horthy Miklóst. Mégse reméltük, hogy e részeseg trónbitorló, ez a hatalmi mámortól kótyagos senkiházi, e csász. és kir. korvettán becsempészett középkor, e politikailag tudatlan, magyarul is hebegve hazudó, öntelt, pénzéhes és gyáva uzurpátor utolsó szavaival igazat fog adni nekünk és a maga páratlan szemérmertlenségével, kétszeres balkezes önleplezésével az éterbe ordíttatja² azt a vádtömeget, azt a szellemi csödllettárt, azt a negyedszázados hazaárulást, amit pironkodó arccal vágtunk ugyanannyi ideje az ő szemébe. Most, a magyar éjszaka legmélyebb sötétjében még ezt a szomorú, végső elégtételt is megkaptuk tőle.

„Magyarország a Szövetségesek elleni háborúba” – mondta a hang, mely kiáltványát felolvasta – „német kényszer következtében lépett, mely kényszer földrajzi okok miatt súlyosodik reánk. De még így sem akartunk akárcsak egyetlen négyzetméter földet elrabolni senkitől... Ma világos mindenki előtt, hogy a németek elvesztették a háborút... és mi hátvédként harcolunk egy idegen hatalom érdekeiért...”

Nem fontos, hogy Horthy letagadja az elrabolt négyzetkilométerek ezreit s az „örökbarátsági szerződés” után hitványul, hiéna módjára megtámadott Jugoszlávia elleni merényletet. A lényeg az, hogy ezúttal ő sem mentegeti magát a két nap előtt még amerikai magyar lapokban olvasható és odahaza undorodásig hirdetett frázisokkal: itt nincs többé szó magyar igazságról Bácsstopolyától Rosztovig, szentistváni birodalomról, kommunisták elleni kereszteshadjáratról, kultúrfölénnyről, az európai kereszténység hitleri védelméről, az angolszász plutokraták, terrorbombázó négerék és zsidók, vérszomjas bolsevikék és bűdös csehek elleni dicsőséges harcról; mindez az áporodott maszlag, hitvány népcsalás, amit „nemzeti öncélúság” és „revíziós igazság” néven Rajniss Ferenctől az *Amerikai Magyar Népszava* szemétdombjáig fizetettek és fizetetlenek, lelketlen zsványok és másokat halálbaküldő szerkesztőségi négytokás örültek öklendezve hirdettek, egy és mindenkorra megszűnt annak szájában, ki az egészet kitalálta. Mert Horthyék hozták a revizionizmust, a gangszter politikát, a nemzeti gyűlölséget, a fegyverkezést, a Hitleri rablásban való boldog részvételt és a németek háborúját. És mit hozott a németek háborúja?

„Hátvédként harcolunk egy idegen hatalom érdekeiért... A német birodalom a szövetségesek közt kötelező hűség fogadalmát már régesrég megszegte... mindig új és új magyar csapatokat küldött határainkon kívül harcolni... márciusban... tudomásomra hozták, hogy Magyarországot német erők szállják meg... a magyar polgárok egész sorát tartóztatták le, köztük a törvényhozás számos tagját és akkori belügyminiszteremet, ki hivatalban volt. Még a miniszterelnök is csak úgy tudott megmenekülni, hogy semleges követségen keresett menedéket... kormányt neveztem ki, mely a németek bizalmát bírta... a Gestapo a zsidókérdést oly módon kezelte, mely nem egyeztethető az emberiség törvényeivel... országunkat pedig rablás és rombolás színhelyévé tették...”

Mindez igaz. De vajon ki íratta alá a háromhatalmi szerződést, mely Magyarországot a németek prédájává tette? Horthy Miklós. Ki izent hadat Jugoszláviának, Oroszországnak, Angliának, az Egyesült Államoknak? Horthy Miklós. Ki látogatta már egy évtizede hűséggel Berchtesgadent és a fasiszta Itáliát? Ki fenyegette a törvényhozás tagjait géppuskával és kézigránáttal, régesrég a Gestapo előtt? Ki nevezett ki már Gömbössel és Imrédyvel oly kormányt, mely a németek bizalmát bírta? Ki kezelte a zsidókérdést az orgoványi erdőben, a kecskeméti fogháznál, a pesti villamosokon, a margitkörüti fegyházban oly módon, mely nem egyezett az emberiség törvényeivel? Ki tette magyarországot a rablás és rombolás színhelyévé?

És ha Horthy Miklósnak mindez csak addig tetszett, amíg ő maga csinálta és csinálhatta Európa közepén, de ennyire megundorodott tőle, ha egy nálánál is nagyobb, sőt ezerszeresen nagyobb és ügyesebb zsvány rendezi, akkor miért nem próbált véget vetni az egésznek? Miért tűrte a megaláztatást, hogy cseléd létére cselédnek kezelik és katonáit másokért küldik meghalni, mikor azt sze-

rette volna, ha érte hálnak meg, mint Cattaróban? Miért nem kért békét márciusban, avagy a románok után, mikor a zavaros helyzetben a németek elvesztették fejüket és az oroszok ama nagy segítségével, amit harminc magyar divízió hirtelen átállása és az Ausztria felé vezető út megnyitása jelentett volna, minden bizonnyal oly békét adtak volna, mely minden rombolás és véráldozat ellenére a már elvesztett háborút a magyar nép számára győzelemmé varázsolta volna? Miért nem tudta megérezni ez az önhittségtől és érdemrendektől puffadt mellű tengernagy a lélektani pillanatot, melyet minden iskolásgyerek látott és amikor a magyar népet megmenthette volna? Miért csak most fáj neki lecsukott minisztere, elrablott tábornoka, idegenben harcoló serege, gázkamrákban kivégzett kisebbsége és keresztrefeszített hazája? Miért intéz most kiáltványt, miért szeretné csak most megadni magát, amikor késő és miért nem akar most a németek lotyója, orgazdája, lakája és martalóca lenni, amikor márciusban még jó volt neki? Miért erzi csak most „az országért való felelősséget”, amit soha életében nem érzett, elannyira, hogy ez a szó is most csúszott ki először száján?

„Német repülőgépek jelelegi kormányom ellen röpiratokat dobálnak le. Megbízható értesülést kaptam, hogy a németekkel rokonszenvező csapatok saját embereiket akarják hatalomba ültetni...”

Egyszerű a magyarázat: most is Horthy mondja, nem mi. A németek, kiknek kevésbé válságos időben jó volt ő is, a változott körülményekhez képest oly kormányt kívánnak, mely Vessenmayer pesti német követnél csak annyiban használhatóbb, hogy a parancsot mindjárt magyarul tudja továbbadni. Horthynak telefonálni kellett. Berchtesgadenben néhány óráig „puhítani” kényszerültek és habár lényegében alázatos volt, néha okoskodott, ha személyi érdekeit féltette. De most, az oroszokkal Szegeden, a németek oly magyar kormányt kívánnak, kiknek fütyülni kell csak és akiket mindjárt le is lehet tegezni, gátlástalan brigantik, szabályos gyilkosokkal köztük, mint Kovarc³ és ez persze a teljesen felesleges és szellemileg mindenkor használhatatlan Horthy kiebrudalását jelentette a budai várból, mert hiszen a németek nem ismernek szentimentalizmust. Ezt tudta meg a kormányzó, amint tulajdon szavaival bevallja, és ő, ki nem volt hajlandó megmenteni az országot, most hajlandónak mutatkozott, mert sajátmagáról volt szó.

Világos, hogy ily elkésett és egyéni érdekeket szolgáló cselekedetek, különösen, ha egy politikai analfabéta hajtja őket végre és mindezt rádión előre be is jelenti, kellő katonai segédlet nélkül és még hozzá oly beszédet tart, melyért a világ bármelyik bírósága mint háborús bűnöst ítélné halálra, aligha sikerülhetnek. És számunkra még az is tragikus, hogy nem sikerült, mert Szálasi rosszabb Hitlernél és Magyarországra az orosz felmentő sereg megérkeztéig újabb pokol következik. De talán minden pelyvának el kell égnie és Jeremiás próféta minden átkának be kell teljesednie, hogy a várt tisztulás végre elkövetkezhessen. Ha felidézzük, hogy a kormányzó utóda, Szálasi éppen azon emberek egyike volt,

kiket egykor Horthy pénzelt, míg egy levelét fel nem fedezték, melyben „főméltóságának” a Dunában való „megúsztatásáról” beszél, úgy valóban nehézség nélkül elképzelhetjük azt a politikai és társadalmi légkört, mely a zsidófeleségű, zsidógyilkos Héjjas Ivánt és az antiszemita, zsidónagymamájú Imrédyt, az öröményszármazású fajmagyar Szálasi-szalosját és a Reviziós Ligától pénzt sikasztott hazaffy Kolozsváry Borcsa Mihályt, még ha egymást is gyilkolnák pillanatnyilag, egy elválaszthatatlan egésszé fűzi össze és valóban csak modor, véletlen és a pillanat kérdése, hogy Horthy van-e felül?

Még éppen múlt vasárnap horkant fel egyik barátom, mikor Horthy menekülése felől érdeklődtem: mint képzelem azt, hogy a heroikus Horthy nem csapatai élén fog meghalni? Mára némiképpen szétfoszlott a hősi legenda. Valóban, egy tengernagy, aki annyi érdemrendet hord, amennyi elől csak elfér rajta és mellesleg tönkretett egy országot, ily esetben, még ha koros is, kimegy csapataihoz és nekik mondja meg — és nem rádión, a németeknek, előzőleges bejelentés után — hogy elveszett a háború, adják meg magukat és fordítsák meg az ágyúkat száznolcvan fokkal, nehogy elvessen az ország. Vagy, ha csak egy parányit is hitt mindabban, a mit a kommunizmus ellen összehazudott és a demokrácia ellen megcselekedett az elmúlt huszonöt év folyamán, ment volna ki a frontra katonáihoz és harcolt volna velük, míg az, aminek jönni kell, be nem következik. De mint élete, ez az utolsó szereplése is hitvány volt; szégyene minden magyarnak és emlékezetében is múlhatatlanul gyalázatos.

(Harc, 1944. október 28.)

¹ A párizsi kommün vérbefojtója.

² Horthy proklamációja, 1944. október 15.

³ A Somogyit és Bacsót meggyilkoló különítményesek vezetője.

Ignotus

Magyar demokrácia

Tankindulásból, bombaszakadásból, mely magyar fülekbe a Duna mellől még ez áldott amerikai hazába is áthallatszik, kizokog a régi krónikás rigmus:

„Sirva veszékel most
szegény Magyarország,
Mert tőle távozott
békeesség, vigasság...”

„Veszékel”... ami a régi nyelven azt is jelentette, hogy „vezekel”... Vezekel: soha keservesebben, és soha ártatlanabban, mert nem a maga bűnéből, hanem – megint csak s inkább, mint valaha – azokéból, akik ezer éve ülnek a nyakán s nem hagyják a maga szíve szerint élni. Soha keservesebben... de még ezt az árat is megéri, ha, amire egy s más jel rávall, utólszor fizet, s megszabadul végre az úri betyárságtól, mely nemzedékről nemzedékre minduntalan újra romlásba viszi. Nem igen lehet ugyanis elgondolni e világmegpróbáltatás után békét, mely világszerte ne magának a népnek kezébe tenné le az egyes népek sorsát. S ha így lesz, akkor Magyarország is: nemcsak ajándékba kapja, de egyben világhatalommal kérlelhetetlen tartott kötelességül is veszi a népuralmat, a demokráciát. Beletartott ezer évbe, de megéri, ha végre Magyarországon sem az urak lesznek az urak, hanem a nép lesz az úr. Lesz olyan jó ura magának, mint az urak voltak neki!

Ami persze nem annyit jelent, hogy a népuralomtól Magyarország menten maga lesz a földre szállt menyország. Bizonyára nem. Bizonyára lesznek nehézségek, döccenők... sem a birtokba ülés, sem a birtokban való megmaradás nem megy majd olyan simán, mintha olajozták volna. Polgárság, munkásnép Magyarországon két nemzedék óta valamennyire beletanult a politikába, melyhez a földműves nép ezer évig nem jutott közel. Nem hisz majd a szemének, ha más-képp lesz, nem találja helyét, ha helyben lesz. Egyelőre nagy a szakadék város és falu között, s türelem kell, hogy a város megértse a falut, s a falu ne legyen gyanakvó a város iránt. Ám ha a dánok, a svédek, a finnek meg tudták tanulni, a felszabaduló magyar mért ne tudna, mért ne merne rátalálni a maga eredendő jó eszére? A demokrácia új, szokatlan, eleinte idegen lesz számára. De ha kidörögölte szeméből az érdeketlenséget, kinvújtotta lelkéből a zsidóságot, melében neki is fölérzik, hogy tartson magára. Ha, mint ezer évig volt, nem lesz kilátástalan az élet, akkor szembe is lehet vele nézni. Aki magáért fárad, azt nem fárasztja a fáradtság. A demokrácia, mihelyt megvan, oly természetes, hogy nem lehet ügyetlennek maradni benne. Csakhamar magától jár rá az ember keze, mint a gyeplő fogására.

S tán nem is áll, hogy a magyartól, csak mert nem volt benne része, idegen a demokrácia. Csak gyakorlatlan benne, de nem ellenkezik a természetével. Sőt két vonás is van, mely a magyar karakterben ágyul kínálkozik a demokrácia számára.

Az egyik, amit magyarul ezer éve úgy mondanak, hogy „eb ura fakó!” A magyar népet a magyar úr elnyomhatta, de azt nem írhatta ki belőle, ezer év alatt sem, hogy ugyanugy, mint a magyar úr, a magyar nép se szeressen urat maga fölött. Magyar vonás, mi közös elnyomó és elnyomott közt, hogy tartson egyenlőségre, ha bele is kell törődnie az egyenlőtlenségbe. Ember számba mind újabb időkhöz Magyarországon csak a nemesember ment, ez azonban, ha hétszilveres volt is, nemcsak érezte, de ki is mondta, hogy van ő is olyan úr, mint akár-

melyik gróf vagy báró. Aminthogy grófot és bárót, udvarnak udvarló arisztokráciát, csak a bécsi idegenuralom ültetett be a nemességbe, s a magyar felfogásnak alfája s omegája, kezdete s vége az volt, hogy „una eademque nobilitas”, a magyar nemesség egy, s nincs benne különbség sem alulról fölfelé, sem fölülről lefelé. „Eb ura fakó!” embereli majd meg magát a volt jobbágy is, ha ezer éves megszokásból vissza találna egy percre esni a régi úrtiszteletbe. Viszont arra sem kaphat rá, hogy ő akarjon urasodni másokon, mert demokráciában nincs kin más. „Pénzen a bélyeg csak a rang, Ember az ércbe azért is!” danolta már majd kétszáz évvel ezelőtt a skót paraszt, Robert Burns. Most végre veledanolja majd a magyar paraszt is. Nem kell félni, hogy ne járna rá a szája!...

A másik demokrata vonás a magyarban, s kivált a népben, kit a politika s a mohóság nem rontott meg, a türelem. Gyűlölni vagy lenézni mást, csak mert máshitű vagy másfajta, nem magyar tulajdonság. S kivált nem népi. Amíg a középkori Egyház szét nem parancsolta őket, a magyarok szívesen házasodtak is össze más hitűekkel vagy származásokkal, s vallásháborúk szintén csak a bécsi idegenuralom akaratából s hatalmi számításból hajtottak magyart magyar ellen. Aki vegyes lakosságú vidékről származik, mind láthatta, hogy a népi magyar jó barátságban él más nemzetű szomszédjával, akárhányszor meg is tanul a nyelvéen. A „nemzetiségi kérdést” úgy, mint a pápista-kálvinista megférhetetlenséget vagy a zsidó zargatást a nemesi vármegye találta ki – a népre csak rászakadt. S ez a népi magyar türelem fontos a mai világban, hol világdemokráciának kell biztosítania az egyes demokráciákat s a „jó szomszédság” világrend lesz... Ime két magyar tulajdonság is, melyre az egyikre demokrata belpolitikát, a másikra demokrata külpolitikát lehet majd a népivé lett Magyarországon építeni. A magyar nép bizonyára nem lesz akadály a magyar demokráciának. Inkább: a magyar nép számára a demokrácia kiélési forma lesz. Vannak népek – a német mintha ilyen volna –, kiket féltetni kell önmagától. Szeressük hinni, hogy a magyart nem...

(Harc, 1944. november 11.)

Faludy György

Magyar zsidók

Ma délután kaptam közelkeleten élő sógoromtól október tizediki keltezésű levelet. Sógorom megírja e levélben, hogy sógornőm másfél hónappal azelőtt, tehát augusztus vége táján, Debrecenből, illetve Budapestről megérkezett oda. Megírja, hogy sógornőm, mivel keresztény, az újpesti gettóba ki nem mehetett, tehát ottani ismerőseimről mit sem tud; másodsorban pedig, hogy a debreceni

zsidókat egy szálig Sziléziába szállították és többé nem hallottak róluk. Hozzáteszi: „Ha eddig élt bennem némi remény, ezúttal eloszlott.”

Másról szándékoztam ezen a héten írni, a kétszázötvenéves Voltaireről, de, megvallom, képtelen vagyok. Régen sejtettem a befutó hírekből, amire a Horthy rendszer erkölcséből és a szomszédnépeknél (Belgrád!) bekövetkezett analóg esetekből is gondolni kellett. Magam olvastam az augusztusi *Függetlenség*-ben (augusztusban, Horthy, ismételten: Horthy, és nem Szálasi idejéből), hogy „a vidéki gettókat a csőcselék, az ottmaradt élelmiszert és ruhát széthordva, kirabolta”. És vajon hová szállítanak Hitler Európájában csomag nélkül zsidókat? Olvastam Bonczos belügyminiszter kijelentését, hogy „a magyar zsidókért minket felelősség nem terhel, csak munkára adtuk őket a németeknek”. Hogy mennyiben adhatnak a magyar hatóságok magyar állampolgárokat egy idegen hatalomnak, arra éppoly kevés a jogalap, mint ahogy a bíró, ki halálra ítélt valakit, nem mentheti magát: „ártatlan volt, dehát a hóhér végezte ki, nem én” címen és Pilátus mosakodásából a legrosszabbra lehetett következtetni. Tudtuk és tudtam, és mindig hirdettük, az amerikai náci alvilág (Szegedy, Nadányi¹ stb.) és Horthy ideszármazott, gyáván körbevakaródzó, plagizátor, nagyképpen és tollhegyig tudatlan, elmekóros, pénzmanipulációktól dögletes bűzű, zsidó létére antiszemita ként ugráló és panamáktól vemhes multú csőcseléke ellen, hogy az ő Horthyjuk, kiknek továbbra is ringyai, Jud Süssei, kémei és ágybéli hitvány poloskái maradtak, az ő magasztalt, agyondicsért, törvényesnek hazudott, lesajnált és mártírrá lotyogott Horthyjuk fel fogja áldozni a német mézár-széken egész hazánkat és, mellest, a magyar zsidókat, hogy ingatag uralmát akár csak egy pillanattal meghosszabbítsa és a cattarói tizszeres, a síófoki és kecskeméti százszoros, a huszas évek ezerszeres, Rosztov és Kiev tízezerszeres gyilkosából százezerszeres gyilkossá lépjen elő.

Mindig tudtam ezt és hasztalanul reménykedtem, hogy a huszonöt éve megpuhított gerincű magyarok, az „elveszett nemzedék”, átszalad az oroszokhoz és a magyar zsidók kiirtására nem lesz idő. Az elveszett nemzedék elveszett és a zsidókat kiirtották: talán csak a pestieket és az elbújtakat illetően remélhetünk még. De annyi bizonyos, hogy néhány hónappal ezelőtt, Takaró tiszteletes úr templomában a magyar zsidókért való imánk és aggodásunk nem volt felesleges.² Sajnos. nem volt felesleges és a magyar zsidók megjárták a Golgota ama útját, amit ideát senki még képzelni se tud. Voltak, kik már az úton elpusztultak és akiket a náciuk úgy rugdostak le csizmáikkal a töltésre; mások Oswiecimbe értek és ott haltak meg, félórával érkezésük után, a gázkamrákban és utána kalapáccsal verték ki aranyfogaikat, ruhájukról leltárat készítettek és elszállították, vérfoltoktól megtisztítva, a Kraft durch Freude mozgalom tagjainak, elhamvasztott csontjaikból pedig műtrágyát kevertek, avval a német alapossággal s tudományossággal, avval a megfontoltsággal és precízitással, mely a náciakat Nero vagy Dzsingisz khán minden rendszertelen és ösztönös tömegmészárlásá-

nál is ezerszeresen gyalázatosabbakká és undorítóbbakká teszi. Másokat talán munkára fogtak és dolgoztatnak velük, nem adva nekik enni, végül pedig, mikor csonttá soványodtak, megásatták velük tulajdon sírjaikat, mint ahogy ezt Horthy Miklós tette Orgoványon, és sortüzet adtak reájuk. Másokat meg vasúti teherkocsikba préseltek, kétszázat egy negyven férőhelyes kocsiba, egymás fejére és vállára állítva őket és rájukzárták az ajtót, egy rántással, hogy karok és lábak szakadtak ki — és aztán elindult a vinnyogó és üvöltő vonat a semmibe: a kocsik alján égetett mész volt, mely lerágta lábukat és amikor a fulladás, az éhség és a kín három-négy nap alatt végzett velük, a németek kinyitották az ajtót, melyből százsámra dőltek férfiak, nők és gyermekek.

Mindez megtörtént: Litvinov, Sforza, Károlyi és mások hiába verték évek óta félre az emberiség lelkiismeretének vészharangjait, a borzalmat nem sikerült elhárítani: a náciizmus, a fasizmus, a reakció, a Hitlerék, Mussolinik, Petainek, Francok, Horthyk, Pavelicek, Antonescuk működésének logikus következménye volt ez, és logikus következménye annak is, hogy mi élni engedjük őket ezen az egy világon, ahol pedig vagy nekik, vagy nekünk nincs helyünk. Ám vonjuk le mindebből, legalább a jövőre nézve, a következtetéseket, hogy ezek a halottak ne hiába haltak legyen.

Tisztázzuk mindenekelőtt a felelősség kérdését és ne hagyjuk szemeinket elhomályosítani a magyar kormány tömeggyilkosságban való törvényesen bizonyítható és a magyar büntetőtörvénykönyv szerint kötéltálati halállal büntetendő bűntényével szemben. Jegyezzük jól meg, hogy a magyar uralkodó kaszt évszázados praktikája a felelősség alól való kibúvás és ahogy egyrészt a német gyilkos, aki valahol száz embert végzett ki, elítélése alkalmából majd könnyezni fog, hogy „rámparancsoltak — mit tehettek róla?”, úgy fog a magyar úr esküdni, hogy a zsidók deportálásáról nem is hallott, csak arról tudott, hogy a magyarországi hadszíntérről elküldték őket, tisztára, mert féltették a háborútól ezeket az embereket, valahová nyaralni a szép Sziléziába és hogy ő egyébként mindig demokrata, (kommunista, szocialista, anarchista stb.) volt. Ne most rázzuk öklünket, de tegyük el felháborodásunkat, haragunkat és mérhetetlen bánatunkat, hogy a feledés bűnös, könnyelmű és mindent elkenő hazugsága sohasem ronthassa meg, gyengítse és gáncsolhassa a megtorló Igazságot útjában. Éppígy ne feledjük egy pillanatra sem azokat, kik itt Amerikában, lisztes pofával hányják a bukfencet Horthy cirkuszában és ha a hazugságot, köntörfalazást nem is bünteti a törvény, ha ezen urakat semmivel megsérteni nem lehet, szólni meg már azért sem érdemes szólni hozzájuk, mert megfizetett emberek, pénz-csempésző bankár-hiénák, begyepesedett agyú firkászoknak süket a füle — legalább ott verjük végig sunyi fejüket a bunkóval, alázatban és katonaszökevény-ségben görbe hátukat a kutyakorbáccsal, ahol találjuk őket.

Ám vonják le a zsidók is a helyzet következményeit. Bármennyire is tisztelen a lelkiismeret szabadságát, veszedelmesnek tartom egy oly helyzet fenntar-

tását, mely a Hitlereknek mindenkor lajtorját ad arra, hogy egy mesterségesen elkülönült kisebbség ellen szított gyűlölet lajtorjáján mászhassanak a tömeg nyakára és rendezzenek háborút és vérfürdőt. Magyarországra a zsidók nem „beszivárogtak”, hanem a magyar urak tudomásával és segítségével jöttek be, hogy ama kereskedelmi és ipari állásokat betöltsék és munkákat elvégezzék, melyhez a magyar uralkodó kaszt tagjai nem értettek és nem is akartak érteni. Mikor az urak sokasodtak, és elszegényedtek, lassanként kiebrudalták és végül feláldozták a magyar zsidók egyrészét. Ám a háború után ez a magyar uralkodó osztály nem lesz többé és a zsidókat a magyar népből nem fogja senki kiközösíteni; ám éppen ennyire kötelességük a zsidóknak, hogy a magyar néptől el ne különüljenek, sem egymás közti házassal, sem különös ruha és hajviselettel, önkéntes gettókkal és a faji fennsőbb vagy alsóbbrendűség mániájával. A magyar zsidóknak, kik kultúránk hordozói, népünk kovásza, jogaink előharcosai és munkásaink tanítómesterei voltak, ez nem fog nehezére esni.

Másodszorban kötelessége a zsidóknak, hogy jogos haragukban éles választófalat tegyenek a magyar kormánytényezők és a magyar nép között. Ellenfeleink váltig hirdették, hogy a Horthy kormány „demokratikus, népszerű és törvényes”. Eszeveszettségükben nem vették észre, hogy mindez a magyar nép felelősségét jelentené a háborúért, Bácsopolyáért, Kievért, a zsidómészárlásért, a hadüzenetekért és minden gyalázatért. Ne adjunk nekik igazat, nemcsak azért, mert ők mondják, hanem mert valóban nem igaz, hiszen ők mondják. Horthy nem volt demokratikus, népszerű és törvényes és a magyar nép soha hangját nem hallathatta, mióta huszonöt esztendő óta puhítják gerincét avval a hideg terrorral, mely a német gerinc-törő terrortól abban különbözött, hogy kevésbé brutális volt, lassabban, de biztosabban ölt és éppen ezért kevesebb ellenállást váltott ki. Válasszuk el az urakat a néptől, de ne engedjünk éket verni a magyar nép és a magyar zsidók közé. Éppen a minap olvastam a *Harcban*, meg egy hozzánk közelálló ujságban, hogy New York-i magyarok gyűjtést rendeznek a magyar zsidók számára. Legyen is akármilyen jószándékú – és kétségtelenül az – az illetők kezdeményezése, úgy a zsidók, mint a magyarok szempontjából végzetesnek tartom az ilyen hitleri megkülönböztetést és szeretném rábeszélni az illetőket, hogy tervük ilyen megvalósításától álljanak el. Tessék elképzelni, hogy a háború utáni szörnyű éhínségben egy magyar zsidó, kit egy zsellér rejtegetett, élelemcsomagot kap Amerikából és a zsellér nem kap. Éppen itt írtam meg, hogy a magyar zsidók egyrészét megölték a nácik; de a magyar zsellérek éppígy pusztultak, kiket Horthy a németek ágyútöltelékévé tett. A magyar zsidók vagyonát ellopták, a magyar paraszt falvait felgyújtották; a magyar zsidó szíve a szabadságért dobogott, a magyar parasztok tucatjával szöktették át Olaszországig a lezuhant szövetséges repülőket, százával kerültek börtönbe, mert zsidókat rejtegettek avagy meneküléshez segítették őket. Itt volna az idő, hogy minden felekezeti elkülönülésnek és partizánkodásnak vége szakadjon,

mert nincs zsidó játékonyság és zsidó emberiség: csak játékonyság és emberiség van, felekezeti, faji és nemzetiségi megkülönböztetés nélkül. És ha ezt véletlenül ezúttal sem tanuljuk meg, úgy tíz év múlva minden ott kezdődik előlről, ahol Horthy Miklós két hónapja abbahagyta.

(Harc, 1944. december 16.)

- ¹ Szegedy László a chicagói *Otthon*, Nadányi Pál az *Amerikai Magyar Népszava* hangadó, erősen jobboldali beállítottságú újságírói.
- ² 1944. július 1-jén a New York-i 69. utcai magyar református templomban istentiszteletet tartottak a magyar zsidókért, amelyen a résztvevők tiltakozásul karjukra tűzték a Dávid csillagot. Az eseményről Faludy „Bűnösök vagyunk mindannyian” címmel a *Harc*, 1944. július 22-i számában számolt be.

Vámbéry Rusztem

Jogász finomkodás vagy történelmi realitás

Körmönfont tyúkprókátorokat csak tudatlan és gondolkodásra képtelen emberek azonosítanak a jog fogalmával. Így történt, hogy a *N. Y. Post* január 17-iki számában közzétett levelemnek, amelyben rámutattam, hogy az emberiségnek drágán megszerzett kultúrkincsét még Hitlerék kedvéért sem szabad elpazarolni, valamelyik olvasni nem tudó tintakuli oly címet adott, mintha levelem Hitler védelmét szolgálná.

Teljesen érthető a felháborodás, amelyet a nácik és fasiszták gonosztettei minden érző emberből kiváltottak. Sőt az is érthető, ha azok, akik a fasiszta önkénnyel szemben a jognak az uralmát akarják helyreállítani, mert tudják, hogy jog nélkül minden uralom pusztá zsarnokság, attól tartanak, hogy a paragrafusok útvesztőjéből a gonosztevők esetleg kibújhatnak. Viszont, aki a jognak akarja kitekerni a nyakát csak azért, hogy a Hitlerék nyakát kitekerhesse, nyilván nincs tisztában azzal, hogy a jog formáját a változó uralom meg nem másíthatja. Már pedig a jog fogalmához tartozik, hogy annak szabályait nem lehet önkényesen alkalmazni, nem lehet valakit oly törvény alapján bíróság elé idézni, amelyet a törvényhozás szerve csak a büntetendőnek vélt cselekmény elkövetése után hozott. Ennek ellenkezője a legembertelenebb zsarnokság, amelyet a francia forradalom előtt önkényuralkodók évszázadokon át gyakoroltak. Az orosz cárok vadállati kegyetlenségeik igazolásául éppúgy hivatkoztak Isten akaratára, mint Hitler a nép ösztönére. Tehát nem holmi nagyképű prókátorfogás, ha ragaszkodunk a törvény uralmához, ha a **Nullum crimen sine lege**¹ elvét nem a gonosztevők, hanem a tisztességes emberek magna chartájának tartjuk.

Kétségtelen, hogy a nép a jog forrása, de ennek a forrásnak előbb kell megállapítania, hogy mi szabad, mi tilos, mielőtt a tilalom megszegőit a bíróság elé állítják. Csak önkényuralkodók és diktátorok alkotnak visszaható erejű büntetőtörvényeket. Épp így nem szabad a tényleges hatalom gyakorlását semmibe venni, bárha az forradalom alakjában nyilvánul meg. Tehát nem szabad az igazságszolgáltatásnak intézményeit s elsősorban magát a jogot arra felhasználni, hogy azzal bosszúvágyunk kielégítését leplezzük. Természetesen nem azért, mintha náciák kíméletet érdemelnének, hanem mert a jog és az igazságszolgáltatás feltétlen tiszteletéhez sokkal nagyobb érdek fűződik, mint a bosszúálláshoz. S még ha a bíróságot „népbíróságnak” kereszteljük is, még akkor sem lehet holmi jogi szörszálhasogatásnak tekinteni, ha azt kívánjuk, hogy a jog szabályai érvényesüljenek.

Teljesen igaza van „az antifasiszta józan ész nevében” megnyilatkozó „nép”-nek, hogy a veszett ebet nem szabad kímélni, csak azért, mert gazdája felelős, azonban veszett ebeket tudvalevőleg leütnek, de nem szoktak bíróság elé állítani. Viszont azoknak az embereknek, akiket nem a gestapo, hanem a bíróság elé állítanak, joguk van, hogy az igazságszolgáltatásnak mindama szabályait, amelyeket az állam kihirdetett, oly elfogulatlanul alkalmazzák velük szemben, mint ha nem náciokról, fasisztákról, hanem csak gyilkosokról vagy betörőkről volna szó. Egyik ősrégi szabálya a jogszolgáltatásnak, hogy inkább meneküljön száz bűnös, mintsem hogy egy ártatlan lakoljon. Mit szólunk tehát a háborús bűncselekmények nemzetközi bizottságának volt amerikai tagjától származó nyilatkozathoz, amelyben olvasható, hogy „jobb, ha féltucat ártatlan német őrmestert felakasztanak most, mintsem hogy sok millió ugyanoly ártatlan ember szenvedjen huszonöt év múlva.” Még ha féltucat német őrmester megölésével valóban meg lehetne akadályozni, hogy huszonöt év múlva újabb háború törjön ki, még akkor sem szabad az igazságszolgáltatást annak ellenkezőjével, a háborúval összezavarni.

Ennek az egész szerencsétlen fogalomzavarnak oka, hogy tudásban és logikus gondolkodásban egyaránt fogyatékos vitatkozók összetévesztik a büntetést a bosszúval, a forradalmat az igazságszolgáltatással és saját indulatos felháborodásukat keresztelik el józan észnek. Igaz ugyan, hogy a büntetésben kifejezett megtorlás a gonosztettnek visszahatásaképp megnyilvánuló bosszúvágyat, ha szublimált alakban is, magában foglalja, de a büntetés úgy viszonylik a bosszúhoz, mint egy repülőgép az igásszekérhez. Semmi okunk nincs, hogy a tömeggyilkosságtól kiváltott felháborodást azzal elégtessük ki, hogy meghamisítjuk a jogot, amelynek helyreállításáért a kultúrnemzetek fiai életüket áldozzák, s büntetésről beszélünk, amikor igazában bosszút állunk. Háborúban, forradalomban a megtorlás érthető és menthető, de nem menthető, ha a jog fogalmához fűződő presztízzsel visszaélünk, hogy a bosszú meztelenségét a büntetésnek fügefalevelével takarjuk.

Még oly kiváló tudós, mint Sheldon Glueck² sem tud a háborús büntetésekről szóló legújabb könyvében ebből a kínos dilemmából menekülni. Igaz ugyan, hogy a háborús bűnösöket szerinte is minden országban annak saját törvényei szerint kell elítélni, de mégis „bizonyos kivételes és nagyterjedelmű (largescale) eseteket az Egyesült Nemzetek által felállítandó nemzetközi bíróság elé kell terjeszteni.” Miért? Ilyen bíróság, amely nincs s amelynek hatáskörét semmiféle jog meg nem állapítja, semmivel sem illetékesebb, mint az az állami bíróság, amely elé az ügy egyébként tartozna az elkövetés helyét tekintve. Megengedem, hogy tömegbűntettek elkövetőinek elítélésében mutatkoznak némi technikai nehézségek. Napoleon, akihez Hitler csak hatalomvágyban hasonlít, ezt úgy fejezte ki: „les crimes collectif n'engagent personne.” (a tömeg bűncselekményeiért senkisé is felelős.) Valóban nem lehet néhány millió náci, aki többé-kevésbé bűnös valamiben, bíróság elé állítani. De a történelem az ilyen bűncselekményeket nem is szokta jogi formák közt elintézni. Ősrégi, szakállas adoma szerint az egyszeri ember, akinek oly poloskairtószert ajánlottak, amelyet a poloska hátára kell szórni, megjegyezte, hogy „hiszen akkor agyon is üthetem”, amire az eladó azt felelte: „Agyonütni? Az is jó.” Nos, a történelmi tömegbűntettek elkövetői esetében csak ez „jó”, még ha esetleg, ami elkerülhetetlen, ártatlanok is keverednek az agyonütendők közé.

Mindezt természetesen a War Crimes Commission³ tagjai is tudják, de az ő állásfoglalásuk mögött a „no chaos or revolution” vágya rejtőzik. Pedig se a náci, se a fasiszta forradalmat, miként az hamarosan ki fog derülni, más módon nem lehet elintézni. Öt éves háborút nem lehet önkényesen, ötletszerű bírósági tárgyalásokon felszámolni. Mint a francia szociológus mondta: „beaucoup de désordre c'est l'anarchie, un peu de désordre c'est le progrès.” (Sok rendetlenség – anarchia, kevés rendetlenség – haladás.) Akármily paradoxul hangzik is, némi rendetlenség nélkül nem lehet a rendet helyreállítani, de ennek a rendetlenségnek az igazságszolgáltatás keretén kívül kell bekövetkeznie. Nincs okunk attól tartani, hogy Hitler és egyéb „államfők” ezen a réven megmenekülhetnek. Sajnos, akármily szabadelvűen értelmezzük is a jogot, a Hitler és társai problémája mindenképp megoldhatatlan. Mert tegyük fel, hogy a bíróság elé állítják s a bíróság halálra ítéli őket. Vajjon ezzel ki lehet elégtíteni azt a bosszúvágyat, amely az emberiség millióinak lelkében felgyülemlett, s ha a „büntetést” végrehajtják, ezzel megtorlást nyer az embertelenségnek Dzsingisz Khánt és Timur Lenket eltörpítő mértéke, amelyért Hitler és a vele egyívású államfők, mint felbujtók felelősek? Nincs oly tehetséges hóhér, aki ezeket a gonosztevőket annyiszor tudná kivégezni, ahányszor azt a „punishment that fits the crime”⁴ elve megkövetelné. Attól aligha kell tartani, hogy nem akadnak, akik tőlük az emberi civilizációt megszabadítják, de joggal kételkedhetünk abban.

amit a *New York Times*-nek január 30-iki vezető cikke állít, hogy ezt az elinté-
zést a „józan” nemzetek igazságszolgáltatásnak fogják minősíteni.

(*Harc*, 1945. február 10.)

-
- ¹ Büntetni csak a tett elkövetésekor érvényben lévő törvény alapján lehet.
 - ² Sheldon Glueck (1896–1980): *War criminals, their prosecution and punishment*, New York, 1944 című művéről van szó.
 - ³ Háborús bűnök bizottsága.
 - ⁴ A bűnnel egyenértékű büntetés.

Faludy György

Exit Germania

Majdnem bizonyos, hogy a második világháború következményeként Magyarország nemcsak a német politikai érdekszférának, de a német kultúrközös-
ség büvkörének is búcsút mond. Ez nagy dolog egy nép történetében és a kul-
túrák ilyfajta cseréit nagy megrázkódtatás nélkül kevesen bírják el (lásd a Szasz-
szanidák Perzsiájának átváltozását muzulmán állammá, vagy a keresztény Egyip-
tomét a kalifátus gyöngyévé), de a magyar már ezt is kiállta néhányszor. A hon-
alapítás után egy évszázadig Ázsiából hozott szellemiségét őrizte, majd egy ide-
ig ingadozva Bizánc és a nyugat közt – akkor ezek ketten még csak éppen el-
válni készültek egymástól – végül az utóbbit választotta, de az előbbitől sem
idegenkedett. Az Árpádok idején német, olasz, francia, szláv, sőt angol befolyás
érvényesült és ezeket, a középkor univerzális világszemléletét tekintve, későbbi
nacionalista szempontokból még így osztályozni sem érdemes, hiszen a tizen-
harmadik században Salernóban, Párisban vagy Prágában ugyanazt tanították az
egyetemen és Európa ezer háború és határ ellenére egy volt és osztatlan. Csak a
tizenharmadik században kezdődött a regionális különbségek helyett a tudatos
elkülönülés és Magyarország újra hol az olasz (Nagy Lajos, Mátyás), hol a német,
hol a cseh-lengyel (kelyhesek, Husz, Zsigmond király, V. László stb.) befolyás
iskoláit járta. Végül, az utolsó Jagelló király házasságával 1520 körül, német be-
folyás alá kerültünk és ott is maradtunk, 420 esztendeje. Igaz, hogy az ellen-
áramlatok sem hiányoztak (a Rákócziak francia és angolbarát politikája, a felvi-
lágosodás magyar követői, Petőfi, Károlyi Mihály francia és szláv orientációja,

Ignotus és a Nyugat), de ezek az irányok az uralkodó politikai konstelláció miatt csak részleges és időleges diadalokat arattak és részben nem is az eredeti forrásokból, hanem a német vagy osztrák testvéráramlatból táplálkoztak. Elvégre a felvilágosodás nevében gyűlölni Bécset is a bécsi egyetemen tanítottak minket, néhai második József császár idején...

Kétségtelen, hogy e német kultúrbefolyás nemcsak végzetes volt, de áldásos is és ostoba volnék, ha egy háború befejezésének véres dühében és jogos haragjában pálcát törnék felette. Az, hogy a német nép, ezer éves és nem éppen jelentéktelen kultúrmunka után, a civilizáció minden ballasztjától megszabadulva Dzsingisz-kán hordáinak nivójára süllyedt és embertelenségében túl is tesz rajta, ritka, sőt páratlan történelmi fenomén. Ám ez még nem jelenti, hogy a Római Szent Birodalom régesrég elavult intézményei közt az Ázsiából jött magyarok számára nem volt sok követendő és éppily világos, hogy azok a magyarok, akik százharminc éve a postakocsiban kíváncsian néztek ki Weimar piacán, Goethere gondolván, akik a régi *biedermeier* szalónokban Bachot zongorázták gyertyavilágítás mellett, akik a göttingai szabadelvű tanárok hallgatóiként kipirosodott arccal ültek a hajdani, fehérremeszelt tantermekben, azok a régi teológusok, kik csizmájukkal vállukon, mezétláb mentek az országúton Heidelberg avagy Leyden felé, a kultúra országutját járták, csakúgy, mint azon szerényebb magyarok, kik a Bécs melletti Hét Választófejedelemshez címzett korcsmában ültek a favoritteni elővárosban és késsel meg tányérból ettek, a „pallérozottabb nemzetek” szokása szerint és nem úgy, mint elődeik, kik Szt. Gallen feldúlása után kezükkel szaggatták szét a nyers marhahúst és a csontokat egymás fejéhez vágták.

A baj másutt volt, mindenekelőtt a német kultúra monopolisztikus voltában. Az európai, sőt a törökökön keresztül eltorzultan ugyan, de mégis hozzánk jutott arab műveltség ezernyi jóval kecsgetett, de mi magyarok, mint a százfogásos ebédre hivatalos szegényember, úgy beteltünk a német levessel, hogy az angol bifszteket, a holland sajtót, a francia bort, az olasz körítést, az arab édeséget és a török kávét már érinteni se tudtuk. Alig volt magyar, aki nemhogy Schiller, Melanchton avagy Reuchlin, de Körner vagy Grillparzer nevét ne tudta volna – de vajjon hányan ezek közül ismerték Milont, La Rochefaucalt maximumait, Lincoln beszédeit, Csehov novelláit, a granadai Alhambrát, vagy a Koránt? Mikor vagy tíz évvel ezelőtt, a magyar középosztály elszegényedése folyamán könyvtáraik a Múzeum körút és Vilmos császár út antikváriusaihoz kerültek, látszott meg ez az ijesztő aránytalanság: a Meyer lexikonok, a Cotta kiadású Lessingek, Wielandok, Klopstockok, a megszámlálhatatlan Gustav Freytagok, Grabbek, Uhlandok és Herderek között még hírmondónak se szerénykedett egy-egy Voltaire, Erasmus, Diderot, Rabelais, Gongora, Keats vagy Pascal. Ugyanaz az egyoldalúság vonult végig társadalmunk minden rétegén és megnyilvánulásán: Kisfaludi Károly csak úgy Kotzebuet utánozta, mint Munkácsi a német

„történelmi” mestereket; a 67-es magyar minisztérium Kármánt Németországba küldte és az ő tanulmányai alapján reformálta a magyar közoktatást; a magyar hadsereg még 18 után is a szóról-szóra fordított német vezényszavakból és, ami ennél sokkal átkosabb volt, szóról-szóra fordított germán szellemből táplálkozott; tudósaink német folyóiratokból tanultak, a társadalmi érintkezés formái Bécsből árasztották el az országot, szünetlenül folyva hozzánk, mint a Duna vize; a magyar újságíró ideálja a *Neue Freie Presse* volt; színházi ügynökeink Bécsbe és Berlinbe mentek darabokért és ideálunk a szolingeni acél, a német alaposság, az osztrák kedélyesség, a stájer katolicizmus, a porosz protestantizmus és a német liberalizmus volt. Mindegy, hogy ezt később nácizmusnak nevezték és az se lényeges, hogy mindebből egy rész az európai kultúra szerves része volt: a lényeg az, hogy kicsinyek lévén, mindig fuldokoltunk ezen óriási német tengerben és a legtöbbben sohasem jutottak túl rajta és nem ismerkedtek meg a világ száz nagyszerűségével, germán kultúrán élve bölcsőtől a sírig. Így történt, hogy amikor 1805-ben Schiller meghalt, valamennyi kis tizenhatodréti magyar újság, köztük a *Magyar Hirmondó* és a *Pest Ofener Zeitung* hasábos cikkekben és méltó módon parentálták, de amikor nyolcvan esztendő múltán Dosztojevszkit eltemették, egyetlen magyar újság sem tudott róla.

Ha két, három kultúrából szedegettük volna szellemi táplálékunkat, a bírálat és összehasonlítás bizonyos önállóságot adott volna nekünk, vagy legalább kritikai mértéket, míg így el voltunk veszve: még németellenes magatartásunkat is Goethe, Heine vagy Nietzscheből tanultuk. Németországon kívül egyetlen ország sincs Európában, hol úgy a katolicizmus, mint a protestantizmus nagy tömegeket hódított vagy tartott volna meg: csak mi követtük őket, természetesenek tartva, hogy mi se egyezzünk meg abban, ahol mestereink is két pártra szakadtak. Máskor, az ördögöt Belzebubbal üzvéni ki, mint 1866-ban, I. Vilmostól vártuk az elbukott szabadságharc megbosszulását, vagy, mint e század elején, a Habsburg-túlsúly ellenében a Hohenzollernekkel kacérkodtunk, majd pedig, mikor a szeretett és gyűlölt Ausztria nem volt sem elég erős, sem elég nagy, hogy szellemi gyámkodása alá vethettük volna magunkat, a németekkel szöveteztünk s mindegy volt nekünk, hogy szociáldemokraták, katolikusok avagy nácik: csak németek legyenek, kiknek alávetethetjük magunkat, mint ahogy ezt négyszáz esztendeje megszoktuk. Németh László szerint ez ázsiai lustaság volt, de a teutonokkal való viszonyunk, a patológiát és mélylélektant a tömegeken keresztülvezetve, kétségtelenül a tanítvány és a tanító, ha tetszik: a beteg tanítvány és a virgáccsal felszerelt tanító patológikus viszonya volt. Szétnyíló füllel hallgattuk a németet és Luthernek csak úgy helyet engedtünk szívünkben, mint amily tehetetlenséggel engedtünk utat Caraffának, vagy Bach miniszternek, akinek rossz híre ellenére is halhatatlan érdeme volt Magyarország modernizálása; később buzgó igyekezettel majmoltuk a német városrendezés, hadseregszervezés avagy közélet minden csínját-bínját és a végén már morális különbséget sem

láttunk, hogy az államvasutak reorganizálásában vagy a náciizmus legbestiálisabb törvényjavaslataiban, frazeológiájában – vagy tömegmészárlásaiban utánozzuk-e őket, csak úgy, mint a tanítvány a tanítóját, mert többet tudtak nálunk vagy hatékonyabban csináltak mindent: egy ideig még a francia forradalom eszméit sem voltunk hajlandók elfogadni, mert Bécsen, a gyűlölt Bécsen keresztül jöttek hozzánk s olykor eltagadtuk, hogy németül is értünk, noha ezt legtöbbször közvetlen anyanyelvünk után verték bele, elszántan és irgalmatlanul. Mint mindenben, ez is kölcsönös volt, a gyűlölet is, és ez talán egyetlen mentségünk: mert hiszen a németek is megvetettek, lenéztek és kifiguráztak minket, talán éppen azért, mert hűséges szolgálók voltunk.

Természetes, hogy mindez az uralkodóosztály érzelme és politikája volt. A magyar nép négyszáz esztendőn keresztül néha értetlenül, néha idegenkedve nézte mindezt és ha lehetett, fegyvert ragadott ellene. És ez teszi áldásossá a viszony megszűnését, ahogy áldatlanná tette a múltban, mert hiszen a magyar nép lelkülete mindig éppen a németekétől állt távolabb, mint bármelyik szomszédunktól, vagy akár a kínaiakétól, amit talán már az is jellemez, hogy kunok, besnyők, bolgárok, törökök, szeldcsukok, görögök és franciák szigetei tűntek el a Nagyalföldön közöttünk, csak éppen svábaink maradtak svábok, mint az átkozottak, akiknek testét a víz és föld egyformán kivetí magából. Tudom, hogy néplélektanról ily rövid cikk keretében, hol bizonyítani nincs hely, beszélni tudománytalan, meg hogy a népek változnak és Európa hajdani, sípkában alvó tudósai és csoszogó járású éjjeliőrei komikus szerepükből koncentrációs táborok fogdmegeivé, ámokfutó tömegmészárosokká léptek elő és egy nép lelki alkataráról, különösen századokra visszamenően, nehéz megcáfolhatatlan s egyben bizonyítható megállapításokat tenni. Ám annyi valószínűnek látszik, hogy a német konokság, tudományosság, rendszeret, szüntelen kategorizálás és könnyenhívés, szögletesség és szorgalom bizonyos ellentétben áll a magyar toleranciával, fantáziával, könnyelműséggel, szalmaláng-lelkesedéssel, hanyagsággal, érzelmességgel, simulékonysággal, békeszeretettel és rendszertelenséggel. Kétségtelen, hogy a német, Kopernikus óta keményen hiszi, hogy a föld forog a nap körül, míg a magyar nagyjában csak azt tartja, hogy Kopernikus tétele szerint a föld forog a nap körül és ezt még nem cáfolták meg; a náciiszt nászéjszakáján, mint Mann regénye meséli, keresztbe fogja tenni kardját az éjjeli-szekerényen és arra gondol, hogy erős gyermekeket kíván nemzeni a Vezérnek, míg a magyar, nevelték legyen is bárhogy, magánéletébe és lelkébe sohasem enged be ilyen mélyre az állameszme hóbortjait; a német, ha meggyőzték, fanatizmussal fogja a hatalmat szolgálni és még akkor, sőt éppen akkor érez valósággal szexuális örömet, ha bottal verve nőgatják, míg a magyar azt nézi, mint oldhat kereket onnan, nem lévén hajlandó a fensőbbség semmilyen formáját lázongás nélkül vagy akár mazohista örömmel elfogadni.

Hogy mi lesz, azt senki se tudja, a legkevésbé én. De 1848 óta annyi bizo-

nyos, hogy az orosz nép naivitása, bámulatos jósága és emberiessege, a francia humor és életkedv, az angol alkotmányjog és jogrend, a szerb paraszt ősi demokratikus berendezkedései vagy Prága szellemi élete közelebb áll hozzánk, mint minden, ami Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht kivételével Németországban élt és lélegzett, ha ugyan lélegzeni hagyták. Maxim Gorkij meleg lehellelte, az angol és francia rendszerű t a n í t á s szabadelvűsége, a szomszédokkal való kultúrkapcsolat, az önállóság és a megbékült élet öröme majd megtanít reá, hogy akkor nyertünk, amikor minden elvesztésétől féltünk és azt képzeltük: egyedül vagyunk Európában. Nem leszünk egyedül szomszédaink közt, mert ha ők egyedül akarnának maradni, sem ők nem lesznek, sem mi és most, egy véres háború vége felé, a hajnali pitymalat alig világosodó ködében talán elmondhatjuk, hogy túl a múlton, túl a németeken Európa önfentartó ösztöne fog győzni a „Selbstvernichtungswahn” felett és a halál helyett az életet, ezt az édes életet akarjuk választani.

(Harc, 1945. február 10.)

Vámbéry Rusztem

Jalta és Magyarország

Magyarországról k ü l ö n nem esett szó a három hatalmi tanácskozáson. A közzétett határozatoknak két pontja mégis közelebbről érinti szülőházánk sorsát és jövőjét. Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy a német katonai hatalomnak gúzsbakötése mily közvetlenül rontja le a magyar imperializmusnak s haszonélvezőinek naiv vágyálmait. Hiába próbáltuk megmagyarázni, hogy az az imperium, amelyet akármely nemzet német támogatással gyakorol, csak szolgálás lehet. Gyakorlatilag a Szent Istváni birodalom sírásóinak és visszasíróinak a problémáját a jaltai konferenciának a német agresszivitást elintéző határozata jobban megoldotta, mint a legmeggyőzőbb okfejtés.

De közvetlenebbül vonatkozik Magyarországra a jaltai megállapodásnak az a része, amely szerint a Szövetséges Hatalmak a felszabadított országokban támogatják (assist) a demokratikus kormányzatnak felépítését. E pillanatban érdeklődésünk elszorult szívvel azoknak a romoknak eltakarítása, az ország fővárosának ujjaépítése, annak a leírhatatlan szenvedésnek az enyhítése felé fordul, amelyeket a németdúlás maga után hagyott. De a romokból kelő élet formát igényel és a magyarságnak jövője valóban attól függ, hogy Magyarország ne maradjon – miként Kovács Imre nevezte – „a feudalizmusnak Nemzeti Parkja” a demokratizált Európa közepén. Örömmel kell tehát fogadnunk a három nagy-

hatalomnak elhatározását, hogy segítséget nyújt oly kormányzati berendezéshez, amely biztosítékul szolgál az ellen, hogy néhány hataloméhes kalandor, katonatiszt s velük egyívású „hazafi” ismét végveszedelembé dönthesse a magyar-ság földjét.

Nyilvánvaló, hogy a segítség, amelyet a jaltai határozat ígér, egyszersmind beavatkozást jelent Magyarország belügyeibe s némi eltéréssel értelmezi az Atlantic Charter harmadik pontját. Ez ellen kifogást csak a szuverenitás bálványimádói emelhetnek, akik az államfenséget öncélnak tekintik, amely alkalmas arra, hogy a hatalom birtokosainak önkényét leplezze. Viszont azok, akik a szuverenitás e csorbitását éppen a magyar nép érdekében fogadják szívesen, elvárhatják, hogy az a demokrácia, amelynek felépítésében a győztes hatalmak segédkeznek, megfeleljen a cégvalódiság elvének. Abból a támogatásból, amelyet nyújtanak, következik az is, hogy a három nagyhatalomtól függ, mit tekint demokráciának. Hisz a demokrácia fogalmának különböző értelmezése teszi érthetővé Byron ismert kijelentését, hogy az ördög volt az első demokrata.

Demokrácia mint cégér még a demokrácia hiányánál is kevesebbet ér. Ahol nincs demokrácia, ott esetleg sikerül kiküzdeni, de ott, hol demokratikus csomagolásban önkényuralmat árusítanak, sokkal nehezebb a hamisítást leleplezni. Végre is választást, sőt népszavazást a náci is rendeztek, ami a zsarnokság lényegén mit sem változtatott, hisz Churchill – nem Winston, hanem a 18-ik század angol költőjének, Charles Churchillnek – szabatos meghatározása szerint:

„By whatever name we call
The ruling tyrant
Self is all in all.”¹

Alig hihető, hogy névrokona, Roosevelttel és Stalinnal szövetkezve ugyanúgy értelmezné a háborús célt, mint ahogy Lloyd George, Wilson és Clemenceau annak idején értelmezték a „make the world safe for democracy”² jelmondatát... Minden jel arra vall, hogy a Szövetséges Hatalmak átlátnak a boldogult magyar árpárlament szitáján és tisztába kezdenek jönni azzal, hogy a magyarságnak egy némely szomszédjától eltérő társadalmi rétegződése minő nehézségeket hárít oly komolyan vehető demokrácia útjába, amely nem pusztán szavazásból és szavazásból áll. Minthogy ezúttal, legalább is a hivatalos tényezőkben, őszintébb a három hatalom háború utáni együttműködésének vágya, mint az Európa bolsevizálásától való félelem, amely az első világháború után a militarista reakciót szította, alig hihető, hogy a győztesek Magyarországon kirakati demokráciával beérjék s ennek leple alatt az ellenforradalmi reakciót támogatnák. Noha a debreceni kezdet biztató, a csírájában lévő magyar demokráciának még hosszú ideig szüksége lesz a Jaltában megígért támogatásra úgy a belső intrikákkal, mint esetleges külső csábításokkal szemben.

Régebben egy angol államférfi a demokrácia lényegét abban találta, hogy a fejeket megszámolják, ahelyett hogy bevernék. Újabban a néhai Lord Wedge-

wood³ nem a fejek megszámlálásával, hanem azzal jellemezte a demokratikus kormányzatot, hogy értelmi okokon és megvitátáson alapszik. Ez a folyamat Angliában immár négyszáz éve tart. Néhány hét vagy néhány hónap alatt alig lehet a levitézlett álpárlamentarizmust oly népakarattal pótolni, amelyet az jellemez, hogy a nép tudja is mit akar. De elég korán sohasem lehet a közvélemény építésének munkáját megkezdeni. Reméljük, hogy a jaltai hatalmasak állják szavukat, amelytől a magyar nép léte, jövője és boldogulása függ.

(Harc, 1945. február 24.)

¹ Charles Churchill (1731–1764):

„Bárhogyan is nevezzük az uralkodó zsarnokot,
ő az mindenben.”

² Tedd a világot biztonságossá a demokráciáért.

³ Josiah Clement Wedgewood (1872–1943), angol politikus.

Halász Miklós

Jászi Oszkár beszédének tanulságai

„Nincs többé független kis állam”, – mondta Jászi Oszkár márciusi beszédében¹ – „mintahogy kis államok függetlensége illúzió volt az első világháború előtt is.” Az európai kontinens nem azért áll mélyreható átigazodás előtt, mert a kis államok néhány nagyhatalom befolyáskörzetébe jutnak s azok irányítása alá kerülnek, hanem mert e befolyáskörzetek és az irányító hatalmak tekintetében nagy eltolódások álltak be. Hat vagy hét nagyhatalom helyett két vagy három világhatalom marad e háború lezajlása után a porondon s bármily nehéz elhinni és elképzelni, Európa, mely a világot felfedezte és uralta, nem világhatalom többé, hanem csak más hatalmak körzete.

Csak természetes, hogy Franciaország, mely oly világító szerepet vitt a világ szellemi történetében, nem akar belenyugodni a maga és Európa lefokozásába, de még kisebb országokra is nehéz idők várnak egyrészt, mert nehéz feladni az önállóság illúzióját, másrészt mert súlyos feladat feladni egy évszázados orientációt – mely nemcsak politikai alkalmazkodást jelent, hanem az életviszonyok igazodását is – s egy új hatalom természetéhez alkalmazkodni. Így Magyarország évszázadok óta német befolyás és irányítás alatt állt, kül- és katonai politikáját Bécsben, később Berlinben döntötték el. Ez a háború azonban megsemmisítette Németországot és – mint Jászi mondotta – a helyén támadt vákuumot

csak Oroszország töltheti be. Így került Magyarország szükségszerűen az orosz befolyáskörzetbe s ezen semmiféle nemzetközi konferencia nem tud változtatni.

Az átorientálódás azonban küzdelmes feladat s a kis népek boldogulása az elkövetkezendő évtizedekben nagy mértékben függ attól, hogy az új hatalom, melynek szférájába kerültek, mennyiben könnyíti meg az átmenetet.

Különleges nehézséget okoz, hogy az angol-amerikai és az orosz befolyáskörzet az érdekelt népek szemében nemcsak hatalmi elhatárolást és különbséget jelent, hanem két gazdasági rendszer, társadalmi szerkezet és életfilozófia ellentétét is. Ily körülmények között az alkalmazkodás problémája egyúttal alkalmazkodást tételez fel az érintett ország egész struktúrájában. Ennek viszont az a következménye, hogy azok a társadalmi osztályok és gazdasági érdekek, melyek az angol-amerikai vagy az orosz gazdaság és társadalom alapelveit magukra nézve kívánatosnak tartják, irányító szerepet ragadnak magukhoz az átorientálódás folyamata alatt és nemcsak átigazodásra, hanem áthasonulásra is törekednek.

Az érdekelt hatalmak nem szívesen nézik ezt a felfogást, mert óvakodnak kihangsúlyozni azt, ami őket nemcsak elválasztja, de szembe is állítja. Ezért nem akarnak az oroszok bolsevizmust a körzetükbe jutott országokban és ezért tűrnek meg az angolok és amerikaiak baloldali, sőt szocialista jellegű kormányokat is saját körzetükben. Bárhogy is demonstrálják azonban türelmességüket a társadalmi és politikai átalakulások tekintetében, hiába keres Moszkva nagyítóüveggel jobboldali politikusokat és kapitalistákat, akik érdekeiket és hatalmukat biztonságban éreznék az orosz zónában s bármennyire tartóztatja is önmagát Anglia és Amerika a nyílt beavatkozástól ott, ahol a politikai rendszer erősen balra fordul, a tény el nem vitatható, hogy az orosz befolyás szilárdan csak a baloldalon nyugodhat s az angol-amerikai tartósan csak a jobboldalon. Ennek bizonyága, hogy bizonyos esetekben az irányító hatalom kénytelen beavatkozni a körzetében háborgó belpolitikai viszonyokba, mint Anglia a görög polgárháborúba s Oroszország a romániai politikai kavargásba. A kérdés tulajdonképpen az, hogy lehetséges-e az asszimilációs folyamatot nyílt és állandó külső erőszak nélkül végrehajtani? S ez a kérdés ma még nyitott, akár Belgiumra nézünk, akár Magyarországra s akár Anglia, akár Oroszország felé fordulunk.

Amint hogy az egész világalakulás problémája, melynek a hatalmi eltolódás csak egyik vetülete, abban áll, hogy sikerül-e a gazdasági demokráciát megvalósítani nyílt erőszak nélkül; illetve a másik oldalon sikerül-e a gazdasági demokráciát megakadályozni nyílt erőszak nélkül?

Minthogy pedig a gazdasági demokrácia propagálói és ellenzői magatartásukat általában az angol-amerikai, illetve az orosz befolyásban látják érvényesülni, az a kérdés, hogy fenntartható-e a kapitalizmus fasizmus nélkül, illetve megvalósítható-e a szocializmus diktatúra nélkül, a gyakorlatban egy harmadik kérdésbe torkollik: vajon megóvható-e a világbéke, mikor annak fentartása két lényegileg különböző világhatalmi csoport együttműködésétől függ.

Nem kétséges, hogy a két, illetve három világhatalom tudatában van a felmérhetetlen veszélynek, amit egy újabb világháború jelentene s ezért el van határozva arra, hogy nagy áldozatokat hoz az egymással való együttműködés érdekében. Ezek az engedmények nemcsak hatalmi zónákra vonatkoznak, nemcsak a befolyáskörzetre vonatkozó területi engedmények, hanem főképp engedmények a befolyásolt országok társadalmi és politikai formája tekintetében. Az angol-amerikaiak tartózkodni fognak a beavatkozástól, ha a körzetükbe eső országokban szocialista tendenciák lépnek előtérbe, az oroszok pedig nem fogják bátorítani azokat a törekvéseket, melyek egy kisebbség társadalmi ideálját rá akarják erőszakolni a népre. Ez a kétoldali önmegtartóztatási fogadalom egyúttal igyekszik eloszlatni a közvélemény párhuzamát Oroszország és a szocialista, illetve kommunista törekvések között egyrészt, Anglia és Amerika s a konzervatív-kapitalista reakció között másrészt. Így állt elő az a paradox helyzet, hogy a nyilván angol körzethez számított Olaszország kormányának legfontosabb tartópillére a kommunista Togliatti, míg az orosz befolyászónába eső országokban a kormányok szinte parádéznek notóriusan konzervatív, sőt reakciós miniszterekkel.

A szándék mögött azonban a világ és civilizáció lét- vagy nemlét kérdése áll s a világbéke megóvása megéri az engedményeket.

Mi következik e helyzetből a magyar demokráciára? Az, hogy Magyarországon nem lesz bolsevizmus csak azért, mert orosz befolyás alá jutott. Hogy Magyarországon lehet szabad parasztság önkéntes szövetkezése, fenttarthatók a közszabadságok. Másik következménye viszont, hogy az orosz befolyással nem esik a nép ölébe a szocializmus. Harcolni kell a nagyipar és bankok szocializálásáért, mert az oroszok — a fent kifejtett okokból — nem fogják e fejlődést sürgetni, harcolni kell az egyházi birtokok kisajátításáért megváltás nélkül, kulcsipar és bankok államosításáért, mert az oroszok és a kommunisták világpolitikai tekintetből esetleg hátráltatni is fogják e program megvalósítását.

Ebből következik, hogy Magyarországon nemcsak szükség van szocialista és demokrata pártokra, hanem ezeknek a tevékenysége általános érdek, a kívülállók részére is kíváncsú és gyakorlatilag lehetséges is.

Ennélfogva a magyar szocialisták számára elérkezett a pillanat, mikor elvi fentartásaikból akcióprogram lett s mikor elveik többé nem kritikában, hanem tettekben kell hogy kifejeződjenek. Nem elég többé kritikálni a kommunistákat, hogy a szocialista célokat feláldozzák, hogy a politikai egyházzal kacérkodnak, hogy szövetkeznek a tegnap még nyílt ellenséggel az egység díszlete kedvéért, hanem be kell állni a demokratikus erők koalíciójába és törekedni arra, hogy a demokráciának az az interpretációja kerüljön előtérbe, amit ők képviselnek. A magyar uralkodó osztályok öngyilkossága szabaddá tette a demokrácia útját, ugyanakkor a nagyhatalmak kompromisszuma utat enged a demokrácia többféle értelmezésének s azok szabad kifejtésének. Az elvekért való kiállás ma

küzdelmet jelent a demokráciáért felsorakozó különféle elvi és érdekcsoportok széles sorában. A „tisztá” demokrácia ma teremtvő erő és alkotó erő lehet és kell, hogy legyen, míg a passzív kritika maholnap szabotázzsá válik, mint ahogy Jászi Oszkár aktív kritikája politikai tett és tette ösztönző.

Amerikai magyar vonatkozásban pedig nekünk magyar szocialistáknak és demokratáknak nem elég bírálunk mások kezdeményezését a magyar demokratikus erők egyesítése tekintetében, hanem nekünk magunknak kell egy új egységet kezdeményeznünk, az antifasiszta amerikai magyarok közös frontját az otthoni demokrácia bátorítására, megsegítésére és megvalósítására.

Az elvi tisztaság ma nem izolációt parancsol, hanem közös harcot mindenkivel, akit az elvek vonalára fel lehet sorakoztatni. Egy demokratikus mozgalom, ha nem akarja nevét megcsúfolni, nem mondhat le arról, hogy programját széles néprétegekkel elfogadtassa. S ha így van, akkor helyet kell keresnünk, esetleg verekednünk magunknak a politikai fronton és harcolnunk kell azok sorában, akik az elvekért harcostársaink lehetnek.

Amint a magyarországi szociáldemokraták előlharcoltak a nemzeti függetlenség frontján, úgy nekünk amerikai magyar szocialistáknak is elől kell járnunk a magyar demokratikus front megteremtésében.

(Harc, 1945. április 1.)

¹ Jászi Oszkár: *A magyar sorsról*. Elhangzott New York-ban a Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetsége, a Győzelmi Tanács márciusi ünnepélyén, 1945. március 16-án. Az előadás kivonatossan megjelent a *Harc* 1945. március 24-i számában. A beszéd legfontosabb gondolatait Jászi részletesebben a *Magyarország újjáépítése* című, alább következő tanulmányában fejtette ki.

Kéri Pál

Jászi Oszkár beszédének egyéb tanulságai

Az orosz világ és a nyugati világ ellentétei – mondotta Jászi márciusi beszédében¹ – nem is annyira gazdaságiak. Gazdaságiakban hiszen egészen jól megférnek egymással, gazdasági érintkezésük zavartalan és eredményes.

Hatalom! – nem: gazdálkodás

Ha csak ennyiről volna szó, egyszerű volna a dolog. A kérdés azonban sokkal sokrétűbb, annyira, hogy egy cikk keretében nem is lehet kimeríteni a problé-

mát. Mindössze annyira vállalkozhatunk, én is, Halász Miklós is, hogy kiki azt emelje szem elé, amit legfontosabbnak tart. Én nem a gazdálkodási, ökonomiai ellentétet tartom a legfontosabbnak. S minthogy Halász Miklós elméleti alapon vonta le következtéseit, hadd teoretizáljak én is egy kevésé.

Addig ugyanis, míg a világon a kapitalista gazdálkodás az ökonomiai rend – pedig ma még az – addig a gazdálkodás keretei, külső formái megmaradnak kapitalistának és a szovjet meg Amerika kitűnően megérthetik egymást gazdaságikban, noha a szovjet-gazdálkodás lényegben épp annyira nem kapitalizmus, mint ahogy a mai nagy-kapitalizmus is mérföldekben különbözik attól, ami Marx korában volt – „egyetlen reakciós banda” – különbözik abban, hogy nagyrészt civilizáltabb lett, részben még ragadozóbb.

Az ellentét magva másban keresendő. Az, amit sokan „gazdasági demokráciának” mondanak, az orosz állami kényszergazdálkodás magánprofit nélkül, a vagy három évtizede lefolyt orosz forradalom hagyománya. Ez a forradalom nem vett el a kapitalistáktól majdnem semmit, mert a cári Oroszországban jóformán nem is volt kapitalizmus, hanem a polgárháborús hatalomhoz jutott állam építette fel az orosz birodalom gazdálkodását úgy, hogy a termelő eszközök mind az állam kezében vannak és a vezetés is szigorúan az államé. Annyiban, hogy ez az építés nem kérte a kapitalisták segítségét és nem szorul rá ma sem, hanem ha szüksége van külföldi kapitalisták szállítmányaira, azt gavallérosan megfizeti pénzben és vérben, annyiban ez a rend csakugyan antikapitalista. Ma azonban az ezen a kezdeményezésen felépült orosz birodalom a világ legizmosabb katonai nagyhatalma lett. Az ő gazdálkodási rendszere ma már nem cél, hanem hatalmának egyik eszköze; nem exportcikk többé, csak annyiban, amennyiben e katonailag fölényes óriási birodalom hatalmát öregbítheti és biztosíthatja. A gazdálkodási ökonomiai rend kérdésében tehát bizonyos mértékig megalkudhat. Az orosz birodalom hatalmi érdeke csakugyan nem követeli okvetlen, százszázalékosan, a körzetébe eső kisebb országok bolsevizálását.

Mi magyarok odahaza. az orosz birodalom hatalmi körzetébe tartozunk. Csakugyan úgy van, hogy mi sohasem voltunk függetlenek. Eddig – főként nagybirtokosi osztályérdekből – a német körzetbe tartoztunk és elvérzettünk rajta. Most a példátlanul erős orosz hatalmi körzet körébe jutottunk, – és pedig nem csupán pottyantunk, mert hiszen minden tisztességes magyar lélek meg akart szabadulni a német náciizmustól, az orosz birodalom pedig e néma harcban szövetségesünk volt: mai szövetségesünk a sokévszázados, különböző formákat öltött német elnyomatás ellen.

A helyzet ma más, mint 1918-ban volt. Akkor, az első világháború németellenes győzelme után, Magyarország területén az angol birodalom Franciaország ellen vette föl a befolyásolási harcot. Franciaország akkor a háború után olyanforma, a kontinensen addig példátlan hatalommal maradt a porondon,

mint ma Oroszország. Anglia rögtön megkezdte akkor e hatalom aláásását. Anglia Magyarországon a reakciót, az ellenforradalmat azért támogatta, hogy éket verjen a francia hatalom érdekkörébe. Pedig akkor, Franciaország és Anglia között, nem volt szó „két gazdasági rendszer, társadalmi szerkezet” ellentétéről. Ma az angol és amerikai hatalmi politikának nem célja az Oroszország hatalma ellen való aknamunka Magyarországon. Általában és nagyjában bele-nyugodtak, hogy Magyarország az orosz körzet tagja. Anglia még politikai csereüzletet is kötött ezen az alapon. Aki odahaza – vagy Amerikában – arra számíttana, hogy a nyugati „konzervatív-kapitalista reakció” bizonyos elemeihez szaladgáljon földalatti segítségért, az magára vessen a következményekért, amik érik. A nyugati hatalmak vonala általában, az orosz hatalmi befolyás elismerése Magyarországon; ez ellen csupán előszoba-intrikák s egyes üzleti magánérdekek mozgolódnának, melyek valószínűen ellenforradalmi izgágaságok formájában jelentkeznének. Ez nem a nyugati hatalmak általános vonala Magyarországon és aki ilyen magán-intrikákat és üzleti magánérdekeket próbálna szövetségesül felbírizgálni, már csak azért is szigorúan megrovandó, mert tudjuk, az orosz bizalmatlanság sohasem alszik. Az ilyen körök alamuszi tevékenysége Magyarországon közel járma a hazaáruláshoz.

Az orosz hatalom: totalitárius

Valamiről mindig megfeledkeznek az emberek, amikor a háború után jelentkező hatalmi állapotokról gondolkodnak. A nagyhatalmak koncertjének számolnia kell azzal a külön hatalommal és különös pozícióval, amit a szovjet-birodalomnak az ő sajátos berendezkedése ad. Ez azonban az ő gondjuk. De nekünk, mint az orosz hatalmi körzetbe került, orosz fegyverrel felszabadított, orosz eszmékkel szövetséges népnek, szintén tudomásul kell vennünk – mint Lassale mondotta valaha – mindenekelőtt: mi az, ami van. Az orosz hatalmi totalitárius berendezkedés, fegyelem, kihat azokra az országokra, melyek befolyási körébe esnek. Kihat, különböző fokon és mértékben, aszerint, mennyire tartja Moszkva szükségesnek az illető ország kézben tartását a birodalom hatalma és biztonsága érdekében. A kommunista pártok ezekben az országokban nem csupán népi törekvések szószólói, hanem egyúttal ennek az orosz hatalmi fegyelemnek követői is.

Ez az a tér, ahol az „engedmények” történnek. Ahol Moszkva azt lehetségesnek tartja a maga érdekében, ott önmegtartóztatást tanúsít saját politikai rendszerének érvényesítése dolgában.

Moszkva néha nem azért keres „nagyítóüveggel is jobboldali politikusokat és kapitalistákat”, hogy az angolokat és amerikaiakat appeasolja,² mint Halász Miklós gondolja, hanem azért, mert az orosz hatalmi érdek érvényesítése a befolyásolt országban pillanatnyilag és taktikailag azt kívánja. Tătărescu Romá-

niában például nem azért került elő a régi „kapitalista reakció” világából, mert az angolok és amerikaiak követelték; ellenkezően, tudjuk, hogy az angolok és amerikaiak igen meg voltak rökönyödve a kormányváltástól, mely Tătărescut³ hozta. De az orosz politikai érdek érvényesítése úgylátszik őt kívánta. Más országokban az orosz hatalom érvényesítése kisebb fokon, kevésbé totálisan történik, már csak azért is, hogy feleslegesen ne provokálják a nyugati hatalmakat, de azért is, mert nem kívánnak feleslegesen az ily országok szabadságaiba avatkozni. Ez országok közé tartozik kétségtelenül Csehszlovákia. És Rákosi Mátyás beszédéből az látszik, Magyarország is.

Az egypártrendszer veszedelme

Az orosz birodalom belső fegyelméhez és hatalma külső biztosításához szükséges rendszer az, amit Jászi Oszkár ama „kínai falnak” nevez, melynek fokozatos lebontását reméli és kívánja. Csakugyan, az a nagy kérdés, hogy az orosz befolyási körzetbe tartozónak vallván magunkat, mennyi szabadságot tudunk megtartani, az egyoldalúságon túl, főként szellemiekben, a világ szemléletében, közvéleményünk információjában, szólás szabadságában, népünk befolyásolásában. Abban, amit Halász Miklós „gazdasági demokráciának” mond, nincs hiba köztünk. Valóban, a földosztás dolgában például a sok bizonytalan ide kerülő hír közül csak egy a megnyugtató, az, amit Rákosi Mátyás mondott, hogy a kommunista párt október végéig feltétlen be akarja fejezni a föld osztását, meg az a másik forrásból származó értesülés, hogy a kommunista párt száz holdon túl minden földbirtokot fel kíván osztani. De a kommunista párt nem csupán népi gazdasági törekvések pártja, miben szövetségesünk s munkánkban testvérünk, hanem ugyanakkor az orosz hatalom követje is Budapesten. Hogy ez a hatalmi érdek ne emelkedjen „kínai fallá”, az nem csupán a kommunista párton múlik. Hanem azon is, mint Jászi Oszkár mondotta, mennyi gerincességet tud mutatni a magyar közélet odahaza.⁴ A kommunisták és Moszkva, természetesen a maguk agitációjának túlnyomó voltára törekszenek. Viszont, mint Rákosi Mátyás beszédéből láthatjuk, Magyarországon valósággal van demokrácia, szabadság, sőt, nem is csupán a fasiszta-ellenes pártok számára. Ezzel a szabadsággal élni kell tudni, a szociáldemokrata pártnak, parasztpártnak, mindenik demokratikus pártnak. kik a Nemzeti Függetlenségi „front”-ba egyesültek.

A veszedelem az, hogy ez a „front” valami egypártrendszerre ragacsul össze. A „gazdasági rendszer, társadalmi szerkezet” dolgában nincs köztük különben sem ellentét; (...) De míg a többi pártok tehát gazdaságiakban szoros szövetségesei a kommunista pártnak, addig, Moszkva politikai és különösen szellemi hatalma dolgában, a „kínai fal” dolgában, alkudozó feleknek kell lenniök a kommunista párttal szemben. Annak a rendnek, mely az „öt pártot” most felépül, kompromisszumnak kell lennie az orosz védelmi érdek – amit kétségtelenül

respektálni kell — és az ország szabadsága közt. Bizony megeshetik az is, mit Halász Miklós említ, hogy a szociáldemokrata párt szociális kérdésekben sebezhetőbb haladónak mutatkozhat a kommunista pártnál, mert nem kell holmi moszkvai „vonal” pillanatnyi betartásával törődni.

Rákosi Mátyás beszédéből kitűnik, hogy a magyar kommunista párt nem áll útjában a többi négy párt semmiféle demokratikus szabadságának. Tehát azok éljenek is a szabadságukkal. Ne történjen az meg, hogy a pártok vezetőségébe, túlbuzgóságból és alázatosságból, olyanokat küldjenek ki, akik majd túllicitálják egymást az orosz politika kiszolgálásában. Így a kommunista párt, még ha egyébként nem is volna szándékában, kénytelen lesz túlmenni azon a határon, ami okvetlen szükséges. A fasiszta-ellenes pártok közt gazdaságiakban és politikaiakban alig van ellentét, — de legyen véleményük! Ne történjen meg az, hogy öt különböző pártnév alatt egy egypártrendszer fejlődjön ki, melyben egymást gázolják el a vélt parancs kiszolgálásában. Az egypártrendszer az út, az eszköz a teljes totalitáriusság, a „kínai fal” felé, még akkor is, ha bolsevizálásról szó sincs.

Első időben persze bizonyos fegyelemre a pártok közt szükség van, már csak a szörnyű pusztulás helyrehozásának megindítása érdekében is. De másért is. Rákosi Mátyás helyesen látta meg, hogy népünk széles rétegébe mélyen nyomakodott be a Horthy-uralom negyedévszázados ellenforradalmi befolyása. Ezzel a reakcióval szemben, mely már szinte légkörré vált, az antifasiszta pártoknak csakugyan egységes „front”-ot kell mutatniok. De aki bátran vitézkedik a reakcióval szemben, annak legyen bátorsága arra is, hogy legyen véleménye és védje a szabadságokat. Nehogy megtörténjen az, hogy e kezdeti szükséges önfegyelem megmerevüljön és később egypártrendszeré fonnyadjon, melyben a pártok csak papíron találhatók meg.

Félek e leplezett egységpárttól különösen azért, mert benne a közélet elernyed, bürokratikus áltevékenység terped el, a lendületnek, tömegek kedvének elapad forrása és nem lesz meg az a rendkívüli erő, ami nélkül romjainkat nem lesz ki felépítse.

(Harc, 1945. április 15.)

¹ L. az előző szöveg jegyzetét.

² lecsendesítse

³ Tătărescu, Gheorge (1892–1957). román miniszterelnök 1934–37, 1939, külügyminiszter 1945–1947.

⁴ Jászi idézett beszédében így fogalmazott: „a magyar demokratikus szabadság ügye két dologtól függ: elsősorban az otthoniak gerinccességétől, másodsorban attól, hogy Amerika és Anglia elég fontosnak tartják-e azt, hogy Középeurópában demokratikus életformákat tartsanak fenn.” *Harc*, 1945. március 24.

*Jászi Oszkár***Magyarország újjáépítése**

Szinte példatlan feladat előtt áll ma a német iga alól felszabadított, ezer sebtől vérző magyar nép. Hogy életben maradjon, boldoguljon és erőre kapjon, ehhez mély forradalmi átalakulásra lesz szüksége. A forradalom lényege ugyanis az, hogy a főhatalom, a szuverénítás, új osztályok kezébe kerül, melyek a saját új értékeik szerint alakítják át az ország szociális, gazdasági, szellemi és külpolitikai struktúráját. A történelem nagy forradalmait, melyekre első sorban szokás gondolni, tényleg azt jelentették, hogy új osztályok és csoportok annyira megnövekedtek erőben és befolyásban, hogy képesek voltak a beati possidentes,¹ a régi uralom birtokosainak a hatalmát megtörni, kormányukat félretolni, katonai szervezetüket felőrlöni.

Ez történt az angol, a francia és a bolsevista forradalmakban. Egy aktív, elszánt, szervezett kisebbségnek sikerült itt, széles tömegek támogatása mellett, a hatalom addigi élvezőit eltávolítani. Persze a forradalom eszményi álmképéből valóság csak akkor lett, mikor a győzelmes csoport képes volt a nemzet többségének támogatását megnyerni és kormányát a többi államok által elismertetni. Ez rendszerint egy hosszabb folyamat, mely alatt Cromwell megbukott, a jakobinusokat kisperték és a háborús kommunizmust felváltotta a Sztalinnak egy országra tervezett szocializmusa.

II.

Ebből a szempontból nézve azokat a forradalmi átalakulásokat, melyek ma Középeurópa különböző országaiban – a Németország és Oroszország közötti területen – folyamatban vannak, alig lehet kétséges, hogy a szemeink előtt lefolyó magyar, lengyel, jugoszláv, román és bolgár forradalmi átalakulás egy lényeges ponton különbözik az előbb említett nagy forradalmaktól. A legújabb forradalmaknak eredete és lendülete első sorban nem az illető országok erőviszonyaiból következik, hanem azok kívülről tervezett forradalmak, melyeket a győzelmes orosz nagyhatalom inszcenizált, irányít és támogat. Messzemenő orosz támogatás nélkül mindezek az államok képtelenek lennének összetörni belső ellenségeiket: a dinasztikiak, a szoldateszka, a feudalizmus és az uzorakapitalizmus egységfrontját. (A helyzet némileg más Ausztriában és Csehszlovákiában – nem Szlovákiában! – ahol komoly és életerős munkás, paraszti és értelmiségi erők voltak működésben már az első világháború befejezte előtt és után.)

Az említett országok sosem voltak képesek sikeres szociális reformokat, vagy forradalmakat végrehajtani, mivel erre nem volt elegendő erejük a múlt megkövesült privilégiumaival szemben. Ezek az országok csak meddő fölkeléseket vagy lázadásokat ismertek. A magyar októberi forradalom sikertelensége jó példa erre. Dacára annak, hogy a dinasztia és a feudalizmus katonai ereje összetört az első világháborúban, a tervbe vett demokrata átalakulást néhány hónap alatt megdöntötte a diadalmas ellenforradalom. Miért? Mert nem volt sem öntudatos középosztály, sem szervezett parasztság, az ipari munkásság pedig az orosz események által faszcionálva nem demokráciát, hanem diktatúrát akart (melynek megvalósítására nem volt elegendő ereje), a külpolitika pedig, az angol és a francia reakció vezetése alatt, mindent elkövetett, hogy az októberi legálisan forradalmi átalakulást elgáncsolja, kompromittálja és letörje. Ezek az okok magyarázzák meg, hogy az októberi forradalom mit sem valósított meg a maga programjából, csak eggyel szaporította az elvetélt magyar forradalmak számát.

III.

Ma a helyzet tökéletesen más s bár az említett országokban nincs forradalom a szó történelmi jellegzetességében (nincsenek benne barrikádok, Dantonok, forradalmi hadseregek, a mob terrorizmusa és új jogok és eszmények proklamációja, stb.), valójában egy rendkívül rendszeres, pontosan körülírt, szigorúan diszciplinált, rendkívül józan, romantika nélküli forradalom folyik ott, mely nem fog elvetélni, ha ezen a vonalon halad. Azt lehetne mondani, hogy ezek a forradalmak az orosz inkubátor, az orosz költőgép jól kontrollált atmoszférájában növekednek.

A jövő szempontjából nagyon fontos, hogy az átalakulás igazi természetét megértsük és első sorban azt, hogy az oroszok miért létesítették s miért tartják fenn ezt az óriási inkubátor gépezetet. Véleményem szerint az oroszok két fő motívum hatása alatt cselekednek. Az egyik a kommunista ideológia végső értékeiből következik. Az a hitük, hogy most fel fogják szabadítani elnyomott proletár testvéreiket, akiknek nagy részéhez faji és nemzetiségi szolidaritás is fűzi őket. A másik a szovjetek hatalmi érdekein alapszik. Nem szabad tűrniük, hogy Középeurópában újra egy ellenforradalmi szövetség üsse fel a fejét, mely újabb diplomáciai feszültségeket s végeredményben újabb háborút okozhatna. Nem szabad tűrniük, hogy egy új német vagy bármi más ellenforradalom egy cordon sanitairet, egy egészségügyi kordont kovácsoljon össze Szovjetország ellen s ezt csak úgy hiszik elérhetőnek, ha ők csinálnak egy ilyen kordont a szerintük fenyegető ellenforradalom ellen. Tehát arra törekcszenek, hogy a felszabadult kisebb népek olyan kormányokat alakítsanak, melyek úgy kato-

nailag, mint diplomáciailag a szovjet érdekszférához fognak csatlakozni. S mint-hogy Németország egy-két nemzedék élettartamára megszűnt világhatalom lenni s minthogy Anglia teljesen el lesz foglalva a saját maga világbirodalma fentartásával és reformjával s minthogy az Egyesült Államok csak nagyon közvetve vannak érdekelve a középeurópai helyzetben, eme cordon sanitaire kiépítése ellen aligha fog komoly, háborús feszültséget okozó ellenállás felmerülni.

De mint meggyőződéses történelmi materialisták az oroszok azzal is tisztában vannak, hogy tervük végső sikere két feltételtől függ. Az egyik az, hogy kiséperjék a középeurópai országok régi szuverenitásait, hogy új s velük rokonszenvező osztályoknak és csoportoknak adják át a főhatalmat. A másik föltétele tervük sikerének az, hogy a széles néptömegek ezt a változást magukra nézve előnyösnek érezzék. Ezen cél által vezetve, helyet adnak az állami életben mindazoknak a csoportoknak és rétegeknek, melyeknek vezetőiben megbíznak s akiről tudják, hogy megfelelő rábeszéléssel vagy nyomással magukat alá fogják rendelni az új bel- és külpolitikai tervnek. Ez az átalakulás mindenütt egy aktív és energikus kommunista centrum vezetése alatt történik, mely oly elemekből áll, kik a szovjet gondolat iránti hűségüknek kétségtelen bizonyítékait adták. S hogy a széles s még öntudatlan tömegek rokonszenvét megnyerjék, óvakodnak minden olyan lépéstől vagy reformtól, mely a nép bizalmatlanságát kelthetné fel. Ezért nincs szó diktatúráról, hanem egységfrontot hirdetnek: kímélik a nép vallásos érzületét, sőt az egyházi hierarchiák érzékenységet is: mindenütt nem forradalmi internacionalizmust hirdetnek, hanem demokrata nacionalizmust; hangsúlyozzák, hogy nem ellenségei az egyéni tulajdonnak és nem kolhozokat csinalnak, hanem földet osztanak és törpebirtokokat teremtenek, a középparaszt birtokok kímélésével: a szellemi téren is hívogatnak minden szellemi munkást, aki nincs túlságosan kompromittálva és a kinek ideológiai átalakulását remélni lehet. Ellenben kíméletlenül likvidálják a volt fasiszta vezéreket, vagy akiket terveik szempontjából veszélyes elemeknek tartanak. Minden egyén vagy csoport, aki vagy amely tőlük idegen elvek alapján áll, egyszerűen fasisztának lesz deklarálva. Népies választásoktól egyelőre tartózkodnak s a képviselőket az elismert pártok nevezik ki, maguk között felosztva a mandátumokat. Konciliáns politikájuk odáig megy, hogy olykor reakciós renegátoknak is helyet adnak.

Az itt körvonalazott kép, bizonyos lokális változatokkal, nagyban és egészben fedi az összes inkubátoros forradalmakat. Céljaik elérésére okosan használják ki a helyi nacionalizmusokat, a történelmi egyházak, elsősorban a görögkeleti egyház befolyását, sőt még egy súlyosan kompromittált dinasztia előtt is szemet húnnytak, mivel nem akarnak fölösleges ellentéteket és nehézségeket felidézni.

IV.

Nem lehet kétséges, hogy ez a politikai terv és taktika komoly *r e a l i t á s i* érzékről tanúskodik. Igyekeznek elkerülni úgy az októberi forradalom lassúságát és erőtlenségét, mint a kommunista diktatúra szélsőséges kilengéseit. Ha képesek lesznek ezt a politikai koncepciót kellő tartalommal és élő szellemmel megtölteni, akkor nem lehet kétséges, hogy csakugyan a demokrácia ügyét szolgálják. Egy ilyen átalakulás valóban az ország nagy többségének érdekében volna, mely módszerekben és elgondolásokban közelebb áll 1918 októberéhez, mint 1919 márciusához. S nem érv ez ellen az sem, hogy ebben az irányvonalban megszűnik a történelmi Magyarország igazi szuverénitása, a *k c i ó* szabadsága a hadügy és a külügy terén s egyre fokozódó függősége fog bekövetkezni az orosz világbirodalomtól. Elvégre a történelmi fejlődés kikerülhetetlenül egyre nagyobb állami integrációk felé vezet és ez a folyamat csak üdvös, ha nem áll egy szűkkeblű imperializmus szolgálatában.

Sőt, aki a dolgok mélyére néz, az tudja, hogy már a múltban Magyarország szuverénitása csak névleges volt. Mi már az első világháború előtt, sőt a Pragmatica Sanctio óta a német „orbitba” tartoztunk! Nemzetközi helyzetünkben csak helycsere történne most. Az új helyzet rendkívül sok előnnyel járhat úgy a magyar nép, mint az alkotó szellemiség szempontjából, ha a mai terv demokratikus irányban tovább fejlődik s nem fog csupán machiavellisztikus eszközként felhasználni az ország szovjetizálása és az orosz unióba való erőszakos beolvasztása felé, amire nem volna nehéz analógiákat találni a Szovjetunió múltjából.

V.

Ha az előbbi történelmi beállítás és a mai helyzetkép helyes, akkor következőkép válaszolhatunk a *Tárogató*² körkérdésére, hogy a demokratikus amerikai magyarok és azok az emigránsok, akik vissza fognak térni az óhazába, miben látják, amerikai tapasztalataik fényében, az újjáépítés fő feladatait?

Általánosságban azt lehet mondani, hogy a demokrata magyaroknak arra kell törekedni, hogy a reformok nemcsak papíron, de *s z e l l e m b e n* is demokratikusak maradjanak, hogy egy igazán demokrata közlélek alakuljon ki az országban s ne történhessék elkanyarodás a népjogok útjáról. Ezen elv követése a részletekben a következőket jelentené:

1. **Őszinte** együttműködés Oroszországgal. Értékeinek, intézményeinek és nyelvének szorgalmas tanulmányozása. Szembeszállás minden törekvéssel, mely egy oroszellenes blokk létesítésére irányulna. De ugyanakkor további ápolása a nyugati kultúrával való évezredes kapcsolatainaknak. Híd legyünk a Nyugat és a Kelet értékei között, nem pedig egy *buffer state*³ a kettő között.

2. Résen kell lenni, hogy áramlatok ne érvényesülhessenek **egypártrendszer** bevezetésére. Ellenkezőleg a mai plebiszcitumos⁴ nemzetgyűlést igazi népies alapokra kell helyezni az általános, egyenlő és titkos választójog skrupulózus keresztülvitelével.

3. A törpe földbirtok izolált rendszere nem lehet életképes, ha azt szövetkezetileg nem szervezik s megfelelő hitel, oktató és kísérleti szervezettel államilag nem támogatják. Ámde ezeket a szövetkezeteket nem szabad kényszerrel keresztül vinni, nem szabad a magyar földműveseket kolkhozokba pofozni. A magyar nép eléggé érett arra, hogy a kooperáció előnyeit átlássa és új utakat keresen, melyek úgy az ország, mint a saját maga érdekében vannak. Az orosz kolkhozrendszer újabb fejleményei is azt mutatják, hogy teljes kényszer szocializálás mellett is szükségesnek bizonyult a földművesek egyéni tulajdonát és szabad rendelkezését jobban elismerni. A falusi életforma nagy kulturális lehetőségeket rejt magában, mint ezt Dániában és a skandináv államokban láthatjuk.

4. Siettetni kell az ellenforradalom maradványainak gyors és végleges kiirtását, hogy likvidálni lehessen az átmenetileg netán szükséges kivételes bíróságokat és internáló táborokat. A szabadságjogok rendszerét hatékonyan kell bevezetni, nemcsak papíros alkotmányban, de az életben is. Erőteljesen meg kell akadályozni a titkosrendőrség túltengését.

5. A nemzetiségi kérdés megoldása csak a konföderáció szellemében lehetséges. Ez a magyarságnak különösen alapvető érdeke akkor, amikor kisebbségeinknek sorsa a szomszédos államokban attól függ, hogy fognak-e egyenlő jogokat élvezni az u. n. államalkotó nemzetekkel s szabadon fogják-e kiépíthetni teljes kulturális autonómiájukat. Alig lehet kétséges, hogy ezt a konföderációs politikát a szovjetek támogatni fogják, mihelyst meggyőződnek, hogy a konföderációnak nincs valami „egészségügyi kordon” mellékíze. Szovjetoroszország egyik legnagyobb alkotása a nemzetiségi kérdés megoldása volt a nemzeti autonómiák rendszerével és azoknak magasabb egységben való összefoglalásával. Alig képzelhető el, hogy ezt a politikát ellenezzék a velük kooperáló népek belső életében. Egyes román és jugoszláv kezdeményezések ezen a téren rendkívül biztatók. Oroszország nem folytathat divide et impera politikát egész rendszere igazi lényének feláldozása nélkül.

6. Ezekben az új gazdasági és politikai keretekben a vallás „ópium szerepe” megszűnnék. Ellenkezőleg az a népies energiák alátámasztója lehet, mint ez már a nyugati demokráciákban számos esetben megtörtént.

7. Magyarországnak nagy érdeke lesz, hogy a különböző federációk és regionális együttműködések felett mind átfogóbban és hatékonyabban keljen életre – ami ma csak egy vértelen elképzelés – az Egyesült Nemzetek eszméje és szervezete.

Végül – s ez mindennél fontosabb – a magyar demokrácia el sem képzelhető egy új erkölcsi öntudat megalapozása nélkül. Magyarország erkölcsileg be-

teg és züllött ország volt nemcsak Horthy és ellenforradalma óta, hanem a 48-as nagy nemzedék eltávozása óta. Ez a jelenség nemcsak magyar volt, de szinte általános európai, mely talán a legszörnyűbb iromában Franciaországban jelentkezett. A szellemi munka, mely századokon át becsületbeli foglalkozás volt, üzletes tevékenységgé vált. Ezt a kórt a jeles francia gondolkodó, Julien Benda találóan nevezte el az **írástudók árulásának**. Senki sem hitt többé alapvető értékekben, hanem egy sekély materialista relativizmus által elbódítva, kiki csak boldogulni, élvezni akart, pénzt és befolyást hajszolva. Legtöbben a hatalmasokat szolgálták, lett légyen az király, diktátor, plutokrata vagy organizált tömeg.

Ez a szellem a magyar krízisnek is legmélyebb oka volt, amint ezt a szörnyű összeomlásnak Bajcsy-Zsilinszky mellett leghősibb alakja Zsolt Béla oly megrázóan mutatta ki *Az Ember-nek*⁵ írt cikkeiben. A szerencsétlen országnak nemcsak a politikája és a gazdasága volt korrupt, hanem a szellemi munkásoknak sem volt gerince: cinikusan dőltek be minden befolyásos áramlatnak. Az Akadémia, az Otthon, a Fészek és a kávéházi irodalmi asztalok levegője épp oly nyomasztó volt, mint az osztályparlamenté avagy a gentry vármegyéé. Az újjászülető országnak legnehezebb problémája lesz, hogy hogyan lehet ennek az állapotnak véget vetni. Gazdasági és politikai reformok egymaguk nem elegendők: az emberi egyéniség legmélyebb gyökereit kell megtisztítani. Ez egy filozófiai, metafizikai és vallási probléma.

(Worcester Mass., 1945. június hava.)

(Harc, 1945. augusztus 1.)

¹ birtokon belül lévők

² Jászi tanulmányát a Czakó Ambró által szerkesztett, Kanadában megjelenő *Tárogató* számára írta; megjelent az 1945. július–augusztusi számban.

³ ütköző állam

⁴ népszavazáson alapuló; itt: a népből származó

⁵ Göndör Ferenc lapja, New York-ban 1926-tól jelent meg.

A húszas–harmincas évek orosz fotói A. Rodcsenko, B. Ignatovics, A. Sajhet, G. Zelma és ismeretlen fényképészek munkái. Faludy György fotóit Cser István (MT) és Nagy Piroska készítette.

E számunk szerzői

Bacsó Béla – tudományos munkatárs, ELTE Esztétika Tanszék

Balassa Péter – docens – ELTE Esztétika Tanszék

B. Molnár Béla – osztályvezető helyettes, Ipari Technológiai Intézet

Böszörményi Géza – filmrendező

Bruszt László – tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Intézet

Fejős Zoltán – tudományos munkatárs, OSZK Magyarorsággkutató Csoport

Borisz M. Gaszparov – egyetemi tanár, irodalomtörténész (USA)

Gyarmathy Livia – filmrendező

Horváth Ágota – tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Intézet

Juhász Pál – tudományos főmunkatárs, Pénzügykutató Rt.

Kiss Ilona – tanársegéd, MKKE Nyelvi Intézet, Orosz Tanszék

Laki Mihály – tudományos főmunkatárs, Szövetkezeti Kutatóintézet

Sáska Géza – tudományos munkatárs, Országos Pedagógiai Intézet

Szabó Miklós – tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézet

Vajda Mihály – filozófus

MB

MAGYAR HITEL BANK RT.

BUDAPEST
BANK RT.

ÁLLAMI BIZTOSÍTÓ

Megfelelő anyagi háttérrel aktívan élhetünk nyugdíjas korunkban is. Az Állami Biztosító a CSÉB biztosítással rendelkező ügyfeleinek most olyan új biztosítási formát ajánl, amely megőrzi nyugdíjas éveinek anyagi biztonságát.

Az ÉVGYŰRŰ nyugdíjkiegészítő biztosítást bárki megköltheti, ha rendelkezik valamilyen CSÉB biztosítással. Az új biztosítás havi díját fizetésének meghatározott százalékában maga az ügyfél állapíthatja meg.

Cserébe az Állami Biztosító nyugdíjba menetelkor ügyfelének a következő adómentes szolgáltatásokat nyújtja:

- a tőke értékének (amely a befizetett díjakkal és ezek kamataival azonos) megfelelő életjáradékot, vagy
- a tőke értékét egy összegben,
- kívánság szerint az előző kettő kombinációját.
- Mindezek mellett a tőkeérték szolgálhat kórházi ápolás, temetési segély, vagy egyéb szolgáltatás fedezetéül is, külön megállapodás szerint.

Az ÉVGYŰRŰ biztosítás jellemzői tehát, hogy

- **MINDENKI SZÁMÁRA LEHETŐSÉGET NYÚJT NYUGDÍJA KIEGÉSZÍTÉSÉHEZ.**
- **RUGALMASAN IGAZODIK AZ ÖN MINDENKORI JÖVEDELMÉHEZ.**
- **A BEFIZETETT DÍJ 20 SZÁZALÉKA AZ ÉVES JÖVEDELEM-ADÓBÓL LEVONHATÓ.**
- **NYUGDÍJBA MENETELKOR VAGY VÉGLEGES MUNKAKÉPTELENSÉG ESETÉN ÖN ÉLETE VÉGÉIG JÁRADÉKOT KAP, ILLETVE EZT EGY ÖSSZEGBEN IS KÉRHETI.**

Engedje meg, hogy néhány példával bemutassuk az ÉVGYŰRŰ nyugdíjkiegészítő biztosítás jellemzőit. A példák kidolgozásánál az alábbiakat feltételeztük:

- az éves kamat mértéke 9 százalék,
- a fizetése emelkedésének éves mértéke 5 százalék,
- a díj a fizetés 10 százaléka.

1. példa

40 éves nő 8000.- Ft-os havi fizetéssel kezdi az ÉVGYŰRŰ biztosítást fizetni. 55 éves korában 327 000 Ft-ot vehet fel egy összegben, vagy élete végéig 2900.- Ft havi járadékot kap.

2. példa

45 éves férfi 15 000.- Ft-os havi fizetéssel kezdi az ÉVGYŰRŰ biztosítást fizetni. 60 éves korában 1 158 000 Ft-ot vehet fel egy összegben, vagy élete végéig 11 680 Ft havi járadékot kap.

3. példa

Ha ugyanez a férfi fizetésének nem 10 százalékát, hanem csak 3 százalékát teszi ÉVGYŰRŰ biztosításba, akkor 60 éves korában 435 000.- Ft-ot vehet fel egy összegben, vagy élete végéig havi 3 500.- Ft járadékot kap.

A következő két példa fiatalabb szereplői lakásra gyűjtenek, ezért csak havi 4, illetve 5 százalékot tudnak megtakarítani a nyugdíjkiegészítő biztosításra.

4. példa

25 éves nő 5 000.- Ft-os havi fizetéssel kezdi az ÉVGYŰRŰ biztosítást fizetni. 55 éves korában 482 400.- Ft-ot vehet fel egy összegben, vagy élete végéig 4 150.- Ft havi járadékot kap.

5. példa

30 éves férfi 7 000.- Ft-os havi fizetéssel kezdi az ÉVGYŰRŰ biztosítást fizetni. Nyugdíjba menetelkor 844 300.- Ft-ot vehet fel egy összegben, vagy élete végéig 8 260.- Ft havi járadékot kap.

Reméljük, e néhány példán többféleképpen is sikerült bemutatnunk az új nyugdíjkiegészítő biztosítás előnyeit. További részletes információkkal munkatársaink örömmel állnak rendelkezésére.

Alma Biztosító

A Medvetáncban eddig megjelent írások

1981/1.

Balogh Zoltán: Polányi Károly – Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet • Szilágyi Ákos: A lázadás esztétikája (vázlat az orosz futurizmusról) • Karácsony András: Egy dilemma 1918–19-ben (Lukács György és Sinkó Ervin) • Bajomi Iván: A pályázati rendszerről • Kozák Gyula: Kornai János: A hiány • Szabó Miklós: Az aranytojást tojó tyúk történetéhez • Lengyel György: Irányított gazdaság és tervgazdaság

1981/2–3.

Orthmayr Imre: A kereskedőtőke szerepe az eredeti felhalmozás folyamatában • Tallár Ferenc: A XIX. századi orosz nemesi értelmiség ideológiai • Krausz Tamás: Szocializmus egy országban (Megjegyzések egy történelmi vitához) • Elek Zsuzsa–Pázmándy Györgyi: Társadalmi egyenlőtlenségek az egyetemi felvételen • Szokolczay Árpád: Mobilitás és értékrendszerek • Gyürei Vera: A fanatikus optimista (József Attila a tankönyvek tükrében) • Soós Károly Attila: Gazdasági reformok bevezetése és részleges visszavonása: a jugoszláv példa • Mizsei Kálmán: Az 1980-as lengyel válság gazdasági okai • Gyurgyák János: Polányi Károly a Bécsi Magyar Újságnál • Polányi Károly cikkei a Bécsi Magyar Újságban (1921–23)

1982/1.

Balogh Zoltán: Tanulmánytöredék a népességrobbanásról • Orosz István: A luciferi mű és a szférikus Lukács • Nagy Mária: Teóriák az oktatás megújításáról • Antal László: Gondolatok gazdasági mechanizmusunk reformjáról • Nagy Gyula: A munkaerő vállalatok közötti elosztása egy megyében (Egy szabályozási kísérlet és tapasztalatai) • Juhász Pál: Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem (Agrárszociológiai tanulmányok) • Anatole Kopp: Szovjet életmódkísérletek a húszas években • Szvák Gyula: Marx és a középkori Oroszország • Karl Marx: A XVIII. századi titkos diplomácia története

1982/2–3.

Balogh Zoltán: Utópia és sci-fi • Szelényi Iván: Az állam viszonylagos autonómiaja vagy az állami termelőmód • Szvák Gyula: A cári autokrácia történelmi társadalmi alapjai • Tallár Ferenc: Az orosz történelmi fejlődés sajátossága, a 30-as évek • Miklós Tamás: Luxemburg oroszlátkörmei (Egy 1918-as cikk hátteréhez) • Miszlivetz Ferenc: Paul Levi. Kiütkeresés a német munkásmozgalomban 1918–21 • Kronstein Gábor: Szülőpolitika, szülői érdekérvényesítés • Havas Gábor: A kulturális hátrányos helyzetről • Csákó Mihály–Liskó Ilona: A magyar szakmunkásképzés rendszere és társadalmi meghatározói • Bauer Tamás: A kelet-európai tervgazdálkodás politikonómiai értelmezéséhez • Réti Tamás: A csehszlovák tervgazdaság kialakulása 1945–1953 • Kovács János Mátyás: Az elfelejtett konszenzus (A Preobrazsenszkij–Buharin vita újraértékeléséhez) • Egy régi vita az „új gazdaságról” (Válogatás E. Preobrazsenszkij–N. Buharin írásából) • Lakatos László: Az íráskultúra és a kapitalizmus szelleme • Lakatos László: Az íráskultúra és a kapitalizmus szelleme • Hajnal István: Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés

1982/4–1983/1.

Hankiss Elemér: Kényszerpályán? • Szabó Miklós: Szabó Dezső a politikai gondolkodó • Szilágyi Ákos: Aufklérizmus és terror • Radnóti Sándor: Néma játék (Spiró György: Az Ikszek) • Mészáros József–Templom Katalin–Vajda Júlia: Determinált viselkedéstípusok a bölcsészkaron • Kardos László: Orvostanhallgatók és a KISZ • Győri Péter: Budapesti városrészek társadalma • Makkai László: Uradalom és parasztgazdaság a feudális Európában • Komló László: Hogyan iparosodik mezőgazdaságunk • Donáth Ferenc: Tulajdon és hatékonyság • Juhász Pál: Az agrárértelmiség szerepe és a mezőgazdasági szövetkezetek • Magyar Bálint: A szövetkezetek és az állami szektor a lengyel mezőgazdaságban • Max Weber: A szocializmusról • Litván György–Varga János: Az emigráns Jászi Oszkár levelezéséből • Jászi Oszkár: Levelek

1983/2–3.

Madarász Aladár: Sehonnan szakácskönyvek, avagy néhány szempont a XIX. század végi utópiák és a német munkásmozgalom kapcsolatának kutatásához •

Tallár Ferenc: Értékválság és prózaforma • Szegő Andrea: Gazdaság és politika – érdek és struktúra • Antal László: Koncepciózus vádirat bizonyítás nélkül (Hozzászólás Szegő Andrea tanulmányához) • Mesterházi Miklós: Ernst Bloch-ról • Ernst Bloch: Tanulmányok a Jób könyvéről • Erős Ferenc: Wilhelm Reich • Wilhelm Reich: Válogatott írások

1983/4–1984/1.

Ancsel Éva: A történelmi hallgatagságról • Tordai Zádor: Messianizmus, baloldaliság, zsidóság • Karádi Éva: Fogarasi Béla – értelmiségi életpálya a XX. században • Darvas Péter: Oktatás és tervgazdálkodás (1949–1953) • Bruszt László: Érdekszervezetek a politikai rendszerben. Korporatizmus elméletek • Lengyel László: Korporatív vállalat korporatív államban. Az olasz korporatív irányítás • Papp Zsolt: A „jóléti állam” problémái – szociológiai nézőpontból • Az állami termelési módról (Interjú Szelényi Ivánnal) • Hegedüs József–Tosics Iván: Lakásreform a nyolcvanas években • Pető Iván–Szakács Sándor: A gazdasági intézményrendszer átalakítása 1948–49-ben • Szilágyi Ákos: Bengt Jangfeldt tanulmánya elé • Bengt Jangfeldt: Adalékok V. V. Majakovszkij és L. J. Brik szerelmének történetéhez

1984/2–3.

Balogh Zoltán: Egy marxista öltözködésszociológia vázlata • Nyíri Kristóf: Az osztrák emberkép (Konzervatív elmélet Hofbauertől Hayekig) • Hanák Péter: 1898 (A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában) • Halász Gábor: Az oktatáspolitikai szerkezete a hatvanas–hetvenes években • Rév István: Kaktusz-sziget (Egy pedagógiai kísérlet) • Lengyel György: A jobboldali gazdaságideológiák magyar formaváltozatáról • Závada Pál: Teljes erővel (Agrárpolitika 1949–1953) • Szabó Károly–Virágh László: A begyűjtés „klasszikus” formája Magyarországon (1950–53) • Juhász Pál–Magyar Bálint: Néhány megjegyzés a lengyel és a magyar mezőgazdasági kistermelő helyzetéről a hetvenes években • Havas Gábor: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben • Soós Károly Attila: Béralku és „séreلمي politika” (Adalékok a mechanizmusreform 1969. évi első megtorpanásának magyarázatához) • Nyers Rezső: Péter György, a kommunista és a reformer • Péter György mű-

veinek bibliográfiája • Péter György: A népgazdaság központi, tervszerű irányításáról

1984/4–1985/1.

Szilágyi Ákos: 1984-en innen és túl • Hajdú Tibor: 1918–19. Két forradalom utóélete • Szabó Miklós: Magyar nemzettudat problémák a huszadik század második felében • Bán Zoltán–Szemere Anna: Állami Áruház (Operett az 50-es években) • Nagy Mária: Ki építhet tantermeket? Helyi törekvések és oktatásfejlesztés • Szalai Júlia: A szociálpolitika nyelve – amit kifejez és amit eltakar • Ferge Zsuzsa: A szociálpolitikai fejlesztés kérdései • Győri Péter: A szociálpolitikai irányítás szervezeti rendszerének reformjáról • Tellér Gyula: Ómechanizmus, új mechanizmus, ipari szövetkezetek • Berényi Gábor: Eduard Bernstein és a modern kapitalizmus • Egy liberális szocialista (Eduard Bernstein írásai elé) • Eduard Bernstein: A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai (részletek) • Eduard Bernstein: Hogyan lehetséges tudományos szocializmus? (részletek)

1984/4–1985/1. szám melléklete

Tengelyi László: Autonómia és világrend (Kant az etika fundamentumáról)

1985/2–3.

Németh G. Béla: A budapesti Tudományegyetem 250. évfordulójára • Köbli József: Az elkanyarodás kihívása • Karády Viktor: A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején • Kovács M. Mária: Ügyvédek az árral szemben (Antiszemitizmus és liberális ellenállás a Horthy-korszakban) • Váradi László: Külföldi diplomáciai mentési kísérletek a budapesti zsidóságért • Schmidt Mária: Mentés vagy árulás? (Magyar zsidó önmentési kísérletek a második világháború alatt) • Erős Ferenc–Kovács András–Lévai Katáin: „Ho-

gyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?" (Interjúk) ● Köves Erzsébet: Csaadajev és az orosz történelem ● Szilárd Léta: Jung előfutára? (Dosztojevszkij a bálványteremtésről) ● Hetényi Zsuzsa: Messianisztikus forradalomfelfogás a század eleji orosz irodalomban ● Hetényi Zsuzsa–Korompai Eszter: Iszaak Babel műveinek bibliográfiája ● Szabó Ildikó: Az érvényesülés konfliktusai (Egy empirikus vizsgálat néhány tapasztalata) ● Saád József: Építészek az újjáépítés szolgálatában ● Gyekiczky Tamás: A munkafegyelem szabályozásának társadalmi feltételeiről ● Körösenyi András–Türei Sándor: Liberális hatások a „szocialista vállalkozás” elméletére (Beszélgetés Liska Tiborral) ● Nagy Endre: Bevezetés Horváth Barna: Demokrácia és jog című tanulmányához ● Horváth Barna: Demokrácia és jog

1985/4–1986/1.

Bacsó Béla: Rembrandt: A három kereszt (Egy rézkarc változatairól) ● Tallár Ferenc: Levelek Okudzsaváról ● Tengelyi László: Descartes és Kant a bűn eredetéről ● Miklós Tamás: Paul Feyerabendről ● Paul Feyerabend: Tézisek az anarchizmusról ● Paul Feyerabend: A relativizmus elemei ● Zürichi beszélgetés Paul Feyerabenddel ● Miklós Tamás: Fekete-e az ördög? ● Nyiri Kristóf: Hagyomány és gyakorlati tudás ● Komoróczy Géza: Nabu-zuqup-kéna, Adad-sum uszur, Már-Istar (Az értelmiség helyzete és lehetőségei a birodalmi Asszíriában) ● Pöcze Gábor–Révész Sándor–Varga Viktor: Tancsapda ● Szapor Judit: Egy szabad egyetemért (A Társadalomtudományok Szabad Iskolája) ● Gombár Csaba: Jövőképek – képek az ország jövőjéről ● Lengyel László: Politikai magatartás és gazdasági viselkedés egy kis ország jövőképében (Gombár Csaba írásához) ● Szabó Máté: Új társadalmi mozgalmak – a társadalmi mozgalmak új típusai? ● Sólyom László: A társadalom részvétele a környezetvédelemben ● Neumann László: A munkaszervezeti megújulás lehetőségei a vállalati gazdasági munkaközösségekben ● Csanádi Mária: Beépülési törekvések – szelektív „befogadás” (Vállalati esélyek és a döntési mechanizmus) ● Rácz Margit: A vállalatok részvétele a KGST-n belüli együttműködésben ● Mohácsi Kálmán: Az agrárexport dilemmái

1985/4–1986/1. szám melléklete:

Szilágyi Ákos–Kovács András Bálint: Tarkovszkij, az orosz film Stalkere

1986/2-3.

Bacsó Béla: *A hermeneutikai hagyomány és a hermeneutikai kérdésfeltevés aktualitása* (Karl Rudolf Bultmannról) • Karl Rudolf Bultmann: *A hermeneutika problémája* • Heller Mária–Némedi Dénes–Rényi Ágnes: *A nyilvánosság belső korlátai* (Mit olvas ki az olvasó a sajtószövegekből) • Manchin Róbert–Szelényi Iván: *Szociálpolitika az államszocializmusban* (Piac, redistribúció és társadalmi egyenlőtlenségek a kelet-európai szocialista társadalmakban) • Ferge Zsuzsa: *Zsörtölődő megjegyzések Szelényi Iván és Manchin Róbert tanulmányához* • Hegedüs József: *Állam és piac a lakáspolitikában* • Tosics Iván: *A magánkézbe adott lakásépítés Nyugaton és Magyarországon* • Laczkó Mihály: *Kossuth zempléni válsága* • Gerő András: *Mamelukok és zoltánok* (Nép képviselők a Monarchia Magyarországon) • Lengyel György: *A magyar gazdasági elit rekrutációja és képzettsége a XIX. században és a XX. század első felében* • Ständeisky Éva: *Kassák Lajos és Szabó Dezső* (Egy kapcsolat története) • Miklós Tamás: *A Szép Szóról* (Fejtő Ferenc cikke elé) • Fejtő Ferenc: *A Szép Szóról a Medve-táncnak* • Varga János: *A miskolci népi építélet*

1986/4–1987/1.

Miklós Tamás: *József Attila tanulmányok szövegének és keletkezési idejének helyreállítása* • Antal Z. László: *Beteg-utak* (Az érszűkületes betegek ellátásának vizsgálata) • Juhász Pál: *Mai képünk a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről* • Kopátsy Sándor: *Agrárpolitikánk történelmi mozgásteret* • Hunya Gábor: *Feszültségi pontok a román mezőgazdaság szervezeti és irányítási rendszerében* • Liskó Ilona: *Kudarok középfokon* • Fehér M. István: *Ráció, racionalitás, racionalizmus: Lukács és a jelenkori filozófia* • Hegedüs B. András–Kozák Gyula–Szabóné Dér Ilona: *Interjú Jánosy Ferencsel* • Pető Iván: *A gazdaságirányítási mechanizmus megítélésének változásai*

1987/2.

Gerő András: *Az ezredévi emlékmű* • Sinkó Katalin: *A millenniumi emlékmű, mint kultusz hely* • Halmai Gábor: *Az országgyűlés szerepének módosulása az ügyrendek tükrében* • Révész Sándor: *A KISZ XI. kongresszusának sajtója* • Bajomi Iván: *Egy társadalmi vita anatómiája* • Mizsei Kálmán: *Vázlat Lengyel-*

ország politikatörténetéhez 1943–1957 • Réti Tamás: Román–szovjet integrációs formák 1944–1956 (A román tervgazdaság kialakulása) • Csaba László: A szovjet gazdaság átépítése • Körkérdés a posztmodernről • Radnóti Sándor: Az embivalens műbíralat (Esterházy Péter: Bevezetés a szépirodalomba című könyvéről) • Bozóki András–Sükösd Miklós: Agrárszocializmus és ideális anarchizmus (Schmitt Jenő Henrik és magyarországi hatása) • Schmitt Jenő Henrik írásaiból • Talált látványok (Ráth László fotóiból)

1987/2. szám melléklete: Fordulat és reform

Fordulat és reform 1987. • Háttér tanulmányok: I. A magyar gazdaság helyzete a nyolcvanas években. II. Az infrastruktúra, a szolgáltatás és a reform. III. A gazdasági és a társadalmi reformok összefüggései. IV. Javaslat a nyilvánosság és a tömegkommunikáció reformjára • Lengyel László: Adalékok a Fordulat és Reform történetéhez • Bihari Mihály: Reform és demokrácia • Vági Gábor: A tanácsi gazdálkodásról • Juhász Pál: Gondolatok a gazdasági reform intézményi megalapozásáról • Köves András: A KGST-együttműködés lehetőségei a szovjet reformok tükrében • Lányi András: Hagyomány, szerep, azonosság (Kihez fordul a reform?) • Szalai Júlia: Társadalmi válság és reformalternatívák

1987/3–4.

Tallár Ferenc: Kultúra és modernizáció • Kontler László: A konzervativizmus útján (Politikaelmélet és politizálás Angliában a XVII. század második felében) • Petőcz György: Bizonytalanság és harmónia (James Harrington Oceanaja és a liberális kihívás) • Faragó Béla: Az alkotmányteremtés nehézségei • Kerekes Zsuzsa: Válaszúton az Országgyűlés • Kukorelli István: Változások az Országgyűlés összetételében az 1985-ös választások nyomán • Halmai Gábor: Az egyesületek és az állam • Rév István: A Nagy Hisztéria, avagy az önmagát beteljesítő jóslat • Mizsei Kálmán: Vázlat Lengyelország politikatörténetéhez 1957–1987 • Inotai András: Irányzatok az európai KGST-országok ipari exportjának nemzetközi versenyképességében • Pártos Gyula: A magyar híradástechnika dilemmái • Rácz Margit: Az informatikai világpiac sajátosságai a nyolcvanas években • Gyurgyák János–Litván György: Válogatás Jászi Oszkár és Polányi Károly levelezéséből

Medvetánc

AZ ELTE ÉS AZ MKKE TÁRSADALOMELMÉLETI FOLYÓIRATA

Megjelenik évente négyszer

Felelős kiadó: Poszler György

Szerkesztőbizottság

Ancsel Éva	társelnökök
Palánkai Tibor	
Bihari Mihály	
Hankiss Elemér	
Miklós Tamás	felelős szerkesztő

Szerkesztők

Bajomi Iván
Bruszt László
Magyar Bálint
Sasfi Csaba
Tallás Ferenc
Tengelyi László

E szám illusztrációit válogatta Sándor Tibor

Szerkesztőség: Budapest, V., Egyetem tér 1–3. 1054

Előfizetés a tőlünk igényelt csekken vagy egyébként
az alábbi számlára való átutalással

MNB 218–98055

OTP 6017 ELTE-Medvetánc

OTP V., Deák Ferenc u. 7–9.

Évi előfizetési díj az 1987/2. számtól: 208.- Ft

A folyóirat előállításának költségeihez hozzájárult az MTA-Soros alapítvány

ISSN 0230–3361

